

25. évfolyam

2010. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:
BENCSIK PÉTER – DEÁK ÁGNES

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szegedért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PÉTER

GALAMB GyÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GéZA

TOMKA BÉLA

TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

KOCSIS ATTILA	
A koldulás helyi szintű kezelése Magyarországon a dualizmus korában	5
GICZI ZSOLT	
Felekezeti viták a katolikusok és a protestánsok érvényesülési lehetőségeiről a Horthy-korszakban	24
LACZÓ FERENC	
Kultúramodellek és történelmi változások. A <i>Libanon</i> című magyar zsidó folyóirat	43
CSAPODY TAMÁS	
Abdai gyilkosok	66
PALLAGI MÁRIA	
„Az osztrák kapcsolat”. Franz König, bécsi bíboros látogatásai Mindszenty József hercegprímásnál (1963–1971)	93

Műhely

VARGA E. LÁSZLÓ	
Jan Emisarski vezérkari alezredes, budapesti lengyel katonai attasé működése, 1938–1940	113
BOGNÁR ZALÁN	
A magyar hadifoglyok ügye, sorsa 1947-ben – a párizsi békeszerződés és a parlamenti választások függvényében	131

Elmélet és módszer

BECZE SZABOLCS	
Közösségtanulmány: diszciplinák árnyékában	144
INGOLFUR BLÜHDORN	
Az „én” élménye a radikális akciókban? A késő modernitás társadalmi mozgalmi és politikai megnyilvánulásai (Fordította: <i>Becze Szabolcs</i>)	165

Határainkon túl

„A különböző kultúrák együtt-létezése, egymásra hatása óriási élmény volt számomra”. Beszélgetés Gerhard Seewann-nal (Az interjút készítette: <i>Tóth Ágnes</i>)	182
Gerhard Seewann műveinek bibliográfiája	193

GERHARD SEEWANN

Megosztott lojalítások, egyforma közösségek. Németek és magyarok
a román nacionalizáló államban (Fordította: Tamás Ágnes) 199

Figyelő

„A törvény a legmagasabbrendű ésszerűség”

(Marcus Tullius Cicero: *A törvények. Gondolat–Debreceni Egyetem
Állam- és Jogtudományi Karának Kiadványai, Budapest, 2008.*
Fordította: Simon András, az utószót írta: Havas László. *Gondo-
lat–DE ÁJK, Budapest, 2008*)

HOFFMANN ZSUZSANNA 210

Globális kereskedelem – római módra

(Székely Melinda: *Kereskedelem Róma és India között. JATEPress,
Szeged, 2008*)

GRÜLL TIBOR 213

A Hagenström-modell

(Halmos Károly: *Családi kapitalizmus. Új Mandátum Könyvkiadó,
Budapest, 2008*)

BÓDY ZSOMBOR 218

Egy legenda és a történelmi valóság

(Dénes Iván Zoltán: *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz.*
Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest,
2008. Eszmetörténeti Könyvtár 11)

ERDŐDY GÁBOR 224

Számunk szerzői 230

KOC SIS ATTILA

A koldulás helyi szintű kezelése Magyarországon a dualizmus korában

Bevezetés

A magyarországi szociálpolitika története továbbra is viszonylag elhanyagolt terület, magyar nyelvű szakirodalmi nem túl gazdag. Ezen belül különösen kevés figyelmet kap az első világháború előtti szegénypolitika, ezzel kapcsolatos nagyobb terjedelmű rendszerező munkák magyar nyelven az 1970-es és 1980-as évek óta nem születtek. Ráadásul az említett művek elsősorban a vonatkozó törvényekre, rendeletekre, a korabeli szegénypolitika főbb trendjeinek bemutatására koncentrálnak, és nem tárgyalják részleteiben a jogszabályok végrehajtását, magának az intézményrendszernek a működését. Azonban csak akkor nyerhetünk teljes képet arról, hogy a korszakban miként viszonyult a társadalom a szegénységhez, milyen gyakorlati problémákkal kellett szembenéznie, s hogy azokra milyen válaszokat adott a központi közigazgatás és a helyi szervek szintjén, ha a dualizmuskori szegénypolitika gyakorlatának egyes szegmenseit próbáljuk meg körüljárni.

Mindezek felül a dualizmus korszakának szegénypolitikája abból a szempontból is figyelmet érdemel, hogy a 18. század elejétől kezdődő gazdasági és társadalmi átalakulások eredményeként tulajdonképpen a kiegyezéstől kezdve vált az állam a szegényügy egyre aktívabb szereplőjévé. Ennek alapját az adta, hogy a korábbi évszázadok magyarországi gyakorlatától eltérően, amikor az egyház, a céhek, majd a 14. század második felétől a városi polgárság voltak a szegényügy meghatározó szereplői, a felvilágosult abszolutizmus jegyében a közjó nevében fellépő állam fokozatosan erre a területre is kiterjesztette befolyását.

A 18. század első felében jelent meg a társadalom szociális alrendszerében a társadalmi problémákra aktívan reflektáló központi állam, ami több-kevesebb sikerrel megkísérelte szabályozni, központosítani a szegényügy rendszerét. A szegénygondozást szolgáló intézmények működtetését és finanszírozását ugyan továbbra is a községekre, illetve a magánjótékonyosságra hagyta, azonban a szegénypolitika represszív elemeinek előtérbe helyezésével kísérletet tett a szegénység és legszembetűnőbb megjelenési formáinak – mint amilyen a koldulás és a csavargás – kezelésére.

A felvilágosult abszolutista uralkodók által kezdeményezett állami modernizációs törekvések tehát a szegénység problémájának társadalmi szintű kezelésére is jelentős hatással voltak, és megalapozták azt a fajta szegénypolitikát, amely a kiegyezést követően felgyorsuló tőkés átalakulás körülményei között teljesedett ki, és később, a két világháború közötti Magyarországon is meghatározó szerepet játszott.

Tanulmányom tehát a magyar szociálpolitika-történet ezen fontos időszakával foglalkozik. Arra tesz kísérletet, hogy a korabeli jogszabályok, statisztikai, szakpolitikai források és levéltári iratok felhasználásával, szintetizálásával az 1867 és 1914 közötti magyarországi

szegénypolitika intézményrendszerének működését az egyes települések szintjén ragadja meg, különös tekintettel a koldulással, csavargással szembeni fellépésre.

Írásom ismerteti a dualizmus kori szegénygondozást alapvetően meghatározó központi és helyi szintű jogszabályokat, valamint a koldulás korlátozására hozott rendelkezéseket, ezek gyakorlati aspektusait, a toloncolás, a dologházak, szegényházak, valamint a közsegélyezés intézményének működését a korabeli szegényügy egész rendszerével összefüggésben, valamint azt, hogy az ezekkel kapcsolatos feladatok hogyan oszlottak meg a központi állam, a belügyminisztérium, a törvényhatóságok és a községek, valamint a filantrop/ karitatív kezdeményezések között. Mindezeket figyelembe véve megpróbál választ adni arra a kérdésre, hogy a dualizmus kori szegénypolitika helyi szintű működése mennyiben segítette elő a szegénység és azon belül a koldulás és csavargás problémájának felszámolását, vagy éppen mennyiben volt szerepe az említett jelenségek újratermelődésében.

A dualizmus kori szegényügy rendszere és a koldulás

A szegényügy alapvonásai

A szegényügyre vonatkozó központi szabályozások ellenére a dualizmus kori szegénypolitika alapvető jellemzője volt, hogy az állam döntően a magánjótékonyagra, azon túl pedig a községekre hárította a szegénység kezelését. A korszak meghatározó jogszabálya, az 1871-es XVIII. tc., azaz az úgynevezett községi törvény 131. §-a igen egyértelműen fogalmazott ebben a kérdésben, amikor kimondta, hogy „amennyiben a jótékony intézetek segélye és egyesek könyöradománya a község szegényeinek ellátására elegendő nem volna, a község a helyi viszonyokhoz képest gondoskodni tartozik a községben illetékes mindazon szegények ellátásáról, kik magukat közsegély nélkül fentartani egyáltalában nem képesek”. Ennek költségeit a községeknek kellett állniuk, azonban a törvény azt is lefektette, hogy „ha ez ellátás csak a községi lakosok rendkívül súlyos terheltetésével eszközölhető: a község kivételesen a törvényhatóságnak, s ha ez sem bírná, az államnak veheti igénybe segélyét”.¹

A szegénygondozás anyagi háttérének biztosítása tehát alapvetően a községekre hárult, az állam ezt kiegészítendő vállalt ugyan bizonyos finanszírozási garanciákat a közsegélyezés, illetve a szegénybeteg-gondozás terén, de energiáinak nagyobb részét a koldusokkal, csavargókkal szembeni büntető fellépésre és az ezzel összefüggő jogszabályalkotásra összpontosította. Ezt tanúsítják az egész korszakot végigkísérő, a szegényügy és a koldulás, csavargás tárgykörében elfogadott törvények, az 1879-es Kihágási Büntetőtörvénykönyv,² a közveszélyes munkakerülőkről szóló 1913. évi XXI. tc.,³ valamint a belügyminisztériumi rendeletek, melyek többek között a nem helyi illetőségű koldusok eltoloncolásáról, az engedély nélkül koldulók és a „munkakerülésből csavargók” elzárásáról rendelkeztek.

Ennek megfelelően a belügyminisztériumon kívül egyéb központi állami intézmény nem foglalkozott a szegényüggyel, ez az alsóbb szintű hatóságok feladata volt. Budapesten a városi tanácsnak és az annak alárendelt kerületi elöljáróságoknak kellett a szegényügyet irányítani, felügyelni. Ezek mellett az 1881-ben megalakuló ipari, rendészeti és szegényügyi ügyosztály vált a szegényügy központi irányító szervévé. A törvényhatósági joggal rendelkező városokban a rendőrkapitányra, a rendezett tanácsú városokban a polgármesterre, míg a

¹ 1871. évi XVIII. tc. a községek rendezéséről. Magyar Törvénytár 1869–1871. Budapest, 1872. 280–294.

² 1879. XL. tc. a magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról. Magyar Törvénytár 1879–1880. Budapest, 1881. 190–215.

³ 1913. évi XXI. tc. a közveszélyes munkakerülőkről. Magyar Törvénytár 1913. Budapest, 1914. 203–207.

községekben a község képviselőtestületére, illetve első tisztviselőjére hárult a szegényügy igazgatásának feladata.⁴

A hatósági szegénygondozás a korszakban három nagyobb területet érintett. Ide tartozott a szegénységélyezés, a szellemi és testi beteggondozás, valamint a gyermekvédelem. A szegénységélyezés intézményrendszere két részre tagolódott az ellátások formája szerint. Létezett úgynevezett nyílt és zárt szegénygondozás. Az előbbi körébe tartozott a koldulási engedélyek kiadása, a rendszeres és az alkalmankénti pénzbeli segélyezés, a természetbeni támogatás (lakás, ruha, élelmezés, tüzelő stb.), míg az utóbbi a zárt intézményekben (szegényház, aggápolda, népszálló stb.) való ellátás különböző formáit jelentette.⁵

A szegénységélyezés intézményrendszere az egész korszakban rendkívül fejletlen volt, ráadásul annak bővítése egyáltalán nem tartott lépést a tőkés viszonyok kibontakozásával együtt járó szociális problémák – nagy mértékű munkanélküliség, alacsony bérek, a foglalkoztatási biztonság hiánya, jelentős falusi szegénység – sokasodásával, elmélyülésével. 1908-ban a körülbelül 18 millió lakosú Magyarországon a törvényhatósági jogú városokban összesen 82 szegénygondozással foglalkozó intézmény működött. Ezek között volt árva- és szeretetház, szegényház, aggápolda, javítóintézet, gyermekmenhely, illetve 12 „egyéb” kategóriába sorolt intézet, összesen 3807 bentlakóval.

Budapesten ugyanekkor 25 ilyen jellegű intézmény létezett, összesen 3475 bentlakóval, a rendezett tanácsú városokban található 154 szegénygondozó intézet pedig 3621 embert látott el. Mindez azt jelentette, hogy a legtöbb városban csupán 1-1 intézmény működött, rendkívül alacsony kapacitással, bizonyos városokban pedig egyáltalán nem volt ilyen ellátás, a községekről nem is beszélve.⁶ Emellett hiányzott a szegényügy általános szabályozása, állami források hiányában pedig az ellátások igen alacsony színvonalúak voltak.

Az egyes települések elviekben rendelkeztek a helyi szegényügy finanszírozásához szükséges alapokkal és alapítványokkal. Az alapokat az adott település különítette el a vagyonából, vagy bizonyos jövedelmeit (pótadóból, bírságokból, díjakból származó bevételek) fordította erre, míg az alapítványokat magánadományokból töltötték fel.⁷ Ezek azonban egyáltalán nem voltak jelentős összegek, és nem is tették lehetővé a helyi szintű szegénygondozás kiszámítható, hosszú távú stabil finanszírozását.

A községek azonban nem is törekedtek erre, meglévő forrásaikat igyekeztek kímélni, amit jól mutatnak az 1908-as év adatai. Az országban ekkor 10 672 község rendelkezett szegényalappal, melyek vagyona körülbelül 12,5 millió koronát tett ki, ezek éves kiadásai azonban az 1 millió koronát sem érték el.⁸ Debrecenben a szegényügyre fordított kiadások 1913-ban nem érték el a város éves költségeinek 2%-át. Sopronban ugyanekkor 2,2%-ot, Győrött pedig 2,6%-ot tettek ki.⁹

A szegényügy fejletlensége, alulfinanszírozottsága még a fővárosban, az ország messze legfejlettebb területén is szembetűnő volt. „Az iparosítás Budapesten nem a lakosság széles tömegeinek erősödő gazdasági és szociálpolitikai integrációja felé való fokozatos átmenetbe torkollott, mint ahogy ez sok nyugatabbra fekvő európai metropoliszban történt. [...] A

⁴ Forbáth Tivadar: *Adatok a magyar szegényügy rendezéséhez*. Budapest, 1908. 48–49.

⁵ Hilscher Rezső: *Bevezetés a szociálpolitikába*. Budapest, 1928. 15–16.

⁶ Csizmadia Andor: *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon*. Budapest, 1977. 68–69.

⁷ Gyáni Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest, 1994. 19.

⁸ Pomogyi László: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon*. Budapest, 2001. 116.

⁹ Ináncsy-Papp Elemér: *A magyar városok szociálpolitikai tevékenysége*, Budapest, é. n. 15–16.

kommunális intézmények itt még inkább figyelmen kívül hagyták a város szociális problémáit, mint Bécsben.”¹⁰

Míg 1892-ben Bécsben a város költségvetésének 10,5%-át fordították a szegényügyre, addig Budapesten az adott keretből csak 4,5% jutott erre a célra. Ugyanez az arány a háborút megelőző három évben az osztrák fővárosban 12–12,8%-ra nőtt, ezzel szemben Budapesten 2,9–3,5% közé csökkent. Ráadásul még csak hajlandóság sem mutatkozott a magyar hatóságok részéről az intézményrendszer bővítésére. A szegényügy korabeli helyzetét jellemzi, hogy az illetőségi ügyek lebonyolításához szükséges adatok nyilvántartása sem volt megoldott.¹¹

Márpedig a magánjótékonyág keretében működő szervezetek nyilvánvalóan képtelenek voltak helyettesíteni az állami szerepvállalást a szegényügy területén. A fellelhető nyilvántartások alapján a dualizmus korszakában Magyarországon 183 jótékony egyesület működött, melyek több mint 41 000 tagot tömörítettek.¹² Egyéb szervezetekkel együtt összesen körülbelül 300–400 karitatív egyesületről beszélhetünk a 20. század elején.¹³ Ezek pénzbeli és természetbeni segélyeket osztottak, adományokat gyűjtöttek, részt vállaltak a zárt szegénygondozás területéhez tartozó intézmények fenntartásában. A vagyonos osztályok alkalmanként jótékonyági vásárokat is rendeztek, az ezekből származó bevételek szintén hozzájárultak a szegénygondozás finanszírozásához.¹⁴

1868-ban jött létre a Pesti Izraelita Nőegylet, ami népkonyhát üzemeltetett a fővárosban, havi, illetve alkalmi segélyeket és lakbér-hozzájárulást nyújtott a szegények számára. 1873-tól működött a Tabitha-egylet, melynek célja a budapesti szegények segítése volt. Ennek érdekében tagjai télen hetente kenyeret, esetenként pedig ruhaneműt és tüzelőt osztottak a rászorulóknak.

1876-ban megnyílt Budapesten az első hajléktalan menhely is, melyet *A régi hű testvérek* nevű szabadkőműves páholy tartott fenn. Kezdetben a menhely 23 fő befogadására volt alkalmas, majd miután új helyre költözött, a férőhelyek száma 45-re nőtt. Az intézmény, amely kizárólag férfiakat fogadott, a fekhelyen kívül tisztálkodási lehetőséget is nyújtott, azonban egyfolytában maximum nyolc napig lehetett igénybe venni a szállást.¹⁵

E néhány példából is látható, hogy a különféle polgári és egyházi indíttatású jótékony egyesületek által működtetett intézmények nem lehettek képesek arra, hogy az egész országra kiterjedő, folyamatos, akár csak az éhhalál elkerüléséhez szükséges ellátásokat nyújtsanak. A szükséges kiadásokat fedezni hivatott magánadakozás alkalmi jellege pedig eleve lehetetlenné tette egy stabil intézményrendszer kiépítését, működtetését.

Emellett a magánjótékonyágon alapuló szervezetek nem hangolták össze működésüket, és a hatósági szegénygondozás intézményeivel sem egyeztettek tevékenységüket illetően. Ennek eredménye a „költséges adminisztrációt igénylő, drága, de hatásában szétfolyó gondozás” lett.¹⁶

¹⁰ Melinz, Gerhard – Zimmermann, Susan: *A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform? Kommunális közjótékonyág Budapesten és Bécsben (1873–1914)*. Aetas, 9. évf. (1994) 3. sz. 39.

¹¹ Melinz–Zimmermann: *A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform*, 40–41.

¹² Reisz László: *Egyesületek a dualizmuskori Magyarországon*. Statisztikai Szemle, 66. évf. (1988) 10. sz. 942–943.

¹³ Gyáni: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*, 19.

¹⁴ Békés István: *Szegény ember gazdag városban. Fejezetek Budapest művelődéstörténetéből 1867–1917 között*. Budapest, 1973. 83–85.

¹⁵ Rózsay József: *Budapest főváros jótékonyági intézetei és egyletei*. Budapest, 1879. 34–38.

¹⁶ Csorna Kálmán: *A szegénygondozás Budapesten*. Budapest, é. n. 103.

A különböző települések, a legkisebb falvaktól egészen a fővárosig tehát arra kényszerültek, hogy a szegénységre és az azzal együtt járó koldulás, csavargás problémájára döntően saját erejükre támaszkodva igyekezzenek megoldást találni. Ráadásul az állam és a törvényhatóságok – a községi törvény előírásai ellenére – anyagilag szinte egyáltalán nem támogatták a településeket. Az erre vonatkozó előírás ugyanis „a gyakorlatban alig érvényesül, mivel sem a törvényhatóság, sem az állam e célra költségvetésileg semmit sem fordít”.¹⁷ A szűkös források és a helyi szervek képviselőinek pénzügyi prioritásai tehát azt eredményezték, hogy az egyes települések minden eszközzel csökkenteni igyekeztek a szegények ellátása révén rájuk háruló költségeket.

A községi illetőség problémája és a koldulás

A magánjótékonyágon túl elviekben az adott község feladata volt az ott illetőséggel bíró szegények ellátása. Azonban a már említett 1871-es községi törvény, illetve az 1886. évi XXII. tc., azaz az úgynevezett második községi törvény községi illetőségre vonatkozó passzusai úgy voltak megalkotva, hogy a helyi szegények egy része eleve ki volt zárva a közsegélyezésből, másokat pedig az illetőség elismerésének megtagadása révén utasíthattak el a községek.

Az első községi törvény értelmében az illetőség megszerzéséhez két év helyben lakás és adófizetés kellett, majd 1886-tól négy év helyben lakás és adófizetés után az illetőség automatikusan járt. Az erre vonatkozó szabályok fokozatosan enyhültek, és a századfordulótól kezdve négyévi helyben lakás alatt elegendő volt egyszer hozzájárulni a község terheihez. Ezt bizonyos szakmák esetében személyes szolgálat formájában is le lehetett róni.¹⁸

Ezek a lehetőségek azonban így is sokak elől el voltak zárva. Mivel a cselédek után a munkaadójuk fizette az adót, 1883 után pedig a napszámosok sem voltak kötelesek kereseti adót fizetni, ilyen módon nem szerezhettek illetőséget. Tehát abban a községben, ahol éltek, dolgoztak, rászorultságuk esetén nem részesülhettek szegénygondozásban.¹⁹

A helyzetet súlyosbította, hogy a települések megpróbálták különböző feltételekhez kötni az illetőségszerzést. Megtagadták az illetőség elismerését többek között arra hivatkozva, hogy az illetőt a község lakói zsarolással gyanúsítják, s az illetőség megszerzése után keresésképtelenné válhat, vagy azért, mert valaki nem rendelkezett vagyonnal, nem volt képes az előző lakóhelyén kiállított erkölcsi bizonyítványt bemutatni. Sőt, az is előfordult, hogy egy férfi folyamodványát azért utasították el, mert vadházasságban élt.²⁰

Látható, hogy a községi illetőség jogintézménye bonyolultságánál és a joghézagoknál fogva tág teret hagyott az egyes települések számára, hogy a hozzájuk közsegélyért fordulókat az illetőség megtagadása révén elutasítsák, illetve, ha erre nem volt lehetőség, az illetőség megállapítására indított eljárást igyekeztek elnyújtani.²¹

A közsegélyezés keretében nyújtott támogatások tehát eleve csak a rászorulóknak töredékéhez juthattak el. Ráadásul a budapesti adatokból tudható, hogy a segélyezés a fővárosban döntően a munkaképteleneket érintette, 1894-ben ugyanis a segélyösszegek 95,5%-át közöttük osztották ki.²² A korabeli szegényügyi rendelkezésekből és az ezeknek megfelelő köz-

¹⁷ Csorna: *A szegénygondozás Budapesten*, 98.

¹⁸ Pomogyi: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon*, 45–49.

¹⁹ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2001. 93.

²⁰ Pomogyi: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon*, 43–44.

²¹ Pomogyi: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon*, 33.

²² Schuler Dezső: *A hatósági nyílt szegénygondozás Budapesten*. Budapest, é. n. 8.

felfogásból kiindulva nyilvánvalóan az ország egyéb területein is ugyanez volt a helyzet e korszak folyamán.

A belügyminisztériumhoz segélyért folyamodó tallosi lakosok kérvényét például azért utasították el, mert a kérelmezők munkaképesek voltak, így a hatóság megfogalmazása szerint helyzetük „hanyagságuknak és restségüknek tulajdonítható”.²³ Az eddig elmondottakból egyenesen következik, hogy az ellátásokból kiszoruló szegények, amennyiben nem akartak éhen halni, rákényszerültek a koldulásra.

Az egyes települések úgy igyekeztek orvosolni a bemutatott problémát, hogy a közsegélyezés biztosítása helyett szemet hunytak a koldulás bizonyos formái felett, sőt megpróbálták azt intézményesíteni. Pálos Ödön egészen egyértelmű leírását adta ennek a helyzetnek, amikor egyik előadásában úgy fogalmazott, hogy „faluhelyen a segélyezés sok esetben hatósági koldulási engedély alakjában nyilvánul meg”.²⁴ Erre lehetőséget adott, hogy a koldulási engedélyek kiadása terén az egész korszakban igen kaotikus helyzet uralkodott. Elviekben a törvényhatóságok bizonyos célokra engedélyezhették az adománygyűjtést. Azonban ezzel kapcsolatos gyakorlatukat érdemben semmilyen hatóság nem ellenőrizte, így sokszor olyanok is hozzájutottak az engedélyekhez, akik elviekben sem voltak jogosultak azokra.

A felsőbb szintű hatóságok először helyi tiltó rendelkezésekkel igyekeztek fellépni a könyöradomány-gyűjtés örve alatt folytatott koldulás ellen.²⁵ Majd az 1882-es szigorítást követően csak a belügyminisztérium adhatott ki országos gyűjtési engedélyeket, a törvényhatóságok pedig maximum hatvan napra engedélyezhették a gyűjtést a saját területükön, az állandó lakosok számára. Ehhez hivatalosan ellenőrzött gyűjtőkönyv szükségeltetett, a gyűjtésről pedig jegyzéket vezetett az adott hatóság.²⁶

Ezzel azonban nem szűntek meg a visszaélések. A hatóságok megállapították, hogy többször előfordult, miszerint egyesek hamisított engedélylevéllel gyűjtöttek adományokat, vagy a gyűjtőkönyvben lévő pecsét volt hamis. A magyarországi hatóságok mellett a horvátországiak is jelezték, hogy többen hamis koldulási engedélyekkel gyűjtenek adományokat.²⁷ Ezért egy későbbi belügyi rendelet kilátásba helyezte, hogy az országos gyűjtés céljából kiadott engedélyeket a belügyminisztérium a jövőben leközi a rendőri lapban.²⁸

A hatóságok ilyen vagy olyan engedélyével történő koldulást azonban nem lehetett korlátok közé szorítani. A községek, hogy csökkentsek a közsegélyezéssel kapcsolatos terheit, a hét bizonyos napjain engedélyezték a koldulást.²⁹ Ezzel kapcsolatban Heltai Ferenc képviselő egy 1898-as képviselőházi felszólalásában kijelentette, hogy a koldulás „nemcsak létezik és létezett szerte a hazában, hanem sajnos már közigazgatásilag rendezett intézmény, úgy hogy a község nemcsak tűri, mint egy orvosolhatatlan bajt, a koldulást, hanem

²³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K150. A belügyminisztérium általános iratai. 1867-IV-25. 8073.

²⁴ Pálos Ödön: *A szegényügy rendszere*. In: Szegénygondozó tanfolyam sorozatos előadásai, Budapest, 1914. 18.

²⁵ MOL K150-1870-III R-14.

²⁶ 18 613/1882. BM. rendelet a könyöradománygyűjtés szabályozása tárgyában. Magyarországi Rendeleték Tára 1882. Budapest, 1882. 348–351.

²⁷ MOL K150 1870-III R-15. 241.

²⁸ 46 129/1894. BM. rendelet a könyöradomány-gyűjtések körül tapasztalt visszaélések meggátlása tárgyában. Magyarországi Rendeleték Tára 1894. Budapest, 1894. 735–736.

²⁹ Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, 1995. 208–209.

szükségesnek tartotta a koldulást magát intézményesen rendezni”.³⁰ A levéltári források szerint így járt el például a Hont megyei Bakabánya városa, Somogy vármegyében pedig 1875-ben engedélyezték a koldulás bizonyos formáit.³¹

A helyi hatóságok bemutatott közsegélyezési gyakorlata, valamint a koldulás bizonyos formáinak intézményesítésére irányuló törekvésük sajátos csapdahelyzetet hozott létre. Ugyanis a községeknek a koldulást, csavargást tiltó, korlátozó felsőbb szintű jogszabályoknak is meg kellett felelniük. Tehát olyan problémát kellett volna kezelniük a szegényrendszet eszközeivel, amelynek folyamatos újratermelődéséhez saját szegénypolitikájuk révén maguk is jelentős mértékben hozzájárultak.

Ennek a fajta szegénypolitikának a gyakorlati működése, a fennmaradt adatok szűkösége folytán, elsősorban a fővárosban követhető nyomon, így elemzésem döntően erre épít. Azonban a vidéki városokból vett példákkal szemléltetem, hogy az egyes települések között nem voltak lényegi különbségek a szegénygondozás rendszerét, valamint a koldusokkal, csavargókkal szembeni hatósági fellépés főbb irányait tekintve. Ily módon tehát az egész országra jellemző korabeli szegénypolitikai gyakorlat rekonstruálható.

A dualizmuskori szegényügy működése helyi szinten

A szegényügyre vonatkozó általános rendelkezések értelmében az egyes településekre hárult a feladat, hogy a felsőbb szintű jogszabályokban foglaltak végrehajtásáról gondoskodjanak. Láthattuk, hogy ennek a tevékenységnek két ága volt: a szegénygondozás és a koldusok, csavargók eltoloncolásának, elzárásának formájában jelentkező szegényrendszet. Mindezek gyakorlati módozatait taglalták a települések által kiadott helyi rendeletek – amennyiben egyáltalán születtek ilyenek –, melyek képet adhatnak a szegényügy helyi szintű működéséről, a koldulás problémájának újratermelődéséről és a hatóságok megoldási kísérleteiről.

A fővárosi gyakorlat

A már korábban bemutatott első községi törvény közsegélyezéssel kapcsolatos passzusainak Budapest területén való végrehajtásáról rendelkezett az 1872. évi XXXVI. törvény, ami kimondta, hogy a fővárosnak gondoskodnia kell az ott illetőséggel bíró szegények segélyezéséről, ápolásáról, neveltetéséről, szegénységi bizonyítványokat kell kiállítania, és a beteg szegények számára ingyen gyógyszerrel köteles biztosítani.³²

Ez utóbbi törvényt részletezte az 1875-ös szegényügyi rendszabály, ami alapvetően a közsegélyezés módját, a szegényházak, aggápolók működésének rendjét taglalta, de kitért a koldulás problémájára is. A nyílt szegénygondozás részeként előírta a közsegély biztosítását, rendelkezett ennek jogosultsági feltételeiről, a segély formáiról, időtartamáról. A központi szabályozást alapul véve kimondta, hogy a fővárosban a közsegélyre való jogosultság feltétele a teljes vagyontalanság, munka- és keresésképtelenség, a helyi illetőség, valamint a tartásra kötelezhető rokonok hiánya (1. §).

A segély több formában volt adható, így az ideiglenes pénzbeli segílyt az átmeneti keresésképtelenség esetére, az árvák, illetve a keresésképtelen szülők gyermekei számára és az általános pangás következtében keresetforrás nélkül maradtak részére tartották fenn.

³⁰ Az 1896-ra összehívott országgyűlés 311. ülése. Képviselőházi Napló 1896. XVI. kötet. 345. Idézi: Oross Jolán: *Fejezetek a koldulás jogi szabályozásának történetéből*. Esély, 8. évf. (1996) 5. sz. 98–99.

³¹ MOL K 150 1880-III-1. 38484. és MOL K150 1875-III-14. 9065.

³² Csorna: *A szegénygondozás Budapesten*, 69–70.

Ezekben az esetekben az ellátás ideje fél vagy egy év volt, amit szükség esetén meg lehetett hosszabbítani. Az állandó pénzbeli segély azokat illette meg, akik jogosultak lettek volna az aggápoldába való felvételre, de erre nem tartottak igényt (3., illetve 4. §).

A szegénygondozás zárt rendszerének részét alkotta a szegény- és aggápolda. Ez jelentette az ellátások második formáját, amit az olyan rászorulóknak tartottak fenn, akik teljesen munkaképtelenné váltak, illetve idős koruk vagy testi fogyatékoságuk miatt ápolásra szorultak, és tartásra kötelezhető rokonaik nem voltak. Őket életük végéig ebben az intézményben helyezték el (7. §).

A koldulást betiltó rendelkezésekkel függött össze a fővárosi szegénység kezelésének harmadik formája. A rendelet ugyanis kimondta, hogy a főváros egész területén tilos a koldulás, amivel szemben a rendőrség lesz hivatva eljárni (14. §). A rendelet értelmében a „kolduláson ért egyének a rendőrség által letartóztatandók, s ha nem helybeli illetőségűek, legyenek azok felnőttek vagy gyermekek, illetőségük helyére eltolonczolandók, ha pedig helybeli illetőségűek, szabályszerű elbánás végett a lak- vagy tartózkodási helyük után illetékes kerületi előjárásnak átadandók” (15. §).

Az így előállított egyének közül a munkaképeseket első ízben iparosoknál vagy más vállalkozóknál kellett elhelyezni, hogy ilyen módon munkára kényszerítsék őket. Ha ez nem volt lehetséges, akkor megfelelő döntés értelmében közsegélyben vagy aggápoldai elhelyezésben is részesülhettek (16. §). A visszaeső koldusokkal szemben a dologházban való elzárást alkalmazták. Ennek időtartama első alkalommal három hónap, ezt követően pedig egy év volt. A gyerekeket koldulásra szoktató vagy kényszerítő felnőttekkel szemben pedig 20 forintig terjedő pénzbírság vagy ennek megfelelő elzárás volt kiszabható (18., illetve 19. §).

A rendelet a koldulással szembeni preventív intézkedéseket is kilátásba helyezett, amennyiben a 20. § kimondta:

„a) Minden idegen, ki munka-keresés végett a fővárosba jön, tartozik megérkezése után 14 óra alatt a rendőrségnél jelentkezni, s ott igazolni, hogy bizonyos időre elégséges élelmi költséggel el van látva, vagy foglalkozást nyert, mely esetben a rendőrségtől bizonyos időre szóló tartózkodási jegyet nyer, ellenkező esetben pedig kötött utlevéllel hazájába visszaküldetik.

b) a fővárosba érkezett idegen munkásoknak vagy más idegen egyéneknek, kik nem igazolhatják magukat, hogy elégséges élelmi költséggel el vannak látva, 24 órán túl szállást adni tilos;

c) Minden háztulajdonos vagy annak megbízottja és családfő, ki a b) pont alatt említett egyéneket befogad, köteles azokat a rendőrségnél 24 óra alatt bejelenteni.

d) A b) alatti tilalom áthágói, valamint azok, kik a c) pont alatti feljelentést elmulasztják, a rendőrség által a fővárosi szegényalap javára fizetendő s 100 forintig terjedhető pénzbírságban marasztaltatnak, mely bírság behajthatlanság esetében, 5 frtra egy napi fogtságot számítva, a bírságösszegnek megfelelő letartóztatásra változtatik át.”³³

A szegényügyi rendszabályban részletezett közsegélyezésről, illetve a segélyezettekről igen kevés adat áll rendelkezésre, ugyanis az érintett hatóságok a szegényügyi adminisztráció megszervezését illetően nem álltak a helyzet magaslatán. Ezt az is mutatja, hogy az 1871-es községi törvény megszületése után tizenhat évvel csak a szegényügyi statisztika tervezetének kidolgozásáig jutottak el, amelyre egyébként a kezdettől fogva úgy tekintett a

³³ A szegényügy rendezését tárgyzó rendszabály. In: Léderer Pál – Tenczer Tamás – Ulicska László (szerk.): „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon. Budapest, 1998. 92–95.

budapesti városvezetés, mint ami a szegénység hatékony kezelésének elengedhetetlen feltétele.³⁴

A közsegélyezés általános színvonaláról mégis képet alkothatunk, ha megvizsgáljuk az egyik korabeli kerületi jegyző által közreadott adatokat. A táblázat a fővárosi szegényügy rendezéséről szóló rendszabály jóváhagyását követő időszakról tudósít.

KÉSZPÉNZSEGÉLYEZÉS BUDAPESTEN 1876 DECEMBERÉBEN³⁵

Kerület	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
Segélyezettek száma	87	97	60	76	18	144	144	254	158	0
erre fordított összeg (Ft)	216	275	167	164	33	249	274	536	230	0
egy főre jutó átlagos segélyösszeg (Ft)	2,5	2,8	2,8	2,2	1,8	1,7	1,9	2,1	1,5	–

Amellett, hogy láthatók a kerületek közötti jelentős eltérések, észrevehető, hogy a közsegélyezés a főváros egészét tekintve egyáltalán nem volt kiterjedt. Egy hónapban Budapesten mindössze 1038 szegény részesült készpénzsegélyben, ami, ha ezt vesszük átlagnak, éves szinten 12 000 segélyezettet jelentett. Ha ezt összevetjük a főváros korabeli lakosság számával, ami ekkor körülbelül 270 000 fő, akkor megállapíthatjuk, hogy a budapesti lakosok 4,4%-a jutott hozzá a készpénzsegélyhez.

A korszakban jellemző nagyarányú munkanélküliség, létbizonytalanság és a tömeges pauperizáció körülményei között ez azt jelentette, hogy a közsegélyezés a rászorulóknak csupán egy igen szűk körét érintette. Emellett a segélyek összege is igen alacsony volt. Maga a hatóság is elismerte a közsegélyezés hiányosságait, azonban úgy gondolták, hogy nem lehet feladatuk az állandó ellátás, csak az ideiglenes segítségnyújtás. Másrészt pedig tartottak attól, hogy a segélyek összegének megemlése jelentősen terhelne a város költségvetését, valamint megnövelné a segélyért folyamodók számát.³⁶

1906. január 1-jétől némileg megváltozott a budapesti közsegélyezés rendszere. Ekkor lépett életbe a főváros 944/1905. számmal jelzett új szegényügyi szabályrendelete. Ez a korábbiakkal ellentétben a főváros területén élő valamennyi szegényre vonatkozott, tekintet nélkül azok illetőségére, bár a nem budapesti illetőségűekkel szemben kikötötte, hogy azok a fővárosi szegényügyi alapokból nem kaphatnak semmiféle ellátást, s közsegélyezésük csak átmeneti jellegű lehet, addig, amíg nem sikerül megállapítani illetőségüket.

A rendelet újraszabályozta a közsegélyezés általános rendszerét, a hozzájutás feltételeit, a segélyek típusait, a segélyezési eljárást, rendelkezett a közsegélyezés költségeinek fedezéséről és nem utolsósorban megerősítette a koldulásra vonatkozó tilalmakat. A korábbiakhoz hasonlóan a főváros egész területén megtiltotta a koldulást. Rendelkezett a szegényügyi nyilvántartás és statisztika folyamatos vezetéséről, ami a segélyezettek vonatkozó adatakat volt hivatott összegyűjteni annak érdekében, hogy a rászorulókat elkülönítsék a „hivatásos” koldusoktól.³⁷

³⁴ Szegényügyi statisztika tervezete. In: *Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Füzetek 1886/154.*, Budapest, 1887. 101–122.

³⁵ A táblázat adatainak forrása Barth László: *Budapest főváros szegény-ügye.* Budapest, 1877. 26–27., saját kiegészítéseimmal.

³⁶ Barth: *Budapest főváros szegény-ügye*, 39–40.

³⁷ Csorna: *A szegénygondozás Budapesten*, 137–139.

Ennek ellenére a századelő közsegélyezési gyakorlatára vonatkozó adatok igen hiányosak. A fővárosi közsegélyezés mértékéről az 1906 és 1914 közötti időszakban az alábbi táblázat alapján alkothatunk képet.

A FŐVÁROSI KÖZSEGÉLYEZÉS 1906 ÉS 1914 KÖZÖTT³⁸

Megnevezés	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Nyilvántartott szegények száma:	5 936	6 912	6 680	-	-	-	-	-	-
PÉNZSEGÉLYEZÉSI ESETEK SZÁMA:									
Rögtöni segély	5 193	5 330	4 327	4 368	5 701	3 785	3 787	4 354	10 778
Állandó havisegély	37 496	37 828	38 310	39 689	40 345	40 459	40 455	39 303	38 980
Idegen illetőségűek segélyezése	2 508	1 940	1 637	1 637	1 282	1 316	1 047	1 310	1 233
Útisegélyek	129	114	101	20	13	28	23	15	8
Magánadományokból	12 663	10 903	11 546	8 150	7 785	13 475	4 502	9 019	10 817
Összesen:	57 989	56 115	55 921	53 864	55 126	59 063	49 814	54 001	61 816
KIOSZTOTT SEGÉLYÖSSZEG KORONÁBAN:									
Rögtöni segély	24 641	26 936	24 467	24 541	26 468	21 156	20 430	19 612	58 743
Állandó havisegély	341 325	354 180	375 074	407 110	434 311	444 175	457 203	459 315	456 496
Idegen illetőségűek segélyezése	17 016	13 698	12 648	12 257	12 042	13 394	10 621	15 770	12 524
Útisegélyek	979	778	549	128	125	239	206	126	78
Magánadományokból	53 714	29 231	49 257	35 495	33 553	72 520	25 514	47 704	59 509
Összesen:	437 675	424 823	461 995	479 531	506 499	551 484	513 974	542 527	587 350
TERMÉSZETBENI SEGÉLYEZÉS:									
Segélyezetttek száma	843	1 376	2 652	1 133	1 200	224	1 416	440	-
Segély értéke koronában	2 508	8 448	19 310	6 514	6 534	4 171	7 852	15 998	-

A nyilvántartott szegények száma 1906 és 1908 között valamelyest nőtt, de még így sem érte el a 7000 főt az 1910-re 880 000-es lélekszámú, európai szinten is nagyvárosnak számító Budapesten. Ez kevesebb, mint a lakosság 1%-a. Állandó havisegélyben, ami a rendszerességet és a segélyösszeget tekintve a szegények támogatásának meghatározó formája volt, évenként 37–40 000 esetben részesítették a rászorulókat. Ez azt jelentette, hogy a fővárosi lakosságnak csupán 4,2–4,5%-a jutott hozzá ehhez a támogatáshoz, aminek az egy segélyezettre jutó átlagos évi összege mindössze 10 korona körül mozgott. Ez az összeg kevesebb volt, mint egy ipari munkás átlagos heti bére ebben az időszakban. Ezt ugyan kiegészíthet-

³⁸ Forrás: Csorna: *A szegénygazdálkodás Budapesten*, 152.

ték a magánadományokból kiosztott segélyek, ez utóbbiak átlagos összege azonban még alacsonyabb volt, így érdemben nem változtattak a fővárosi közsegélyezés szűkmarkúságán. Az új szegényügyi szabályrendelet megszületése után is fennmaradt tehát az a helyzet, hogy a fővárosi szegények döntő többsége semmilyen pénzbeli támogatáshoz nem jutott hozzá. A hatóságok által kiosztott segélyösszegek pedig még a minimális létfenntartást sem tették lehetővé.

A zárt szegénygondozás terén szintén alacsony színvonalú volt az ellátás (bár a közsegélyezéssel szemben a fizikai túlélést azért biztosította), és a férőhelyek számának növekedése sem tartott lépést a valós szükségletekkel. A dualizmus korszakában Budapesten a városi hatóság több szegényházat és aggápoldát is működtetett. Ezek közül az Erzsébet szegényház és aggápolda 1856-ban kezdte meg működését, 235 fő gondozásával, Budán pedig 1820-ban nyílt meg az első kórház, melyben idős szegényeket is elhelyeztek. Ennek túlsúfolttá válásával 1867 után az Attila úton alakítottak ki szegényházat, ami 1893-ig az Erzsébet szegényház fiókéntézeteként működött.³⁹

Az Erzsébet szegényház és aggápolda fenntartására a korszak elején a főváros nagyobb összegeket fordított, mint amennyiből a közsegélyezést fedezte. A budapesti hatóság az 1876-os évre 53 000 forintot, az 1877-es évre pedig 67 000 forintot irányozott elő az intézmény működtetésére, az ápoltak ellátására. A tárgyalt időszakban a szegényház elérte befogadóképességének határát, és olyan mértékben túlsúfolttá vált, hogy megkezdtek az épület kibővítését. Az ezzel járó költségek tovább növelték a szegénygondozás ezen ágára fordított kiadásokat.⁴⁰ Később az új épületszárnyak is kevésnek bizonyultak, így 1902-től fiókéntézet hoztak létre az Izabella utca 31. szám alatti bérelt épületben.⁴¹

A meglévő szegényházak és azok fiókéntézetei már a század elejére túlsúfolttá váltak, kibővítésük folyamatosan napirenden volt. 1912-ben a főváros kamaraerdei nyaralótelepét e célból átalakították, és ott 200 fő befogadására alkalmas fiókszegényházat hoztak létre.⁴² Az így kialakult három fővárosi szegényház forgalma az 1906 és 1914 közötti időszakban viszonylag stabilnak volt mondható, az összes bentlakó száma 1326 és 1517 között mozgott.⁴³

Az állandóan növekvő igények miatt tehát fokozatosan bővült a zárt szegénygondozás intézményrendszere, de a kiszolgáltatottság általános növekedése, az új típusú társadalmi kockázatok megjelenése és ezekkel párhuzamosan a hagyományos közösségi gondoskodás meggyengülése olyan folyamatokat indított meg, melyek hatásait a hatóság által létrehozott intézmények nem voltak képesek kezelni. Valószínű, hogy sok ápolásra szoruló, munkaképtelen szegény maradt bármiféle ellátás nélkül.

Míndezekből látható, hogy a hatósági szegénygondozás nyílt és zárt formái a szűkös források, a hiányos intézményrendszer miatt nemcsak hogy képtelenek voltak kezelni a tömeges pauperizációt, a városi szegénység növekedésének problémáját, de még a segítségre érdemesnek tartott szegények legalapvetőbb szükségleteit sem elégítették ki.

Ilyen körülmények között a szegények tömegei kényszerültek rá a koldulásra. Ahogy említettem, a helyi szegényügyi rendszabály értelmében a koldulásra ért fővárosi szegények sorsa a rendőrségi letartóztatás volt. A nem fővárosi illetőségűeket kitoloncolták. Amennyiben az illető helyi illetőségűnek bizonyult, a rendőrség átadta őt a kerületi előljáróságnak, mely az ügy további menetét bonyolította; megvizsgálta, hogy lehetséges-e a le-

³⁹ Csorna: *A szegénygondozás Budapesten*, 127–128.

⁴⁰ Barth: *Budapest főváros szegény-ügye*, 67–73.

⁴¹ Csorna: *A szegénygondozás Budapesten*, 127.

⁴² Csorna: *A szegénygondozás Budapesten*, 150–151.

⁴³ Csorna: *A szegénygondozás Budapesten*, 156.

tartóztatott munkába állítása. A munkaképes szegényeket ezt követően munkára fogták. Azok, akiket kétszer vagy annál többször tartóztattak le koldulás miatt, a kényszerdologházba kerültek.

Már az 1875-ös szegényügyi rendeletben megjelent az a szemlélet, melyet a későbbiek során az 1879-es Kihágási Büntetőtörvénykönyv emelt törvényerőre, miszerint az is a potenciális koldusok közé sorolják, aki ugyan nem koldul, de a hatóság megítélése szerint életkörülményei erre predesztinálják, például nem tudja igazolni, hogy „bizonyos időre elégséges élelmi költséggel el van látva”. Az ilyen egyénnel, az őket hosszabb időre elszállásolókkal, illetve az elszállásolást be nem jelentőkkel szemben a koldulás miatt kiszabott büntetésekhez hasonló intézkedéseket – toloncolás, pénzbírság, elzárás – alkalmaztak.

A pesti kényszerítő dologház 1843-ban kezdte meg működését, amelynek középpontjában az oda bekerült, úgynevezett „kényszerönc”-ök folyamatos munkára szorítása és ezáltal átnevelése állt. A dologházban végzett fizikai munkának ugyanis komoly erkölcsnemesítő hatást tulajdonítottak, úgy gondolták, hogy a szegények morálisan lezüllöttek tekintett csoportjai ennek révén dolgozó életre szoktathatók. Ez a megközelítés a dualizmus korszakában sem változott, a dologház 1868-as házirendje szerint ugyanis az intézmény célja: „a munkakerülő, csavargó, feslett erkölcsű, és közbotrányt okozó egyéneket munkához szoktatni, s ez által őket hasznos állampolgárokká tenni”.⁴⁴ Mindehhez szükségesnek tartották a legalább heti egyszeri vallásos oktatást, az írás, olvasás, számtan oktatását legalább heti két alkalommal, emellett a fogva tartás ideje alatt valamilyen szakma kitanulását és végül a kényszeröncök nem, kor és „erkölcsi fokozat” szerinti szigorú elkülönítését (1. §).

A kényszerdologházba rendszerint csak helyi illetőségű személyek kerülhettek, de ha volt elég hely az intézményben, a városi tanács engedélyezhette nem helyi illetőségűek felvételét is. Ezt leszámítva a házirend igen széles körben határozta meg, hogy kik azok, akik beküldhetők: „csavargók és munkakerülők, szemtelen és álkoldusok, olyanok, kik lakást és becsületes keresetet kimutatni nem tudnak, kicsapongók, vagy saját hibájuk miatt szolgálat nélküliek, erkölcstelen viselet által közbotrányt okozó nőszemélyek” (8. §). A 9. § értelmében viszont nem kerülhettek be munkaképtelen személyek, hiszen esetükben a munka erkölcsnemesítő hatása semmiképpen sem érvényesülhetett volna.

Az intézmény felügyeletét az úgynevezett dologházi bizottság látta el, melynek tagjai között egy tanácsnokot, városi előjárókat, valamint választott fővárosi polgárokat találunk. A bizottság amellet, hogy ügyelt az intézmény rendjének betartására, figyelemmel kísérte a rabok viselkedését is. A feyenceket magaviseletük, munkához való viszonyuk és a léha élet elvetésének jelei alapján különböző csoportokra sorolták. Kedvező megítélés esetén lehetőség volt arra, hogy az érintettet – az egyébként egy hónaptól egy évig tartó elzárás idejét lerövidítve – szabadon bocsássák, vagy próbaidőre valamilyen mesterhez adják munkára.⁴⁵

Azokra a rabokra, akiknek a magaviselete nem volt megfelelő, különböző büntetéseket szabtak ki. Ez lehetett többek között szóbeli figyelmeztetés, ételmegvonás, kikötözés, bilincselés. Ellenszegülés, munkamegtagadás vagy ezekre való lázítás miatt a büntetés „24 óráig sötét kamrábani elzárás” volt, vagy „magány fogságra ítéles 24 órától – 8 napig mely böjttel és vassal is nehezíthető”. Ha az illető makacszkodott, szóba jöhetett a megvesszőzés, illetve megkorbácsolás is, a többszöri eredménytelen fenytítés pedig a letartóztatás meghosszabbítását vonhatta maga után (14. §, illetve 35. §).

⁴⁴ Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, BQ 0910/133.

⁴⁵ Cser Erika: *A pesti kényszerítő dologház történetéből*. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 2000. 361.

A koldulással és egyéb kisebb kihágásokkal szembeni szigorú szabályok ellenére évente mégis több százan kerültek a kényszerdologházba. A fogva tartott fegyencek számáról csak az 1861 és 1877 közötti időszakból állnak rendelkezésre statisztikák. Ezekből látható, hogy az 1867-es évtől kezdve a létszám az évi 367 és 705 fő között ingadozott. A dologházba zártak döntő többsége férfi volt, arányuk 70–80% körül mozgott. Ha korcsoportonként vesszük szemügyre a fogva tartottakat, akkor elmondható, hogy a 15–20 év közötti korosztály képviselői alkották a legnépesebb csoportot, arányuk az 1870-es évek során 33–38% között mozgott, sok volt ezen kívül a 21–50 év közötti személy is, néha azonban az is előfordult, hogy 11–12 éves gyerekeket tartottak bezárva.⁴⁶ Igen magas volt a „visszaesők” aránya, ugyanis a fegyencek többsége nem először került be a dologházba. 1861 és 1870 között a férfiak 75%-a, a nők 75–80%-a „visszaeső” volt.⁴⁷ A helyzet később sem változott: az 1875-ben dologházba kerültek 28%-a már legalább háromszor volt itt elzárva.⁴⁸

Ez azt mutatja, hogy sokan a fentebb ismertetett kényszerítő intézkedések, szigorú regulák ellenére sem hagytak fel a koldulással, vélhetően azért, mert más lehetőségük nem volt megélhetésük biztosítására. A fővárosi dologházban koldulás és csavargás miatt elzárt néhány száz fő azonban nem ad valós képet a koldulás elterjedtségéről. Ugyanis a hatóságok az említettek miatt előállított egyének nagyobb részét a fog- és toloncházba szállították, ahol a korszakban évente több ezer ember fordult meg.

A FOG- ÉS TOLONCHÁZBA BESZÁLLÍTOTT EGYÉNEK SZÁMA 1893 ÉS 1912 KÖZÖTT⁴⁹

	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900
Csavargás	1326	1611	1871	1711	1377	1535	1384	1717
Ismételt csavargás	1288	1319	1517	1731	1765	1940	1781	2450
Koldulás	1002	1080	1231	1094	1320	1490	1373	1720
Ismételt koldulás	404	370	474	494	480	668	780	936
Minősített koldulás	21	18	18	59	46	44	28	27
Tilos visszatérés	1293	1297	1392	1280	1392	1607	1783	2074
Átkelési tolonc	1053	1058	1196	1218	1494	1634	1429	1489
	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1908	1912
Csavargás	1724	1708	1219	1288	1401	1306	1054	776
Ismételt csavargás	2464	2341	2060	1894	2108	2370	2023	1663
Koldulás	1493	1541	1175	1331	1110	884	605	552
Ismételt koldulás	925	925	853	769	757	609	301	396
Minősített koldulás	27	53	57	52	39	42	59	61
Tilos visszatérés	2342	2894	2519	2311	2330	2082	2374	1915
Átkelési tolonc	2542	2100	1899	1742	1798	1434	1827	2048

Láthattuk, hogy a kényszerdologházba zárt fegyencek száma 1875-ben érte el a maximumot, ekkor 705 fő volt az intézményben. A koldulás miatt ide zártak száma persze ennél ki-

⁴⁶ A budapesti kényszerdologház fegyencei 1876. és 1877. évben. Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Füzetei, 57. sz. (1878), 26–27.

⁴⁷ A pesti kényszer dologház fegyenceinek statisztikája 1861-től 1870-ig. Pestvárosi Statisztikai Évkönyv, Első folyam. Budapest, 1873. 88.

⁴⁸ A budapesti kényszerdologház fegyencei 1875-ben. Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Kimutatásai, 37. sz. (1876), 91.

⁴⁹ *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve*. Szerk.: Thirring Gusztáv. I–XIV. kötet. Budapest, 1896–1914.

sebb, hiszen számos egyéb kisebb kihágást is dologházi elzárással büntettek a hatóságok. Bár az erre vonatkozó adatsor nem teljes, megállapítható, hogy a koldulás különböző formái miatt a fog- és toloncházba beszállított egyének száma minden évben megközelítette, sok esetben pedig meghaladta az ezer főt, sőt 1898 és 1904 között kétezernél is több volt az ilyen esetek száma. Ha ehhez hozzávesszük a csavargáson és az ismételt csavargáson ért személyeket, akik száma általában 3–4000 körül mozgott, de még 1912-ben is több mint 2400-an voltak, akkor megállapíthatjuk, hogy a városi hatóságok tömeges méretekben jelentkező problémával találták magukat szemben.

A jelenség persze nem korlátozódott a fővárosra. Bár az egész országra vonatkozó statisztika nem áll rendelkezésre, annyit mégis tudni lehet, hogy egy korabeli becslés 1885-ben körülbelül 8000 főre tette a csavargók számát Magyarországon, ami a századfordulóra 300%-kal nőtt.⁵⁰ Valószínű, hogy a valóságban ennél még többen voltak, hiszen mind 1901-ben, mind 1902-ben csak a fővárosban több mint 16 000 embert állítottak elő csavargás és koldulás miatt.⁵¹

A dologházban vagy a fog- és toloncházban való elzárás mellett a kolduláson, csavargáson ért szegényekkel szembeni hatósági fellépés másik fontos formája a toloncolás volt. A helyi szegényügyi szabályrendeletek értelmében ugyanis a nem helyi illetőségűek esetében az illetőségi községbe való toloncolást kellett alkalmazni, hogy az illető semmilyen módon ne lehessen az adott község terhére, illetve az illetőségi község gondoskodhasson az ilyen módon odaszállított munkaképes szegények munkába állításáról.

A toloncolás mint megelőző rendőri rendszabály abban az esetben volt alkalmazható többek között a „csavargók, szokásos munkakerülő, engedély nélküli koldulók, a közbiztonságra alaposan gyanús személyek” esetében, „ha ama községben, amelyben találatnak, illetőséggel nem bírnak s rendes lakást, foglalkozást vagy életfenntartási jövedelmet kimutatni nem tudnak”. Előállításukat követően eltávolításuk kétféleképpen történhetett: „kényszerútlevelel, midőn az illető egyén az útlevelelben megszabott úton, de kíséret nélkül, tartozik illetőségi községébe távozni és tulajdonképpeni tolonczozás, midőn a tovaszállítás őrizet alatt történik.”⁵²

Gyakran már maga az elszállítás is büntetésszámba ment, hiszen az eltoloncolt szegényeknek meleg ruha és élelem nélkül kellett egyik községből a másikba gyalogolniuk. Arra is volt példa, hogy az évszaknak megfelelő ruházat híján két toloncállomás között megfagyott az a személy, akit az őt kísérő őrök magára hagytak, mivel annyira kimerült a gyaloglástól, hogy nem tudott továbbmenni.⁵³ Hogy nem egyedi esetről volt szó, bizonyítja Esztergom vármegye alispánjának a belügyminiszterhez címzett beadványa, melyben kérte, hogy a hatóságok biztosítsanak az eltoloncoltak számára megfelelő ruházatot, és kocsin vitessék azokat, akik nem képesek gyalogolni.⁵⁴ Ugyanebben az időben a székesfehérvári polgármesternek az igazságügyi minisztériumhoz írt beadványa is szóvá tette, hogy a toloncoltak „élelemmel sehol el nem láttatnak”.⁵⁵

A toloncolás alkalmazása azonban nem jelentette azt, hogy a települések végleg megszabadulhattak a máshol illetőséggel bíró szegényektől, ugyanis az intézmény mindkét formája rengeteg hibával működött. A hatóságok az ellátási költségek csökkentése érdeké-

⁵⁰ Gönczöl Katalin: *A veszélyes bűnöző fogalmának kifejlődése a magyar polgári büntetőjog-tudományban*. In: Magyar Jog, 23. évf. (1976) 11. sz. 951.

⁵¹ Kőrösy József: *Budapest székesfőváros szegényügye az 1900–1902. években*. Budapest, 1905. 19.

⁵² Idézi: Pomogyi: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*, 142.

⁵³ MOL K150 1870-III R-15. 957.

⁵⁴ MOL K150 1870-III R-15. 957.

⁵⁵ MOL K150 1870-III R-15. 407.

ben minden esetben igyekeztek gyorsan eltávolítani a kitoloncolandó személyeket, így gyakran nem vizsgálták előzetesen azok illetőségét, vagy egyszerűen a csavargók, koldusok által megadott adatokra hagyatkoztak. Így előfordult, hogy azok olyan községbe kerültek, ahol úgyszintén nem bírtak illetőséggel, minek következtében a procedúra tovább folytatódott.

Sokszor az is megesett, hogy az eltoloncolni kívánt személy nem érkezett meg az illetőségi községbe. A kísérőkkel történő toloncolás esetében is gyakoriak voltak a szökések, nem beszélve a kényszerűtlevéllel űtnak indított személyekről, akik két toloncállomás között eltűntek a hatóság szeme elől.⁵⁶

A szegények számára tehát adott volt a lehetőség, hogy a hatóságok akarata ellenére visszatérjenek oda, ahonnan kitoloncolták őket. Az adatok tanúsága szerint pedig éltek is ezzel a lehetőséggel, hiszen Budapesten az 1893-tól 1912-ig tartó időszakban évi 1200 és 2900 fő között mozgott a tilos visszatérés miatt a fog- és toloncházba zártak száma. A század eleji budapesti szegényügyről készült összefoglaló is megjegyezte, hogy az eltoloncolt szegények gyakran már másnap visszatértek az adott településre.⁵⁷

A vidéki települések gyakorlata

Ugyanilyen problémákkal néztek szembe és az eddig részletezett gyakorlatnak megfelelő szegénypolitikát folytattak az ország egyéb területein is. Esztergom vármegye 1870-ben született, a koldulás megszüntetését célzó rendszabálya is két kategóriába sorolta a szegényeket, és különböző elbírálásban részesítette őket.

A községek által történő segélyezést csak a munkaképtelen, vagyontalan, eltartásra kötelezhető rokonokkal, hozzátartozókkal nem rendelkező, úgynevezett „valódi” szegények számára tartotta fenn (3. §). Ezek ellátását az egyes települések kötelességévé tette (2. §), amihez a szükséges forrásokat a községi pótdadó kivetéséből, a segélyezettek munkába állításából, magánadományokból, különböző bírságokból és a községek számára fizetendő díjakból kívánta biztosítani (5. és 6. §).

Ezzel egy időben Esztergom vármegye és a város területén betiltotta a koldulás valamennyi formáját, kivéve a szerzetesrendek vagy más jótékony intézetek engedéllyel történő adománygyűjtését (1. §). A kolduláson ért szegényekkel szemben a helyi hatóságoknak kellett különböző büntetéseket foganatosítani, aszerint, hogy helyi illetőségűek-e vagy sem.

A rendelet kiemelte, hogy a községek által segélyezendők közé „a más községből átbangolt koldusok vagy munkakerülő csavargók nem számíthatók”. Ennek megfelelően semmiféle segítségre nem számíhattak. Őket „a toloncözásra fenálló szabályok legszigorubb és kérlelhetetlen alkalmazása által a községi bírák illetőségök helyére utasítani kötelesek.” (13. §). A koldulási tilalmat megszegő helyi szegényt pedig „kiszabott napi vagy heti illetményének kevesbítése avagy személyének letartóztatása által” (15. §) kellett büntetni.⁵⁸

A levéltári források utalnak rá, hogy az 1870-es években Nógrád vármegye szintén rendeletileg lépett fel a koldulás ellen, azonban maga a rendelet nem lelhető fel a vonatkozó iratok között.⁵⁹ Fennmaradt viszont a Hont vármegyei Bakabánya város rendelete, amit „A Bakabányai szegény és az ezzel kapcsolatban lévő koldulási ügy rendszabályai” címmel terjesztettek fel a belügyminiszterhez 1874-ben. Ez a jogszabály annyiban is érdekes, hogy na-

⁵⁶ Pomogyi: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*, 146–149.

⁵⁷ Kőrösy: *Budapest székesfőváros szegényügye az 1900–1902. években*, 18.

⁵⁸ A koldulás megszüntetését tárgyzó rendszabály. In: „A tettetésnek minden mesterségeiben járta-sok...”, 100–104.

⁵⁹ MOL K150 1880-III-1. 445.

gyon nyíltan beszélt a közösség segítségére érdemesnek és az arra érdemtelennek tartott szegények megkülönböztetéséről. A rendelet 2. §-a értelmében szegény az, aki „vagyonatlan és ki akár agg koránál akár testi fogyatkozásainál fogva munkaképtelenné válik”. Amennyiben a szegény helyi illetőségű, a város gondoskodik róla (3. §), ezekről a személyekről évente összeírást készítenek (4. §), és a lehetőségekhez, valamint a körülményekhez képest negyedévenként, havonként vagy hetenként segílyt folyósítanak számukra (5. §).

Ezek a rendelkezések azonban nem terjedtek ki a fenti kategóriába tartozó valamennyi szegényre. Az olyan munkaképtelen, helyi illetőségű szegények számára, akik „elfoglalt állásuk, magaviseletük és műveltségük alsó fokánál fogva” a város általi „segélyezésre nem érdemesek”, a város területén való, házról házra történő koldulás engedélyezett (10. §). De csak abban az esetben, ha ezen személyeknek nincsenek tartásra kötelezhető rokonaik (15. §). A koldulási engedély kizárólag a hétfői és csütörtöki napokra vonatkozik, azzal a megkövetéssel, hogy egy házat hetente csak egyszer lehet felkeresni (13. §). Mindez persze nem áll a nem helyi illetőségű koldusokra, akik a rendelet 15. §-a értelmében a rendőri szervek által a városból kiutasítandók és eltoloncolandók.⁶⁰

Fejér, illetve Komárom megyében is születtek a koldulás megszüntetését célzó rendeletek, ugyanis Somogy vármegye törvényhatósági bizottsága ezekre hivatkozott saját hasonló rendelete megalkotásakor. Ezek közül azonban csak az utóbbit sikerült megtalálnom, melyet a somogyi előjárók 1875-ben terjesztettek fel a belügyminiszterhez. A „Szabályrendelet a koldulás megszüntetése iránt” címmel ellátott jogszabály a tiltás mellett szintén teret engedett a koldulás bizonyos formáinak.

Egyrészt kimondta, hogy „Somogyvármegye területén az országutakon, vásárok, bucsuk vagy nyilvános ünnepélyek alkalmával, úgy idegen mint helybeli illetőségű koldusok által eddigélgé üzött koldulás, valamint a községbeli szegényeknek koldulás végett más községbe vagy más törvényhatóság területére átbocsátása – szigoruan eltiltatik”. Kivételt képeztek a kolduló szerzetesrendek, az iskolák, jótékony intézetek vagy elemi csapás által sújtott községek számára adományokat gyűjtő személyek, akik erre vonatkozó engedélyüket kötelesek voltak bemutatni az illetékes hatóságoknak.

Ezzel összhangban a rendelet kiemelte, hogy a községek kötelesek évente összeírni a munkaképtelen szegényeket, a községlyre szorultakról jegyzéket vezetni és őket az 1871-es községi törvény előírásainak keretei között ellátni. Másrészt a vármegye a koldulás engedélyezésére is lehetőséget adott: „Az előjáróság, a községben illetékes szegények számára – meghatározandó bizonyos napokon – a községben gyakorlandó házankénti koldulást megengedheti; az undorító nyavalával eltelt koldusok számára azonban, nyilvános koldulásra engedély – semmi szín alatt sem adható.”

Az illetőségi helyükön kívül koldulókat le kellett tartóztatni és illetőségi helyükre visszakisérni. Büntetésükről a szolgabíró gondoskodott, ami a tilalmat többször megszegők esetében súlyosabb kellett legyen. Az idegen koldusok szintén letartóztatandók – sőt a rendelet arra is lehetőséget adott, hogy a vásár vagy búcsú idejére elzárják őket – majd eltoloncolandók voltak. A megye preventív módon is fel kívánt lépni a koldulással szemben, ezért a vármegye határán fekvő települések feladatául szabta, hogy azok akadályozzák meg az idegen koldusoknak a megye területére való belépését, és adott esetben toloncolják ki őket.⁶¹

A helyi hatóságok az eddig említetteken kívül egyéb módszereket is alkalmaztak a koldusok és csavargók elleni fellépés jegyében. Nagyváradon például dologház hiányában a

⁶⁰ MOL K150 1880-III-1. 38484.

⁶¹ MOL K150 1875-III-14. 9065.

munka nélkül lévő „helybeli csavargókat” és a bizonytalan illetőségűeket utcaseprésre fogták be.⁶²

A korszak második feléből is találunk olyan helyi rendelkezést, ami a koldulás megszüntetését kívánta elérni. Egerben 1905-ben hoztak egy soha végre nem hajtott rendeletet, ami a közsegélyezés és a koldulással szembeni hatósági fellépés módozatait taglalta. Ez a helyi illetőségű szegények számára pénzbeli segélyezést és szegényházi elhelyezést helyezett kilátásba, amit a város költségvetéséből, a szegényalapból, alapítványok kamataiból, valamint rendszeres és alkalmi adományokból finanszíroztak volna.

A rendelet kimondta, hogy tilos az utcán koldulni, a koldulókkal szemben pedig a rendőrségnek kell intézkednie. Emellett a koldulás megelőzésére is gondoltak az illetékesek, ugyanis a rendelkezés azt is előírta, hogy amennyiben a munkakeresés céljából Egerbe érkezők négy napon belül nem találnak munkát, vagy nem képesek önfenntartásukat egyéb módon igazolni, a város elhagyására kényszerítendőek.⁶³

A rövid áttekintésből tehát látható, hogy az egyes vidéki települések az egész korszakban a központi jogszabályokban lefektetett elveknek megfelelően és a főváros esetében részletesen tárgyalt módon szervezték szegénygondozási és szegényrendészeti tevékenységüket. A segítségre érdemesnek tartott szegények számára a közsegélyezés révén nyújtottak némi segítséget, míg az úgynevezett érdemtelen szegények esetében a toloncolást, az elzárást és a dolgoztatást alkalmazták, esetleg a koldulás bizonyos formáit intézményesítették.

Záró megjegyzések

Ha történelmi mérleget kívánunk vonni, elmondhatjuk, hogy a dualizmuskori szegénypolitika elemzett gyakorlata számára a Habsburg-birodalom 18. századi modernizációs törekvései és az azokhoz kapcsolódó gyakorlati lépések készítettek elő a talajt, amennyiben a szegényügyet és a koldulás problémáját az állami szabályozás körébe vonták. Ezek az intézkedések annyiban is előrevetítették a 19. század második felének magyarországi szegénypolitikáját, hogy a hagyományos foglalkozási struktúrákból kiszakadó munkaerő szabályozására irányultak, méghozzá büntető jellegű eszközök alkalmazásával. Bár már ekkor megjelent a szegénység dinamikus formája és megindult a szegények tömegeinek városokba áramlása, ebben az időszakban a társadalom alapstruktúrái még megőrizték integráló erejük egy részét.

A fokozatos gazdasági és társadalmi átalakulásnak a kései feudalizmus rendszerét felzároló forradalom adott újabb lökést. Ezzel azonban egy alapvetően új probléma született: az államnak a létrejövő modern munkaerőpiacot, a felszabaduló munkaerő mobilitását kellett szabályoznia és a hagyományos közösségi gondoskodás erőzőjét lefekeznie. Mindezt azért, hogy a modernizációval kieléződő és új formában jelentkező társadalmi feszültségeket valamelyest tompítsa.

A dualizmuskori szegényügy fentiekben vázolt rendszere azonban szükségszerűen képtelen volt a szegénység, ezen belül pedig a koldulás és csavargás problémájának mind érdemi, mind tüneti kezelésére. A korabeli közfelfogásnak és az azt tükröző jogszabályoknak megfelelően a szegénységet létrehozó és azt újratermelő társadalmi–gazdasági folyamatokra egyáltalán nem volt tekintettel, a kiváltó okok kezelésével nem próbálkozott.

A munkanélküliség jelenségéről, ami a fokozatosan kibontakozó tőkés termelés körülményei között a szegénység újratermelődének meghatározó tényezője volt, csak a kor-

⁶² MOL K150 1870-III R-15. 1096.

⁶³ Csizmadia: *A szociális gondoskodás változásai Magyarországon*, 66.

szak utolsó harmadától fogva kezdtek tudomást venni a különböző szakemberek, politikusok. Budapesten ugyan 1899-ben megkezdték a hatósági munkaközvetítés megszervezését, a munkanélküliségi biztosításról azonban még a két világháború közötti időszakban sem rendelkezett az állam.⁶⁴ Emellett a szegénygondozás finanszírozásában, működtetésében sem igazán vállalt szerepet. Nem volt központi, az egész országra kiterjedő intézményrendszer, ami a szegénység problémájával foglalkozott volna. Ezt tetézte, hogy a munkaképes szegények ellátására szinte egyáltalán nem fordítottak gondot, hiszen láthattuk, hogy a közsegélyezés döntően csak a munkaképteleneket érintette. Az állami szegénygondozás kialakítására, illetve a meglévő struktúra fejlesztésére irányuló politikai akarat is hiányzott – az egyes települések közsegélyezési gyakorlata kapcsán az is világossá vált, hogy azok még az erre a célra rendelkezésre álló anyagi forrásokat sem igyekeztek kihasználni.

Másrésről viszont adott volt a magánjótékonyásra és a községek önjelére alapozott helyi szintű szegénygondozás. Az állam tehát erre hárította a tömeges méreteket öltő szegénység kezelését, és a szegényügyre vonatkozó jogszabályalkotás révén igyekezett valamelyest összehangolni, szabályozni annak működését. Így a szegénygondozás általános fejletlensége miatt és a fejlesztésre, állami szerepvállalásra irányuló politikai akarat hiányában a munkaképes szegényekkel szembeni represszív intézkedések adták a korabeli szegénypolitika gerincét.

Az állam és helyi szerveinek ezzel kapcsolatos tevékenysége a koldulás és csavargás jogszabályi korlátozásától, pénzbírságok kiszabásától, a toloncolástól a fog- és dologházi elzárásig, a szegények dolgoztatásáig, valamint testi fenytéséig terjedt. Mindezzel a hagyományos foglalkozási struktúra kötöttségei alól felszabadult munkaerő mobilitását igyekeztek korlátozni. Az illetőséghez kötött közsegélyezés – ami nem egyszer a koldulás bizonyos formáinak intézményesítésében öltött testet – előtérbe helyezése révén pedig lokalizálni próbálták a problémát, hogy a szegényeket visszatagozzák a helyi szintű, hagyományos szegénygondozás rendszerébe, melyet a modernizációs folyamatok úgyszintén felbomlasztottak. Azonban az erre szolgáló intézményrendszer hiányosságai, rossz működése és nem utolsósorban a probléma tömeges jellege miatt ezek a próbálkozások is kudarcra voltak ítélve.

⁶⁴ Ulicska László: *A munkanélküliség feltalálása Magyarországon*. Korall, 2. évf. (2001) 5–6. sz. 43–47.

ATTILA KOCSIS

The Local Regulation of Begging in the Age of the Dual Monarchy

The paper deals with a period relatively rarely investigated in the history of social policy in Hungary: it looks at anti-poverty policy in the age of the Dual Monarchy. It describes its main characteristics, but as opposed to previous studies, which focused rather on legal history, it primarily concentrates on how the whole system operated in practice. It shows the measures the society of the era took against the problem of poverty, as well as the regulations against some of its manifestations, namely begging and vagrancy. Besides the central anti-poverty legislation and the challenges of financing the system, it describes what part private charity organizations, the central government and the public administration in the communities played in the anti-poverty policy of the age. As it was the individual settlements that constituted the basic units of anti-poverty policy during the Dual Monarchy, the practical activity of these are in the focus of the analysis. Using statistical data, archival materials, poverty policy sources about the anti-policy measures taken in the capital and the country towns, the paper examines the operation of public benefits on a local basis, the functioning of indoor poor relief and the main objectives of the regulations against beggars and vagrants, the role of the workhouse and banishment. Finally, it discusses those institutional deficiencies of anti-poverty policy that made these measures, aimed at managing the social tensions that accompanied the dissolution of traditional employment structures, ineffective.

GICZI ZSOLT

Felekezeti viták a katolikusok és a protestánsok érvényesülési lehetőségeiről a Horthy-korszakban

A magyarországi katolikusok és protestánsok Horthy-korszakbeli kapcsolatait sajátos ketősség jellemezte. Ez egyfelől a két vallási tábornak a felekezeti béke és együttműködés megteremtésére irányuló próbálkozásaiból, másfelől gyakori viszálykodásaikból tevődött össze. Hazánkban a Rómához hű egyháziak és a reformáció követői egyaránt azt hangoztatták, hogy készek a vallási békesség megteremtésére és fenntartására. Az ilyen elvi nyilatkozatok megtételére az ország népességének vegyes felekezeti megoszlásán túl bizonyos reálpolitikai megfontolások ösztönözték a kereszténység két nagy irányzatának vezetőit. Hiszen a lakosság mintegy kétharmadát híveként számon tartó katolikus egyház nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül az állampolgárok több mint egynegyedét tömörítő reformált vallási közösségek érdekeit és véleményét. Ugyanakkor a reformátusok és az evangélikusok sem feledkezhetek meg a hazai katolicizmus tömegebefolyásáról és a protestánsokhoz képest sok szempontból még mindig előnyösebb pozícióiról. Emellett az állami vezetés nagy súlyt helyezett a keresztény közösségek közötti nyugalom biztosítására. Ezt a politikai elit tagjai elengedhetetlen feltételként jelölték meg a magát kereszténynek és nemzetinek definiáló rendszer fenntartásához. A mindenkori kormányok a magyarság egysége megővésének fontosságát hangsúlyozták, s a társadalmi összefogás szükségességét a történelmi egyházak sem kérdőjelezték meg.¹

Az óhajtott felekezeti jó viszony és hatékony együttműködés érvényesülését azonban jelentősen hátráltatták a katolikusok és a protestánsok között rendszeresen kirobbanó viták. Ezek kiváltó okainak köre igen széles volt. Közülük most csupán a legjelentősebbekre utalunk. A legtöbb összetűzésre a vegyes házasságok ügyében került sor. A katolikus egyház ugyanis csak akkor volt hajlandó érvényesnek elismerni hívei házasságát más vallású személyekkel, ha azt saját papjuk előtt kötötték meg. Ilyenkor a nem katolikus félnek kötelezvényt – azaz reverzalist – kellett adnia arról, hogy minden születendő gyermeküket katolikusnak nevelik. A protestánsok ez ellen tiltakoztak, ami heves szócsatákat eredményezett.

¹ A magyarországi katolikusok és protestánsok viszonyának javítására és egymáshoz történő közeledésükre irányuló korabeli törekvésekkel foglalkoznak következő publikációink: *Egy eszmecsere és előzményei. Vélemények a katolikus–protestáns egység megvalósításának lehetőségéről a Magyar Szemle és a Protestáns Szemle 1937–1938-as évfolyamaiban*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus CVIII. Szeged, 1999. 65–83.; „A magyarság lelki egysége felé”. *A katolikus–protestáns egységtörekvés Horthy-korszakbeli történetéhez*. Credo, 6. évf. (2000) 1–2. sz. 17–24.; *König Kelemen és Az Egység Útja című folyóirat indulása*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, tomus CXIV. Szeged, 2002. 99–114.; „Meg kell értenünk az igazságot, hogy csak együtt tölthetjük be szent elhivatásunkat.” *Katolikus és protestáns állásfoglalások a magyarországi keresztény felekezetek közeledésének lehetőségeiről az 1930-as és 1940-es évek fordulóján*. In: Zsoldos, Sándor (szerk.): *Il ruolo delle religioni e delle chiese nella formazione delle società in Europa e nel Nuovo Mondo*. Szeged, 2005. 385–402.

A két nagy keresztény irányzat lelkészeinek közös vallási ténykedései körül szintén sokszor csaptak össze az indulatok az 1919 és 1945 közötti években. A katolikus papok számára egyházi törvényeik megtiltották, hogy világi rendezvényeken szertartásokat végezzenek, ha azokon protestáns lelkészek aktívan szerepelnek. Ennek az lett a következménye, hogy az ilyen ünnepeken a hatóságok gyakran mellőzték a reformált felekezetek képviselőit. Ezt a protestánsok az egész közösségükön esett sérelemként élték meg, aminek orvoslását erőlyesen követelték. Az egyházi polémiák kiapadhatatlan forrását képezte az egyes vallási közösségeknek járó államsegély nagysága is. Az 1848. évi XX. törvénycikk kimondta, hogy a bevett felekezetek az államtól anyagi támogatást kapnak egyházi és iskolai feladataik ellátására. A protestánsok folyamatosan azt hangoztatták, hogy nekik a ténylegesnél nagyobb állami dotáció jár, mert nincsenek akkora földbirtokaik, mint a katolikus egyháznak. A másik oldalról viszont azt igyekeztek bizonyítani, hogy valójában a katolikusok államsegélyét kell megemelni.

A Horthy-korszakot az előbbiekhöz hasonlóan végigkísérték azok a viták, amelyek a katolikusok és a reformált hitet követők érvényesülési lehetőségeiről zajlottak. Ezek egzisztenciális kihatásai miatt erőteljesen foglalkoztatták a közvéleményt. Alig ocsúdott fel a három nagy történelmi keresztény egyház a Tanácsköztársaság és a vesztes világháborút lezáró trianoni békeszerződés okozta sokkból, már megindult a fenti kérdés körüli huzavona. Katolikus és protestáns részről kölcsönösen azzal vádolták egymást, hogy a másik fél hívői kisajátítják maguknak a jól jövedelmező központi állami tisztségeket, valamint a helyi közigazgatási, a katonai, a tudományos és egyéb pozíciókat. A katolikusok arra panaszkodtak, hogy a keresztény–nemzeti Magyarországon elnyomja őket a protestáns dominancia. A reformátusok és az evangélikusok pedig úgy érezték, hogy csendes és szívós ellenreformáció érvényesül velük szemben.

Katolikus oldalról sokak már azt is rosszallással nézték, hogy a nemzetgyűlés 1920. március 1-jén a református Horthy Miklóst választotta Magyarország kormányzójává. Tőlük eltérően Csernoch János esztergomi érsek – józanul mérlegelve hazánk kül- és belpolitikai helyzetét – elfogadta Horthy ideiglenesnek szánt államfői megbízatását. 1920. március 2-án levélben üdvözölte az új kormányzót, s biztosította a katolikus egyház támogatásáról.² Horthy két nappal később írt válaszában a „keresztény-nemzeti eszme” irányító szerepének megvalósításához mint katolikus-protestáns közös célhoz kérte Csernoch segítségét.³ A második királypuccsot követően a kormányzó ismét levélben fordult a hercegprímáshoz. Aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy az ő és a szintén református gróf Bethlen István által vezetett kormány IV. Károly iránti magatartásában egyesek a katolicizmus elleni tendenciát látnak.⁴ Az érsek éppen IV. Károly és a Habsburg-ház trónfosztása nemzetgyűlési megszavazásának napján vetette papírra reagálását. Megnyugtatta Horthyt, hogy a királykérdést a katolikus főpásztorok nem tekintik felekezeti ügynek. Kijelentette, hogy megbízik a Bethlen-kabinetben, ám így folytatta: „Az érzékeny nagy publikum előtt azonban föltűnő volt az aránytalanul sok protestáns miniszter s így keletkezett a katolikusok közt az az ellenőrizhetetlen hangulat a protestánsok erős térfoglalásáról, amelyet állítólag más magas állami hivatalok betöltésénél is tapasztalnak. Ilyen híreket többnyire a mellőzött politikusok és tisztviselők terjesztenek, akik mellőzöttségük indokát nem akarják másban fölismerni,

² Esztergomi Primási Levéltár (a továbbiakban: EPL) Categoria (a továbbiakban: Cat.) B. 469/1920. Csernoch János levele Horthy Miklósnak 1920. március 2-án.

³ EPL Cat. B. 469/1920. Horthy Miklós levele Csernoch Jánosnak 1920. március 4-én.

⁴ EPL Cat. B. 3511/1921. Horthy Miklós levele Csernoch Jánosnak 1921. november 3-án.

mint a vallásukban.⁵ Csernoch nem tagadta, hogy sok katolikusban növekszik az elégedetlenség a reformáció hazai követői iránt. Azonban rámutatott, hogy ebben a reformátusok és az evangélikusok is hibásak, mert egyházi gyűléseiken rendszeresen foglalkoznak a katolikuság érzékenységét bántó témákkal. A bíboros ugyanakkor kijelentette, hogy mindent elkövet a felekezeti villongások elkerüléséért. Ismerve Csernoch további tevékenységét, megállapíthatjuk, hogy tartotta magát utóbbi ígéretéhez. 1927 júliusában bekövetkezett haláláig toleráns magatartást tanúsított a protestánsok iránt, s így próbálta mérsékelni egyházának ilyen vonatkozásban türelmetlen és agresszív tagjait. Higgadt és tárgyilagos politikai megfontolásból a társadalmi és közéleti konszolidáció őszinte támogatójává vált, és a vallási béke fenntartására való törekvésével igyekezett segíteni a Bethlen-kormányok munkáját.⁶

A hercegprimás 1921. november 16-án számolt be a többi katolikus főpásztornak a második királypuccs kapcsán Horthyval történt levélváltásáról. A püspökkari konferencia jegyzőkönyve szerint Csernoch válaszában tartalmát a püspöki kar helyeslőleg vette tudomásul.⁷ Ismerve azonban az értekezleten jelen levő gróf Mikes János szombathelyi és gróf Zichy Gyula pécsi megyés püspök intranzigens legitimista meggyőződését, ezt a helyeslést nem tekinthetjük egyöntetűnek.⁸ Az esztergomi érsek kétségtelenül meglevő jóindulata ellenére egyre erősödött bizonyos katolikus körök protestánsokat bíráló hangja. Ebben a vonatkozásban élen jártak a jezsuiták. A rend jeles tagja, Bangha Béla szerkesztésében megjelenő Magyar Kultúra című katolikus folyóirat különös előszeretettel támogatta a reformált egyházakat. Az 1921. novemberi szám például Czékus Gézától közölt cikket „Protestáns kurzus?” címmel. Ebben a szerző az ország politikai berendezkedését kritizálva a következőket írta: „Ma-holnap [sic!] már nincs is keresztény kurzus: protestáns kurzus van. A 10 miniszter közül a többség protestáns s bezzeg nem lehet azt mondani, hogy kiválóbbak volnának a mellőzött katolikus szakembereknél...”⁹ Czékus és a mögötte állók tehát homlok-egyenest ellenkező módon ítélték meg a helyzetet, mint a hercegprimás. Hamarosan már olyan befolyásos katolikus politikusok is a reformátusok és az evangélikusok irritáló közéleti és hivatali előretöréséről beszéltek, mint Haller István. A volt kultuszminiszter egyháza 1922. március 12-én Sopronban tartott nagygyűlésén kijelentette: „A katolikus öntudat azt jelenti, hogy ebben az országban komolyan akarunk dolgozni, de nem engedjük, hogy kiszorítsanak azokból a pozíciókból, amelyekkel megvédjük a katolikus társadalmat.”¹⁰ Természetesen az ilyen megnyilvánulásokat a megvádolt protestánsok nem hagyták szó nélkül. Amikor Haller 1922 áprilisának elején Győrben megint arra célozgatott, hogy hazánkban gazdaságilag és szellemileg elnyomják a katolikusokat, az evangélikusok megbírálták. Harangszó című hetilapjuk „Karcolatok a hétről” rovatában szemére vetették, hogy valás- és közoktatásügyi miniszterként pontosan ő volt, aki előnyökben részesítette a saját felekezetéhez tartozókat.¹¹ Hallert azonban ez egy cseppet sem zavarta. Az 1922. október 10–

⁵ EPL Cat. B. 3511/1921. Csernoch János levele Horthy Miklósnak 1921. november 6-án.

⁶ Dévényi Ivánné: *Csernoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben*. Századok, 111. évf. (1977) 1. sz. 68–69., 71.

⁷ Beke Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*. I–II. kötet. München–Budapest, 1992. I. 78. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII.)

⁸ Mikes János és Zichy Gyula királykérdéssel kapcsolatos álláspontjára vonatkozóan lásd: Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Budapest, 1998. 73–75.

⁹ Magyar Kultúra, 8. évf. (1921) 7. sz. 386.

¹⁰ Nemzeti Újság, 1922. március 14. 2.

¹¹ Harangszó, 1922. április 9. 125.

12-én Budapesten megrendezett XIV. Országos Katolikus Nagygyűlésen arról beszélt, hogy a közhivatalokban és a vezető állásokban növelni kell a katolikusok számát. Protestáns részről villámgyorsan válaszoltak neki. Az 1922. október 12-én szintén a fővárosban ülésező evangélikus egyetemes közgyűlésen Zsigmondy Jenő – a Bányai Evangélikus Egyházkerület felügyelője – utasította vissza az exminiszter felvetését.¹²

A reformátusok sajtója és hivatalos egyházi fórumai szintén rendszeresen foglalkoztak az egyes felekezetekhez tartozók érvényesülési lehetőségeivel. Így például az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) 1923. október 18–22-i sárospataki közgyűlésén Baltazár Dezső, a reformátusok tiszántúli egyházkerületének püspöke mutatott rá a tanügyi és hivatali állások „elkatolizálására”. A tanácskozásról részletesen beszámoló katolikus Egyházi Lapok cikkírója ezzel kapcsolatban felháborodottan vetette a gyűlésező kálvinista lelkészek szemére: „Az t képzelik, hogy beültetvén hitsorsosaikat a legmagasabtból kezdve a leglényesebb polcokba és a többibe is csak olyant engedvén, aki »felekezetiileg nem elfogult«, ők diktálnak...?!”¹³ Az ORLE következő években tartott kongresszusain rendszeresen szó volt a vallási közösségek tagjainak egzisztenciális boldogulásáról. Az 1925. augusztus 24-i kecskeméti ORLE-konferencia memorandumot intézett gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Az emlékirat rámutatott: „...állami hivatalainkból hitsorsosaink rendszeresen kiszorítottatnak...”¹⁴ A kultuszminiszter a beadványra adott 1925. decemberi válaszában részletes kimutatásokat közölt a fennhatósága alá tartozó állami intézmények alkalmazottainak felekezeti megoszlásáról. Eszerint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium személyzete, a budapesti tudományegyetem és a műegyetem tanári kara, az elemi iskolai, gyógypedagógiai, polgári, valamint középiskolai oktatógárda esetében a protestánsok aránya nem érte el az ország népességéből való mintegy 27%-os részesedésüket. A többi egyetem, a gazdasági szakiskolák, a tanító- és óvónőképzők, a polgári iskolai tanár- és tanárnőképzők, a kereskedelmi és művészeti tanintézetek, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem és a tanfelügyeleti rendszer alkalmazottai körében viszont meghaladták a 27%-ot.¹⁵ A református egyház vezetése által 1926 februárjában elkészített újabb összefoglaló Klebelsberg adatait felhasználva mondott ismételt kritikát a reformátusoknak az állami oktatási hálózatban adódó munkavállalási esélyeiről.¹⁶

Az 1920-as évek végén az esztergomi érseki aulában elérkezettnek látták az időt, hogy a protestánsok állami és egyéb vezető pozíciókban való felülreprezentáltságának állandó emlegetése után végre tiszta vizet öntsenek a pohárba. Ezért hozzáláttak, hogy pontos adatokat szerezzenek be. Serédi Jusztinián – az új hercegprímás – 1928-ban megbeszélést folytatott Bethlen István miniszterelnökkel a katolikusok számarányáról az állami hivatalokban. Az esztergomi érsek ígéretet kapott a kormányfőtől erre vonatkozóan egy kimutatás elkészítésére.¹⁷ A Bethlen által rendelkezésre bocsátott anyagot 1929. november 3-án iktatták Esztergomban.¹⁸ Ebből kiderült, hogy a reformáció követőinek a vezető állásokban érvényesülő nyomasztó túlsúlyáról szóló híresztelés általánosságban nem helytálló. Az igen alapos összesítés az egyes minisztériumok és a hozzájuk tartozó szakigazgatási szervek ma-

¹² Evangélikus Országos Levéltár. Evangélikus egyetemes közgyűlési jegyzőkönyvek. IV. kötet. Az 1922. október 12-i közgyűlés jegyzőkönyve. 4.

¹³ *A kálvinisták országos tanácskozása*. Egyházi Lapok, 1923. október, 167.

¹⁴ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (a továbbiakban: MREZsL) 2. a. fond. Konventi közigazgatási iratok. II. Ügyviteli iratok. 1904–1952. 97. doboz, b. csomó. 3749/1925.

¹⁵ MREZsL 2. a. fond. II. 97. doboz, b. csomó. 296/1926.

¹⁶ MREZsL 2. a. fond. II. 97. doboz, b. csomó. 846/1926.

¹⁷ *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások*, I. 269.

¹⁸ EPL Cat. D/c. 4024/1929.

gas rangban – kedvezőbb fizetési osztályban – levő munkatársainak felekezeti hovatartozását tartalmazza. A teljes kimutatást tanulmányunkhoz csatolva közöljük, a benne szereplő adatok közül a legfontosabbakat pedig az alábbi táblázatba foglaltuk. (A felekezetek összlakosságából való részesedésénél az 1930-as népszámlálás tényeit vettük figyelembe, mert a statisztika elkészülte időben ehhez esik legközelebb.¹⁹)

A LEGFONTOSABB VEZETŐ POZÍCIÓKBAN LEVŐ ÁLLAMI TISZTVISELŐK
FELEKEZET SZERINTI SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA²⁰

	Katolikus	Protestáns	Görögkeleti	Izraelita
A felekezet összlakosságából való részesedése 1930-ban	67,1	27,1	0,5	5,1
Miniszterek	54,5	45,5	0	0
Politikai államtitkárok	33,3	66,7	0	0
Főispánok	67,9	32,1	0	0
Alispánok	60,0	40,0	0	0
Követek	64,3	28,6	7,1	0
Konzulok	77,8	22,2	0	0
Tábornokok	63,4	36,6	0	0
Bírák és ügyészek	60,8	36,5	0,2	2,5
Tankerületi főigazgatók	85,7	14,3	0	0

Ebből az összesítésből látszik, hogy a katolikusok által oly sokat hangoztatott erőteljes protestáns dominancia a legfontosabb állami tisztségek körében a miniszterek, a politikai államtitkárok és az alispánok esetében létezett vitathatatlanul. (Erőteljes dominanciának a teljes népességből való részesedést 10%-nál jobban meghaladó jelenlétet tekintjük.) A fenti táblázatban szereplő egyéb pozíciókban a reformáció követői országos arányszámukat vagy nem lépték túl 10%-nál nagyobb mértékben, vagy el sem érték. Az eredeti dokumentum általunk külön ki nem emelt tisztviselői csoportjainál pedig több esetben érvényesült jelentős katolikus fölény, mint protestáns. Serédi Jusztinián és környezete meglepődhetett, amikor a valós tények kiderültek. Ezért a kimutatást *ad acta* tették, és hallgattak tartalmáról. Az 1930-as évek katolikus sajtójában és egyházi rendezvényein pedig tovább folyt a protestánsok elviselhetetlen pozícióbeli fölényéről szóló propaganda.

A reformált egyházakhoz tartozók nem fogadták el a katolikus vádakat. Az Esztergomban található irat adatai azonban azt is jelzik, hogy a reformátusok és az evangélikusok szintén túloztak, amikor a Rómát követő egyház tagjaitól elszenvedett általános egzisztenciális elnyomásra panaszkodtak. A vezető állami állások tekintetében ez mindenképpen elmondható. Ettől függetlenül az egyszerű emberek szintjén előfordult, hogy hol egyik, hol másik nagy keresztény irányzat hívei szenvedtek valamilyen hátrányt a másik féltől hitbeli meggyőződésük miatt. 1928–1929-ben több ok következtében folyamatossá váltak Ma-

¹⁹ Az 1930. évi népszámlálás. Első rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint. I. Általános jelentés. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 83. kötet. Budapest, 1932. 27.; Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam, LI–LIV. kötet. (1943–1946.) Budapest, 1948. 14.

²⁰ A táblázatban a miniszterek, politikai államtitkárok, alispánok és követek esetében a kimutatás adatközlése alapján általunk kiszámított százalékos megoszlás található. A többi kategóriánál azt az eredeti dokumentum is tartalmazza, de egész százalékokra kerekítve. A római és görög katolikusokra vonatkozó adatokat összesítve tüntettük fel a katolikusok oszlopában. Hasonlóan jártunk el a reformátusok, evangélikusok és unitáriusok esetében, akik együttesen szerepelnek a protestáns megnevezés alatt.

gyarországon a katolikus–protestáns pengeváltások, amelyek során mindkét oldalon szinte állandóan előkerültek a másik féltől elszenvedett egzisztenciális vonatkozású sérelmek. Ennek – no meg Serédi Jusztinián hercegprímás protestánsok iránti ellenszenvének – döntő szerepe lehetett abban, hogy pontosan 1928-ban merült fel Esztergomban az előbb ismertetett adatok beszerzésének gondolata. A felekezeti helyzet 1929-re annyira elmérgesedett, hogy Bethlen István se kerülhette el a megszólalást ebben a kérdésben. A miniszterelnök az Egységes Párt 1929. október 15-én tartott értekezletén kitért a katolikusok és a protestánsok gyászos hazai viszonyára. Ezzel kapcsolatban kijelentette: „Én nem engedhetem meg, hogy a magyar hivatali állások felekezeti szempontok szerint osztassanak szét. Tekintet nélkül arra, hogy ki milyen felekezeti, csak az lehet magyar hivatalnok, de akkor lennie is kell, aki arra megfelelő és érdemeket szerzett.”²¹ Ezek a szavak szépen hangzottak, de a gyakorlatban nem sok eredményük lett. Bethlen állásfoglalásával a katolikus püspökök is foglalkoztak 1929. október 25-én tartott értekezletükön. Serédi Jusztinián nem tartotta kielégítőnek a miniszterelnök nyilatkozatát, mert azt az általánosságok szintjén maradó megfogalmazása miatt a protestánsok a maguk javára értelmezték.²²

Amíg a vezető beosztású állami tisztviselők vallási megoszlásáról készült kimutatást az esztergomi érseki aulában 1929-ben *ad acta* tették, addig ugyanebben az évben napvilágot látott a felekezeti viszonyok egy másfajta elemzése. Ezt Kovács Alajos helyettes államtitkár, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója készítette, s a Magyar Katolikus Almanach harmadik kötetében jelent meg. A tanulmány nagy körültekintéssel mutatta be a magyarországi katolikuság földrajzi elhelyezkedését, demográfiai, foglalkozási, műveltségi és egyéb viszonyait. Kovács nem a legjobb hivatali pozíciókban levőket vizsgálta, hanem az ország teljes lakosságára vonatkozó összegzést közölte. A kereső népelességen belül három kategóriát különített el: a polgárságot (önálló egzisztenciával rendelkezők), az értelmiséget (tisztviselők) és a munkásságot (segédszemélyzet). Ezek felekezeti megoszlásáról az alábbi adatokat közölte:²³

A KERESŐ NÉPESSÉG FŐ CSOPORTJAINAK SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA FELEKEZETEK SZERINT

	<i>Katolikus</i>	<i>Protestáns</i>	<i>Izraelita</i>	<i>Egyéb és ismeretlen</i>
A felekezethez tartozók részesedése a kereső népelességből	65,4	28,3	5,5	0,8
Polgárság	62,1	31,5	5,6	0,8
Értelmiség	56,0	21,1	22,4	0,5
Munkásság	69,3	26,6	3,3	0,8

A táblázatban olvasható és a tanulmányban még szereplő egyéb tényekből kiindulva Kovács a következő megállapítást tette: „...a katolikusok vagyon és társadalmi helyzet tekintetében kedvezőtlenebb viszonyok között vannak, mint akár a protestánsok, akár különösen a zsidók.”²⁴ Nincs okunk kételkedni a hozzáértő szakember kimutatásának hitelességében. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a katolikusok azon állítása, ami a magas rangú közhivatalok betöltőire vonatkozóan az Esztergomban található 1929-es statisztikában általánosságban nem igazolódott, fő vonásaiban helytállóan bizonyult a népelesség egésze tekintetében. A lakosság protestáns részének általában véve jobb egzisztenciális és pozícióbeli hely-

²¹ A miniszterelnök és a felekezeti béke. Kálvinista Szemle, 1929. október 19. 342.

²² A magyar katolikus püspökkari tanácskozások, I. 269–270.

²³ Kovács Alajos: *A katolikusok statisztikája Csonka-Magyarországon*. Magyar Katolikus Almanach, 3. évf. (1929) 909.

²⁴ Kovács: *A katolikusok statisztikája*, 909.

zetét azonban a katolikusság oldaláról igen gyakran eltúlozták. A Horthy-korszak katolikus sajtójában és egyházi rendezvényein sokszor írtak és beszéltek úgy a reformáció hazai követőiről, mint akik elnyomják és szemérmetlenül kihasználják az ország legnagyobb vallási közösségét.

A világgazdasági válság hatására megnövekvő munkanélküliség következtében az 1930-as évek első felében a korábbinál is élesebb küzdelem zajlott az álláshoz jutási lehetőségek körül. Ennek felekezeti vonatkozásban szintén érzékelhetőek voltak a kihatásai. 1932. szeptember 11-én Shvoy Lajos székesfehérvári megyés püspök egy katolikus népgyűlésen ismételt az követelte, hogy egyházának tagjai kapjanak nagyobb egzisztenciális érvényesülési teret. Erre a protestáns választ a Dunáninneni Evangélikus Egyházkerület 1932. szeptember 14–16-án tartott közgyűlésén adták meg, amely éppen a főpap székvárosában zajlott. Sztranyavszky Sándor egyházkerületi felügyelő Shvoy beszédére utalva határozottan elutasította azt a törekvést, amely „a kenyérhez való jogot” a katolikusságnak akarja kisajátítani.²⁵ Ravasz László – a Dunamelléki Református Egyházkerület lelkeszi irányítója – szintén több alkalommal foglalkozott a szóban forgó kérdéssel. A Református Élet című hetilap 1934. december 1-jei száma részleteket közölt Ravasz éves püspöki jelentéséből. A nagy tekintélyű egyházi vezető úgy látta, hogy minden hivatali tisztség betöltésénél vallási közösségek mérkőznek egymással. Szerencsétlen és káros dolognak tartotta katolikus részről a felekezeti arányosítás mindenáron való erőltetését olyan állások esetében, amelyek odaitélésénél a szakértelem meglétének kellene döntenie.²⁶ A katolikusok azonban rendületlenül bírálták tovább a reformáció egyházaihoz tartozókat, amiért azok kisajátítják a jövedelmező pozíciókat. Ezt hangoztatta Bangha Béla is 1935. január 23-án Kiskunhalason. Az *Actio Catholica* keretében rendezett gyűlésen felszólaló neves jezsuita szerzetes a tőle megszokott kiméretlenséggel támadta a protestánsokat. Kijelentette, hogy mind helyi, mind országos szinten: „Zsellérként kezelnek akkor, amikor nekünk kellene gazdáknak lenni.”²⁷ Ezután összefogásra buzdította hallgatóit, mert csak így vehetik fel sikeresen a harcot az őket elnyomó reformátusok és evangélikusok ellen. Bangha beszéde kapcsán a Református Élet 1935. február 2-i száma felemelte szavát a „jezsuita gerilla-harc” ellen, elutasítva a vádaskodást. A katolikusság háttérbe szorítottságának témája az 1935. szeptember 29. és október 1. között Budapesten tartott XXVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen szintén előkerült. Ugyanis Huszti József egyetemi tanár felszólalásában azt sürgette, hogy a magyar katolikus értelmiség kapja meg az őt megillető helyet hazánk társadalmában. Erre reagálva a Református Élet 1935. október 5-i számában Péter János rámutatott, hogy számos területen éppen a protestáns intelligencia szenved hátrányt Magyarországon. Erre példaként hozta fel, hogy a közelmúltban pozíciójukba került tankerületi főigazgatók közül hat katolikus, egy református és egy evangélikus.²⁸

1936 nyarán egy egyetemi tanári állás körül csaptak össze az indulatok. Az történt, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem Elme- és Ideggyógyászati Tanszékére pályázók közül a református Benedek László kapott kinevezést a katolikus jelölttel szemben. Az eset kapcsán Glattfelder Gyula csanádi megyés püspök nyilvánosan tiltakozott. A főpap bírálatára válaszoló Hóman Bálint kultuszminiszter kifejtette, hogy az egyetem állami intézmény, ezért oktatóinak kiválasztásánál nem lehet döntő a vallásuk. Hóman pártatlan állásfoglalását a

²⁵ A dunáninneni evang. egyházkerület közgyűlése. Harangszó, 1932. szeptember 25. 311.

²⁶ A felekezeti közti élet gyakorlati követelményei. Dr. Ravasz László püspöki jelentéséből. Református Élet, 1934. december 1. 386.

²⁷ Bangha jezsuita páter Kiskunhalason. Református Élet, 1935. február 2. 38.

²⁸ Péter János: A római katholicizmus önmagáról. Református Élet, 1935. október 5. 320.

protestánsok megnyugvással vették tudomásul.²⁹ A katolikus főpásztorok azonban különösen nehezményezték a híveik közé tartozó miniszter nyilatkozatát. Ők ugyanis állandóan azt hangoztatták, hogy a budapesti tudományegyetem a jogfolytonosság következtében egyházi jellegű intézmény. Ezért az 1936. október 7-i püspökkari értekezleten úgy határoztak, hogy komoly hangú átiratot intéznek Hómanhoz. Ebben nyomatékosan kérik, hogy a jövőben a fentihez hasonló eset ne forduljon elő.³⁰ A keresztény felekezetek között az egyháztagjaik érvényesülési lehetőségeit illetően folyó torzsalkodás az 1930-as és az 1940-es évek fordulóján visszacsatolt területekre is áttért. Ezt példázza a roznói püspökség házához visszakerült része katolikus papságának és tanítóságának 1938. december 29-i memoranduma. A magyar kormányhoz benyújtott emlékirat pontokba foglalta össze megfogalmazóinak kívánságait. Az egyik arra vonatkozott, hogy a hivatalok betöltőinek vallási megoszlását hozzák összhangba az egyes felekezetek országos részarányával.³¹

Az 1940-es évek elején egy nagy jelentőségű államjogi és politikai esemény kapcsán az általunk tárgyalt vonatkozásban szintén szerepet kaptak a felekezeti szempontok. Horthy István 1942. február 19-i kormányzóhelyettesé választásáról van szó. A legitimisták és a katolikus egyházi vezetők dinasztikus törekvést láttak ebben a lépésben. Igazuk volt, hiszen Horthy Miklós ezen az úton próbálta biztosítani, hogy fia kövesse őt hivatalában. Bár a kormányzóhelyettesről szóló 1942. évi II. törvény nem tartalmazott automatikus utódlási jogot, a kormányzó mégis úgy vélhette, hogy ebből a pozícióból könnyen léphet helyére gyermeke.³² A katolikus főpásztoroknak komoly fenntartásai voltak a kormányzóhelyettesválasztás tekintetében. Serédi Jusztinián feljegyzésben örökítette meg az eseménnyel kapcsolatos véleményét és magatartását. A hercegprímás részben azért szerette volna elkerülni Horthy István megválasztását, mert az újabb akadályt jelentett egy esetleges Habsburg-restauráció számára. Másrészt kifogásai voltak életmódját, református vallását és katolikus feleségével kálvinista szertartás szerint kötött házasságát illetően.³³ Ennek ellenére a nagyobb baj – a német beavatkozás vagy az ország belső rendjének megingása – elkerülése miatt végül főpaptársai nagy részével együtt elfogadta a kormányzóhelyettes személyét. Horthy Miklós emlékirataiban azt írta, hogy Serédi azok közé tartozott, akik kizárólag fiát tartották alkalmasnak a magas posztra.³⁴ Ez az állítás nyilvánvalóan nem helytálló. Az érsek egyébként Horthy István 1942. augusztus 20-án bekövetkezett halálát követően minden erejével részt vett annak megakadályozásában, hogy a kormányzó csecsemő unokájából kormányzóhelyettest, netalán királyt kreáljanak.³⁵

Az 1919 és 1945 közötti időszakot Magyarországon végigkísérték a katolikusok és a protestánsok vitái híveik érvényesülési lehetőségeiről. A második világháború éveiben ezek vesztettek korábbi hevesességükből, azonban nem szűntek meg teljesen. A Horthy-korszak úgy zárult le, hogy a sok energiát felemésztő, meddő felekezeti küzdelmek ezen részét sem sikerült nyugvópontra juttatni.

²⁹ *Ismét egy jellemző eset.* Harangszó, 1936. augusztus 16. 274.

³⁰ *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások*, II. 126.

³¹ EPL Cat. D/c. 409/1939.

³² Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. H. n. [Budapest], 2006. 28–29.

³³ Orbán Sándor – Vida István (szerk.): *Szerédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944*. Budapest, 1990. 13., 56–58.

³⁴ Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Szerk.: Antal László. Budapest, 1990. 259.

³⁵ *Szerédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései*, 56., 77–104. Serédi arra is utal, hogy bizonyos híresztelések szerint Ravasz László volt az egyik fő kezdeményezője a csecsemő kormányzóhelyettesé választásának vagy királlyá koronázásának. A református püspök ezt visszaemlékezésében határozottan cáfolta. Vö.: Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest, 1992. 161.

KIMUTATÁS A VEZETŐ ÁLLÁSBAN LEVŐ ÁLLAMI TISZTVISELŐK VALLÁSI MEGOSZLÁSÁRÓL*

A kormányzati ágazat és státusz megnevezése	Római katolikus	Református	Evangelikus	Görög katolikus	Görögkeleti	Unitárius	Izraelita	Egyéb	ÖSSZESEN
Miniszterek	5	2	3	1					
Politikai államtitkárok	3	3	3						
Kormányzói Kabinetiroda	1								
Kormányzói Kabinetiroda (katonai)	1								
Legfőbb Állami Számvevőszék elnöke	1								
Legfőbb Állami Számvevőszék alelnöke	1								
I. Miniszterelnökség									
A) KÖZPONT									
1. Fogalmazási szak									
IV. fizetési osztály	1								1
V. fizetési osztály	3		1						4
VI. fizetési osztály	4	1	1						6
Összesen	8 73%	1 9%	2 18%						11
2. Irodakezelési szak									
VII. fizetési osztály (főigazgató)	1								1
IX. fizetési osztály (igazgató)	1								1
Összesen	2 100%								2
B) FŐVÁROSI KÖZMUNKÁK TANÁCSA									
1. Fogalmazási és mérnöki szak									
III. fizetési osztály	1								1
V. fizetési osztály	1	1							2
VI. fizetési osztály	2								2
Összesen	4 80%	1 20%							5

A kormányzati ágazat és státus megnevezése	Római katolikus	Református	Evangélikus	Görög katolikus	Görögkeleti	Unitárius	Izraelita	Egyéb	ÖSSZESEN
<i>2. Számvevőszégi szak</i>									
VIII. fizetési osztály (főnök)	1 100%								1
<i>3. Irodakezelési szak</i>									
VII. fizetési osztály (főnök)				1 100%					1
II. Külügyminisztérium									
A) KÖZPONT ÉS KÜLKÉPVISELET									
<i>1. Fogalmazási szak</i>									
V. fizetési osztály	5	1		1					7
VI. fizetési osztály	9	2		1					12
Összesen	14 74%	3 16%		2 10%					19
<i>2. Diplomáciai testület</i>									
Követek	9	1	3		1				14
V. fizetési osztály	6								6
VI. fizetési osztály	9	1	1						11
Összesen	24 77%	2 7%	4 13%		1 3%				31
<i>3. Konzuli státus</i>									
V. fizetési osztály	2								2
VI. fizetési osztály	5		2						7
Összesen	7 78%		2 22%						9
B) SZÁMVEVŐSÉG									
VI. fizetési osztály			2						2
VII. fizetési osztály	2								2
Összesen	2 50%		2 50%						4
C) IRODAKEZELÉSI SZAK									
VII. fizetési osztály	5								5
VIII. fizetési osztály	8	3	4		1				16
Összesen	13 62%	3 14%	4 19%		1 5%				21

A kormányzati ágazat és státus megnevezése	Római katolikus	Református	Evangélikus	Görög katolikus	Görögkeleti	Unitárius	Izraelita	Egyéb	ÖSSZESEN
III. Belügyminisztérium									
A) KÖZPONT									
1. Fogalmazási szak									
IV. fizetési osztály	3								3
V. fizetési osztály	6	2	1		1				10
VI. fizetési osztály	4	1	1						6
Összesen	13 69%	3 16%	2 10%		1 5%				19
2. Irodakezelési szak									
VII. fizetési osztály	1								1
VIII. fizetési osztály	3	2							5
Összesen	4 67%	2 33%							6
B) FŐISPÁNOK	19 68%	6 21%	3 11%						28
C) VÁRMEGYEI TISZT- VISELŐK									
1. Fogalmazási szak									
Alispán	15	6	1			3			25
Árvaszéki elnök	14	11							25
Tiszti főügyész	13	11	1						25
Tiszti főorvos	15	5	5						25
Főszolgabíró	92	42	19						153
Összesen	149 59%	75 30%	26 10%			3 1%			253
2. Irodakezelési szak									
VII. fizetési osztály	5	1	1						7
VIII. fizetési osztály	50	18	3	1			1		73
Összesen	55 69%	19 24%	4 5%	1 1%			1 1%		80
D) ÁLLAMRENDŐRSÉG									
1. Fogalmazási szak									
Budapesti főkapitány			1						1
Kerületi főkapitányok és főkapitány-helyet- tesek	8	1	1						10

A kormányzati ágazat és státus megnevezése	Római katolikus	Református	Evangélikus	Görög katolikus	Görögkeleti	Unitárius	Izraelita	Egyéb	ÖSSZESEN
Rendőr-főtanácsosok	31	6	4	1					42
Rendőrtanácsosok	15	3	5						23
Rendőrkapitányok	10	6	1						17
Rendőrfogalmazók	6	2	1						9
Rendőr-segédfogalmazó	1								1
Összesen	71 69%	18 17%	13 13%	1 1%					103
<i>2. Felügyelői szak</i>									
Budapesti rendőr-főparancsnok	1								1
Rendőr-főfelügyelők	31	7	3	2					43
Rendőrfelügyelők	19	5	2						26
Rendőr-segédfelügyelő			1						1
Összesen	51 72%	12 17%	6 8%	2 3%					71
<i>3. Detektívtestület</i>									
Detektív-főfelügyelő	28	11	2	1					42
Detektívfelügyelő	61	11	6	3	1		3		85
Összesen	89 69%	22 18%	8 6%	4 3%	1 1%		3 3%		127
<i>4. Orvosi kar</i>									
Főorvos			1						1
Rendőrorvos-főtanácsos	4								4
Rendőrorvos-tanácsos	6	1	1					1	9
Kerületi rendőrorvos	4	1	1					2	8
Összesen	14 63%	2 9%	3 14%					3 14%	22
<i>5. Irodakezelési tisztviselők</i>									
VII. fizetési osztály	1	3	3	1					8
VIII. fizetési osztály	13	7	2	1				1	24
Összesen	14 44%	10 31%	5 16%	2 6%				1 3%	32
<i>6. Főállatorvos</i>									
	1 100%								1

A kormányzati ágazat és státus megnevezése	Római katolikus	Református	Evangélikus	Görög katolikus	Görögkeleti	Unitárius	Izraelita	Egyéb	ÖSSZESEN
E) CSENDŐRSÉG									
Altábornagy csendőrségi felügyelő	1								1
Tábornok csendőrségi felügyelőhelyettes	1								1
Beosztott tábornok	1								1
Ezredes	10		1						11
Alezredes	4								4
Őrnagy	36	6	4			1			47
Gazdászati őrnagy	2								2
Összesen	55 82%	6 9%	5 8%			1 1%			67
F) NÉPGONDOZÓ KIRENDELTSÉGEK									
IV. fizetési osztály	1								1
V. fizetési osztály	8	1							9
VI. fizetési osztály	9	2	4						15
VII. fizetési osztály	5								5
VIII. fizetési osztály	1								1
Összesen	24 78%	3 10%	4 12%						31
G) EGYESÍTETT BELÜGYMINISZTERI SZÁMVEVŐSÉG									
V. fizetési osztály				1					1
VI. fizetési osztály	8	1	1						10
VII. fizetési osztály	16	6	3						25
Összesen	24 67%	7 19%	4 11%	1 3%					36
IV. Pénzügyminisztérium									
Központ									
Pénzügyigazgatók	27	14	4						45
Földadó-nyilvántartási kataszteri helyszíni felügyelők	1	2							3
Földmérési felügyelők	10		1						11
Bányakapitányok	4								4

A kormányzati ágazat és státus megnevezése	Római katolikus	Református	Evangélikus	Görög katolikus	Görögkeleti	Unitárius	Izraelita	Egyéb	ÖSSZESEN
Adóhivatali vezetők	97	14	11			2	9		133
Központi vámigazgató és fővámhivatal-vezetők	33	6	2				1		42
Dohánybeváltó hivatali, dohánygyári és dohányáruraktári vezetők	35	13	5			1			54
Sóhivatalok főnökei	5	1							6
Bányahatósági főnökök	4		4			1			9
Állami Nyomda igazgatója						1			1
<i>Összesen</i>	216 70%	50 16%	27 9%			5 2%	10 3%		308 ^a
V. Kereskedelemügyi Minisztérium									
A) KÖZPONT									
<i>1. Fogalmazási szak</i>									
Szakosztályfőnökök (a IV; V. és VI. fizetési osztályban)	12 54%	5 23%	4 18%				1 5%		22
<i>2. Számvevőség</i>									
Számvevőségi igazgató és osztályvezetők	6 86%						1 14%		7
B) KÜLSŐ HATÓSÁGOK									
<i>1. Szabadalmi Bíróság elnöke</i>									
	1 100%								1
<i>2. Vasúti és Hajózási Felügyelőség elnöke és osztályfőnökei</i>									
	3 100%								3
<i>3. Központi Statisztikai Hivatal igazgatója és helyettes igazgatója</i>									
	1 50%	1 50%							2
<i>4. Központi Mértékügyi Intézet igazgatója</i>									
	1 100%								1
<i>5. Államépítészeti hivatalok főnökei</i>									
	11 42%	9 34%	3 12%				3 12%		26
<i>6. Budapesti Iparfelügyelőség főnöke</i>									
		1 100%							1

A kormányzati ágazat és státus megnevezése	Római katolikus	Református	Evangélikus	Görög katolikus	Görögkeleti	Unitárius	Izraelita	Egyéb	ÖSSZESEN
7. Állami Munkaközvetítő Hivatal főnöke	1 100%								1
8. Technológiai és Anyagvizsgáló Intézet igazgatója	1 100%								1
9. Ipari és kereskedelmi szakoktatási intézetek igazgatói	7 44%	5 31%	3 19%				1 6%		16
10. Magyar Királyi Államvasutak									
Elnök			1						1
Igazgatók és igazgatóhelyettesek	9	2	4						15
Üzletigazgatók	4	3	1						8
Összesen	13 54%	5 21%	6 25%						24
VI. Földművelésügyi Minisztérium^{II}									
A) KÖZPONT									
1. Fogalmazási szak	58 62%	14 15%	18 19%	4 4%					94
2. Számvevőszégi tisztviselők	89 73%	13 11%	14 11%	1 1%	2 2%	2 2%			121
3. Irodakezelési tisztviselők	67 68%	21 21%	9 9%	1 1%	1 1%				99
B) KÜLSŐ HATÓSÁGOK									
1. Erdőmérnökök	129 63%	30 15%	42 20%	2 1%		2 1%			205
2. Gazdasági felügyelőségek	65 55%	32 27%	19 16%	1 1%	1 1%				118
3. Állatorvosok	142 60%	24 10%	22 9%	2		1	49 20%		240
				Σ 1%					
4. Állatorvosi Főiskola	15 60%	5 20%	5 20%						25
5. Gazdasági akadémiák	25 56%	10 22%	8 18%	1 2%		1 2%			45
6. Alsófokú szakoktatás	33 56%	19 32%	4 7%			3 5%			59
7. Vízügyi mérnökök	69 67%	10 10%	20 19%		1 1%	2 2%		1 1%	103

A kormányzati ágazat és státus megnevezése	Római katolikus	Református	Evangélikus	Görög katolikus	Görögkeleti	Unitárius	Izraelita	Egyéb	ÖSSZESEN
8. Vízügyi műszaki személyzet	4 66%	2 34%							6
9. Szőlészet és borászat	13 52%	7 28%	4 16%			1 4%			25
10. Kísérletügyi személyzet	82 68%	19 16%	14 12%			1	3	1	120
						Σ 4%			
11. Gazdasági műszaki hivatali személyzet	14 93%	1 7%							15
12. Jóságigazgatósági személyzet	4 50%	2 25%	2 25%						8
13. Statisztikai személyzet	4 80%	1 20%							5
14. Háziipari személyzet	8 100%								8
15. Gazdasági munkáspénztári személyzet	12 63%	3 16%	4 21%						19
16. Mezőgazdasági birtokok személyzete	52 58%	22 24%	14 16%			1 1%		1 1%	90
VII. Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumⁱⁱⁱ									
A) KÖZPONT									
1. Fogalmazási szak									
Jogi fogalmazók	35	12	3			1			51
Orvosok	4	4	4			1			13
Mérnökök	9		2						11
Összesen	48 64%	16 21%	9 12%			2 3%			75
2. Számvevőszégi szak	100 75%	18 13%	12 9%	1 1%		2 2%			133
3. Irodakezelési szak	37 70%	12 22%	3 6%				1 2%		53
4. Közegészségügyi orvosok, igazgatók, mérnökök	2 50%	1 25%	1 25%						4
5. Egészségügyi intézmények orvosai	20 54%	8 22%	3 8%	1 3%		1 3%	4 10%		37
6. Gyermekvédelmi orvosok	11 46%	7 30%	1 4%			1 4%	4 16%		24

A kormányzati ágazat és státus megnevezése	Római katolikus	Református	Evangélikus	Görög katolikus	Görögkeleti	Unitárius	Izraelita	Egyéb	ÖSSZESEN
B) KÜLSŐ HATÓSÁGOK									
1. Országos Munkásbiztosító Intézet	708 71%	154 16%	60 6%	15	1	9 1%	45 4%		992
				Σ 2%					
2. Országos Gyermekvédő Liga	46 63%	10 14%	7 10%	1 1%			9 12%		73
3. Országos Stefánia Szövetség	50 68%	19 26%	1	1		1	1		73
				Σ 6%					
VIII. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium^{iv}									
A) KÖZPONT									
1. Fogalmazási szak	5 ^v 100%								5
	45 71%	9 14%	6 10%	3 5%					63
2. Számvevőségi szak	154 83%	18 10%	5 3%	4			3		184
				Σ 4%					
3. Irodakezelési szak	89 77%	14 12%	9 8%		4 3%				116
B) KÜLSŐ HIVATALOK									
1. Tankerületi főigazgatók	6 86%	1 14%							7
2. Középiskolai igazgatók	48 81%	6 10%	5 9%						59
3. Királyi tanfelügyelők	17 63%	7 25%	1 4%	2 8%					27
4. Polgári iskolai igazgatók	104 71%	30 20%	8 5%	3 2%		1	2		148
						Σ 2%			
5. Kereskedelmi iskolai igazgatók	1 ^{vi} 100%								1
	7 64%	2 18%	2 18%						11
6. Tanító-, tanítónő- és óvónőképző igazgatók	1 ^{vii} 50%	1 ^{viii} 50%							2
	10 67%	2 13%	2 13%	1 7%					15

A kormányzati ágazat és státus megnevezése	Római katolikus	Református	Evangélikus	Görög katolikus	Görögkeleti	Unitárius	Izraelita	Egyéb	ÖSSZESEN
IX. Honvédelmi Minisztérium									
<i>Tábornokok</i>	45 64%	13 18%	12 17%			1 1%			71
X. Igazságügyi Minisztérium									
<i>Bírák és ügyészek</i>	1074 59%	500 27%	149 8%	44 2%	5 1%	22 1%	46 2%		1840
<i>Bírósági titkárok, jegyzők és joggyakornokok</i>	376 59%	176 28%	47 7%	15 2%	2 1%	16 2%	5 1%		637

* EPL Cat. D/c. 4024/1929. A kimutatás könnyebben érthetősége miatt a benne foglaltakhoz a következőket szükséges hozzáfűzni: Az egyes minisztériumok szervezetén belül feltüntetett fogalmazási szakba azok a hivatalnokok tartoztak, akik az ügyek érdemi elintézésében vettek részt. Az irodakezelési szakon dolgozók az iratok kezelését végezték és a minisztérium belső működésének gyakorlati feltételeit biztosították. A számvéveségi szak alkalmazottai a pénzügyi műveletekkel foglalkoztak, azok szabályosságára felügyeltek, róluk statisztikai és más kimutatásokat készítettek, valamint ellátták a könyvelési teendőket. A minisztériumokban dolgozó és egyéb állami tisztviselőket a Horthy-korszakban tizenegy – római számokkal jelzett – fizetési osztályba sorolták. Ezek közül az I. volt a legmagasabb. A fizetések nagysága az osztályok számának növekedésével csökkent. A kimutatás eredeti szövegét a mai helyesírásnak és szóhasználatnak megfelelően javítottuk. A táblázathoz csatolt alábbi magyarító jegyzetek annak készítőjétől származnak.

ⁱ Központ nélkül.

ⁱⁱ A Földművelésügyi Minisztérium nem a vezetőkre, hanem a minisztérium fennhatósága alá tartozó összes tisztviselőre vonatkozó adatokat közölte.

ⁱⁱⁱ A Népjelölti és Munkaügyi Minisztérium nem a vezetőkre, hanem a minisztérium fennhatósága alá tartozó összes tisztviselőre vonatkozó adatokat közölte.

^{iv} A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium központjára vonatkozólag nem a vezetők, hanem az összes tisztviselő adatait közölték.

^v Mérnökök.

^{vi} Főigazgató.

^{vii} Főigazgató.

^{viii} Főigazgató.

ZSOLT GICZI

Denominational Debates about the Career Opportunities of Catholics and Protestants in the Horthy Era

The relations of Catholics and Protestants were characterized by a unique duality in the Horthy era. On the one hand, the two religious camps made attempts to maintain denominational peace and cooperation, but on the other, they were often engaged in conflict. One of the main reasons leading to the conflicts between the Catholic and the Reformed camp were the career opportunities of those belonging to a given denomination. In the years between 1919 and 1945, the Catholics and the Protestants mutually accused each other of usurping well paid public offices as well as military, research and other positions. Many leaders of the Catholic group resented that Miklós Horthy, the regent of a predominantly Catholic country, was a Calvinist. Moreover, the prime ministers had also been Protestants for a quite long period.

The Catholic camp strove to substantiate with statistical data that the Reformed religion was overrepresented in public offices. To that end the archbishop of Esztergom, Jusztinián Serédi solicited the prime minister Count István Bethlen in 1928 to have an official report compiled about the religious affiliations of leading state officials. The document was finished in 1929 and is currently held in the archives of the Esztergom archbishopric – now we publish it as an appendix to our paper. The report bears witness to the fact that strong Protestant dominance, as insisted by the Catholics, was apparent among ministers, undersecretaries and *alispáns* at the end of the 1920s. But in other leading public positions Catholic dominance was more typical. The Catholic church leaders must have been surprised to face the facts – and as a result, the report was never published. Still: the propaganda about the unbearable dominance of Protestants in the public services prevailed in the Catholic press as well as at church events throughout the 1930s.

However, if, beside the most important public offices, we look at the entire population of the country it turns out that the Catholic grievances were more justifiable. As statistics shows that at the time Catholics in general were living in less favorable financial and social conditions in Hungary than Calvinists or Lutherans. But the alleged overall advantage of Protestants as far as general living condition and positions were concerned, were very often exaggerated by the Catholic camp in the Horthy era.

LACZÓ FERENC

Kultúramodellek és történelmi változások

A Libanon című magyar zsidó folyóirat

„Mennyivel nehezebb lesz annak a helyzete, akinek az elmúlt évtized eseményei felé kell majd a történetíró szemével közelednie! [...] megannyi zsidóellenes intézkedés csak a rideg kemény vázát alkotja majd [e történetnek], amelybe bele kell illesztenie az élő magyar zsidóságot a maga erényeivel és hibáival együtt. Meg kell rajzolni ennek a sokrétű közösségnek élet-halál küzdelmét.”

Katzburg Ilona, a Libanon 1943-as évfolyamában (VIII/85.)

Dolgozatom a *Libanon* című folyóirat két kérdés köré szervezett elemző bemutatására válik. A *Libanon* 1936 és 1939 között *Zsidó tudományos és kritikai folyóirat* alcímmel, 1940-től 1943-ig *Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Tudományos és Művészeti Egyesület tudományos és művészeti folyóirata* meghatározással jelent meg, miközben kényszerből felkerült címlapjára a *Zsidó lap* megnevezés is. Bemutatom a folyóirat alapvető jellemzőit és két korszakát, kifejtem, hogy miért tartom különlegesen értékesnek e forrást, és felteszem a dolgozatom második, illetve harmadik fejezetében részletesen megválaszolt kérdéseket a kultúramodellekre és történelmi változásokra vonatkozóan.

Az anyag felmérése érdekében kezdjük a folyóirat történetével kapcsolatos néhány alapvető számszerű adattal: a lap nyolc évfolyama során harmincnégy szám jelent meg összesen 1132 lapnyi terjedelemben. Százhet szerző szerepelt név szerint a *Libanonban*. Közülük ötvenketten mindössze egyetlen évfolyamba írtak, és csak ketten, Grünvald Fülöp és Zsoldos Jenő járultak hozzá mind a nyolc évfolyamhoz.¹ A lap szerzői gárdájának tagjai között minden jel szerint szorosak voltak a személyes kapcsolatok, sőt a résztvevők nagy száma esetében intézményes integráltságról is beszélhetünk. A pesti Zsidó Fiú- és Leánygimnázium a humán tudományos tematika kapcsán szóba jöhető tanárainak többsége ugyanis publikált e lapban. Sőt mi több, ezen összefüggés fordítva is hasonlóan szoros volt: a *Libanon* vezető személyiségeinek jelentős része itt állt alkalmazásban, ami a folyóirat első négy

¹ Az 1943-as évre vonatkozóan már nem készült el a dolgozótársak összesített listája. Tíz új hozzájárulót találtam, így jött ki a százhetes szám. Kétten szerepelnek hét évfolyamban: Grözinger a leg-
rövidebb, 1939-es évfolyamból, Kohn Zoltán az 1943-asból hiányzik (hacsak a K. önmegjelölést nem ő használta a legutolsó számban). Pontosan hat évfolyamhoz hárman, Kandel Sámuel, Steiner Lenke és Turóczi-Trostler József járultak hozzá. A fluktuáció nem túl magas. A két legjelentősebb kivétel Goldberger György, aki szerepelt az első négy évfolyam mindegyikében, utána viszont már egyszer sem, és Balázs György, aki végig szerepel az V–VIII. évfolyamokban, pedig korábban egyszer sem bukkant fel a neve. (Római számmal jelölöm az évfolyamot, arabbal az azon belüli oldal-
számot, azaz az I. jelenti az 1936-os, a VIII. az 1943-as évfolyamot.)

évfolyamának mindhárom szerkesztőjére, Grózinger M. Józsefre, Kohn Zoltánra és Zsoldos Jenőre is vonatkozik.² Bár a két világháború közötti korszakban oly elterjedt nemzedéki diskurzusnak alig találni nyomát, ha nem is öndefiníciós, de más, kevésbé szubsztanciális szempontokból a *Libanont* akár generációs orgánumnak is lehet tekinteni.³

Munkácsi Ernőt 1940-ben nevezték ki felelős szerkesztővé, épp amikor a magyar zsidó orgánumok száma drasztikusan, harminchétről huszonnégyre csökkent. A *Libanont* ettől fogva az Országos Magyar Zsidó Múzeum jelentette meg. Némileg később, 1942-ben következett be a szerkesztőbizottság nagyszabású kibővítése, héttagúvá tétele. A *Libanon* cikkeinek szerzői jegyzékét vizsgálva megállapítható, hogy történetének második szakaszában Zsoldos Jenő és Grózinger M. József korábbi meghatározó szerepe némileg mérséklődött. A gimnázium tanári karának szerepe az 1940-es évekre úgyszintén némileg lecsökkent, de így is jelentős maradt.

A lap irányvonala is inkább gazdagodott 1940 után, elsősorban az Országos Magyar Zsidó Múzeum életének és a birtokában lévő tárgyaknak a sokrétű bemutatása következtében.⁴ A *Libanon* egyes alkotórészei is némileg letisztázódtak az 1940-es évekre. Sorozat indult például az újkori zsidóság szellemi irányairól, amihez hasonló kezdeményezés korábban nem volt. Továbbá a könyvismertetések is (részben nyilván a háborús évekből és az egyre radikálisabb megszorításokból következő egyéb behatároltságok folytán) szűkebb körből merítettek – példának okáért a Pro Palesztina Szövetség új Javne-könyvek sorozatának megjelent köteteit nagyrészt ismertették.⁵

Tudatos és következetes irányváltás azonban mindezek ellenére sem következett be az 1940-es években. A *Libanon* rovatai például csak minimálisan változtak, és a lap három legfontosabb alkotóeleme, a Tanulmányok, a Bírálatok és a Kisebb közlemények elnevezésű rovatok mindvégig megmaradtak.⁶ Eközben a megjelent évfolyamok között jelentőségteljes eltolódásokat lehet megfigyelni, és komoly tartalmi eltérések fedezhetők fel. Ezekről írásom harmadik részében kísérlek majd meg beszámolni.

Bár a rovatok, akárcsak az alapvető irány tekintetében az 1940 utáni változást inkább iránymódosításnak, mint irányváltásnak tartjuk, más szempontból vizsgálva már egyértelműen két szakaszra osztható a *Libanon* története, ugyanis az 1940-es iránymódosítás bizonyos szempontból újrakezdés is volt. Az első négy év ugyanis értelmezhető egyfajta hanyatlástörténetként. E tézist a mennyiségi mutatók szinte önmagukban igazolják: a kezdeti lel-

² A gimnáziummal kapcsolatban lásd: Felkai László: *A budapesti zsidó fiú- és a leánygimnázium története*. Budapest, 1992., a korabeli tanárokról különösen: 72–75.

³ Öt jelentős szerzőt kiemelve: Grünvald 1887-ben, Turóczi-Trostler 1888-ban, Grózinger 1891-ben, Komlós 1892-ben, Zsoldos pedig 1896-ban született, azaz mindnyájan negyven és ötven év közöttiek voltak a *Libanon* indulásakor.

⁴ Ezen intézményesített kapcsolatnak a lap tartalmi elemeiben tetten érhető megvalósulási formái közgyűlési beszámolók, éves jelentések, kiállítások ismertetései, múzeumi felfedezőutak leírásai, tárgytörténeti relevanciájú múzeumi anyagok vizuális kommunikációja és jelentős, a múzeum birtokában lévő írásos dokumentumok rendszeres közlései voltak.

⁵ Ennek a *Schocken Verlag* mintájára alapított cionista vállalkozásnak a keretében 1941 és 1944 között összesen tizenhét kötet jelent meg.

⁶ Az utóbbi bizonyos szempontból egyfajta átmenetet képezett az előbbi két rovat között, miközben egyiktől sem tért el szigorúan: terjedelmileg alkalmanként akár (kisebb betűvel szedett, de a szöveg hosszúság szempontjából) hosszabb írások is szerepelhettek itt, mint a tanulmányok között, máskor „álcázott” könyvismertetések jelentek meg e szekcióban. Idővel (1939 végén) megszűnt a távirati stílusban megírt folyóiratszemle elnevezésű rovat, mely korábban hat nyelven megjelent lapokból szemlézett (az 1939-es évfolyam első számában például egyszerre volt magyar, héber, német, francia, olasz és angol rész). A legtöbb figyelmet rendszerint a német és a héber kiadványok kapták. E részek szerzője többnyire Grózinger volt.

kesedés első évében hat *Libanon*-szám jelent meg 276 lapnyi terjedelemben, míg a fokoza-
tos, de igen komoly visszaesési folyamat végére, a negyedik évfolyamra (mely, ne feledjük,
a súlyosbodó zsidóellenes diszkriminációt hozó 1939-es évet jelentette) már csak két lap-
szám negyven lapja jutott. Az 1940-tól új intézményes beágyazódottság segítségével létre-
hozott négy évfolyam idején már jóval stabilabb az összkép: három vagy négy szám jelenik
meg évente, állandóan 96 és 128 oldal közötti az éves terjedelem.

A *Libanon* az eleve plurális szerkezetű, de az 1930-as évekre páratlanul megszorodó
és rendszerint egyenként is polifon módon zsidó tematikájú folyóiratok palettáján különle-
ges színfoltot képviselt.⁷ Természetesen nem izolációról van szó ez esetben: a *Libanon*nak
kétséggkívül voltak tartalmi kapcsolatai más orgánumokkal, és részleges átfedések is köny-
nyűszerrel kimutathatók. A *Libanonon* markáns nyomot hagyó szerzők rendszerint több
párhuzamosan megjelenő orgánumban is publikáltak: az *Izraelita Magyar Irodalmi Társu-
lat* (IMIT) évkönyveiben adott esetben hosszabb tanulmányokat publikáltak a *Libanon*-
ban felvetett témákról, többen szerepeltek a Komlós Aladár által szerkesztett, 1939-től
1944-ig megjelenő *Ararát* évkönyvekben (melyekben, ellentétben a *Libanon*nal, főleg szép-
irodalmi alkotások találhatók)⁸ vagy a *Múlt és Jövőben*. Sőt, esetenként olyan nagypresz-
tízsű folyóiratban is, mint amilyen a *Nyugat* volt.⁹ Rendszeresen találkozunk olyan esetek-
kel is, amikor egy-egy recenzeált szerző egyben szerzőtárs is. Mindezek alapján, valamint a
magyar zsidó humán értelmiségiek által feltartott nyilvánosságban aktívan szereplők beha-
tárolt számából következően valószínűsíthető, hogy az intellektuális figyelem jellemzően
személyes ismertséggel és különböző vállalkozásokban való közös részvétellel is párosult.

A *Libanon* egyik legfontosabb fóruma volt ennek a 1930-as évek végétől egyre margi-
nalizáltabb helyzetbe szorított, de komoly színvonalat képviselő magyar zsidó intellektuális
szubkultúrának. E folyóirat a megbízhatóan magas színvonalat, a tudományos (kulturális
és történelmi) tudás közvetítésének ambícióját egyéni és kollektív önazonosságot (át)ala-
kítani óhajtó kísérletekkel és (kisebb részben) aktuális zsidó közösségi és közéleti problé-
mák tárgyalásával párosította. Másképp kifejezve, e lap egyike volt a nem túl gyakori ma-
gyar zsidó kísérleteknek a tudományos igényesség és a közérthető stílus kombinálására –
ami bizonyára összefügg a résztvevő pedagógusok népnevelő ethoszával, valamint a lapban
jelentős helyet kapó nyelvészek hozzájárulásaival is.¹⁰

Az imént említett kapcsolatok és átfedések megléte és a szerzők viszonylag behatárolt
merítési köre (bár százhat szerző sikeres bevonása tiszteletreméltó teljesítmény) ellenére is
legitimnek érezzük a *Libanon* szerepfelfogását, melynek értelmében e lap hiánypótló, hé-
zagbetöltő szerepet kívánt játszani. Megjelentetése expliciten „a magyar zsidóság lappangó

⁷ Scheiber Sándor csak 1936-ban tizennégy újonnan induló magyar zsidó orgánumot említ, és ösz-
szesen ötvenhárom ebben az évben legalább egyszer megjelenő lapról tudott. Tíz évvel korábban
csak huszonkettő létezett, harminc évvel korábban, 1906-ban pedig mindössze tizenkettő. 1943-ra
azonban már ismét csak tizenhárom jelenhetett meg, köztük az Országos Magyar Zsidó Múzeum
folyóirataként a *Libanon* is. Lásd: Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok biblió-
gráfiája 1847–1992*. Budapest, 1993. 216. skk.

⁸ Az *Ararát* évkönyveket speciális szempontból tárgyaló rövid írást lásd: Laczó Ferenc: *Politikai
nézőpontok és a magyar zsidó történelem elbeszélései*. Szombat, 22. évf. (2010) 1. sz.

⁹ Nem beszélve olyan lényeges tényekről, hogy az IMIT a Zsidó Múzeum egyik fő támogatója volt az
1940-es évek elején (VI/64+, azaz a hátsó, belső borítón – L. F.).

¹⁰ Érdemes jelezniünk, hogy a *Libanon*ba író nyelvészek önmagukat előszeretettel „legnemzetibb tu-
dományunk” művelőinek titulálták, sőt magukat olykor „nemzetnevelő és nemzetmentő” (Fokos-
Fuchs Dávid) szerepben láttatták.

érdeklődésvágát” szerette volna kielégíteni.¹¹ A lap öndefiníciójának kérdése kapcsán néhány további, elszórta szereplő explicit kijelentést is olvashatunk, melyeket érdemes röviden idéznünk. Egy helyen arról értesülhetünk, hogy „egy magyar–zsidó kultúra teremtésére törekvő folyóiratról” van szó (IV/12.). Másutt büszke és némileg elitista kijelentéseket találunk, melyek egyike szerint a *Libanonban* „csak tudománnyal foglalkozunk” (I/136.). Később arról olvasunk, hogy a múzeum intézményes feladataul jelölte ki a zsidó történeti öntudat ápolását és fenntartását (V/1.), és ennek részét képezte e folyóirat kiadása is – melyet minden egyesületi tag járandósága részeként megkapott (VI/95.).

Külön is kiemelendő a *Libanon* szerzőgárdájának széles és sokszínű kortárs és történeti tájékozottsága. Ennek érzékeltetésére két rövid megjegyzésre szorítkozunk: az írások tárgyaként nemcsak a zsidó tudományosság és a magyar zsidó irodalom nagyjainak reprezentatív válogatása szerepel és jegyeznek közülük többen szerzőként is cikkeket,¹² hanem a fiatal generáció legtehetségesebb tagjai közül is többeknek megtalálhatjuk itt néhány korai írásművét. A *Libanonban* publikálta Hahn István több fiatalkori írását. Scheiber Sándorról először még mint tanulóról hallunk, később immár több cikket publikál. Az ekkoriban Debrecenben tanító Gonda László neve egy pályázat eredményhirdetésekor tűnik fel: pályamunkája dicséretben részesült (III/96.).¹³

Másrészt a 20. század első felének legizgalmasabb zsidó értelmiségije közül olyanoknak is rendszeresen feltűnik a neve, akik ekkorra még kevésbé váltak ismertté, viszont később komoly befolyásra és elismertségre tettek szert. Található utalás a zsidó misztika és messianizmus tudományát megalapító kutatóra, Gershom Scholemre,¹⁴ akárcsak a jeruzsálemi Héber Egyetem rektori pozícióját betöltő filozófusra, Hugo Bergmannra (I/257.). Szó volt a lapban a 20. század vezető amerikai zsidó történészétől, Salo Barontól (I/176.) az éppen berlini disszertációját befejező és első könyvét megjelentető Abraham Heschelig (II/25–29.)¹⁵ sok mindenkiről. Így például Ernst Cassirerről (V/94–95.), akinek impozáns filozófiatörténeti életművéből épp a közelmúltban (mintegy hetven évvel a *Libanon* megjelenése után) adtak ki újabb jelentős darabokat magyarul,¹⁶ vagy éppen a későbbi amerikai neokonzervativizmus egyik fő inspirációforrását jelentő műveket megalkotó, ekkoriban ko-

¹¹ Hiányok konstatálásának több esetét idézhetjük. Egy nézet szerint a tévesen értelmezett asszimiláció „irtja a zsidó népiséget”, aminek következtében a kiszorulás ellenére sem jött létre „zsidó önellátás”. Grünvald Fülöp utal arra, hogy míg „a zsidókérdés politikai és társadalmi életünk legtöbbet vitatott problémájává” vált, hiányoznak a megbízható történetírói munkák a témában (II/68.). Az 1941-es évfolyamban ezt olvashatjuk (egy Agnon-fordítás ismertetése során): „ha lenne zsidó szellemi életünk, mint ahogy, valljuk be négy szemközt, nincs” (VI/89.). (Is Jehudi névvel jelent meg e cikk, az álnevet tudtommal Hirschler Pál használta.)

¹² Az 1870 körül született generáció tagjai közül például Heller Bernát, Büchler Sándor és Bernstein Béla is írtak a hetedik, 1942-es évfolyamba.

¹³ Gondát azért is említjük, mert Scheiber évtizedekkel később vele együtt, a korokat egymás között felosztva tervezte megírni a magyar zsidóság történetét. Közismert, hogy Gonda kötete halála (és a rendszerváltás) után meg is jelent. Gonda László: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Budapest, 1992.

¹⁴ Eredeti német nevén, azaz mint Gerhard Scholem (II/103.), majd hibásan, Schalemnek írva nevét (V/61.). Scholem elméletének és a barokk fogalmának némileg sajátos alkalmazását Weisz J. György ejti meg, aki a lurjai kabbalában és a száfedi kabbalista költőkben, akik a középkori zsidó irodalomtól élesen különböznek, a zsidó irodalmi barokk jelenségeit véli felfedezni (IV/19–23.). Utal emellett például az „önmessiasok barokk türelmetlenségére” is.

¹⁵ Heschel 1946-tól haláláig a *Jewish Theological Seminary of America* alkalmazásában állt.

¹⁶ Érdemes külön is utalnunk elsősorban a következő könyvre: Cassirer, Ernst: *A felvilágosodás filozófiája*. Budapest, 2007. Ford.: Scheer Katalin.

rai zsidó tárgyú műveit író Leo Straussról is (II/23–24.).¹⁷ Ezen utalások felidézése által mindössze jelezni kívánjuk a *Libanon* szerzőinek nemzetközi összehasonlításban is figyelemreméltó kortárs műveltségét – a kortárs zsidó értelmiségi fejlemények magyar zsidó recepciójának története izgalmas, bonyolult és változatlanul megírandó téma.

A *Libanon* több szempontból is különlegesen értékes kulturális és történelmi forrás, ugyanis programatikus aspektusai mellett, illetve ellenére is összetett, sőt helyenként kifejezetten ellentmondásos anyag. E folyóirat magyar zsidó értelmiségiek útkeresésének dokumentuma, melynek lapjain a zsidó kultúra eltérő modelljei fogalmazódnak meg és versengenek egymással.¹⁸ Másrészt kiadásának évei egymás után szolgáltak váratlan és letaglózó negatív fejleményekkel. E példátlan katasztrófába torkolló történelmi folyamatot, melyet szerzői kételyekkel telve és reményekkel felvértezve éltek át, ritkán elemzik nyíltan, de így is mély nyomokat hagyott a *Libanon* számain. Megjelenésének idejéből (1936–1943) adódóan e folyóirat primer történelmi forrásként is érdekes, hiszen megjelenésének kezdete még épp megelőzte az egyre durvább és sokrétűbb zsidóellenes diszkriminációs folyamat első komolyabb lépését, míg a kiadvány utolsó számában már az európai zsidóság megsemmisítéséről olvashatunk, a magyar zsidóság közeljövőbeli esélyeit illetően pedig a kétségbeesett kétely és az utolsó pillanatig élő reménykedés hangja szólal meg: „Nem tudjuk, hogy mit rendel az isteni gondviselés, vajon megengedi-e a magyar zsidóságnak, hogy fogadhassa az özönvíz megszüntét hírül hozó békegalambot. De ebben reménykednünk kell és a víz felett kell tartanunk [...] azt a szellemi kincset, amelyet szárazföldünkön ma már szinte egyedül van lehetőségünk őrizni.” (VIII/110.) [kiemelés tőlem – L. F.] E szempontból egyedülálló a kiadvány: nincs még egy magyar zsidó orgánus, amely a 1930-as évek közepi indulása után egészen 1943-ig megjelent volna. E gyakorlati szempontból egyértelműen a *Libanon* volt a korszak legmaradandóbb új magyar zsidó értelmiségi kezdeményezése.

Magas átlagszínvonala, részletesebb vizsgálatra csábító sokszínűsége és különleges „időzítése” ellenére a *Libanon* története és gazdag tartalma alighanem csak kevesek által ismert, és részletes (akár csak a lentebbiekhez hasonló) feldolgozására mindmáig nem került sor. Szellemi tartalma emiatt sajnálatos módon, de egyértelműen a „következmények nélküli hagyományok” közé sorolandó. E tényállás folytán írásom legáltalánosabb célja e veszni látszó magyar zsidó hagyománytöredékek részbeni leporolása és közzététele – az *elemző bemutatás*. Konkrétabban fogalmazva elemzésem kétszintű: egyrészt a legfontosabb szerzők, az általuk írt központi jelentőségű cikkek és legmarkánsabb kijelentéseik apróbb felbontású analizisére vállalkozom. E részben a zsidó kultúra mibenléte, formája és kapcsolatai tárgyában megfogalmazott eltérő modellekre összpontosítok majd. Másrészt a folyóirat megjelenésének idején bekövetkező drasztikus és nagyléptékű változások „lecsapódását” próbálom figyelemmel kísérni, azaz egy történelmi folyamatot dokumentáló forrásként is megvizsgálom majd a *Libanon* közel háromtucat számát.

Külön fejezetben kerítek sort e két kérdés tárgyalására, melyek között nem pusztán tartalmi az eltérés, e válaszadási kísérletek ugyanis eltérő perspektívákat is feltételeznek. Az

¹⁷ A neokonzervativizmusról immár magyarul is született monográfia: Békés Márton: *Amerikai neokonzervativizmus. Egy kisiklott ellenforradalom*. Budapest, 2008.

¹⁸ A kora újkori lengyel zsidó kultúra értelmezésére történészek által használt négy különböző modellt a közelmúltban elemezte Rosman, Moshe: *Hybrid with what? The Relationship between Jewish Culture and Other People's Culture*. In: uő.: *How Jewish is Jewish History?* London, 2007. 82–110. E cikk megközelítésmódja cikkem második részének fő inspirációforrásául szolgált. A kötetről szóló angol nyelvű recenzióm: Laczó, Ferenc: „How Jewish is Jewish History?” *European Journal of Jewish Studies*, vol. 3. (2009) no. 2. 251–255.

első kérdés a lap alapeszméje, a speciálisan zsidó és sajátosan magyar zsidó kultúrával kapcsolatos koncepciók heterogenitását próbálja modellálni, és itt ennek megfelelően hangsúlyos lesz néhány központi jelentőségű szerző egyéni látásmódjának vizsgálata. A második ellenben a *Libanon* tartalmának időbeli változásait elemzi, és egy időben előrehaladó, bár töréseket is tartalmazó történetet rekonstruál. E szekció lényeges időbeli eltolódásokat, illetve leginkább bizonyos elképzelések első megjelenését kutatja. Ha e második megközelítés (remélhetőleg) nem is homogenizálja a lap tartalmát túlságosan, kétségtelenül jóval kevesebb figyelmet szentel majd a szerzők közötti eltéréseknek, akárcsak a konstans tartalmi elemeknek – bár távol áll szándékunktól tagadni létezésüket.

A zsidó kultúra modelljei

Rátérve a kulturális modellek elemzésére: a *Libanon* legtermékenyebb és a lap tartalmán különösen az első évek során központi jelentőségű nyomokat hagyó szerzői Zsoldos Jenő és Grózinger M. József voltak, akik egyúttal szerkesztőként is funkcionáltak. Érdeklődésüket és irányultságukat feltűnően sok minden elválasztja, olyannyira, hogy akár szembe is lehetne állítani szellemi tevékenységüket.¹⁹ Hogyan jellemezhető kettejük érdeklődése és irányultsága? Zsoldos, aki kétségtelenül az ismertebb kettejük közül, leginkább az irodalomtörténész szerepét ölti magára, főként, de nem kizárólag szépirodalmi szövegekkel foglalkozik írásaiban. A *Libanon* tanúsága szerint elsősorban a magyar múlt és annak zsidó aspektusai, kapcsolódási pontjai érdekelték, különös tekintettel a 19. század első felére és a közös (keresztény–zsidó) bibliai alapokra.²⁰ Mint egy helyen kijelenti, „megíratlan a magyar–zsidó kultúraszimuláció története”, és „nincs összefoglaló tudományos értékű magyar–zsidó történetünk” se (II/125.).²¹ A *Libanon* lapjain Zsoldos főleg e tágan értelmezett kultúraszimuláció történetének megismeréséhez szolgál sok értékes, gyakran újonnan feldolgozott forrásokra alapozott adalékkal.²² A potenciálisan pozitív politikai–kulturális tra-

¹⁹ Bár tekinthetünk cikkeikre éppenséggel egymás kiegészítéseiként is, írásaikat a zsidó történelem és szellemi kultúra különböző szintjeinek párhuzamos bemutatására tett közös kísérletként értelmezve.

²⁰ Egy helyen azt írja, hogy „nincs talán európai irodalom, amely évszázadokon át olyan közeli rokonságot tartott volna fenn a bibliával, mint a magyar” (VII/16.). Kardos még 1943-ban is arról ír, hogy „hisszük és reméljük, hogy lesz még egy kor, amelyben ez a felfogás, az Ószövetségnek ez a szelleme ismét meg fog nyilvánulni a magyar költészetben, protestáns és katolikus költők műveiben egyaránt” (VIII/26.). E nemzeti perspektívákat érdemes összevetni Turóczi-Trostler József látószögével, aki a jelek szerint világtörténelmi dimenziókban gondolkozott. „Ének a barátságról” című műve az allegorikus és szimbolikus világképek dialektikája alapján dióhéjban elbeszéli (és magyarázni is próbálja!) az egész világtörténelmi folyamatot. Kijelenti eközben, hogy a görög *paideianak* és a római humanitásnak „át kell itatódnia zsidó-keresztény erővel, hogy századokat átfogó kultúrhumanizmussá válhassék” (II/169.).

²¹ Meg is indokolja a hiányt: szerinte ilyesmivel a vallásos rétegek nem foglalkoznak, a világiak számára még csak problémaként sem merül fel, ráadásul az egyetemek programjában sincs helye. Zsoldos tézisét Virág István is megerősíti: az érdeklődő közönség meglete ellenére is fennálló zsidó tudománypolitikai vákuumot emleget (II/148.). Sőt, Virág ennél is komolyabb kritikát fogalmaz meg, amikor azt állítja, hogy „csak nálunk, Magyarországon szűnt meg szinte teljesen a zsidó múlt kutatása és feltárása.” (II/145.) Megjegyzendő, hogy Virág a legaktuálisabb elkészítendő munkák között említi az emancipációs küzdelem száz évről szóló monográfiát. Sós Endre évekkal később szintén arról ír, hogy „a magyar zsidóság szellemi életének elődázhatatlan kötelessége, hogy számon tartsa és helyes megvilágításba helyezze a magyar nemzeti irodalom zsidóvallású munkásait” (VI/45.). Komlós Aladár a *Libanonban* kifejtett (részben ideillő) elképzeléseit lentebb külön tárgyaljuk.

²² Ennek szellemében ír Bod Péter 1760-as anekdotás könyvének talmudi átvételeiről és ezek konkrét forrásáról (I/212–213.), a zsidó szereplőkről a 18. századvégi magyar drámákban és az első „ma-

dícióként szolgáló elemek bemutatása végig nagy hangsúllyal szerepel közleményeiben. Valószínűsíthető, hogy ezek tudatosítása és antiszemita ihletésű kánonokkal szembeni felmutatása lehetett a *Libanon*ban kifejtett tevékenységének legfontosabb célja. Már a legelső számban egy közös ősforrásból eredő magyar–zsidó parallelizmusról emlékezik meg, amikor Kőlcsey Hymnusának jeremiási ihletettségeről ír (I/28–29).²³ Hat évvel később, 1942-ben némiképp hasonló, bár ezúttal általánosító kijelentést tesz, mely szerint a „»zsidó« Biblia és a Talmud hazai megigazulásának korjelző kerete a XVIII–XIX. századforduló” (VII/17.).²⁴ Ekkor említi meg, hogy a romantika felfedezte a zsidót, és új területeken ismer-te meg anyagi és szellemi életét. A magyar történelem általa rendszerint romantikusnak nevezett korszaka és különösen annak sajátos zsidószemlélete, valamint a legelső magyarul alkotó zsidók mindvégig élénken foglalkoztatták. Zsoldos gyakran vizsgálta a nemzeti ro-mantika viszonyát a felvilágosodás korával (aminek irodalomtörténeti elkülönítése régiókn esetében korántsem magától értetődő²⁵) és a racionalizmussal általában.²⁶

Sorozatosan megjelenő hosszabb-rövidebb írásai tekintélyes részét olvashatjuk a zsidó-ság iránt különösen elkötelezett magyarok kánonja kialakításának kísérleteként. A második számban Zsoldos Vajda Péter zsidópártoló, különleges magyar–héber rokonságot feltétele-ző nézeteinek ismertetésére kerít sort, és úgy értékeli, hogy Vajda elsőként egyetemesítette „minden fenntartás nélkül nemzeti problémává az emancipáció gondolatát” (I/50.). Meg-

gyar magyar zsidó” megjelenéséről 1820-ban (II/63–65.); Hirsch Zsigmond egy magyar cikkéről (V/44–46.); Benedek Ignác 1848-as zsidópárti pamfletjéről (II/90.); arról, hogy miért volt igazta-lan az antinacionalizmus vádja Saphir Zsigmoddal szemben (V/6–11.); akárcsak a később a bécsi operában karriert befutó Csillag Róza Nemzeti Színház-beli pályakezdéséről (III/17–18.). Vág András ír Rachel francia zsidó színésznő 1851-ben hat estén át folytatott „missziójáról”. E cikket Zsoldos Jenő Rachel magyar irodalmi nyomainak taglalásával egészíti ki (VI/52–56). Később Zsoldos (Bródy László költői estjén) a magyar-zsidó költői hagyomány esszenciájáról elmélkedik, és egy kánon tagjait is kijelöli: Kiss József, Makai Emil, Somlyó Zoltán, Emőd Tamás, Bródy László a fővonal számára (VI/29–30.). A legutolsó számban is Diósy Márton (ekkoriban még alig ismert) pályakezdéséről értekezik (VIII/93–96.). Fontos mindehhez hozzátennünk, hogy a *Libanon* ese-tében szó sincs kritikálanságról vagy a zsidó kategória „automatizált” vagy esszencializált hasz-nálatáról. Ha netalántán túlzó vagy téves adat jelenne meg, rendre számíthatunk kiigazításokra. Komlós Aladár például kétszer is így tesz: egyrészt jelzi, hogy az 1820-as években publikáló Hönigh nem volt magyar zsidó író, másrészt hogy az Izraelita Magyar Egyet tevékenységében az 1860-as évek elején részt vállaló Arany László nevű tagban nem Arany János fiát tisztelhetjük. Találtunk olyan esetet is, amikor maga Zsoldos egy magyar irodalomtörténetben szereplő állítólagos magyar rabbiról, Czvittinger Dávidról bizonygatja, hogy ez esetben „hamis szálról”, téves értelme-zésről van szó (II/148–152.). Másrészt megfogalmazódnak ellenvélemények a zsidó művészet fo-galmával kapcsolatban is, melyek valószínűleg (legalábbis részben) a kirekesztés elleni tiltakozás-ból fakadnak: Naményi Ernő zsidó művészek kiállítása kapcsán kijelenti, hogy művész-i alkotásokat „a művészek felekezeti hovatartozósága szerint osztályozni nem lehet” (V/20.), és az öt éves összegzéskor, 1943-ban is azt olvashatjuk, hogy e kiállítások „teljesen nélkülözték az egységet” (VIII/81.).

²³ Kőlcsey halálának századik évfordulóján Kardos Albert is ír ennek jelentőségéről. Lásd különösen: III/98., ahol Kardos így ír: „Költeményt magyarázok és nem hazafiságot hirdetek, de aki akarja, kiérezheti soraimból azt a felfogásomat, hogy a magyar zsidóság, ez a balsorstól annyit tépett nép, külön áhitattal énekelheti az Ótestamentumban gyökerező magyar Himnuszot”.

²⁴ Ír Ponori Thewrewk Józsefről, aki az 1830-as évek elején magyar irodalmunk első talmudi gyöngy-szemgyűjteményét alkotta, megelőzve minden magyar zsidót (VII/82–83.). Némileg korábban Waldapfel Imre Peresényi Nagy László 1802-es midrás-idézetéről írt, ami állítása szerint a zsidó hagyományos irodalom magyar világi irodalomra tett közvetlen hatásának egyik legrégebb emléke (IV/2–4.).

²⁵ Lásd: Bojtár Endre: „*Hazát és népet álmodánk...*” *Felvilágosodás és romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*. Szekszárd, 2008. 20–21.

²⁶ A felvilágosodás és a judaizmus összetett kapcsolatáról lásd a következő kiváló eszmétörténeti mű-vet: Sutcliffe, Adam: *Judaism and Enlightenment*. Cambridge, 2003.

jegyzi továbbá azt is, hogy a magyar múlt felfedezésekor a zsidó múlt (mint vallási-bibliai tárgyutadat) elevenen élt (I/41.). Nem sokkal később bemutatja Cholnoky Viktor felfogását, aki egymás melletti helyet jelölt ki a „turáninak” és a „séminek” – áruklodó módon Vajda Péterre Cholnoky egyetlen magyar őseként utal (I/225.).²⁷ A haladó szellemű, romantikus és racionalista Hetényi János (egyebek mellett) mint a zsidók kereskedelmi tevékenységének egyedüli „elismerően tárgyilagos” megítélője kap figyelmet (III/131–138.). Műveinek bibliai képanyaga folytán érdemel említést Fáy András, aki „protestantizmusában következetesen érvényesíti a racionalizmus szellemét” (IV/7.). Zsoldos Franyó Zoltánt is úgy ismerteti egyik recenziójában, mint aki megkísérli „megvédeni az antiszemitizmus ellen az egyetemes emberi kultúrát és benne a zsidó szellemet” (II/162.).

Második évfolyambeli egyik írásában Zsoldos historizálja ezeket az elképzeléseket: Jeruzsálem ókori pusztulásának magyar irodalmi emlékeit vizsgálva remek vázlatot közöl „a sorsközösség fikciójának” történetéről és sorsáról a 16. századtól kezdve, úgy, hogy ezúttal ezen eszme megfogalmazóinak és tagadóinak is helyet biztosít (II/91–92.).²⁸ A tudatos historizálás ellenére minden jel szerint Zsoldos ekkoriban bizonyos fokig hitt is a hasonlóság-eszmében, ugyanis Riedl Frigyes Kölcsey-könyve kapcsán saját effajta elképzeléseit fejti ki: három 19. századi „hivatás-elrendeltségű” költőnket bibliásítva, sőt judaizálva elemzi. E felfogás szerint Petőfi „Mózes népszabadító vezérségéhez kapcsolja a költők feladatait”, Komjáthy „gondolati világképének végpontját Messiás-azonosulással akarja elérni”, Kölcsey pedig „az ótestamentumi próféták szerepét vállalja” (IV/34.). Alighanem e cikk tartalmazza Zsoldos magyar–zsidó elképzeléseinek legszembeötlőbb megnyilvánulásait, mely itt egy sajátos konvergencia-tanban kulminál.

Grözinger M. József volt a *Libanon* másik szorgalmas szerzője, aki írásainak nagy többségét a folyóirat első periódusában, tehát 1940 előtt közölte. Grözinger német zsidó és e korban egyre inkább héber orientációjú filozófus, aki 1930-ban kiadott zsidó filozófiatörténeti főművét is németül írta. (E művének bevezetésében jelzi, hogy eredetileg héberül tervezte kifejteni gondolatait, de végül úgy döntött, hogy a zsidó filozófusokat érdemesebb olyan nyelven bemutatnia, amely által műve nagyobb számú potenciális érdeklődőhöz juthat el.²⁹) A *Libanonban* többnyire jelentős filozófiatörténeti momentumokat, valamint e momentumoknak a zsidóság szempontjából is releváns aspektusait bontja ki.

Grözinger két alapfeladatának alighanem a zsidó szellemiségnek a vallás és a tudomány/filozófia harmonikus egységének elképzelésére alapozott koherens modellje bemutatását és a kulturális közvetítést, azaz a magyarra fordítást tarthatta. Rengeteg kortárs, német és héber nyelven megjelent művet szemléz, amiknek során általában közérthető stílus-

²⁷ A nyelvrokonság Sylvester János által megfogalmazott elképzelésének egy 19. századi zsidó szerző, Bauer-Márkfi Herman általi alkalmazási kísérletét is idézi (II/195–196.). Három évvel később felfedezi és beszámol Kaufmann Móric 1841-ben felállított hasonló, bár meglehetősen alapfokon elgondolt téziséről is (V/125.). Megjegyzendő, hogy a *Libanonban* is olvashatunk hasonló próbálkozásokat: Fokos-Fuchs Dávid a magyar szótóisméltések kapcsán utal lehetséges bibliai (héber) hatásra – amit ugyan bizonytalanul fogalmaz meg, de e hasonlóság szerinte minimum azonos észjárásra utal (II/10–12.).

²⁸ Mással azonban ő is kifejezetten ahistorikus elképzeléseket fogalmaz meg: állítása szerint Révész Béla művészete „a zsidó lelkeség eredendő motívumaihoz” közelít, és az „örök zsidó bánatot” fejezi ki (III/6–9.).

²⁹ Grözinger, Joseph: *Geschichte der jüdischen Philosophie und der jüdischen Philosophen von Moses Mendelssohn bis zur Gegenwart. I.: Von Moses Mendelssohn bis Salomon Maimon*. Berlin, 1930. A *Libanonba* természetesen magyarul ír, de magyarságát itt is csak ritkán juttatja kifejezésre. A legfontosabb adalék magyarságtudatához, hogy amikor egy Debrecenben újfent kiadott modern héber tankönyvről ír, némileg méltatlankodva megjegyzi, hogy „a szavak német fordítását pedig fölöslegesnek tartjuk” (III/126.).

ban megírt tartalmi bemutatásra kerít sort. Többnyire általa kedvelt szerzőkről emlékezik meg, néhány explicit kijelentése mellett azonban személyes meggyőződéseit legkönnyebben éppen olyankor lehet tetten érni, amikor valakinek az álláspontjával vitatkozni kezd. Lev Sesztov gondolatainak ismertetése során például megjegyzi, hogy Sesztov álláspontja nemcsak tudományellenes, hanem egyben a Szentírás hagyományos zsidó értelmezésével ellentétes tételt állít fel a vallás és tudomány összeegyeztethetetlenségéről (VII/110–113.).³⁰

A zsidó filozófia feladata Grózinger elképzelése szerint „mindig az volt (és ma is az), hogy a hit isteni eredetét észszerűen magyarázza és ezáltal erősítse” (V/30.). Fontos célkitűzése volt tehát, hogy Renannak a zsidóság filozófiatlanságával kapcsolatos elképzelését revideálja, és kimutassa, hogy „a prófétizmus nemcsak Egyistenhitet hagyományozott az európai gondolkodásnak, hanem filozófiát is” (VI/79.). Ezért is különösen fontos számára a neokantiánus Hermann Cohen, Maimonidész és Spinoza, hiszen beállításuk szerint Cohen a vallást egyetemes észfunkcióként mutatta be (VII/35.), és a zsidóságra ősforrásként hivatkozott, míg Maimonidészre mint az európai monoteista filozófia megalapítójára utal (I/120.). Grózinger Spinozát egy helyen zsidó bölcsnek nevezi. Vitatva Spinoza panteizmusának tézisé, racionális és egyben misztikus istenrajongóként utal rá, máshol pedig a vallás és a szabadság mellett elkötelezett szentként mutatja be.³¹

Bár Grózinger zsidó filozófiát propagáló platformján összekapcsolódnak, a fentebb említett hármas meglehetősen eklektikus, sőt ellentmondásos. Hermann Cohen például szilárdan kitartott Spinoza kiközösítésének jogossága mellett, tagadva gondolkodásának zsidó forrásait. Cohen olyannyira ellenszenvvel viszonyult Spinozához, hogy elkötelezetten védett egy meglehetősen radikális álláspontot, mely szerint Spinoza eszméi a zsidóság számára nagy szerencsétlenséget jelentettek.³² Grózinger ilyen és ehhez hasonló komplexitásokra, ellentmondásokra nem utal, szemlátomást nem a különbségeket kívánja kiemelni. Kánonja elsősorban a hasonlóságokat kívánja számba venni, ami által egyfajta zsidó gondolati eszenciát kísérel megkonstruálni és bemutatni.

Grózinger nézeteinek megismerése szempontjából központi jelentőségűnek tartom következő kijelentését: „A zsidó filozófia, amint ezt több helyen kifejtettük, mindig zsidó eszméket nyilatkoztat ki. Akár Alexandriában platonizál, akár Amsterdamban geometriai filozófiai rendszert alkot, akár Marburgban új Kant iskolát alapít – mindig zsidó filozófiát tanít. A zsidó filozófus gondolkodása mindig zsidó, judeogén alapja van, zsidó talajban gyökerezik, a külső hatások az eredeti gondolatcsírákat módosíthatják ugyan, de zsidó eredetüket nem változtathatják” (III/123.).³³ Más helyütt megjegyzi, hogy „az élet és lét értelmét, a zsidó létének és életének sajátos értelmét és célját egyedül egy zsidó talajból és zsidó mentalitásból sarjadzó filozófia kutathatja” (I/212.). Emellett az utókor nagy tudományos problémájának nevezi a kérdést, hogy vajon „mi az a csodás kapocs, amely minden zsidó lelket népéhez köt? Mi az a miszteriózus fluidum, ami zsidó eredetre mutat olyan[ok ...]

³⁰ Grózinger elméletét, mely szerint a tudomány és vallás között nincs ellentét, Fényes Mór egy helyen „nyegle jelszónak” nevezi (III/77.).

³¹ Érdeemes megjegyeznünk, hogy az évszázadokon át eretneknek tartott Spinoza zsidóságba való, zsidó nemzetfogalmat feltételező szimbolikus visszafogadása ekkoriban tetőződik, és párhuzamosan megy végbe egy újabb nagy panteizmus-vitával, ami Spinoza gondolkodását ismét az érdeklődés középpontjába állítja. Ezekről lásd: Lazier, Benjamin: *God Interrupted. Heresy and the European Imagination between the World Wars*. Princeton, 2008. Különösen 77. és 84.

³² Lazier: *God Interrupted*, 85–88.

³³ Három évvel később nagyon hasonlóan fogalmaz: „A zsidó filozófus – akár Alexandriában platói filozófiát művel, akár Spanyolországban arisztoteleszi alapra épít, akár Amsterdamban descartesi matematizmusokat szövöget, akár Párisban antimechanisztikus vitalizmust hirdet – zsidó bölcséletet ír” (VI/12.).

műveiben, akiket egyáltalán nem foglalkoztat zsidó probléma és tárgyuk sem zsidó?” (V/39.)³⁴

Grózinger azonban nemcsak a sajátos zsidó hagyomány lényegét kívánja bemutatni, de univerzális relevanciájának bizonygatására is több helyütt kísérletet tesz. Zsidócentrikus modern filozófiatörténeti alapkánonja szerint „a modern filozófia sokhangú zenekarának hangversenyében [...] két zsidó gondolkodó játszott a karvezető szerepét. Hermann Cohen Marburgból [...] és Henri Bergson Párizsból” (VI/8.).³⁵ Azaz Grózinger nézetrendszerében a speciálisan zsidó esszencia univerzális relevanciával, egyetemes kisugárzással is rendelkezik. Bár a zsidó gondolkodás központi magjának bemutatásával és elkülönítésével egy sor írásában próbálkozik, találunk az exkluzivitás eszméjének élesen ellentmondó apróbb megjegyzéseket is tőle.³⁶ Zsidó tradícióképe határozottan befogadó, ami jól érzékelhető például Bialik dualizmus-elméletének ismertetésekor vagy Schön Dezső haszidizmus-regényének recenziálásakor. Grózinger kulcskifejezései közül kiemelendő a (németül használt) *Wille zur Wahrheit* (III/51.) és a *Wille zum Wert* (V/120.), amelyekkel a nietzschei hatalomcentrikus gondolkozást próbálja felülírni, logikussá és egyben etikussá is kívánva tenni az emberi törekvéseket. Szótáránál maradvá érdemes hozzátennünk, hogy amikor egy krakkói héber kötetről ír, éppen az általa másutt határozottan elutasított kifejezéseket használja: a héber kultúra „vitalitásáról” és a héber szellem „abszolút akarataról” ír, ami „nem ismer akadályt” (III/88.).

Összegezve a kultúramodellekről eddig elmondottakat: Grózinger a vallásos és filozofikus zsidó szellem alapvonásairól elmélkedik, beállítottsága folytán a történelmet pedig leginkább instrumentumként kezeli.³⁷ Míg a Grózinger által bemutatott kánon nagyban támaszkodik a zsidó, de univerzális jelentőségű sajátosságok elképzelésére, Zsoldos a magyarság és a magyar zsidóság közös kulturális alapjának és sorsközösségének történeti hagyományát bizonyítani hivatott személyek és művek emlékét eleveníti fel a *Libanon* lapjain. A korszakban többnyire elhallgatott és letagadott hagyományok újrafelfedezése és bemutatása által fejt ki egyfajta integrációs és egyben asszimilációs modellt.³⁸ *Libanon*beli írásainak tanúsága szerint Zsoldos a pozitív, filoszemita hazai tradíciók aktualizálhatóságá-

³⁴ E felvetést érdemes összehasonlítani Pierre Birnbaum új, angolul is megjelent kötetének alapon gondolatával, mely szerint a zsidó származású társadalomtudósok legjelentősebbjei kiadott műveikben alig vagy egyáltalán nem foglalkoztak zsidó témákkal. Meglátása szerint amennyiben bevonjuk vezető zsidó származású értelmiségiek (akik közül Birnbaum nyolc egyént elemez külön fejezetben: Marxot, Durkheimet, Simmelt, Aront, Arendtet, Berlint, Walzert és Yerushalmit) privát iratainak elemzését is, felfigyelhetünk arra, hogy mennyire élénken (bár igen eltérő módon) foglalkoztatta őket egyfajta modern zsidó problematika. Birnbaum, Pierre: *Geography of Hope. Exile, the Enlightenment, Dissimilation*. Stanford, 2008. (A kötet eredetileg franciául jelent meg 2004-ben.)

³⁵ A kortárs német zsidóság teológiai és filozófiai útkereséséről lásd: Meyer, Thomas: *Vom Ende der Emanzipation. Jüdische Philosophie und Theologie nach 1933*. Göttingen, 2008.

³⁶ Egy helyütt Grózinger azt írja, hogy „A gondolat útja korlátlan, nem ismer határt és demarkációs vonalat, feltartóztathatatlanul száguld időközön és tereken, századokon és nemzeteken keresztül és hatása alól senki és semmi sem vonhatja ki magát” (I/30.). „A jiddis nyelv pszichológiája” című cikkében saját magyarázatának részét képezi, hogy a zsidó nem izolálódik, hanem „integrált típus” (I/157.).

³⁷ Grózinger szerint „a zsidó” előre irányul, prospektív, „a múlt megóvása és a történelem tisztelete csak eszköz [...] a jövő felépítéséhez.” (II/194.)

³⁸ Ennek remek illusztrációja, ahogyan Zsoldos elhatárolódik Zsolt Belától, aki szerinte fiktív eltéréseket kreál (vö. Komlós Aladár elképzeléseivel). Ehelyett egy osztályalapú diskurzust ajánl: „Úgy érezzük, a mai zsidóság kultúraszimulációja ellenőrizhetetlenné teszi az efféle fiktív eltéréseket. A kispolgári zsidó és a kispolgári keresztény egyazon társadalmi égbolt alatt egymáshoz hasonul” (II/99.).

gában hitt, és ezen aktualizálást kísérelte meg elősegíteni tudományos tevékenysége által. A zsidó integrációs modell mellett Zsoldoson kívül legartikuláltabban Katzburg Ilona érvelt, rendszerint a humanista tradícióra és/vagy a szerves nemzeti egységre utalva.³⁹ E modell egyik eklatáns gyakorlati illusztrációja Munkácsi Bernát (aki nem melleleg az 1940-től felelős szerkesztő Munkácsi Ernő apja volt⁴⁰) sokat idézett esete: Munkácsi az ősmagyaroságot nagy buzgalommal kutató hazafi, aki a zsidóság iránt mélyen elkötelezett egyetemes tudós.⁴¹

E két, a *Libanon* lapjain részletesen kifejtett zsidó kultúramodell mellett szerepeltek a lapban további modellek is, melyek közül alább a legfontosabbakat kívánjuk számba venni.

³⁹ Lásd főként az alábbi helyeket: III/70. (a humanizmusról és zsidószelemlétekről), III/121. (ahogy az oklevéltár alapján leszűri, miként szaporodtak és erősödtek a szájak, „amelyek a zsidóságot elválaszthatatlanul a magyar sorshoz kapcsolják”, és megemlíti, hogy a magyar zsidó oklevelek esetében a magyar hagyaték szerves részéről van szó), V/14. (itt Katzburg arról értekezik, hogy a törökökkel szembeni harc következtében a zsidók is bekerültek a nagy humanista közösségbe, mely az európai kultúra megmentésére volt hivatott – úgy hiszem, ez esetben világosak az áthallások), V/53. (itt Katzburg általánosan fogalmaz: „Szervesen beilleszkedett a zsidóság mindenkor a történelem folyamán abba a nagyobb kulturális egységbe, melynek tagja volt”, megítélése szerint ezért a zsidó történelmet csak a nagy nemzeti kereteken belül lehet vizsgálni). Az asszimiláció fogalmát legszélesebb, legátfogóbb értelemben Waldapfel Imre alkalmazza, aki Pap Károlyt „programszerűen zsidó írónak”, de művészetét tisztán és gyökeresen magyarnak nevezi, sőt azt ajánlja, hogy benne az asszimiláció betetőzését lássuk (I/268.). Megjegyzendő, hogy Szegő Endre (Molnár Ákos „A hitehagyott” című kötetének recenziálásakor) már egy korai, 1937-es számban kritikus álláspontot foglal el az asszimiláció kérdésében, mely szerinte szinte kilendíti az egyéneket az időből, hiszen a régiből „kivált s az újba teljesen felolvadni képtelen elveszti az egyensúlyt adó talajt, cserébe azért a kétes értékű nyereségért, hogy keresztüllát egy sereg rögeszmén és elfogultságon [...és] érdeken” (II/199.).

⁴⁰ Megemlítendő, hogy Bernát apjának (eredetileg héberül írt) önéletírása néhány évvel ezelőtt megjelent magyarul. Munk. Meír Avrahám: *Életem története*. Budapest, 2002. E könyv a 19. századi magyar zsidóság életével kapcsolatos fontos forrás.

⁴¹ Az asszimilációs vita folytatása helyett az integrációs opció tudományos feltérképezésének szükségességét fogalmazta meg az 1990-es évek elején Gerő András: *Zsidó utak és magyar keretek a XIX. században*. In: uő.: *Magyar polgárosodás*. Budapest, 1993. 316. Hasonló gondolatok illették Gerőt *A zsidó szempont* című (meglehetősen szűk forrásalapú) kötetének írásakor is. Miközben az integráció magyar zsidó szubkulturális közegekben is kedvelt kifejezéssé vált, az asszimiláció fogalma köré szerveződő vita kétségtelenül központi jelentőségű maradt a magyar historiográfiában 1989 után is. Megjegyzendő, hogy a kortárs nemzetközi, főleg angol nyelvű szakirodalom legfontosabbnak tartott művei időközben már vagy „lebontva”, konkretizálva tárgyalták vagy szimplán túléptek ezen a meglehetősen pontatlan fogalmon, olyanokkal helyettesítve az asszimilációs vitát, mint az *acculturation*, *nationalization*, *subcultures* stb. behatároltabb és empirikusan megfoghatóbb témáinak tárgyalása. Ráadásul ezen újabb magyar asszimilációs vitában többen kifejezetten radikális álláspontot képviseltek. Lásd: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Budapest, 2001. 19. Gyurgyák nemzetközi referenciák és hazai összehasonlítások (például német, szlovák, román, szerb asszimiláció) alkalmazása nélkül értekezik a magyarországi zsidó asszimiláció sikertelenségéről. Bár az úgynevezett zsidókérdés központi szerepéről mérsékeltbb véleményt vall újabb könyvében, az asszimiláció szükségzerű sikertelenségének téziséét továbbra is fenntartja. Lásd: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, 2007. 11. Vö. Ránki Vera zsidó nacionalista megközelítésével, aki az asszimiláció elhibázott volta mellett érvel kevésbé ismert, magyar politikai nézetekről olykor hibásan, de a nacionalizmus jelenségéről felkészülten értekező könyvében. Ránki Vera: *Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus. A befogadás és kirekesztés politikája*. Budapest, 1999. Ránki ír például az emancipáció és az asszimiláció paradoxonáról (61). E művekről és kontextusokról részletesebben is írtam németre fordított tanulmányomban: Laczó, Ferenc: *Ungarische Debatten über die „Judenfrage” – Eine interpretierende Geschichte des langen 19. Jahrhunderts. Mit einem Postskriptum*. (Megjelenés alatt).

Kis számban magyar nacionalista⁴² és helyenként irredenta kijelentések⁴³ is helyet kaptak a folyóirat lapjain, mint ahogy találhatunk a kortárs zsidó „újjászületésre” és nemzeti mozgalomra elismerően és támogatólag utaló szövegeket és egyedi megjegyzéseket is.⁴⁴ Ezeknél meglepőbbek és érdekesebbek a Komlós Aladár, Turóczi-Trostler József és Keszi Imre által megfogalmazott kultúramodellek.

Komlós Aladár két jelentős, egyformán kiérlelt érveket megfogalmazó cikkel járult hozzá a *Libanon*hoz. Az egyikben kibontja a magyar zsidó irodalommal kapcsolatos elképzeléseit (melyeket később, mint köztudomású, egy monografikus mű formájában próbált alkalmazni, és e mű elkészült hosszú részleteit jóval halála után ki is adták).⁴⁵ A másikban Ignótus karrierje kapcsán a magyar zsidóság és az asszimiláció történetére reflektál. Az előbbinek általa vallott koncepciójába minden zsidó származású író felvenne, nem a faji szemlélet folytán, hanem mivel meglátása szerint „különbözik a társadalmi helyzet”. Komlós a zsidó specifikumok és megismerhető eltérések behatárolt, de zsidók számára megkezdhetetlen jelentőségére próbál rávilágítani, avagy összehasonlítva a fentebb idézettekkel: míg Grózinger a zsidó lényeg univerzális jelentőségét hangsúlyozza, Komlós a zsidó specifikumok sajátos jelentőségét szeretné elismertetni. Komlós véleménye szerint a zsidó közösség történetének egyik legválságosabb szakaszát éli, aminek rengeteg szétszórt tünetét lehet felfedezni az irodalomban is – legyenek e tünetek a félrenézés, a hallgatás vagy a közömbösség jelei.⁴⁶ Komlós felfogása szerint e sajátosságok, valamint a kortárs belső válság (amit a megromló külső viszonyok, az antiszemitizmus súlyosbodó nyomása még jobban felerősített) tanulmányozása a közössége iránt elkötelezett zsidó irodalomtörténésznek immáron morális kötelessége.⁴⁷ Bár a zsidóság tajgainak eltérő társadalmi helyzetére ho-

⁴² Steiner Lenke azt írja egy könyv kapcsán, hogy magyar, tehát szépirodalmi jellegű (II/30.), máskor meg arról értekezik, hogy „a zsidó magyarok lelkes magyarsága megszállt területen közismert tény” (II/97.). Vö.: Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek*. Csík-szereda, 2008. Azonban négy évvel később például már (Franz Werfel kapcsán) a zsidó író „lírai alkalomhoz” való eljutásának lehetőségeit vizsgálva a zsidó író saját „természetes közösségének” figyelembevételét ajánlja (VI/94.).

⁴³ A legsajátosabb közülük az, amikor arról olvashatunk, hogy Rási szerint „maga a természet is egységes birodalommal alkotta Magyarországot, melynek egységét megbontani, megcsonkítani nemcsak történelmi bűn és igazságtalanság, hanem merénylet is a természet ellen” (V/43.). Már a negyedik évfolyamban fény derül az ilyen álláspontok ellentmondásosságára: az „Igazságot a felvidéki zsidóságnak” kötet kapcsán a magyarságért folytatott húszesztendő küzdelemről olvashatunk, de együtt a húsz esztendő után számukra bekövetkező megrendítő tragédiáról is értesülünk (IV/39.).

⁴⁴ A legelső évfolyamban például Widder Salamon reflektál a héber reneszánszra (Mendele Mocher Szeferim tevékenysége kapcsán), az utolsóban Szilágyi Ernő a „földben gyökerező”, politikai munkásmozgalmi „teljes cioni kultúráról” ír. Alighanem találnánk hasonló elszórt megjegyzéseket minden évfolyamban.

⁴⁵ Ennek összefüggő részeit (bár végső fejezetei sajnos e kötetnek sincsenek rendesen megírva) a közelmúltban ismét kiadták. Lásd: Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Budapest, 2008.

⁴⁶ Nem sokkal később egy Nyilas-Kolb Jenő által jegyzett kultúrtörténeti és szociográfiai programot is olvashatunk (I/177–182.). Kóbor Tamásról írva fejt ki Steiner Lenke is hasonló gondolatokat: „Ha ma, óvatosan és szerényen, számba vesszük azokat az értékeket, amelyeket, akárcsak tárgy történeti szempontból is, zsidó írók jelentenek a magyar irodalom számára, akkor el kell végeznünk ezt a másik értékelő munkát is: meg kell vizsgálnunk, hogy ezek az írók mennyiben fejezték ki zsidóságukat és ezzel mennyiben váltak jelentőssé a zsidóság számára. »Önelvűn« kell eljárunk, ahogy Horváth János tanácsolja” (VII/38.).

⁴⁷ Komlós eszméit részletesebben elemzem az *Ararát* évkönyveket feldolgozó írásomban: Laczó Ferenc: *Magyar zsidó helyzetértékelések és tervek a második világháború idején. Eszmetörténeti elemzés az Ararát évkönyvek alapján*. (Megjelenés alatt)

mogenizálva, azaz a keresztényekkel meglévő jelentős átfedéseket tagadva utal, Komlós hitet tesz amellett, hogy ezen eltérő közösségek a nemzet testének szervei csupán. A kettős szolidaritás lehetségesége mellett is kitart, olyannyira, hogy a zsidó lelket egy ellipszishez hasonlítja, amelynek „két gyújtópontja van” (I/5.).⁴⁸

Másik cikkéből kiderül, hogy Ignotust tartja az egyetlen magyar zsidó irodalmi vezérnek, akinek (ideiglenesen) valóban sikerült a legkiválóbb magyar írók érdekeit képviselnie. Állásfoglalásait és sorsát ugyanakkor származása mélységesen meghatározta, és Komlós szemében „elcsapatása” is zsidó sorsnak minősül (VIII/47.). E cikk talán leglényegesebb megállapítása az asszimiláció tragédiájára vonatkozik. Komlós tragédia-magyarázata a magyarok és magyar zsidók közötti mindössze részleges megegyezés elképzelésére épül. Komlós két egyformán feligazságnak tartott álláspont között kísérel meg közvetíteni: „Ignotus joggal hirdette, hogy képtelenség beolvadást követelni s ugyanakkor rossznéven venni, hogy a beolvadottak mások, mint a befogadó nemzet. De nem feledte-e el vajon, hogy ugyanolyan képtelenség, ha valaki meg akarja őrizni faji jellegét s amellett mégis azt kívánja, hogy tekintsék teljesen hasonlóknak az államalkotó nép törzsökös elemeivel? E két képtelen s mégis annyira érthető igazság összeütközése az asszimiláció tragédiája” (VIII/44–45.), írja.

Turóczy-Trostler több hosszabb cikket is megjelentetett a *Libanonban*, melyek közül néhánynak csak kevés közvetlen zsidó vonatkozása volt. Egyik ilyen cikke során azonban (sziporkázó stílusának megfelelően némileg váratlanul) kijelenti, hogy „főleg a renaissance óta nőttön nő azoknak a zsidó és nemzsidó közvetítőknak a száma, akik gondoskodnak arról, hogy a kölcsönös érték- és formakicsérélődés meg asszimiláció folyamata még a legsötétebb ellentétek, a legmélyebb elszigetelődés korszakaiban se homályosuljon el” (VI/35.). Kulturális közvetítésekkel és átvételekkel, e mostanság is méltán népszerű témákkal a *Libanon* sok egyéb cikke és szerzője is foglalkozik. Ennek megfelelően rendszeresen olvashatunk hatásokról és átvételekről, közvetítőkről és átfedésekről.⁴⁹ Munkácsi Ernő egy helyen megállapítja, hogy „a zsidó diaszpóra története a kulturális kölcsönhatások foglalata” (I/252.). A legösszetettebb példa, amely az adott esetben sokszoros közvetítettség eszméjét remekül megeleveníti e folyóirat lapjain, alighanem a következő: magyar tolmácsolásban értesülünk arról, hogy az Énekek énekéhez szerzett, 1400 körüli spanyol–zsidó dallamra bukkant egy krakkói hölgy Kairóban, ráadásul e felfedezését eredetileg németül publikálta (VI/67.).

Keszi Imre a magyar népiség mintájára elképzelt sajátos zsidó autenticitás felfedezése érdekében fejt ki álláspontját. Miközben egy zsidó közösségi elképzelés mellett teszi le a voksát, hevesen érvel a rosszhiszemű alakoskodás és álcáskodás jelenségei, „a lapítás és sunyítás” gyakorlata ellen.⁵⁰ Kijelenti, hogy ők (ami egy közvetlenül meg nem nevezett kö-

⁴⁸ Az ellipszis-elképzelés amerikai historiográfiai elterjesztését Moshe Rosman Salo Baron történész nevéhez köti, és központi jelentőségű gondolatnak tartja. Rosman, Moshe: *Some a priori Issues in Jewish Historiography*. In: uő.: *How Jewish is Jewish History?*, 45–46. Az elképzelés lényege az, hogy a zsidó történelmi létet egymástól nem teljesen, de nagyrészt függetlenül belső és külső tényezők együttesen határozzák meg.

⁴⁹ Például a zsidó zenei tradíció kevertségéről, átvételeiről az első évfolyam során több tanulmány is szól. Illusztrációként: a spanyol zsidó zenében Keszi Imre a görög–latin klasszikus zene nyomait feltételezi, miközben Szabolcsi Bence a jiddis táncdalstílus kevertségét boncolgatja.

⁵⁰ Keszi Imre kapcsán még a Magyar Életrajzi Lexikon is kiemeli „gúnyosan éles hangvételét”, aminek jeleit *Libanon*beli cikkeiben is könnyűszerrel megtalálhatjuk. E támadó hangvétel leglátványosabban talán akkor nyilvánul meg, amikor néhány rosszindulatú és pár képtelen vádat is felsorol Komlós Aladár ellen, aki Keszi ténybeli tévedéseit kijavítva utasítja vissza e nem túl hízelgő be-

zösség nevében való beszéd ritka esete) a zsidóság történeti múltjával azonosítják magukat. Ezt Keszi úgy fejezi ki, hogy számukra a két hivatkozási pont Magyarország és Jeruzsálem, nem pedig Tel Aviv. (Utóbbival Keszi valószínűleg arra próbál utalni, hogy számukra a zsidóság múltjának, vallásának, hagyományainak van jelentősége, nem a moderncionista projektnek.) Németh Lászlót, akit nem melleleg a „legautentikusabb magyarnak” nevez, e tervhez hivatkozási alapként idézi. Keszi polemikusan amellet érvel, hogy Németh antiszemitizmusa pusztán „zsidó fikció”, ugyanis a zsidókérdés tárgyában megjelent írásai mindössze zsidó önismeretet követelnek.

Különösen érdekes, hogy míg Németh a zsidó írókról, írói mozgalomról megállapítja, hogy azok „nem a magyarságéi”, tehát a vagy-vagy logikáját érvényesíti (amit Keszi idéz is), Keszi meglehetősen ellentmondásos módon kifejezi abba vetett bizalmát, hogy „a magyarság állásfoglalását az ő szava jelzi”, miközben visszautasítja az effajta választási kényszert. Keszi e népek, illetve népiségek közötti választási kényszer helyett a zsidó és a magyar magatartás sorsszerű összehangoltságáról ír (II/47.) és egyfajta nagy megegyezésben és testvéri szövetségben reménykedik.⁵¹ Megítélésem szerint Keszi bonyodalma jól mutatja, hogy milyen és mennyire korlátozott lehetősége volt magyar zsidó értelmiségieknek a kortárs népi eszme adaptációjára, és milyen belső ellentmondásokkal kellett szembenézniük, amennyiben erre kísérletet tettek. Keszi zsidó népies nézetei ugyanakkor korántsem voltak egyediek, és a *Libanon* lapjain is találunk további hasonló elképzeléseket: Budai Pál például a *Libanon* ugyanezen, 1937-es évfolyamában javasol népies alapú zsidó intézményépítő-programot. Budai cikkével országos zsidó templomi kántor- és nagykarképző akadémia létrehozását szerette volna elősegíteni, mégpedig a zsidótlannak nevezett, átvett nagyoperai stílus helyett (akár egyenileg komponált) népi dalok terjesztése céljából (II/78–81.).

A történelmi változások képe a Libanonban

Az aktuálpolitikai és kortárs történelmi fejleményekre való reflektálás nem tartozott a *Libanon* explicit céljai közé. Ennek megfelelően pusztán e forrás alapján nem is lehetne megalkotni a kor egy (szükségszerűen mégoly részleges) történeti elbeszélését sem. Ugyanakkor a *Libanon* lapjain megfogalmazódó magyar zsidó ön- és világertelmezések beilleszthetők egy történeti folyamatba, és egyúttal fontos adalékokkal szolgálhatnak a tudatosan magyar zsidó értelmiségiek egyik legjelentősebb csoportjának reakcióival és reakcióinak időbeli változásaival kapcsolatban. Ebben a fejezetben e változásokat vesszük számba.

Célunk annak részletekbe menő bemutatása, hogy milyen stációkon keresztül jutott el a *Libanon* a magyar–zsidó kultúrateremtés igényétől a kultúramentés szükségletéig és az egész európai zsidóság jövője érdekében érzett kötelességtudatig. Röviden: a programmatikus cikkek sorát, a tudományba vetett hit eszméjét és a náciizmussal folytatott korai nyílt polémiát részben felváltják az elsősorban a súlyosbodó, bár ritkán említett és nyíltan sose tárgyalt magyarországi diszkrimináció következményeként felerősödő kétely hangjai. Később a vallási megújulás sürgetésével párhuzamosan az ortodoxia át- és felértékelésére is sor kerül néhány cikkben, és a második világháború éveiben a zsidó nemzeti programot propagáló megnyilatkozásokot is találhatunk. A folyóirat utolsó évfolyamában olvasható

állítást. Megjegyzendő, hogy Keszi, 1910-es születésű révén, a szerzőgárda egyik legfiatalabb tagja volt.

⁵¹ Még az 1937-os év során Schöpflin Aladár irodalomtörténetének szemlézése közben idézi, hogy „a tulajdonképpeni polgári funkciók nálunk [...] a zsidóságra maradtak”, de árulkodó módon itt is hiányolja a beszámolót „a belső számadás és nemzetiségi önismeret” új irodalmáról, akárcsak a marxista irodalom zsidó vonatkozásairól, valamint „a forradalom, az emigráció és a konjunktúra-évek irodalmi zsidóságnak szerepéről” (II/108.).

néhány figyelemreméltó utalás a Soára is. Mindeközben a kortárs zsidó sors történelmi analógiái is jelentősen átalakulnak.

A első évfolyamok egyik legérdekesebb aspektusa a nácizmussal folytatott polémia, mely egyfajta vitaszituációt feltételezett, és többnyire náci eszmék átírásának, ellenkező előjelűbe fordításának formáját öltötte. Önmagában nem meglepő, hogy a *Libanon* szerzői többször utalnak a rasszizmus tudománytalanságát taglaló művekre, hiszen a tudomány jövőformáló erejében való hitük ekkor még töretlennek tűnik⁵² – „mindössze” a jelennel kapcsolatban voltak komoly fenntartásaik. Három, a nácizmust tárgyaló érdekesítő cikket érdemes külön is kiemelni. A legátfogóbb közülük Kohn Zoltán „Régi és új pogányság” című írása, mely világtörténelmi oppozíciót konstruál: a nyugati, görög, pogány ideálokkal állítja szembe a keleti semitizmust és a tőle származó monoteizmust.⁵³ A „vér mítoszának [nemzetiszocialista] tébolyát” a judaizmus és a kereszténység (saját szóhasználatában: a zsidó-kereszténység) gyűlöletéhez köti, az embergyűlölet közvetett okai közül pedig kiemeli korunk racionalizmusát, aminek kapcsán mechanisztikus-naturalista világképről, monista panteizmusról, ateista tudományról és öncélú tudányszeretetről ír. Figyelemre méltó, hogy Kohn Alfred Rosenberg hírhedt művét ironikusan az „új német kinyilatkoztatás bibliájának” nevezi (I/65.). Sőt, megpendíti azt is, hogy Rosenbergnek a germán–görög kapcsolat feltételezésekor és a németek pogányságának megállapításakor talán igaza volt. E tanulmány tanulsága és egyben fő célja annak bemutatása, hogy bár a gyakorlatban ellentétesnek állítják be a kereszténységet és a zsidóságot, valójában tagadhatatlan elméleti kapcsolat van közöttük.⁵⁴

Grózinger a náci filozófiai antropológia, illetve antropológiai pszichológia reprezentatív alakjának, Erich Jaenschnek eszméit ismerteti. Nemcsak homokvárnak nevezi kísérletét, hanem sajátosságos szubverzív módszerrel is él: felteszi a retorikai kérdést, hogy az életközelségi filozófia nem a *homo iudaicustól* lett-e kölcsönözve? (I/242.) Keszi Imre Wilhelm Stapel (aki az úgynevezett konzervatív forradalom egyik legfontosabb alakja volt az 1920-as években, és az 1930-as évek elejétől a nemzetiszocialista világnézet mellett kötelezte el magát) eszméi kapcsán „ellenségeink szellemtudományi arzenálját” mutatja be. Végül a magasabb kulturált magabiztosságával jegyzi meg a náci eszmék értékelésekor: „Nem tudom, örülhetünk-e neki, minden benső fájdalom nélkül? Hiszen ez volt egykor Dilthey nemzete” (II/32.).

Miközben a magyarországi antiszemitizmus elleni szellemi küzdelemnek tetten érhető korai jelei,⁵⁵ a *Libanon* első évfolyamában, azaz 1936-ban a „germánokról” még olyanokat

⁵² Klein Ábrahám például azt jegyzi meg, hogy „a szörnyű realitások furcsa világában a mesének még mindig több hitele van, mint a valóságnak” (I/251.). Kohn Zoltán pedig a tudomány internalista modelljének idealizált változatát fogalmazza meg: „Hódító diadalútját és nesztelen, néma bukását nem befolyásolhatja sem egyéni öncél, sem nemzeti érdek, sem politikai ideológia. A tudomány élete és halála a benne kifejezett és általa meglett igazságértéken múlik” (II/119.).

⁵³ Ezt az oppozíciót például Olaszországra is alkalmazza, Dél-Olaszország „görög etoszát” szembeállítva Észak-Olaszország „vallási extázisával”.

⁵⁴ Ennek erősebb megfogalmazása Joachim Schoeps alapján hangzik el, aki szerint a 20. században vált a kétezer éves vita „igaz megértő párbeszédé”, és aki szerint „a zsidó vallás a tulajdonképpeni világvallás és a keresztény egyház: zsidó világmiszió” (III/26.). E polémianak része az is, amikor Grózinger (M. Stein alapján) kijelenti, hogy „a Szentírás a kereszténység őse és nem a görögség a kereszténység „Ótestamentuma”, hanem a színáji kinyilatkoztatás” (IV/36.).

⁵⁵ Kecskeméti György például már a legelső *Libanon* számban cikket közölt *Az antiszemitizmus szociológiája* címmel, Fejér Lajos *Zsidóság* című, Budapesten 1936-ban kiadott „idézetalmazával” pedig már az első évfolyam során szokatlanul hosszan polemizált Keszi Imre (aminek aránytalanságára maga is utalgat bizonytalanul). A cikkben Keszi az antiszemitizmust vallásilag igazolhatatlannak mondja, tudománytalannak és lekcinsnylően költőinek (poémának) nevezi, és benne a kon-

is olvashatunk, hogy „vezető nemzet ma a kultúrában, tudományban, zenében”. Emellett olyan visszafogott álláspont is megfogalmazódik ekkoriban, mely szerint Hatvany Bertalan németekkel szembeni elutasító véleménye „sajnálatosan egyoldalú és politikailag színezett” (az idézet Bokor György tollából származik, lásd I/209.). Úgy tűnik, hogy míg szerzőink az antiszemitizmust komolyan veendő ellenfélnek tartották, és a magyar szellemi életben való megnyilvánulásait sem hagyták figyelmen kívül, a náci rezsim félelmetességének mértéke ekkor még korántsem vált egyértelművé számukra. A náciizmus esetenkénti lekicsinylése a németességgel kapcsolatos eltérő, jóval pozitívabb meglátásokkal vagy minimum egyfajta ambivalenciával párosult. Ez nem is különösebben meglepő, hiszen egyrészt a náci rendszer korai éveit sokan úgy gondolták, hogy a náci rezsim nem bizonyul majd tartósnak, és veszélyességét sem szabad eltúlozni. Másrészt az ekkori magyar zsidó szellemi elit magas szintű némettudása közismert, és a német kultúra iránt ezen időpontig tanúsított mély tisztelet is gátló tényezőként hathatott.⁵⁶ Talán azt is megkockáztathatjuk, hogy a magyar zsidóság értelmiségi elitjének tagjai saját magukat a német kultúra intímabb ismerőinek, legitímabb reprezentánsainak tarthatták, mint az új német rezsim „szellemi vezéreit”. Mindezt figyelembe véve a nyílt vitahelyzet, a párbeszéd lehetőségének feltételezése is érthetőbbé válik, bár ez sem változtathat azon, hogy e visszafogott, kulturált polémia nem tanuskodott sok politikai realitásérzelekről.⁵⁷

Hozzá tartozik a náci Németországgal kapcsolatos felfogások és vélemények történetéhez, hogy ehhez hasonló cikkek a későbbi évfolyamok során már nem jelentek meg. Mindössze egy kivételes esetről van lehetőségünk beszámolni, amikor németországi, de nem zsidó szerző által írott művet mutat be a lap: 1941 végén Grözinger foglalkozik a nyugatos, náciellenes német filozófus, Johannes Hessen 1939-ben Münchenben megjelent kötetével, mely a profetizmus és a platonizmus összehasonlítására és szembeállítására vállalkozott.⁵⁸ Grözinger egy lábjegyzetben kénytelen megjegyezni, ami a náci Németországban a „zsidókérdésben” kialakított viszonyokat ismerve nem igényelt különösebb magyarázatot: Hessen „zsidó filozófusokról egyáltalán nem tesz említést” (VI/79.).

A radikálisan aszimmetrikus, kulturált polémia folytatóinak megfontolt helyzetértékelésénél jóval ijesztőbb megnyilvánulást először 1938-ban olvashatunk, de ekkor is csak a

tárok szociológiáját és lélektanát fedezi fel. Keszi Imre emellett Farkas Gyula hírhedt művének (*Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867–1914*) kapcsán is gúnyos vitairatot tesz közzé, melyben e művet a német fordítása miatt megírt könyvnek titulálja (IV/27.).

⁵⁶ A német orientációnak több érdekes apróbb jele van: Birobidzsan Birobidschanként szerepel, Sesztov Schestowként, míg Reymont Nobel-díjas lengyel szerzőtől 1942-ben is németül idéznek. Az IMIT új, brit változatra alapozó Pentateuchusa kapcsán 1942-ben azt olvassuk, hogy „a modern német kommentárokhoz szokott olvasónak talán kissé szokatlan a filológiai vonatkozások úgyszólván teljes mellőzése” (VII/61.). A haza, a hit és a tudomány egyenrangú szeretete tárgyainak nem kell feltétlenül egybe esniük: érdekes adalék e téren, hogy Munkácsi Bernátot, akinek elkötelezett magyarságát és mélyen megélt zsidóságát többször is kiemeli a lap, 1943-ban a „régie értelemben vett német tudós[ok]” egyikének nevezi Rubinyi Mózes, akik „örök emlékei maradnak egy ragyogóan szép múltnak” (VIII/63.). Sőt, a kortárs német nyelvű tudósi közege is marad pozitív utalás: 1943-ban dr. Hevesi Ferenc műve kapcsán Grözinger megjegyzi, hogy „A könyv végén adott német összefoglalás alkalmat nyújt a tudományos világnak, hogy dr. Hevesi Ferenc érdemeit kellően értékelje” (VIII/85.). A német kultúrának, illetve konkrétan a *Bildung* eszméjének különleges zsidó tiszteletének tézisért George L. Mosse fejtette ki. Mosse, George L.: *German Jews Beyond Judaism*. Bloomington, 1985.

⁵⁷ Ennél egyértelműbb szavakat mindössze Keszi Imre és Fenyvesi Andor használnak. Keszi szerint „ebben a népi megmozdulásban éppen az a szörnyűsége, ami nagyszerű” (I/271.). Fenyvesi kijelenti, hogy „vallásháború folyik, ennek minden fanatizmusával és brutalitásával” (I/272.).

⁵⁸ Hessen, Johannes: *Platonismus und Prophetismus. Die antike und die biblische Geisteswelt in strukturvergleichender Betrachtung*. München, 1939.

(kisbetűs) folyóiratszemle rovatban: „egy névtelen szerző megdöbbenő képet fest a német zsidóság csendes, de kegyetlen és tervszerűen fokozatos kiirtásáról” (III/32.). E helyzetértékelés idézése nem sokkal előzi meg a potenciális magyarországi diszkrimináció első említését, ami egy erős *understatement* formájában fogalmazódik meg: „1938 »hisztériás« tavaszán, amikor az emancipációt revízió alá *óhajtják* venni” (III/53.). [kiemelés tőlem – L. F.] A zsidó szociális munka megszervezését ekkor már „a kényszerítő szükség bekövetkezésének” megelőzése indokolná (III/54.). Az előbbi *understatement*nél is kevésbé egyértelmű Grünvald Fülöp megfogalmazása, aki a hivatalosan elfogadott eufemizmusokat használja, amikor „a társadalmi és gazdasági egyensúly hatályosabb biztosítását célzó törvényjavaslat körül folyó vitáról” ír (III/90.). A későbbi ritka utalások egyike is semleges módon említi a zsidóellenes törvényt: az aktuális *Ararát* évkönyv kapcsán olvassuk, hogy „az 1938. évi XV. törvénycikkely levegője határozza meg a közzé tett írások egy részének időszerűségét” (IV/15.).

A beállott változásoknak ezen óvatos körülírásoknál sokkal jobb jelzője, ahogyan a jövővel kapcsolatos kétely hangjai épp ekkoriban erősödnek fel. Sós Endre „Becsapott ajtók előtt” című röpirata kapcsán elhangzik például a retorikai kérdés: „A mai viszonyok között ki számíthat egy új tudós-nemzedék munkásságára?” (III/62.) Sőt, bizonyos szintig a fatalizmus hangjai is megjelennek: Ernst Sommer a zsidók Spanyolországból való 15. századi kiűzéséről szóló könyve kapcsán Kardos Pál arra keresi a választ „vajon nem fog-e aktualitása – szándékán kívül – örökös maradni?” (III/86.) Ekkoriban ad teret a lap Fényes Mór gondolatainak, aki a tudomány ingadozására utal, és kifejti továbbá, hogy a vallásnak eleve nincs szüksége a „tudomány kegyében sütkéreznie”. Ez a tudományba vetett magyar zsidó hitre tett nyíltan kritikus utalások egyik legelső példája.

A diszkriminációs törvénykezés sújtotta magyar zsidóság elbizonytalanodásának még ezeknél is jellemzőbb tünete, hogy Kohn Zoltán 1938-ban a németországi zsidó fiatalság tragikumában már az egyetemes zsidó fiatalság tragikumát véli felfedezni. Az Európán kívüli élet lehetőségét említi, miközben a menekülést „az egyetlen reménynek” nevezi, de még ehhez is gyorsan hozzát teszi kétkedve, „vajon valóban jobb és nyugodtabb az élet bárhol is ma a zsidó fiatalság számára?” (III/110.) Kohn nem sokkal később, 1939 elején viszont már egészen harcias hangot üt meg. „Vajha mihamarabb megindulna a próféták szellemében az elalélt erkölcsi törvény küzdelme a fékevesztetten tobzódó istenellenes erők ellen” (IV/6.), írja. 1940-ben már Grózinger is jóval erőteljesebben fogalmaz, mint korábban tette. Olyan mondatot is leír, mely szerint „akármerre fordítjuk tekintetünket, mindenhol a kétségbeesés, szenvedés, lemondás, bizonytalanság, reményvesztettség hangja hallható” (V/19.).⁵⁹ Sőt, immáron úgy gondolja, hogy a „20. század első négy évtizedének torz arcát figyelve, a jövő szellemtörténésze a jelen századot seaculum diabolicum névvel fogja kitüntetni” (V/37.). Keszi Imre szerint pedig a jelenkor „feneketlen, bűzös és alattomos mocsár” (V/26.).

Ilyen kijelentések mellett kifejezetten optimistának tűnik M. E. (nagy valószínűséggel Munkácsi Ernő), amikor mindössze a történelmi változatlanóságokra utal. Szerinte ugyanis a magyar zsidóság problémái „most is ugyanazok, mint aminők száz évvel ezelőtt voltak” (V/59.). Balázs György is hasonlóan értékeli ekkoriban: „Nem gondolták, hogy alig két emberöltő multával *ugyanazok* a bajok, veszélyek és szenvedések várnak utódaikra, amelyek őket és elődeiket évszázadokon keresztül sújtották” (VI/22., kiemelés tőlem – L. F.). Munkácsi Ernő máshol egy másik történelmi analógiát alkalmaz: „A mi nemzedékünk napjaink-

⁵⁹ Elképzelhető hogy mindössze véletlenszerű az egybeesés, de épp ekkor ír először egy német könyvről nem eredetiben: héber nyelvű változatát recenzeálja.

ban olyan időt él, amelyhez hasonló szinte kétezer év óta nem volt” (V/68.). E nemzedék ugyanis „a jogegyenlőség és az állampolgári jogok teljességének boldog birtoklásából – egyszerre, hirtelen, a jogkorlátozottság, illetve jogfosztottság szenvedéseihez érkezett el” (V/68.). Az ókori modellt, mely szerint a zsidóság egyszerre alkalmazkodott és volt hűséges vallásához, érezhetően ajánlatosnak is tartja. Az ókori előd eszerint „a nagy sorscsapások között is, világokat rengető események mellett is hinni tudott a jöttett jutalmában, az örök életben!” (V/118.)

Jellemző tünet továbbá, hogy bár már az első évfolyamban is olvashatunk a cionista mozgalmat támogató sorokat, a *Libanon* lapjain új, európai perspektívába először 1940-ben kerül e mozgalom, amikor Gerő Ödönről írva Herman Lipót a következő kijelentést idézi: „Palesztina felépítése a civilizáció becsületmentése, azé a civilizációé, mely túri a pogromokat, zsidók üldözését, legyilkolását” (V/13.). Egy újfajta (ki)útkeresés hangjai is felerősödnek: Kandel Sámuel Buber kapcsán ír a népi vallásosság megújíthatóságáról és tesz utalást a cioni „igazi emberi közösség szent gyülekezetének eszméjére” is (V/88.).⁶⁰ Grózinger is ekkortájt utal a vallási újjászületés lehetőségére, például amikor azt írja, hogy hisszük, az isteni szükségyszerűség rendje „kormányozza a mai világot is, amely megújítva és újjászületve fog ebből a katasztrófából kibontakozni” (V/121.).

A zsidó önvédelem kialakításának hiányosságaira való hivatkozások is felerősödnek 1940 körül, és a korábbinál vádlóbb hangnemben fogalmazódnak meg. Kardos Pál egy könyve kapcsán Zsoldos Jenő „a szétzúllás okairól” emlékezik meg, ugyanis szerinte nem történt szinte semmi a zsidó ifjúság szellemi-lelki életének kialakítására (V/59.). Sós Endre 1941-ben már részben önvédként fogalmaz meg hasonló gondolatokat: „Nem tanúsítottunk elég ellenállóerőt a felénk és ránk zúduló szellemi vádtömeggel szemben. Pedig a vádak néha már irodalmi »vérvadak« voltak” (VI/46.). Amit néhány évvel korábban még pozitív terveként fogalmaztak meg vagy legfeljebb korrigálandó hiányosságnak tűnt, az az 1940-es évek elején már egyértelműen mulasztásként, mégpedig vétkes mulasztásként jelent meg.

A legdrámaibb megfogalmazásokra azonban kétségtelenül az 1941. szeptember 21-én megtartott közgyűlés beszámolója során akadunk. Figyelemreméltó, hogy a lejegyzett előszó mennyivel erősebb és hatásosabb, mint az eleve írásként fogalmazott sorok: „Közülünk sokan úgy érzik, hogy szerencsétlenségünk pohara a betelészhez közeledik és az apokaliptikus idők lidércnyomásában széles rétegek között elterjedőben van a messiási csodahit” (VI/56.). Nem túlzás, hogy Munkácsi Ernő a próféták idealizmusával és fanatizmusával szölt társaihoz: „nem a bűnök bűne, hogy a magyar Izrael megpróbáltatásainak kritikus óráiban nem akarja felismerni a valóságot és annak következményeit? [...] Megérdemeltük-e az isteni csodát, amikor azt látjuk, hogy sorainkban dül a fegyelmetlenség, a pártütés?” (VI/57.). Miközben kezdett elterjedni a felismerés, hogy a harc tétje egyre inkább a lét és a fennmaradás (VI/95.), először került elő a 15. századi spanyol zsidók sorsával vonható párhuzam. A megfogalmazott cél ugyanis már „életünk megmentése mellett szellemi kincseinknek megmentése” volt (VI./96.).

A végveszély érzetével és a vallási megújításra való áhítózással párhuzamosan az 1942-es évfolyam második számában olvashatunk először határozottan ortodoxpárti véleményt.⁶¹ Kandel Sámuel szerint a mai ortodoxiában megtaláljuk „az öröket, amelyek előtt

⁶⁰ A judaizmus újjászületésével kapcsolatos 20. századi eleji eszmékről újonnan lásd: Biemann, Asher D.: *Inventing New Beginnings: On the Idea of Renaissance in Modern Judaism*. Stanford, 2009.

⁶¹ Az első évfolyamban Klein Ábrahám még polemikusan írt a „konzervatív zsidóságról”, érthetetlennek nevezve idegenkedését a fekete szín alkalmazásától a gyász kifejezésére (I/146.).

megilletődöttséggel hajolhat meg a modern zsidó. Ezek az erők: a lemondanitulás, az áldozatkészség és ha kell, a vértanúság vállalása” (VII/45.). Kandel kijelenti továbbá, hogy az ortodoxok által lehet biztosítva a zsidóság nemzeti léte – ugyan sajátos formában, de valahogy mégis. Az asszimilációban ellenben a térítési törekvés folytatását látja más eszközökkel (VII/41.), a modern zsidókat pedig erőtlenségükkel és közösségük hiányával jellemzi. A szükséges misszió végrehajtására a zsidó hitközséget tartja alkalmasnak, bár ennek megvalósításához szerinte magasan jelenlegi szerepköre fölé kellene emelkednie. „Minden intézményünknek egy darab megelevenedett bibliává kell felmagasztosulnia” (VII/45.), írja. Az IMIT aktuális évkönyve és Komlós Aladár benne szereplő írása kapcsán is elhangzik, hogy „a század elejének modern zsidója eltávolodott a zsidóságtól, a jelené meg visszatért hozzá” (VII/127.).

Weisz Pál cikke a konzervatív zsidóságról a következő számban látott napvilágot. E cikkében Weisz elkülöníti konzervatív ideálját az ortodoxiától is, Zacharias Frankel mérsékelt reformja mellett kardoskodva, amit két irányban is „lényegileg különbözőnek” tart. A liberális reformzsidóságban valami „reménytelenül zsidótlant” lát, azt langyos pótszernek nevezi, és a bekövetkező csődjét elkerülhetetlennek ítéli (VII/70.). Weisz a hagyománytisztelet és a szabad szellem kombinációját ajánlja, cikke vége felé pedig vallásos cionista álláspontot fogalmaz meg: „önként folyik a zsidó konzervatizmusból a zsidó otthon megteremtésének feladata az ősök földjén” (VII/72.). Ezzel szemben Kanizsai Ernő a liberális zsidóságot tartja értékesebbnek, bennünk lát „több zsidóságot”, valamint őket tartja a lényeg kutatása és tanítása mellett elkötelezett zsidó ágenseknek is. Ugyanakkor elismeri, hogy a zsidóság e fajtája a lelkiismeretre és észre bizza, hogy „mi az inspirált és örökérvényű törvény”. Kanizsai elfogadja tehát, hogy a liberális zsidóság szerint csak a vallás feladata szilárd, „a megoldás [ellenben] soha” (VIII/18.). Jegyezzük meg, hogy e vallásos felvilágosodásban gyökerező platform komoly szellemi értékek felhalmozására kétségtelenül alkalmasnak bizonyult, azonban kollektív önvédelem megszervezésére aligha bizonyulhatott megfelelő alappal.⁶²

Kohn Zoltán szintúgy 1942-ben fogalmazott meg Kanizsaiéhoz hasonló, átfogó kritikát, ezúttal már magát az emancipációt téve felelőssé: „A modern zsidó lélek a vallástól és hittől való elszakadása az európai emancipációval indul meg és napjainkban tetőződik.”⁶³ (VII/78.) Megítélése szerint a zsidóságban „a forma a lényeg”, a hit önállósítása pedig eleve zsidótlant próbálkozás volt, ami csak általános hitbéli megrendüléshez vezethetett. Kohn egyértelműen meghúzza, hogy hol található az átléphetetlen határ: a zsidóság kultúrájának vallási karakterét nem adhatja fel.⁶⁴ Kohn beállítására szerint a neológia csak vallási pótanyagot szolgáltatott egy „százötven évig tartó vallási és hitbéli rövidzárlat” idején (VII/108.). Az orto-

⁶² A vallásos felvilágosodásról alapművet jelentetett meg a közelmúltban a német zsidóság történetének egyik legelismertebb kutatója. Lásd: Sorkin, David: *The Religious Enlightenment. Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna*. Princeton, 2008. Hat eltérő közegben mozgó, manapság többségükben kevésbé ismert szerzőt elemez részletesen. Közülük messze a leghíresebb Moses Mendelssohn. Sőt, Sorkin egyik fő motivációja az volt, hogy a zsidó, vallásos alapú felvilágosodással sok szempontból párhuzamos keresztény jelenségeket találjon és mutathasson be.

⁶³ Emellett nem sokkal korábban Révész Béla *Nordau* című könyve kapcsán kifejti a közvélemény tudatlanságával kapcsolatos gondolatát és a lap megközelítésének beigazolásával kapcsolatos nézetét: „Csak kevesen tudják [...] de a szakember, a mesterségbeli irodalmár sohasem feledkezett meg Révész Béla zsidóságáról, sőt lapunk évekkal ezelőtt egy formás tanulmányban monumentumot is állított neki” (VI/27–28.).

⁶⁴ Kohn szerint „az a fogalom, hogy zsidóság nem mehet olyan jelentésváltozáson keresztül, amely csak torz hasonlatát fejezi ki az eredetinek és eredendőnek; a zsidóságnak mint vallási fenoménnek” (VII/109.).

doxia nála is pozitív példaként jelenik meg: „A feloldódás veszélye ellen, mint kisebbség, csak az önmagát vallási formák közé zárt, hagyományhű zsidóság védekezett kellőképpen” (VII/79.), írja.⁶⁵ Bár Kohn egy hanyatlástörténetet beszél el, és a jelenlegi sorsdöntő határállomásra utal, mindezt ő is a zsidó vallási újjászületés reményében teszi. Korábbi gondolataiból logikusan aligha következik, hogy végezetül bizakodva állítja, „a zsidó ember újjászületése és szentségesülése” lesz az eredmény (VII/110.).⁶⁶ 1942 folyamán a mérhetetlen tragédia és az újból való reménykedés érzése olykor még verbális egyensúlyba kerülhetnek. Ez például Grünvald Fülöp ama mondatában nyilvánul meg, mely szerint „újjárendezés előtt áll Európa, a zsidó kérdés rendezése elmaradhatatlan része az újjárendezésnek” (VII/76.). A *Libanon*-ba író magyar zsidó értelmiségiek bizakodásának alighanem legfőbb jele, hogy ezen években, a Kállay-kettős idején a magyar nemzeti elköteleződés hangjai is újból rendszeresen megszólalnak.⁶⁷

Hasonlóan az egy évvel korábbi esethez, a legdrámaibb hangot most is a múzeumi közgyűlési beszámolóban és az igazgatósági jelentésben találjuk: „olyan mélységek szélén, olyan szakadékok peremén járunk, amelyeknek még létezését sem tudtuk idáig elképzelni. A gyűlölet hullámai csapdosnak körülöttünk és elnyeléssel fenyegetnek bennünket. Egyedül állunk” (VII/94.). Azonban a felhasznált analógia itt is megnyugtatóbb, a kortárs történetek borzalmát némileg leértékeli: hivatalos lapunk felmutatja „az örök nagy zsidó értékeket, melyeknek ismerete és becsülése a *mainál nagyobb* vészektől is megmentette apáinkat” (VII/95.). [kiemelés tőlem – L. F.]⁶⁸ A holokauszt eseményeiről (bár, mint köztudomású, az események megnevezésére e kifejezés ekkor még nem volt használatban, ráadásul azóta sem vált konszenzuálisan elfogadottá) nagyon kevés szó esik – részben a magyarországi részleges információhiányból adódóan, másrészt nyilván cenzurális okokból.

Utalást az általános pusztításra, az átfogó népirtásra először 1943-ban, Szilágyi Ernő „A cionizmus” című cikkében olvashatunk. Szilágyi az „*Ostjude*” pusztulásával azonosítja e kortárs eseményt: „Még nem látjuk, nem merjük látni az elemi erejű és példátlan arányú változást, ami a *keleteurópai zsidóság pusztulásával végbement*” (VIII/49.). [kiemelés tőlem – L. F.]⁶⁹ Szilágyi számára a borzalom a cionizmus nézőpontjából merül fel: szerinte

⁶⁵ Az ortodoxia és a neológia társadalomtörténetét és küzdelmét a modern magyar zsidó történelemben részletesen elemzi Frojimovics Kinga új kötete. Frojimovics több helyütt azt állítja, hogy e zsidó irányzatok nagyrészt egymással szemben határozták meg önmagukat – bár diskurzusaikat nem elemzi túl részletesen. Lásd: Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon, 1868–1950*. Budapest, 2008. 19.

⁶⁶ E gondolatnak legrészletesebb kifejtésére is itt kerít sort: „A szenvedés nemcsak magát a zsidóságot, hanem a hitét is megtörni látszik. E pillanatban még nem lehet tudni, hogy hová vezet a zsidóság tragikus útja. Annyi azonban bizonyos, hogy egy lelkileg összeomlott zsidóság – mint a mai – a reá zúdult végzettel megbirkózni nem fog tudni. A fejlődés kétségtelenül egy népi irányú újjászületés lehetőségére mutat, ami azonban nem zárja ki azt, hogy a megpróbáltatások tűzéből megedzve egy olyan zsidóságnak kell kibontakoznia, amely egy vallási renaissance mindenekelőtt újjáteremtő hitével mozdítja ki holtpontra vesztéglő, zsákutcába jutott lelki életét” (VII/108.).

⁶⁷ Grünvald Fülöp egy 1848. áprilisi, panasszal teli zsidó levelét idézi, de a cikk végén váratlanul a későbbi fordulatra utal: „nemsokára [...] a pesti zsidó ifjúság [...] a veszélyeztetett haza védelmére siet” (VII/121.). Mohácsi Jenő recenziálásakor Rózsavölgyi Márk kapcsán még ekkor is „eszményi nemzeti asszimilációról” ír Sz. B. (valószínűleg Szabolcsi Bence) (VII/128.). Cecil Roth zsidó közeppalakkal foglalkozó írásából pedig hiányolja a lap a magyar történeti kiegészítéseket, melyek „fényt, vigasztaló pillanatokot jelentettek volna a sötét éjszakában” (VIII/29.).

⁶⁸ Megjegyzendő továbbá, hogy e jelentésnek is egyik fő célja a vallási megújulás sürgetése volt: „ha újra a szó legnemesebb értelmében zsidókká válunk, csak [...] akkor reménykedhetünk az Isteni gondviselés segítségével” (VII/95.).

⁶⁹ A jelenleg a második világháború újraértelmezésével kísérletező Timothy Snyder, akinek előreláthatólag 2010-ben jelenik meg *Bloodlands: Eastern Europe Between Hitler and Stalin*

ugyanis az „Ostjude” számára Cion gondolat és valóság is volt, de „mindez nincs többé”. A cikk végén e mérhetetlen sorscsapásra következő izraeli nemzeti újjászületésről olvasunk prognózist: „S ha gálúti új sírok millióin kizöldül a fű, eljut az üzenet mindenhová, hogy jöjjenek ide fel, mind” (VIII/51.).

A *Libanon* legutolsó (a VIII. évfolyam negyedik) számában az 1943. október 31-én megtartott közgyűlés beszámolója ugyancsak tárgyalja a holokausztot, ezúttal már valamivel részletesebben és konkrétan jellemezve az akkoriban zajló katasztrófát. Ezt azonban szintén érdekes kettőséggel teszi. Egyrészt a *Libanon*ból elsőként itt lehet arról értesülni, hogy a kortárs tragédiának nincsen történelmi analógiája: „Josephus Flaviusnál olvassuk, hogy Jeruzsálem ostrománál egymillió zsidó lelte halálát. Az utolsó esztendőben sokkalta nagyobb számban estek áldozatul sorainkból fegyvertelen férfiak, gyöngé nők, ártatlan és gyámoltalan gyermekek, öregek az ádáz faji harcnak” (VIII/112.). Másrészről a magyar zsidóság kapcsán a teljes kitelepítés extrém lehetőségét említi meg ezen igazgatósági jelentés, melynek megfogalmazói, úgy tűnik, a magyar szélsőjobb kijelentéseiből indultak ki, nem a náci gyakorlatát és a magyar–náci kollaboráció lehetőségét vették alapul: „Állami törvények, rendeletek, zsidóellenes társadalmi mozgalmak [...] mintegy előkészíteni kívánják a magyarországi zsidókérdés végleges megoldását, amely – ahogy ismételtlen hangoztatták – nem lehet más, mint a zsidóság teljes kitelepítése” (VIII/118.).

Összefoglalás

A *Libanon* megbízhatóan magas színvonalú, közérthetően megírt folyóirat volt, amely a magyar zsidó folyóiratok tarka, de vésszesen szürkülő palettáján nemcsak sajátos színfoltot képviselt, de egyedülként volt képes 1930-as évekbeli indulása után (intézményes, múzeumi beágyazódás által) nyolc éven át fennmaradni. Ennek megfelelően a második világháború alatt már a kevés rendszeresen megjelenő magyar zsidó orgánumok egyikének számított. Összefoglalva dolgozatunk legfőbb állításait: elmondhatjuk egyrészt, hogy az egyszerűbben „dekódolható”, zsidó és magyar nacionalista kijelentések mellett összesen öt, általunk központi jelentőségűnek tekintett és a folyóirat lapjain viszonylag részletesen artikulált kultúramodellt találtunk. Ezek párhuzamos megfogalmazása bizonyítja a *Libanon*ban kifejtett alapeszmék pluralitását.

E modelleket konkrét szerzők álláspontjához kapcsolva a következőképpen vázoltuk: Zsoldos Jenő főként a pozitív magyar–zsidó tradíciók aktualizálását és a magyar–zsidó sorsközösség irodalomtörténetileg nem elhanyagolható, de elszórtan megjelenő gondolatának következetes bemutatását tűzte ki céljául. Ily módon a zsidóság befogadására és elismerésére épülő integrációs modell és a szoros nemzeti hasonulásban hívó asszimilációs modell egyidejűleg, keveredve szerepel írásaiban. Turóczi-Trostler némileg hasonlóan a választófalak újkori létét tagadva a kultúrákat meghatározó kölcsönhatások és cserék elképzelését emelte világtörténelmi dimenzióba. Turóczi-Trostler a zsidóságot is e folyamatok szerves, átadó és egyben átvevő részeseként mutatta be, így magyar zsidóként (aktuális kifejezéssel élve) egyfajta multikulturalista eszmét fogalmazott meg. Ezzel szemben Komlós

című könyve, tette az alábbi megjegyzést a közelmúltban: „Auschwitz mint a holokauszt szimbóluma nem foglalja magában azokat, akik e történelmi esemény középpontjába kerültek. A holokauszt áldozatainak legnagyobb csoportja – vallásilag ortodox és jiddisül beszélő lengyelországi zsidók, avagy némi megvetést kifejező német kifejezéssel élve: *Ostjuden* – kulturálisan elkülönültek Nyugat-Európától és egyben a nyugat-európai zsidóktól is. Emlékük bizonyos értelemben mindmáig marginalizva van a holokauszt emlékezetében.” Snyder, Timothy: *Holocaust: The Ignored Reality*. The New York Review of Books, vol. 56. (2009) no. 12. <http://www.nybooks.com/articles/22875>. [letöltés: 2009. december 9.]

Aladár a zsidó közösség sajátos, elkülöníthető sorsának eszméjére alapozott irodalomtörténeti koncepciót fejtett ki. Szerinte alapvető problémák voltak az asszimiláció elképzelésével és a magyar–zsidó együttélés formáival: a magyar zsidóság ezért is jutott (a külvilág antiszemitizmusától függetlenül is) súlyos válságba. Míg Komlós a zsidó specifikumok sajátos jelentőségét hangsúlyozta, Grözinger M. József a zsidó szellem lényegének univerzális relevanciáját emelte ki. Grözinger sok írásában a zsidó, felfogása szerint egyidejűleg tudományos és vallásos szellem sajátosságait vizsgálta és különlegessége mellett érvelt. Eközben egy alapvetően befogadó, heterogén zsidó tradícióképet festett meg. Utoljára, de nem utolsósorban Keszi Imre zsidó népi önismeretre szólított fel, aminek a korabeli Magyarországon sajátos akusztikája volt. A kortárs íróóriáshoz, Németh Lászlóhoz Keszi némileg elmentmondásosan volt kénytelen viszonyulni: támogató, sőt, helyenként dicsőítő, de a népi exkluzivitás gondolatát egyértelműen vitató módon utalt rá.

A történelmi változások visszhangjainak elemzéséből kitűnik, hogy bár e reakciók csak ritkán öltöttek kifejtettebb formát, a folyóirat évfolyamai közötti tartalmi eltolódások feltérképezése által így is tehetünk három alapvető megállapítást. Egyrészt a kezdeti időszakban a tudományos eszmékbe vetett hit lapbeli dominanciája és az előretekintést, tettvágyat sugalló többrétű kulturális tervek vázolója mellett feltűnő a náci eszmékkel és az antiszemitizmussal folytatott nyílt intellektuális polémia. Ekkoriban e polemikus írások még vitaszituációt feltételeztek, és részben a „külvilágnak”, a nem-zsidó olvasóközönségnek is szóltak. Miután az egyre súlyosbodó magyarországi diszkriminációs folyamat 1938-ban megkezdődött, a nem szűnő reménykedés mellett a kétely hangjai is felerősödtek. Az 1940-es évekre a kiút lehetőségét sok cikkíró a zsidó vallási (és egyben népi) megújulás lehetőségében vélte felfedezni – ez második konklúziója a történelmi folyamatok képét elemző munkánknak. Harmadrészt, a háborús években a cionizmus esetenkénti új perspektívába kerülése mellett jelentős számban található a neológiai kritizáló gondolatok is. Az ortodoxia megítélése több cikk tanúsága szerint előnyére változott, olyannyira, hogy a *Libanon* utolsó évfolyamaiban az ortodox zsidóság néha már példaképként lett feltüntetve.

FERENC LACZÓ

Models of Culture and Historical Change. An Analytical Presentation of Libanon (1936–1943), a Hungarian Jewish Periodical.

The paper describes and analyzes the periodical *Libanon*, which was published between 1936 and 1943 in 34 issues altogether. At the zenith of Hungarian Jewish intellectual activity, *Libanon* started as one of the more important forums of the interwar Jewish quest for direction. Later, with the situation getting more and more desperate, it became the official publication of the *National Hungarian Jewish Museum* and a document of the exploration of options at the same time. However, despite its reliably high standards, its diversity tempting for scholars, and its peculiar timing, a detailed examination of the history of *Libanon* and the rich content of the individual issues has not been carried out yet. Our paper attempts to fill that gap through focusing on two questions (after outlining in the introduction the general characteristics of the periodical and some reasons why it is a valuable source material): on the contents of explicitly articulated models of culture, that is, different theories about the right direction in cultural self-definition, and on the other hand, on the reception and the description of the ongoing historical changes in the periodical and the articulated options of response. More precisely, we identify and present in detail five models of culture in the two main empirical sections of our paper, this way illustrating among other things the heterogeneity of the views the main authors held. We also follow how, starting from their faith in science, followed by a period of doubt that began with the intensifying discrimination in the 1930s, they arrived at urging a renewal, in some cases at a new approach towards the inherent values of the Jewry.

CSAPODY TAMÁS

Abdai gyilkosok*

Radnóti Miklós költőt és huszonegy munkaszolgálatos társát 1944 novemberében a Győr melletti Abdánál meggyilkolták. A költő meggyilkolásának körülményeit a belügyminisztérium (BM) szigorúan titkos nyomozás keretei között 1967 és 1977 között vizsgálta. A nyomozati anyagot egy vastag dossziében, az „Abdai gyilkosok” fedőnevű ügyjelentésében dokumentálták.¹ A dosszié tartalomjegyzékében szereplő kilencvenegy, sorszámmal jelölt tétel és a 332 lap hiánytalanul megvan, a dosszié maga tehát teljes. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a teljes nyomozati anyagot is tartalmazza a dosszié. A dosszié különböző lapoldalszámainak tanulmányozása alapján egyértelműen kimutatható, hogy az ügyben keletkeztek más dokumentumok is, amelyek azonban a dossziében és a tartalomjegyzékben sem lelhetők fel.² Ezen túlmenően, egyes jelentések egyértelműen hivatkoznak olyan dokumentumokra, amelyek ugyan ebben az ügyben keletkeztek, de a dossziében nem szerepelnek. Tovább erősíti a nyomozati anyag jelentős hiányát, hogy a bizalmas nyomozás elején és végén egyaránt másfél-két év telt el anélkül, hogy ez alatt a dossziéhoz csatolt dokumentum keletkezett volna. Mindezek nyomán úgy gondolom, hogy a pontosan vezetett és hiánytalan dosszié valójában nem tartalmazza az ügyben keletkezett összes dokumentumot.

Tanulmányom célja az, hogy ismertessem az „Abdai gyilkosok” fedőnevű dosszié megszületésének körülményeit és tartalmát, továbbá, hogy összevegyem a dosszié által közölt információkat a Radnóti-szakirodalomban megismerhető adatokkal, és egyben mindezek

* Az „Abdai gyilkosok” fedőnevű dossziét az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárban (a továbbiakban: ÁBTTL) 2006. december 14-én kaphattam először kézhez. Szeretném külön kifejezni köszönetemet az ÁBTTL munkatársának, Soós Mihály történész-levéltárosnak, aki referensi munkájával segítette kutatásaimat. A tanulmány megírását a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) által biztosított alkotói támogatás tette lehetővé (Nytsz.: 2502/0796).

¹ ÁBTTL 3.1.5. Operatív dossziék. O-16476 (a továbbiakban: „Abdai gyilkosok”). Az ÁBTTL számozása szerint a dosszié összesen 354 oldalból áll. Ezeket a lapoldalszámokat a dokumentumok jobb alsó sarkában tüntetik fel. A tanulmányban megjelölt oldalszámokat ennek alapján tüntettem fel.

² Az ÁBTTL 3.1.5. O-16476. szám alatt nyilvántartott dosszié a BM III/III.3-b. nyilvántartásában 332 lapoldalt tartalmazott (végleges lapszámozás). A lapoldalszámokat feltehetően egy kéztől és egy időben származóan, erősen fogó tollal írták fel folyamatosan a lapok jobb felső sarkára. A lapok nagy részén, ugyancsak a lapok jobb felső sarkában feltehetően szintén egy kéztől és egy időben, de vélhetően másik kéztől és mindenképpen korábban keletkezett lapszámok is olvashatók (régii lapszámozás). Ezek a lapszámok halványabban fogó tollal íródtak, és utóbb a vastagon fogó tollal áthúzva rögzítették őket. A dosszié legelején lévő dokumentumokat összesen háromszor-négyszer átszámozták. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a dossziében ugyan a tartalomjegyzék teljes összhangban van a valós tartalommal, de ez egy gondos válogatás eredménye. Ezt az is alátámasztja, hogy a válogatást végző személy egy alkalommal eltéveszti a lapszámozást: felcserél két, időrendben egymást követő dokumentumot. Megállapítható tehát, hogy az eredeti vizsgálati anyagban, a dossziében fellelhetőnél jóval, becslésem szerint 50–100 lapoldalnival több szerepelt.

kritikai elemzését is adjam. A dossziét tehát szélesebb összefüggésekben kezelem, annak tartalmát tágabb keretek közé helyezve és komplex módon vizsgálva.

A dosszié első feljegyzése Budapesten 1967. május 17-én,³ míg az „Abdai gyilkosok” fedőnevű „háborús ügy lezárására” vonatkozó „javaslat” Budapesten 1975. november 27-én kelt.⁴ Az ügynevezett „lezárolap” tanúsága szerint a dossziét 1977. május 19-én zárták le.⁵

Nem tudható, hogy az utolsó, a dosszié lezárására vonatkozó említett javaslat és a dosszié hivatalos lezárása közötti tizennyolc hónap alatt mi történt. Még bizonytalanabbak vagyunk abban, hogy a titkos nyomozás ténylegesen mikor kezdődött, az első dokumentum ugyanis már egy folyamatban lévő vizsgálatról számol be.

Az időpontokra vonatkozó ellentmondás feloldását az sem segíti, hogy az 1971-es „összefoglaló jelentés” azt közli, hogy „Radnóti Miklós és 21 társa gyilkosainak kutatásával irodalomtörténeti szempontból Tolnai Gábor⁶ professzor és Kőszegi Ábel⁷ történelemtanár több éve foglalkozik. Nevezettek írásai az elmúlt években megjelentek.⁸ Az általuk nyilvánosságra hozott adatok, tények közlése, valamint Tolnai Gábor szóbeli bejelentése indokoltá tették az operatív ellenőrző munka megkezdését.”⁹ A bizalmas nyomozás megkezdésére vonatkozó időpont megállapítását tovább nehezíti, hogy a dosszié legutolsó jelentésében, az „Összefoglaló jelentésben” (1975. július 14.) már az áll, hogy „Tolnai Gábor professzor – aki behatóan foglalkozik Radnóti Miklós költő életének és munkásságának kutatásával – a belügyminisztériumhoz fordult segítségért Radnóti Miklós meggyilkolásával kapcsolatos körülmények tisztázása céljából” „1971 tavaszán”, s hogy „Tolnai elvtárs kérésére a tájékoztatása alapján előzetes elemzést és kutatást végeztünk”.¹⁰ Ugyanitt az is olvasható, hogy „...1971 augusztusától »Abdai gyilkosok« fedőnéven bizalmas nyomozást folytattunk...”¹¹ A dossziéből nem, csak a BM parancsainak egyikéből tudható, hogy a Tolnai Gábor „kérésére” indult „információszerzés” első eredményeiről a BM írásban tájékoztatta is Tolnai Gábort (1967. június 13.).¹²

³ „Abdai gyilkosok”, 5–6. Nytsz.: nincs.

⁴ „Abdai gyilkosok”, 304–307. Nytsz.: 3/6–907/75.

⁵ „Abdai gyilkosok”, 354. Nytsz.: nincs.

⁶ Tolnai Gábor (Kunszentmiklós, 1910. december 29. – Budapest, 1990. február 17.) irodalomtörténész, esszéíró, egyetemi tanár, az MTA tagja. Radnóti Miklós barátja, életének és költészetének kutatója. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban az egyetemi és tudományos főosztály vezetője (1949–1950), római nagykövet (1953–1980), az ELTE régi magyar irodalomtörténeti tanszékének vezetője. Az Irodalomtörténeti Közlemények (1953–1959), a Kortárs (1957–1962), az Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae (1965–?) című folyóiratok szerkesztője. Az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága titkára, majd elnöke (1952–1973). Számos díjjal tüntették ki (Baumgarten-díj, József Attila-díj, Akadémiai Aranyérem).

⁷ Kőszegi Ábel (Budapest, 1940. július 14. –) magyar–történelem szakos tanár, író, a Magyar Rádió és az Magyar Televízió szerkesztője és rovatvezetője, főiskolai óraadó, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem–Egyesület (EPMSZ–E) elnökhelyettese.

⁸ Tolnai Gábor Radnóti utolsó időszakáról írt munkái: *A „Meredek út” végső szakasza*. Irodalomtörténet, 51. évf. (1969) 2. sz. (Új folyam, I. 2. sz.) 239–270.; 3. sz. 463–497.; 4. sz. 763–792.; *A Meredek út végső szakasza*. In: uő.: *Nőnek az árnyak*. Budapest, 1981. 175–255.; *Radnóti-kutatásaim margójára (Az utolsó korszakról)*. Magyar Tudomány, 30. évf. (1985) 7–8. sz. 500–501. Kőszegi Ábel Radnóti utolsó időszakáról írt munkái: *„Töredék”*. Új írás, 10. évf. (1970) 12. sz. 80–99.; *Töredék*. Budapest, 1972.; *„Sárral kevert vér száradt filemen”*. In: Sik Csaba – Vekerdi László (szerk.): *A 2X2 józansága. Emlékezések Radnóti Miklósról*. Budapest, 1975. 154–168.

⁹ „Abdai gyilkosok”, 22. Nytsz.: nincs.

¹⁰ „Abdai gyilkosok”, 288–289. Nytsz.: nincs.

¹¹ „Abdai gyilkosok”, 289. Nytsz.: nincs.

¹² Németi József rendőr vezérőrnagy, belügyminiszter-helyettes (1964–1970) rövid levelet és egy kétoldalas jelentést küldött Tolnai Gábornak. Lásd: Belügyminisztérium Központi Irattára (a

Az operatív nyomozás megindításában azonban fontos szerepet játszhatott az is, hogy a BM III. Főcsoportfőnökség 1968-ban jelentést készített a háborús bűnügyek feldolgozásának helyzetéről.¹³ Ennek nyomán megszületett egy belügyminiszter-helyettesi utasítás a háborús bűntettek üldözésének tárgyában.¹⁴ Az utasítás szerint „operatív felderítést, feldolgozást kell kezdeményezni minden olyan háborús bűntettben, amelynek büntetőjogi üldözhetősége – a vonatkozó törvényi rendelkezés alapján – nem évült el, illetve más büntet-hetőséget kizáró ok nem áll fenn”.¹⁵

Összességében az állapítható meg, hogy Tolnai Gábor Radnóti Miklós meggyilkolásának ügyében a BM-hez fordult segítségért 1966 végén vagy 1967 elején. Tolnai a szóbeli beszélgetés során a BM III/III. 3-a. alosztálynak átadta a rendelkezésére álló információit, és pontosan megfogalmazta kérdéseit. Az alosztály ennek alapján előzetes elemzést és kutatást végzett. Az elért nyomozati eredményekről, a kérdésekre adott válaszokról az alosztály 1967 májusában összefoglaló jellegű feljegyzést készített, és ezt a belügyminiszter-helyettes júniusban megküldte Tolnai Gábornak, aki saját kutatásait és a BM-től kapott információkat egybefoglaló tanulmányát az Irodalomtörténet című folyóiratban 1969 elején tette közzé. Kőszegi Ábel a BM-anyag ismerete nélkül az Új írás folyóiratban 1970 végén közölte Radnóti utolsó időszakáról szóló tanulmányát (ugyanaz könyv formájában is megjelent 1972-ben). Tolnai Gábor ismét a BM-hez fordult segítségért valamikor 1970 közepén, de lehetséges, hogy 1971 tavaszán megismételte kérését. Szóbeli megkeresésére 1970 augusztusában – szeptemberében a III/III. 3-a. alosztály megkezdte az operatív ellenőrző munkát, és „Abdai gyilkosok” fedőnéven dossziét nyitott. A BM-nek ekkor már rendelkezésére állt Tolnai publikált és Kőszegi kéziratossá tanulmánya.¹⁶ Kőszegi Ábelt a BM nyomozói többször személyesen megkeresték a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején, hogy tőle is informálódjanak kutatásainak eredményeiről.¹⁷ Tolnai 1974-ben részletes tájékoztatást kapott a titkos nyomozás eredményeiről, aminek a felhasználásával 1981-ben és 1985-ben megjelent tanulmányaiban korrigálta Radnóti utolsó időszakára vonatkozó megállapításait.

A bizalmas nyomozás tárgyának meghatározása időszakonként változik. A dosszié neve „Abdai gyilkosok”, első dokumentuma „Radnóti Miklós meggyilkolásának körülményeiről” szól, míg a következő dokumentumon „Radnóti Miklós halálával kapcsolatos adatgyűjtés” szerepel. A lezárási javaslat azonban már az „»Abdai gyilkosok« fedőnevű háborús ügy”-re utal.

továbbiakban: BM KI), Miniszterhelyettesi és Szerveik Iratai 1967. 833/67. 2-303. sz. Radnóti Miklós költő meggyilkolásának körülményeiről információszerzés. Másolatát lásd: Open Society Archives, HU OSA 357-2-1. <http://www.osaarchivum.org/files/fa/357/2/1/8-69.pdf>. A Tolnai Gábornak mellékelte jelentés teljesen megegyezik a dossziében szereplővel; vö.: „Abdai gyilkosok”, 9–10.

¹³ Jelentés a háborús bűnügyek feldolgozásának helyzetéről. Budapest, 1968. március 22. Nytsz.: 916-82/68. ÁBTL 1. 11. 3. Fjz. 484/3.

¹⁴ A Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 010. számú utasítása. Budapest, 1968. május 9. Lásd: HU OSA 357-2-1. <http://www.osaarchivum.org/files/fa/357/2/1/8-42.pdf>

¹⁵ Uo. 1. pont.

¹⁶ „Abdai gyilkosok”, 121. Jelentés, Budapest, 1972. október 24. Nytsz.: 3/6-823.

¹⁷ Száll Antal tartalékos hadnaggyal, a „Heidenau” tábor parancsnokával kapcsolatban „Kőszegi Ábel elmondására” történik hivatkozás. „Abdai gyilkosok”, 40. Jelentés, Budapest, 1971. június 17. Nytsz.: 3/6-724. Egy másik Jelentés (uo. 128., Budapest, 1972. október 24.; Nytsz.: 3/6-823.) előírja, hogy Kőszegi Ábelrel beszélgetést kell folytatni „annak tisztázása érdekében, hogy Radnótiival kapcsolatos kutató munkája során kikkel folytatott beszélgetéseket”. A belügyminisztérium nyomozóinak megkeresését Kőszegi Ábel személyesen megerősítette (Budapest, 2007. december 11.), továbbá rendelkezésemre bocsátotta munkanaplóját. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kőszegi Ábelnek sokirányú, önzetlen segítségéért.

A változások tartalma lényeges ugyan (nem mindegy: Radnóti meggyilkolták vagy Radnóti meghalt; Radnóti halálának körülményeit és/vagy Radnóti gyilkosának kilétét próbálják felderíteni; háborús bűncselekmény elkövetése és/vagy gyilkosság elkövetése a bizalmas nyomozás tárgya; Radnóti gyilkosának–gyilkosainak megnevezése vagy a vele együtt kivégzett huszonegy munkaszolgálatos gyilkosának–gyilkosainak a megtalálása a tárgya a vizsgálatnak), de a titkos nyomozás tartalmát tekintve mindvégig ugyanaz: Radnóti megölésének, annak minden részletére kiterjedő körülményeinek megállapítása. A tárgymeghatározásnál az is egyértelmű, hogy a centrumban mindvégig és kizárólagosan Radnóti állt.

A bizalmas nyomozás elsődlegesen a magyar katonai keret tagjainak felkeresésére fókuszált, és Radnóti bori munkaszolgálatos társai közül feltűnően keveset hallgatott meg, valamint a helyiek vonatkozásában sem merítette ki a rendelkezésre álló lehetőségeket.

A felkeresett személyekkel történt találkozásról, az ügynevezett meghallgatásról egységes szabályok szerint vezetett jelentés vagy feljegyzés készült. Ezek tartalmazzák a meghallgatottól származó szó szerinti idézeteket is, de minden kizárólag az összefoglalókat készítőök szűrőjén keresztül jelenik meg (az ezek megírásához felhasznált eredeti jegyzeteket nem mellékeltek). Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert esetünkben nem egy népbírósági tárgyalás szó szerint közölt jegyzőkönyveit vagy az anyaghoz mellékelte, szó szerinti valóságokat, a terhelt által aláírt dokumentumokat tartalmazza a dosszié, hanem olyan operatív anyagokat, amit a terhelt és védője sohasem látott. Az így keletkezett dokumentumok megbízhatóságával kapcsolatban a fokozott óvatosság indokolt.

Dokumentumok

A titkos nyomozás során számos dokumentum keletkezett. Ezek egy része a Radnóti költészetével és életművével foglalkozó kutatóktól (Kőszegi Ábel, Simon Lajos), Radnóti régi barátaitól (Tolnai Gábor, Sós Endre), illetve egy – a dunántúli menetelésben egyébként részt nem vett – bori túlélő írótól (Palásti László) származott.

A dossziében szereplő dokumentumokhoz több esetben csatoltak mellékleteket. A dossziében szereplő első, egyetlen lapból álló mellékletben¹⁸ húsz, nem ABC sorrendben felsorolt kerettag neve szerepel. Feltételezhető, hogy a felsoroltak anyagai vagy a velük készült meghallgatások anyagai szerepeltek az eredeti mellékletben, de ennek feltehetően kizárólag ez az első lapja került be a dossziéba. Az első összefoglaló jelentés (1971) után három önálló mellékletet csatoltak.¹⁹ Az első számú, háromoldalas melléklet („A bori tábor feloszlása után a munkásszázad menetiránya”) történelmi pontossággal (adatok, nevek, dátumok) összegzi a címben foglaltakat. A második számú, ötoldalas melléklet a keret (honvédek, tiszthelyettes-zászlósok, tisztek) névsorát és adatait tartalmazza. A harmadik számú, kétoldalas, de hiányos²⁰ melléklet címe „Üldözöttek, volt munkaszolgálatosok névsora”. (ABC sorrendbe nem rendezetten, tizenöt konkrét nevet soroltak fel.)

A második összefoglaló jelentés (1973) négy mellékletet tartalmazott: a Csoportfőnökség által készített egyoldalas térképábrát, a Hadtörténeti Levéltárból származó két hatoldalas dokumentumot²¹ és a Csoportfőnökség által „az abdai gyilkosság helyszínéről és

¹⁸ „Abdai gyilkosok”, 18.

¹⁹ „Abdai gyilkosok”, 27–29. (1. sz. melléklet); 31–34. (2. sz. melléklet); 35. (3. sz. melléklet).

²⁰ A dosszié összeállítója utólag azonosítható módon egy oldalt, a korábbi számozás szerinti 44. oldalt kihagyta.

²¹ „Abdai gyilkosok”, 224., 226–231., 232–237. (Térképábrát; 950./M.42.-1944. sz. dokumentum; 975/M.42.-1944. sz. dokumentum.)

környékéről” készített fotókat. Az „útvonal térképvázlat” a bori menetnek Szentkirályszabadja és Hegyeshalom között megtett pontos, szabad kézzel rajzolt menetvonalát ábrázolja.²² A Hadtörténeti Levéltár pecsétjével ellátott kétszer hatoldalas dokumentum az intézményben ma is megtalálható. Az egyik dokumentum a „Bori csoport maradékából új ksm.²³ századok felállításáról” szóló honvédelmi miniszteri rendelet és ennek az ellátmányozásról szóló rendelete.²⁴ A másik dokumentum szintén a honvédelmi miniszter rendelete, a „Ksm. századok irányítása a Dunántúl nyugati térségébe” címmel. Ennek is van két melléklete, a honvédelmi miniszternek erről szóló nyílt parancsa és a Szentkirályszabadján állomásozó bori századok elindítását és megérkezését is tartalmazó két táblázat.²⁵

Szintén a melléklet kategóriájába tartozik „Az abdai gyilkosság helyszínéről és környékéről” készített tizenkét darab fekete-fehér fotó.²⁶ A képeken a Rábca hídnál lévő gát bejárata, a gát bejáratával szemben lévő Háromszoknya nevű vendéglő épülete, a gátórház, a gát különböző szakaszai, a gyilkosság helyén lévő emlékmű képei szerepelnek. A képek 1972-ben, illetve a Csoportfőnökség 1973. november 21-i helyszíni szemléje során készülhettek.²⁷ (Az egyik jelentés már arról számol be, hogy „a tömegsír helyét és környékét megtekintettük és arról fényképfelvételt készítettünk”.²⁸) Ennek ellentmond „A gyilkosság helyszíne az emléklapokkal” feliratú kép, amelyen a Rábca parti gyilkosság helyén emelt emlékmű látható.²⁹ A képen látható második Radnóti emlékművet ugyanis csak 1977 májusában emelték. A bizalmas nyomozás egész ideje alatt az első Radnóti emlékmű (1966. május – 1977. május) állt ezen a részen. (Az egy kötömbből álló, tetején ötágú vörös csillaggal ellátott első Radnóti emlékmű összetéveszthetetlen könyvlapokat formázó, több kőlapból álló második Radnóti emlékművel, amit később fémkerítéssel vettek körül.³⁰ A dossziében szereplő kép még e kerítés nélküli állapotról készült). A kép keletkezési dátuma legalább két – itt csak jelzett, de nem megválaszolt – súlyos kérdést vet fel. (1. Miként kerülhetett az 1977. május 19-én lezárt dosszié fényképei közé egy olyan fotó, ami legkorábban 1977 tavaszán készülhetett? 2. A Rábca partján eddig három Radnóti emlékművet emeltek, és kutatásaim szerint mind a három más helyen állt. Kizárólag az első emlékmű állt a gyilkosság tényleges helyén. Amennyiben a dossziében szereplő képen látható második emlékművet tekintette a politikai rendőrség Radnóti meggyilkolási helyének, akkor ez lett az a földrajzi pont, amihez képest a helyszíni szemlét, a tanúvallomásokat stb. értelmezték. Ez pedig a gyilkosság lefolyására, körülményeire, a gyanúsítottakra vonatkozó megállapításokat teszi kevésbé megalapozottá.)

²² Ezen már a véglegesnek tekintett, a korábbi kutatásokat módosító útvonal szerepel.

²³ Ksm. századok: kisegítő munkaszolgálatos századok.

²⁴ „Abdai gyilkosok”, 226–231. HM 950 sz. M.42.-1944. és 1. sz. melléklet. Budapest, 1944. október 12. Az új századok felállítása Szentkirályszabadján történt.

²⁵ „Abdai gyilkosok”, 233–237. HM 975 sz. M.42-1944. sz. 1. sz. melléklet. Nyílt parancs. 2. sz. melléklet: 2 db indulási és érkezési táblázat. Budapest, 1944. október 26.

²⁶ „Abdai gyilkosok”, 227/13–24. sz. fotók. Nem ismeretes, hogy miért kezdődik a fotók számozása a 13-as számmal. Feltételezem, hogy a Szentkirályszabadja és Abda közötti útvonalon 1972. október 24. után készült felvételek hiányoznak. Ekkor kelt az a jelentés, amely elrendelte ezen fotók elkészítését. „Abdai gyilkosok”, 128.

²⁷ „Abdai gyilkosok”, 220–223. Jelentés, Budapest, 1973. december 10. Nytsz.: 3/6-638/73.

²⁸ „Abdai gyilkosok”, 121. Jelentés, Budapest, 1972. október 24. Nytsz.: 3/6-823.

²⁹ „Abdai gyilkosok”, 227/21. sz. kép.

³⁰ Szabó Zsolt abdai polgármester levele Ferencz Győző docensnek. E-mail, Abda, 2009. július 21. Szeretném megköszönni Ferencz Győző irodalomtörténésznek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a polgármester úr levelét.

A fényképek másik csoportját az előző fotóktól elkülönülten három kerettag négy arcképfotója alkotja.³¹ A három, gyilkossággal összefüggésbe hozott kerettag (Bodor Sándor, Kunos Sándor, Malakuczi János) fekete-fehér, időskorú arcképfotója látható. A képek keletkezési dátuma nem szerepel a dossziében, de bizonyosra vehető, hogy 1971. március 31. és 1973. december 4. között készültek. Jelentősége lehet annak, hogy a gyilkossággal összefüggésbe hozott négy élő kerettag közül három személy fotója belekerült (bennmaradt?), míg a negyedik személy, Reszegi (Reszegh) István fényképe nem került (nem maradt benn) a dossziéba (dossziében).

A dokumentumok között kell megemlíteni a dossziében minden előzmény nélkül (tehát nem mellékletként) előbukkanó kilencoldalas, „Tolnai Gábor professor elvtársnak” címzett, fejléc és iktatószám nélküli, alá nem írt levelet.³² A levél szakszerű összefoglaló leírását adja a nyomozati eredményeknek Radnóti bori időszakáról és kivégzésének körülményeiről. Ugyanakkor az is látható, hogy a BM rendelkezésére álló információkat (például a gyilkosság gyanúsítottainak nevét) nem teljes körűen osztotta meg Tolnai Gáborral.³³

A dosszié legvégén szerepelnek az adatlapok és külön a határozatok. A kitöltött formanyomtatvány lapokból álló adatlapokat az „előzetes ellenőrzés vagy bizalmas nyomozás alá vont személyekről” állították ki, esetünkben azokat a gyilkossággal kapcsolatba hozott személyekről állították ki.³⁴ A három nevesített személy (Kunos Sándor, Malakuczi János, Bodor Sándor) két-két adatlapját követően két nevesítetlen adatlap következik. Ezek a többi adatlap keletkezésének időpontjával azonos időpontban keletkeztek,³⁵ ugyancsak négy gyanúsítottól származnak, tehát feltehetőleg egy és ugyanazon személyre vonatkoznak. Tekintettel az összefoglaló jelentésben szereplő négy személyre,³⁶ feltételezhető, hogy ez a gyilkossággal összefüggésbe hozott személy Reszegi (Reszegh) István. Ennek azonban ellentmond, hogy az ismeretlen személy – a róla kitöltött adatlap tanúsága szerint – először „részinformációt adott”, azután „elsődleges információt” szolgáltatott, majd pedig ismét „részinformációt adott”, végül „operatív információt adott”.³⁷ A dossziében fellelhető megállapítások tanúsága szerint azonban Reszegi (Reszegh) Istvánra nem illenek ezek a megállapítások, mivel ő nem működött együtt a Csoportfőnökséggel, ha csak nem tette ezt a

³¹ A dosszié tartalomjegyzékében 68. sorszámmal, 228. lapoldal megjelöléssel, „Törzslapok priuszok” megnevezéssel szerepelnek a fényképek. A személyi igazolvány méretű fényképek törzslapokon szerepelnek, és számozásuk általam nem ismert.

³² „Abdai gyilkosok”, 255–264. Keletkezése: Budapest, 1974. november 20. Az eredeti lapszámozás alapján megállapítható, hogy a levelet utólag iktatták be két dokumentum közé. Az előző dokumentum eredeti lapszámozása a 243. oldallal fejeződik be, a következő dokumentum pedig a 244. lapszámozással folytatódik.

³³ Az egy héttel a levél keletkezését követően keletkezett és a dosszié lezárására tett javaslatban (1975. november 27.) az áll, hogy Tolnai Gábor professzort tájékoztatni kell a „Radnóti Miklós meggyilkolásával kapcsolatos körülményekre keletkezett adatokról külön feljegyzés formájában, csatolva a bori munkaszolgálatosokra vonatkozó korabeli HM anyagok fotómásolatait.” Egy kézzel írt bejegyzés szerint a tájékoztatót valóban átadták Tolnainak. „Abdai gyilkosok”, 307. Javaslat, Nytsz: 3/6-907/75.

³⁴ „Abdai gyilkosok”, 308–322. Három típusú formanyomtatványt használ a Csoportfőnökség: a névvel és adatokkal ellátott formát (352. sz.) és a névtelen formát (350. sz. és 351. sz.). Az egy személyről felvett, 352. sz. két adatlap a felvétel idejében tér el egymástól.

³⁵ A bizalmas nyomozás elrendelésének időpontja minden személy esetében azonos (1971. augusztus); az elsőként kiállított adatlapok lezárásának időpontja is mindenesetben azonos (1975. november 10.); a másodikként kiállított adatlapok időpontja szintén minden esetben azonos (1976. február 26.).

³⁶ „Abdai gyilkosok”, 287–307. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz: 3/6-662/75.

³⁷ „Abdai gyilkosok”, 321. Nytsz: nincs.

dossziéból kimaradt és éppen ezért nyomon követhetetlen meghallgatásai során. Ezt feltételezve viszont alapvetően megváltozhat a dossziében közöltek megalapozottsága.

A mellékletek között tárgyalt dokumentumok sorát a határozatok, pontos megnevezésük szerint „Határozatok az operatív nyilvántartásba vételről” zárják. Két kitöltött, 2×4 oldalas formanyomtatvány Kunos Sándorra és Malakuczi Jánosra vonatkozik. Nem ismeretes annak pontos oka, hogy ők miért kerültek az úgynevezett kutató nyilvántartásba. Egy 1984-ben kelt szigorúan titkos belügyminiszteri parancs tizenhat pontban határozza meg azon személyek körét, akiket kutató nyilvántartásba kell helyezni és tartani.³⁸ Ezek közül három pont is lehetne a kutató nyilvántartásba helyezés szakmai-jogi alapja.³⁹ Azonban mindenképpen sokatmondó, hogy a kutató és nem az úgynevezett alap nyilvántartásba helyezték őket. Ugyanis az alap nyilvántartásba helyezés tizenhét szakmai-jogi indoka közül az első kimondja, hogy az alap nyilvántartásba „az állam és az emberiség elleni, valamint egyes kiemelt, hatáskörbe utalt más bűncselekmények elkövetése miatt elítélt és az ítélet hatálya alatt álló személyeket”⁴⁰ kell felvenni és tartani. Az említett két személy esetében azonban elítélés nem történt.

A dosszié lezárásakor azonban nem az idézett 1984-es, hanem egy 1967-ben kelt belügyminiszteri utasítás volt hatályban.⁴¹ Ez azonban sem az alapnyilvántartás, sem pedig a kutató nyilvántartás vonatkozásában nem szolgál semmilyen támponttal esetünkben.⁴²

A gyilkossággal összefüggésbe hozott másik két személy, a két MSZMP-tag, Bodor Sándor és Reszegi (Reszegh) István nem került kutató nyilvántartásba. Az idézett belügyminiszteri parancs szerint ennek oka az, hogy „a Magyar Szocialista Munkáspárt tagjai nem vehetők nyilvántartásba”.⁴³ Ugyanezt mondta ki egy a dosszié lezárásakor hatályban lévő 1969-es belügyminiszter-helyettesi utasítás is, ami szerint ha „a terhelő, kompromittáló adatokkal rendelkező személy” párttag, „nem vehető operatív nyilvántartásba”.⁴⁴

A dossziében szereplő dokumentumok és mellékletek mellett fontos mindannak számba vétele, hogy milyen dokumentumok és mellékletek hiányoz(hat)nak a dossziéból. A hiány három csoportba sorolható.

Az első csoportba a keresett, de meg nem talált dokumentumok tartoznak. Eltűntek a győri hitközségben Radnóti abdai exhumálása és győri eltemetése során keletkezett doku-

³⁸ A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 3. sz. parancsa. Budapest, 1984. február 23. http://www.th.hu/html/hu/forrasok/1984_3.doc

³⁹ III. fejezet 7. B) „Kutató nyilvántartásba kell helyezni és tartani: a) Az állam- és az emberiség elleni, valamint egyes kiemelt, hatáskörbe utalt más bűncselekmények elkövetése miatt elítélt, a büntetés hátrányos jogkövetkezményei alól mentesült személyeket. d) Az a) alpontban ismertetett bűncselekmények gyanúja miatt eljárás alá vont személyek közül azokat: akikkel szemben a bizalmas nyomozást vagy a büntetőeljárást azért szüntették meg, mert az operatív úton szerzett bizonyítékot nem lehetett büntetőeljárásai rendelkezéseknek megfelelően felhasználni. f) A II. világháború alatt létrehozott fasiszta különítmények és fegyveres szervek magyar vagy volt magyar állampolgárságú vezetőit, tisztjeit.”

⁴⁰ A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 3. sz. parancsa. Budapest, 1984. február 23. III. fejezet 7. A)

⁴¹ Szabályzat a BM III. Főcsoportfőnökség operatív nyilvántartására. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 08. számú parancsa. Budapest, 1967. április 29. ÁBTL 4.2. 10-21/8/1967.

⁴² Uo. IV. fejezet. Személyek operatív nyilvántartási rendszere és az adatok felhasználási módja. 21. §. Alap nyilvántartásba. 22. §. Kutató nyilvántartásba.

⁴³ A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 3. sz. parancsa. Budapest, 1984. február 23. III. fejezet B) 9. pont.

⁴⁴ A Magyar Népköztársaság belügyminiszter-helyettesének 0015. számú utasítása. Tárgya: eljárás személyek operatív nyilvántartásba vétele esetén. Budapest, 1969. december 28. BM KI Parancsgyűjtemény/1969. 115. doboz. Nyszt: 10-24/15/1969.

mentumok (az indoklás szerint azokat Radnóti Miklósné és Ortutay Gyula magukkal vitték⁴⁵); a „Győri Tanács, Bíróság vagy egyéb hivatalos szervek irattáraiban” lévő anyagok⁴⁶ (nem találták meg); az Abdán és környékén állomásozó német katonai csapatok és parancsnokaik (ezeket csak hadosztály szinten és nevek nélkül nevezték meg⁴⁷); Papp Lajos nevű abdai-győri tanú, aki a gyilkosság egyik potenciális adatközlője (nem tudták azonosítani⁴⁸); Cságoly Tibor dossziéja, amely a potenciális gyilkosok személyére tartalmazhatott utalást, és ezzel összefüggésben a Győr Megyei Rendőrfőkapitányság Politikai osztályán keresett anyagok;⁴⁹ a Hadtörténeti Levéltár Szegedi V. Honvéd Hadtest parancsnokság iratai közül a bori munkaszolgálatos zászlóalj iratai („az iratok nagy részét Németországba szállították, ahol megsemmisült[ek]”⁵⁰); az abdai gyilkosság ügyében a Győr-Sopron megyei népügyészség 1946-ban elrendelt és a honvédelmi minisztérium Katonapolitikai osztálya által megindított nyomozás összegyűjtött anyagai („felkutatni nem sikerült”⁵¹). A nyomozók törekedtek arra, hogy „Radnóti Miklós és 21 társa exhumálásáról fotómásolatot” kapjanak, és egyben beszerezzék „a szükséges halotti anyakönyvi kivonatokat”.⁵²

A dokumentumok második hiánycsoportjába azok az anyagok tartoznak, amelyről bár tudhatott az állambiztonsági szolgálat, de nem említették meg őket a dossziében, tehát valószínűleg nem is használták fel azokat. Nem említik a dossziében Dienes (Gyenes) András⁵³ irodalomtörténész nevét és Radnóti kutatásait. A korábbi csendőr- majd rendőrtiszt, később Petőfi-kutató Dienes ugyanis az ötvenes évek legvégén és a hatvanas évek legelején Radnóti bori időszakát és halálának körülményeit kutatta. Radnótiról összegyűjtött anyagával 1962-ben Balatonalmádiban lévő házába készült, hogy megírja a költő utolsó időszakát. Máiig ismeretlen körülmények között azonban a vonaton elűnt a dokumentumokat tartalmazó bőröndje, majd az átéltek miatt néhány nap múlva szívinfarktusban meghalt. A dossziében szintén nem említik a bori munkaszolgálat első, hadtörténeti forrásokat feldolgozó, 1964-ben megjelent munkát.⁵⁴ Ez azért is meglepő, mert a szerzőt, a Hadtörténeti Levéltár tudományos munkatársát, Gzsi Józsefet a munkahelyén felkeresték, és tőle szakmai segítséget kértek.⁵⁵

A harmadik hiány-csoportba a bizalmas nyomozás során megtalált vagy a szolgálat által készített olyan anyagok tartoznak, amelyeket nem csatoltak a dossziéhez. A legnagyobb hiányt a munkaszolgálatosokkal és kerettagokkal készült meghallgatások anyagai és az ismer-

⁴⁵ „Abdai gyilkosok”, 7. Feljegyzés, Győr, 1967. május 25. Nytsz.: 1230 5876/1967.

⁴⁶ „Abdai gyilkosok”, 9. Feljegyzés, Budapest, 1967. június 6. Nytsz.: 3/5-102.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ „Abdai gyilkosok”, 23. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. március 31. Nytsz.: 3/6-395.

⁵⁰ „Abdai gyilkosok”, 41. Feljegyzés, Budapest, 1971. június 18. Nytsz.: 3/6.-750.

⁵¹ „Abdai gyilkosok”, 302. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

⁵² „Abdai gyilkosok”, 25. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. március 31. Nytsz.: 3/6-395. Az exhumálási jegyzőkönyv hiánya annál is inkább fájó, mivel ma sem ismert annak teljes szövege.

⁵³ Dienes (Gyenes) András (Kassa, 1904. november 30. – Balatonalmádi, 1962. augusztus 30.) író és irodalomtörténész, az irodalomtudományok kandidátusa (1960). 1945-ig csendőrtiszt volt, és egyben részt vett az ellenállási mozgalomban. 1945 után rendőrtiszt, majd koholt vádak alapján le tartóztatták, 1957-ben rehabilitálták. Az MTA Irodalomtörténeti Intézet tudományos kutatója volt (1957–1962), fő kutatási területe Petőfi Sándor élete és munkássága volt. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03014/03340.htm>

⁵⁴ Gzsi József: *6000 bori munkaszolgálatos tragédiája*. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 11. évf. (1964) 1. sz. 70–83.

⁵⁵ „Abdai gyilkosok”, 41. Feljegyzés, Budapest, 1971. június 18. Nytsz.: 3/6-726.

retlen nyomozati szakaszok, valamint a „felfüggesztett” nyomozati szakasz⁵⁶ alatt keletkezett anyagok alkotják. Mindezekeken felül hiányzik „a keretlegényekről beszerzett korabeli és jelenlegi fényképeiből”⁵⁷ készített album. A dosszié egy esetben rögzíti, hogy a gyilkosságot beismerő Bodor Sándor egyik „meghallgatásának nagy részét konspiráltan magnószalagon” rögzítették,⁵⁸ de a felvétel további sorsáról semmit nem tudunk.

Mit tartalmaz a dosszié?

A dosszié kiindulópontjai: 1. Radnóti Miklós költőt és huszonegy munkaszolgálatos társát az Abda melletti Rábca partján gyilkolták meg. 2. A huszonkét meggyilkolt személy a szerbiai Borból visszatérő zsidó munkaszolgálatos. 3. A bori csoport Szentkirályszabadjáról tartott Győrön át Hegyeshalom felé. Tolnai Gábor nem kérdőjelezte meg mindezt, sőt maga is ebből indult ki, amikor a megvizsgálandó kérdéseket 1966–1967-ben megfogalmazta. Az 1970 novemberében újrainduló bizalmas nyomozás kiindulási pontjai ugyanezek voltak, mivel az abdai „tömeggyilkosságot” és Radnóti ottani megölését „bizonyítottak” fogadták el.⁵⁹ Ebben az esetben nem ismerjük Tolnai Gábor konkrét kérdéseit, de a titkos nyomozás hármasképe egyértelmű: az ismeretlen gyilkosok felderítése, személyük azonosítása, valamint a bűncselekmény dokumentálása.⁶⁰ A bizalmas nyomozásnak tehát nem volt tárgya annak vizsgálata, hogy Radnóti Miklóst valóban Abdánál gyilkolták-e meg; hogy az exhumálás során valóban a költő földi maradványait találták-e meg; hogy a költővel együtt meggyilkoltakat azonosítsák, és az ő személyes történetüket is feltárják; hogy Radnóti exhumálása és agnoszkálása, többszöri eltemetése során, valamint az előkerülő úgynevezett bori notesz kapcsán felmerülő bizonytalanságokra választ adjanak.

A bizalmas nyomozás eredményei

A dosszié végén található tizenhatoldalas összefoglaló jelentés (a továbbiakban: jelentés) nyolc fejezetben elemzi a nyomozati munkát. A jelentés bevezetőjében megnevezi a célt és a vizsgálat tárgyát (az ismeretlen gyilkosok felderítése, személyük azonosítása, valamint a bűncselekmény dokumentálása során Radnóti Miklós bori időszakát és az ehhez kapcsolódó halálát vizsgálja). Az első és második fejezetben a költő utolsó időszakának (1943. május 27–1944. november 4/9.) történéseit tárja fel úgy, hogy történelmi pontossággal írja le Radnóti Borba kerülésének hátterét és a Bor melletti altáborba, a „Heidenau” táborba kerülésének körülményeit. Részletesen leírja a Borból hazainduló gyalogmenetek sorsát. Az egyik volt bori keretlegény (Szabó Barla Zoltán szakaszvezető) vallomására alapozva a jelentés fontosnak tartja kiemelni, hogy a szerb partizánok fogságából megszökött magyar kerettagok értesítették Marányi Ede alezredest,⁶¹ bori táborcsoport-parancsnokot a felszabadított munkaszolgálatosok és kivégzett kerettagok (5–6 fő) helyzetéről. A titkos nyomozás ezzel hozza direkt összefüggésbe, hogy Marányi Ede a német katonai parancsnoksághoz

⁵⁶ Ismeretlennek tekintjük a bizalmas nyomozás 1967 májusa előtti, 1970 tavasza és novembere közötti, illetve 1975. november 27. és 1977. május 19. közötti szakaszát, amelyek során semmilyen dokumentum nem került a dossziéba. A „felfüggesztett” szakasz 1967 júniusa és 1970 tavasza között zajlott, amikor elvileg tovább folyt az operatív vizsgálat, de ennek iratai sem maradtak fenn.

⁵⁷ „Abdai gyilkosok”, 121. Jelentés, Budapest, 1972. október 24. Nytsz.: 3/6823.

⁵⁸ „Abdai gyilkosok”, 271. Jelentés, Budapest, 1974. december 12. Nytsz.: nincs.

⁵⁹ „Abdai gyilkosok”, 289. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3//-662/75.

⁶⁰ „Abdai gyilkosok”, 22. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. március 31. Nytsz.: 3/6-395.

⁶¹ Marányi Ede alezredes életéről lásd: Csapody Tamás: *Átváltozások. Marányi Ede – avagy „Fehér Antal” – bori táborparancsnok élete.* Népszabadság, Hétvége, 2008. június 7., 6–7.

fordul kérésével, miszerint az első lépcsőben elindultakon torolják meg a keretlegénység kivégzését.⁶² Szabó Barla Zoltán állítására támaszkodva a jelentés azt is állítja, hogy a németek erőszakkal vették át Cservenkán a bori munkaszolgálatosokat.⁶³ A megállapítások jelentősége abban áll, hogy a Cservenkán kivégzett „több száz” bori munkaszolgálatos haláláért kizárólagos felelősökként – az egyébként ismeretlen helyen tartózkodó – Marányi Edét és a németeket nevezi meg, miközben a dossziéból az is tudható, hogy Szabó Barla Zoltán egyike volt azoknak, aki a cservenkai mézszárlásnál a munkaszolgálatosoktól elvett aranytárgyakat és ékszereket Szentkirályszabadján elkártyázta.⁶⁴ Figyelemreméltó, hogy a vizsgálat nem tért ki a magyar munkaszolgálat egyik legnagyobb, az abdai tömeggyilkosságnál nagyságrenddel több áldozatot követelő vérengzés körülményeire.⁶⁵ A jelentés nem hogy nem foglalkozik, de még csak említést sem tesz a később az abdai gyilkosságot elkövető csoport parancsnokaként megnevezett Tóth András hadapródormesternek a cservenkai téglagyárban való jelenlétéről és a mézszárlásban való közreműködéséről. A dosszié arra sem tér ki, hogy maga Radnóti Miklós milyen módon (időpontok, körülmények) tartózkodott Cservenkán, és mikor, melyik csoporttal hagyta el a téglagyárat. Nem találunk arra vonatkozó megállapítást sem, hogy a Zomborban vonatra szálló kerettagok milyen útvonalon kerültek Szentkirályszabadjára, ahol azután ismét átvették a bori munkaszolgálatosok feletti parancsnokságot. Ennek történeti és „személyi” jelentősége abban áll, hogy a keretlegények Zomborból Kiskunhalason keresztül érkeztek Szentkirályszabadjára, miközben Juhász Pál főhadnagy irányításával jelen voltak vagy esetleg részt is vettek a kiskunhalasi zsidó munkaszolgálatosok mintegy kétszáz áldozatot követelő kivégzésében.⁶⁶ A később a Szentkirályszabadja–Hegyeshalom útvonalon Radnóti menetéhez kísérő parancsnokhelyettes, Juhász Pál főhadnagy személye és egy újabb fontos vérengzés dokumentálása ismét hiányzik a dossziéból. A jelentés harmadik fejezete nem foglalkozik a Szentkirályszabadján töltött időszakokkal, csak leszögezi, hogy itt a boriakból hat új századot állítottak fel, századonként 2-2 tisztet és 17-17 keretlegényt vezényeltek hozzájuk; hogy a hat századot egy menetoszlopban, de századonként külön-külön, Pataki Ferenc főhadnagy és Juhász Pál főhadnagy vezetésével 1944. október 30-án reggel indították el; hogy a menetnek előírt menetvonalban november 6-án kellett Mosonmagyaróvárra érkeznie. A jelentés eddig tehát röviden, vitatható pontossággal, de tárgyyszerűen, Radnóti személyének érintése nélkül, az abdai gyilkosság potenciális elkövetői köre által elkövetett bűncselekményekben (tömegmészárlásokban) való felelősség vizsgálata nélkül foglalkozik a bori munkaszolgálat

⁶² „Abdai gyilkosok”, 290. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3//-662/75. A szakirodalomban eddig ez a tény ismeretlen volt.

⁶³ Cservenka (Crvenka) Szenttamás és Zombor között félúton elhelyezkedő bácskai település. A bori munkaszolgálatosok gyalogmenete Radnóti Miklóssal együtt 1944. október 6-án ért Cservenkára.

⁶⁴ „Abdai gyilkosok”, 69. Jelentés, Budapest, 1972. április 6. Nytsz.: 3/6.-372. Homolya János volt kerettag meghallgatása során történt közlés. Szabó Barla Zoltán elmondása szerint ő volt Cservenkán a munkaszolgálatosok őrzésével megbízott 24 fős magyar keret parancsnoka. „Abdai gyilkosok”, 290. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3//-662/75. Egyéb, itt nem részletezett kutatásaim alapján tudható, hogy a cservenkai kivégzést valóban német katonák hajtották végre, de a magyar keret támogatásával és bizonyos fokú részvételével. A cservenkai mézszárlásban való részvételért Szabó Barla Zoltánt felelősség terheli.

⁶⁵ A cservenkai téglagyárban 1944. október 7-én éjjel mintegy 700 magyar, bori zsidó munkaszolgálatost végeztek. A kivégzetteket két alkalommal exhumálták, 1944 októberében és 1957. november 4–5-én. Mintegy 700 kivégzett munkaszolgálatos földi maradványait a zombori zsidó temetőben helyezték végső nyugalomba, és közös síremléküket 1964. április 14-én avatták fel. Magyarország és Jugoszláviában sohasem folyt vizsgálat a cservenkai mézszárlás körülményeinek és tetteseinek megállapítására.

⁶⁶ A kiskunhalasi vasútállomáson végbement mézszárlás 1944. október 11-én történt.

és a Bor–Szentkirályszabadja közötti történésekkel. A jelentés ezen részei tehát tartalmaznak lényeges részinformációkat, de ezek csak a dossziében fellelhető egyéb anyagokkal, az egymásnak gyakran ellentmondó meghallgatásokkal együtt jelentenek fontos adalékot a témában.

A jelentés harmadik fejezete fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a bori menet Szentkirályszabadjáról 1944. október 30-án indult; hogy végső úticélja Németország volt; hogy a beteg munkaszolgálatosok szállítására elfogatok voltak igénybe vehető; hogy az útközben megbetegedett munkaszolgálatosokat a győri vagy mosonmagyaróvári állomásparancsnokságon „kellett leadniuk”; hogy a menetnek óránként körülbelül három km út megtétele volt előírva, és világos reggeltől sötétedésig, 6–7 óra gyaloglással átlag napi 18–20 km-t kellett megtenni rossz vagy elmaradó élelmiszerellátás mellett. Különösen lényeges megállapításokat tesz a jelentés, amikor összesen kilenc napban határozza meg a Szentkirályszabadja–Hegyeshalom között útvonal megtételének idejét, és pontosan leírja az út állomásait, valamint az éjszakai szállások helyeit.⁶⁷ A végleges nyomozati eredmény szerint a menet Szentkirályszabadjáról a Veszprém–Kádárta–Gyulafirátót irányában haladt, és „Gyulafirátót mellett egy majorságban” töltötte az első éjszakát (október 30.). Második nap a menet Eplény érintésével eljutott Zircre, ahol a főútról északkeleti irányba letérve, mellékútra térve érte el Nagyesztergárt, és a faluhoz tartozó uradalomban töltötte az éjszakát (október 31.). A harmadik napon a menet Dudar és Bakonyoszlop érintésével Bakonyszentkirálynál kanyarodott vissza a főútra, és a veszprémvarsányi iskolában, valamint „nagyobb gazdasági épületekben” töltötték az éjszakát (november 1.). A negyedik nap Bakonytérd érintése után Ravazdánál ismét letértek a főútról kelet felé, és megérkeztek Pannonhalmára (Győr-szentmártonra). Itt a pannonhalmi apátság gazdaságában és téglagyárában éjszakáztak (november 2.). A menetet az ötödik napon Pannonhalmáról Écsnél visszakanyarodott a főútra, majd a következő falunál, Nyúlnál ismét lekanyarodott arról, és északnyugaton elérte Ménfőcsanakot. Az éjszakát a Ménfőcsanak melletti fabarakokban töltötték (november 3.). A menetet az ezt követő napon áthaladt Győrön és Abdán, majd Öttevény–Sándorpuszta térségében a szabad ég alatt töltötte az éjszakát (november 4.). A hetedik napon elérték Mosonmagyaróvárt (november 5.), ahol kétnapos pihenő következett a timföldgyárban (november 6–7.), és a bori munkaszolgálatosokat november 8-án adták át Hegyeshalomnál a német katonai hatóságnak. A jelentés ezzel a Radnóti-szakirodalomban régóta vitatott és éppen Tolnai Gábor és Kőszegi Ábel által – egymás álláspontját is kizáró – addig véglegesnek tekintett útvonal-térképet módosította.

A Radnóti végső időszakára vonatkozó történetet a titkos nyomozásig meghatározó két Radnóti-kutató, Tolnai és Kőszegi egyaránt abból indult ki ugyanis, hogy a Radnótit sorai között tudó bori menet szentkirályszabadjai indulására utolsó verse, a negyedik Razglednica megírása (október 31.) után kerülhetett csak sor. Tolnai és Kőszegi álláspontja ezt követően már eltér egymástól. Meg nem nevezett forrás alapján Tolnai úgy gondolta, hogy Radnóti „november 6-a körül”⁶⁸ indul, míg Kőszegi egy, a dossziében⁶⁹ is hivatkozási alapot jelentő honvédelmi miniszteri parancs alapján⁷⁰ november 3-át⁷¹ jelöli meg az indulás napjaként. A két szerző ezt követően hasonlóan írja le a menet állomásait Pannonhalmáig (Győrszentmártonig), ahol is Tolnai szerint egy, Kőszegi szerint két napot töltött el a bori

⁶⁷ Az első összefoglaló jelentés még egy más útvonalverziót közölt.

⁶⁸ Tolnai: *A Meredek út végső szakasza*, 230.

⁶⁹ „Abdai gyilkosok”, 236–237. M.kir. Honvédelmi Miniszter 975/M.42.-1944. 2. sz. melléklet.

⁷⁰ Kőszegi: *Töredék*, 59.

⁷¹ Kőszegi: *Töredék*, 59.

menet. Mindketten Pannonhalmát jelölik meg Radnóti utolsó szálláshelyeként. Az indulás eltérő időpontja és a Pannonhalmán eltöltött éjszakák száma miatt jön ki Tolnainál a november 9-e,⁷² míg Kőszeginél a november 8-a⁷³ a kivégzés dátumaként. A dosszié azonban mindkét állásponttól eltér, mivel az indulás dátumát október 30-ában állapítja meg, és egy „új” pihenőhelyet nevez meg, valamint a halál dátumát november 4-re teszi. A jelentésírók ugyanis úgy gondolják, hogy a hivatkozott hadügyminiszteri parancs egyértelműen különbséget tesz az október 30-án induló hat szentkirályszabadjai bori század (Hegyeshalomra érkezés ideje november 6.) és a november 3-án induló három szentkirályszabadjai, de nem bori század között (Hegyeshalomra érkezés ideje november 11.). A dosszié szerint Radnótit – függetlenül a negyedik Razglednica megírásának dátumától – a korábban induló oszlopba sorolták, és bár a dossziében van erre vonatkozó egyértelmű állásfoglalás (Dr. Zoltán László munkaszolgálatos⁷⁴), a jelentés nem akar azzal érdemben foglalkozni, hogy lett volna második menetoszlop is. (A jelentés hangsúlyozottan hat századból álló, de egy menetoszlopról szól.⁷⁵)

Tolnai a bizalmas nyomozásról kézhez kapott összefoglaló (1974) nyomán 1985-ben – a források megjelölése nélkül – módosította az útvonal-térképet, és az éjszakai szállások sorába iktatta Ménfőcsanakot is, de a halálozási dátumot nem változtatta meg. Pontosabban elfogadta és közzétette a BM-től titokban kapott új útvonal- és szállásadatokat, közölte az ebből kikövetkeztethető november 4-i halálozási dátumot is, de azt csak egyik lehetséges elképzelésként tárgyalja, és különböző okokból elveti (a negyedik Razglednicát a költő aláírása szerint biztosan október 31-én írta; a meggyötört emberek nem tudták a tervezett idő alatt megtenni az utat).⁷⁶ Tolnai tehát kitartott a korábban általa megállapított és elfogadott halálozási dátum mellett, amely mind a mai napig Radnóti hivatalos halálozási dátuma.

A jelentés negyedik fejezete a Szentkirályszabadja és Ménfőcsanak közötti menetállapotokat írja le. Elsődlegesen azt részletezi, hogy a munkaszolgálatosok milyen nehézségeken, nélkülözéseken, veréseken mentek keresztül, s hogy a járásképtelen munkaszolgálatosokat a környező községekben rekvirált lovas kocsikon szállították. A ménfőcsanaki éjszaka után, november 4-én reggel „dr. Bárdos József munkaszolgálatos orvos javaslatára és Pataki Ferenc főhadnagy engedélye alapján” ezekre az ott rekvirált lovaskocsikra rakták fel „Radnóti Miklós költőt, továbbá a menethélre lévő többi járóképtelenné vált beteg társát”.⁷⁷ (A jelentésben ekkor, a hetedik oldalon említik meg először Radnóti nevét.)

Radnóti Miklós „tanú”

A jelentés ötödik fejezete szövegezte meg Radnóti Miklós „tanút”, „Radnóti Miklós költőnek az első lépcsőbe történt beosztását, a jelölt útvonalon való menetelését és legyengülését, valamint Győr előtt a lovaskocsira történt feltételét”⁷⁸ bizonyító személyeket. Hét személytől származó hét idézet következik. Vegyük számba a tanúkat és az idézeteket. Dr. Battyán György volt munkaszolgálatos annyit állít, hogy Radnóttal Mohácson beszélt, és

⁷² Tolnai: *A Meredek út végső szakasza*, 235–244.

⁷³ Kőszegi: *Töredék*, 61–64.

⁷⁴ „Abdai gyilkosok”, 56–57. Feljegyzés. Budapest, 1971. szeptember 21. Nytsz.: 3/6-1048.

⁷⁵ A dosszié anyagai alapján bizonyítottnak látom, hogy a bori munkaszolgálatosok két menetoszlopban hagyták el Szentkirályszabadját.

⁷⁶ Tolnai: *Radnóti-kutatásaim margójára*, 500–501.

⁷⁷ „Abdai gyilkosok”, 293–294. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-907/75.

⁷⁸ „Abdai gyilkosok”, 297. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-907/75.

akkor Radnóti „nem jelentett beteget, hanem vállalta a további utat”. Battyán tanúvallomása tehát irreleváns, mivel Mohácson megszökött, és nem volt tovább tanúja Radnóti életének.⁷⁹ Kálmán László volt munkaszolgálatos azt állítja, hogy Radnóti a dunántúli útszakaszon vele volt a menetben, „nagyon fájt a lába, és igen le volt gyengülve”, valamint, hogy „Pannonhalma környékén kijelentette, hogy fiúk, nem bírom tovább, és leült az út szélére”. Ő sem szól a lovaskocsira történt felkerülésről vagy az abdai vonatkozásokról. A harmadik koronatanú, Erdős László volt munkaszolgálatos szavait egy 1947-ben a budapesti népbíróságon tett vallomásából idézik. E szerint Radnóti a dunántúli útszakaszon „lemaradozott a menettől és ezért a keret tagjai nagyon megverték”. Egyebet azonban nem tudunk meg tőle sem. A negyedik koronatanú, Kövesdi István volt munkaszolgálatos állít a legtöbbet: „Győr előtt az utolsó pihenőhelyen Bárdos munkaszolgálatos orvos Radnótit felültette a beteg munkaszolgálatosokat szállító lovaskocsira. Én a saját pokrócomat odaadtam Radnótinak, hogy azt se kelljen cipelnem. A Győr utáni pihenőhelyen hiába vártam Radnótit és pokrócomat, a kocsik nem érkeztek meg.”⁸⁰ Ő tesz említést tehát először és egyedül a Győr előtti kocsira rakás epizódjáról. Az ötödik koronatanú, Szabolcsi László volt munkaszolgálatos sem Radnótiról, sem szekerekről nem tesz semmilyen említést. A hatodik tanútól, Dr. Révész Endre volt munkaszolgálatostól egy 1948-ban kelt vallomását idézik. Ő azonban semmit nem mond Radnóttal kapcsolatban. Az utolsó, hetedik koronatanú, a gyilkossággal megvádolt és azt beismerő Bodor Sándor volt keretlegény azt közli, hogy „annak a községnek a nevét nem tudom, melynek határában a munkaszolgálatosokat meggyilkoltuk, de az általunk meggyilkolt munkaszolgálatosokra a háború után rátaláltak és abban az időben az újság is közölte nevüket”. Ő tehát nem emlékezett Radnótira, nem tudja, hogy rajta volt-e a szekéren, és nem emlékszik a gyilkosság helyére sem. Esetében ugyan kizárólag a két utóbbi kérdésnek van relevanciája (a keret általában nem ismerte név szerint a munkaszolgálatosokat, és nem tudta beazonosítani Radnótit), és kétségtelen, hogy a „történelmi paramétereknek” Abda felel csak meg, de meg kell állapítani, hogy a gyilkosság elkövetésének koronatanúja sem nevezte meg konkrétan Abdát.⁸¹

Amennyiben összerakjuk a titkos nyomozás által megnevezett hét koronatanú állításait, a mozaikokból összeálló kép azt mutatja, hogy egyetlen egy tanú sincs, aki az egész eseményeknek a tanúja lett volna. Tehát senki nem látta vagy tudta az egész történetet.

A hét megszólaló koronatanú állításában alig van átfedés. Ennek egyik nyilvánvaló oka az, hogy a tanúk meghallgatásáról készült feljegyzés(ek) nem szerepel(nek) a dossziében. Az általuk mondottaknak csak kivonatos formáját ismerhetjük, ami a koronatanúk esetében mindenképpen hiányérzetet kelt.

Az abdai gyilkosság gyanúsítottja: Tálás András

A jelentés negyedik fejezete taglalja a gyilkosság előzményeit és a gyilkossággal gyanúsíthatók körét. A jelentés leírja, hogy a bori menetet kísérő lovaskocsikon lévő beteg munkaszolgálatosokat a honvédelmi miniszter parancsa ellenére sem tudták leadni a győri állomásparancsnokságon vagy valamelyik kórházban. „A két lovaskocsira felrakott beteg munkaszolgálatosok kísérésevel, valamint leadásukkal TÁLAS ANDRÁS hadapródörmmesterrel együtt 5

⁷⁹ Dr. Battyán György önéletrajza. Budapest, 1957. szeptember 17. Saját gyűjtés: Szigetvári Miklós bori munkaszolgálatostól kézhez kapott dokumentum (Budapest, 2008. március 20.).

⁸⁰ „Abdai gyilkosok”, 297. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-907/75.

⁸¹ Mosonszentmiklóson és Hegyeshalomnál is voltak kivégzések, és az exhumálások során a korabeli sajtó közölt neveket, de a kivégzések idején a bori csoport maradéka már régen német koncentrációs táborokban volt.

magyar keretlegény volt megbízva”.⁸² Az itt először megnevezett és csupa nagybetűvel írt Tálás András⁸³ és a neki alárendelt négyfős magyar keret, vagyis a később a jelentésben nevesített, gyilkossággal megvádolt csoport (a továbbiakban: ötfős csoport) létezése mellett három tanút említ a jelentés. Lévai Szilveszter szakaszvezető, Malakuczi János honvéd és Bodor Sándor tizedes, volt bori keretlegények a tőlük származó szó szerinti idézetekben egybehangzóan állítják, hogy Győr környékén történt, hogy egy vagy két lovaskocsira beteg munkaszolgálatosokat tettek fel azért, hogy őket „a legközelebbi magyar katonai parancsnokságon”, „Győrben” „valahol” leadják.⁸⁴ Mindhárman név szerint megemlítik Tálás András hadapródőrmestert, aki lemaradt a lovaskocsikkal. Ketten azt állítják, hogy Tálás volt a lemaradó csoportnak a parancsnoka, egy tanú „több” Tálásnak beosztott, egy tanú pedig öt beosztott keretlegényről tesz említést. Összességében azt állapíthatjuk meg tehát, hogy két tanú állítja, hogy Tálás volt a lemaradó csoport parancsnoka, egy tanú állítja, hogy ötven voltak a Tálásnak beosztott keretlegények, továbbá két tanú szól a két lovaskocsis és egy tanú az egy lovaskocsis verzió mellett.

A részletes beismerő vallomást tevő Bodor Sándortól és a gyilkosságban való részvételt következetesen tagadó Malakuczi Jánostól származott a legtöbb adat. Azonban kizárólag Bodor Sándor leírása alapján ismerjük a gyilkosság részleteit, és egyedül tőle tudjuk, hogy Tálás nemcsak parancsnoka volt a lemaradó csoportnak, de a kivégzést is ő rendelte el, s hogy abban részt is vett. Tehát Radnóti szekérre kerülésének a koronatanúk által megkonstruáltatott történetéhez hasonló helyzet állt itt is elő: a történet egésznek látszik, de egyetlenegy tanú állítására épül. Ettől természetesen Bodor állításai igazak lehetnek, de a minden kétséget kizáró megalapozottságot meg kell kérdőjeleznünk.

A jelentésben foglaltak további megkérdőjelezését teszi szükségessé az a tény, hogy Tálás András és parancsnokát, a Szentkirályszabadja–Hegyeshalom közötti bori menet parancsnok-helyettesét, Juhász Pált 1947-ben kivégezték.⁸⁵ A bűnök terhe rájuk kockázat nélkül áthárítható, felelősségrevonásuk pedig lehetetlen volt. Tálás András és Juhász Pál népbírói jegyzőkönyvei azonban fennmaradtak. Ezek számbavétele a dosszié tükrében számos tanulással szolgál. Tálás András 1945. augusztus 7-én – tehát az abdai exhumálás (1946. június 19.) előtt – vették őrizetbe, és 1947. február 27-én végezték ki Budapesten,⁸⁶ fél évvel az abdai exhumálás, valamint a Radnóti és társainak haláláról közzétett újságcikk (1946. augusztus 1.⁸⁷), továbbá Radnóti budapesti temetése (1946. augusztus 14.) után. Radnóti budapesti gyászszertartása a nagy nyilvánosság előtt zajlott, azon ismert és befolyásos személyek mondtak beszédet, és számos újságcikk is megjelent a költő haláláról.⁸⁸ Tálás halálos ítéletében azonban nem merült fel semmilyen vonatkozásban Radnóti neve, sem a beteg munkaszolgálatosok abdai kivégzése. Ezzel szemben az ítéletben felrótták Tálásnak, hogy Zirc előtt két szökött munkaszolgálatost végeztetett ki, és Mosonmagyaróvár

⁸² „Abdai gyilkosok”, 294. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-907/75.

⁸³ Tálás András hadapródőrmester (an.: Kondrád Anna, Demecser, 1915. január 4. – Budapest, 1947. február 27.), civilben magántisztviselő. Díszsírja a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában van.

⁸⁴ „Abdai gyilkosok”, 294–295. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-907/75.

⁸⁵ A menet parancsnoka, Pataki Ferenc főhadnagy a dosszié állítása szerint 1945-ben szovjet hadifogságban meghalt. „Abdai gyilkosok”, 127. Jelentés, Budapest, 1972. október 24. Nytsz.: 3/6-823.

⁸⁶ Erről részletesen lásd: Csapody Tamás: *Felmagasztosult keretlegények*. Népszabadság, Hétvége, 2007. november 24. 2–3.

⁸⁷ Ismeretlen szerző: *Jelentkezzenek az Abdán meggyilkolt munkaszolgálatosok hozzátartozói*. Új Élet, 2. évf. (1946) 31. sz. 14.

⁸⁸ Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Budapest, 2005. 721–722.

felé fejberúgott egy munkaszolgálatost, aki ebbe belehalt.⁸⁹ (Tálas mindezeket tagadta.) A népbíróság tizenöt volt bori munkaszolgálatos tanú vallomása alapján állapította meg a háborús bűncselekmények elkövetésének tényállását. A 297 oldalas Tálas-dossierban csupán egyetlen volt munkaszolgálatos tesz említést Radnótiról: a budapesti hírlapíró, Erdős Lajos azt mondta, hogy a szentkirályszabadjai útszakaszon „útközben Radnóthy [sic!] nevezetű munkaszolgálatos lemaradt és a keret tagjai őt [a] vádlott szeme láttára ütötték verték, majd otthagyták az útszélien”.⁹⁰ Radnóti temetése után körülbelül két hónappal Erdős Lajos névrokona, Erdős Gyula kereskedő, szintén volt munkaszolgálatos azt vallotta, hogy Tálas „Szentkirályszabadjától kezdve működése alatt a keret több muszt⁹¹ teljesen agyonvert. A halottakat nem földeltette el, hanem vagy az út szélére dobatta ki, vagy a betegek szállítására szolgáló szekerekre rakatta, amelyekre betegeket tenni azonban nem engedett.”⁹² A tanúvallomásokból a dunántúli útszakaszon teljhatalommal rendelkező, kegyetlenkedő, munkaszolgálatosokat megverő, több esetben gyilkoló, a megverésre és a gyilkosságra parancsot adó ember képe rajzolódik ki.

A Radnóti budapesti temetését követően, 1946. november 21-én előzetes letartóztatásba került Juhász Pál főtörzsrőrmestert, a menet parancsnokhelyettesét 1947. március 18-án ítélték el és végezték ki. 190 oldalas népbírósági anyagában nem említik meg Radnótit, a Tálas által felügyelt betegszállító lovaskocsit vagy az abdai kivégzést. A népbírósági perben megszólaló tizenkilenc volt bori munkaszolgálatos sem tesz minderről említést, miközben a Pannonhalma környékén visszahozott két szökött munkaszolgálatos kivégzéséről és a Tárjánpuszta felé vezető úton megvert beteg munkaszolgálatosról tudott a bíróság is.⁹³

A menetet kísérő más kerettagok összesen mintegy ezeroldalas népbírósági anyagában sem szerepel Radnóti szekérré kerülésének, a szekéren lévő kivégzésének története. Az is megállapítható, hogy ezen az útszakaszon léteztek a menetet kísérő betegszállító lovaskocsik.

Az abdai gyilkosság gyanúsítottja: Bodor Sándor

Az Abdai dossieré szerint a dunántúli útszakaszon beteg és járásképtelen Radnóti Miklós lovaskocsira kerülésének összességében tehát egyetlen egy tanúja van (Kövesdi István), csakúgy, mint annak, hogy Tálas parancsnoksága mellett a lovaskocsikon lévő beteg munkaszolgálatosokat Abdán kivégezték (Bodor Sándor). Mit tudhatunk meg e két legfontosabb koronatanúról, Kövesdi Istvánról és Bodor Sándorról?

Kövesdi István neve a dossieré végén található betűsoros névmutatóban nem szerepel. A dossieré 35. oldalán említik először, az első összefoglaló jelentés 3. számú mellékletében,⁹⁴ de látható módon a mellékletből egy oldal hiányzik.⁹⁵ A meglévő oldalon arról számoltak be, hogy az állambiztonsági szolgálat tizenöt volt munkaszolgálatossal beszélt, de az ügy-

⁸⁹ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) Népbírósági iratok. V-101681. Nb.IV.3281/1945/23. 130. Ítélet 2. A dossieré tanúsága szerint a nyomozók tanulmányozták Tálas András népbírósági dossieréjét. „Abdai gyilkosok”, 76. Jelentés, Budapest, 1972. április 28. Nytsz.: 3/6-401.

⁹⁰ BFL V-10168. Nb. IV. 3281/1945-22. A Budapesti Népbíróság jegyzőkönyve a Budapesten 1947. február 24-én tartott nyilvános tárgyalásról. 119.

⁹¹ Muszt: munkaszolgálatost.

⁹² BFL V-10168. Erdős Gyula tanúvallomása. Budapest, 1946. október 12. 71.

⁹³ BFL Nb. I. 4949/1946/5. Jegyzőkönyv. Budapest, 1947. március 17. 62.

⁹⁴ „Abdai gyilkosok”, 35. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. március 31. Nytsz.: 3/6-395. Üldözöttek, volt munkaszolgálatosok névsora. 3. sz. melléklet.

⁹⁵ Hiányzik a régi számozás szerint a 44. oldal.

ben két személyen kívül mások „érdemi vallomást nem tettek”.⁹⁶ Egy 1972-ben kelt jelentésben már az „értékelhető adatokat” közlő öt volt bori munkaszolgálatos személy között említik Kövesdi Istvánt,⁹⁷ de továbbra sem közölnek semmilyen tőle származó információt. Tolnai Gábor könyvében ugyanakkor sokszor idéz egy „Radnótinál tíz évvel fiatalabb K. I.-t, aki az egyetlen élő, közvetlen tanúja a költő ez utáni öt és fél hónapjának, a bevonulástól az Abda előtt körülbelül harminc kilométernyire lévő Gyórszentmárton határáig, amikor huszonegy agyongyötört, járásra is képtelen társával parasztszekerekre rakták és elindították a tarkólövés és a tömegsír színhelye felé”.⁹⁸ Őt Bárdos József orvos mutatta be a költőnek még a Borba menő úton, és a „Heidenau” táborban Radnóti fölött volt az ágya – írta róla ugyanitt Tolnai. K. I. tehát Tolnainál is a legfontosabb vagy a legfontosabb adatközlők egyike, akire tanulmányában összesen negyvenhárom alkalommal hivatkozik úgy, hogy egyszer sem fed fel kilétét, és az adatközlésre vonatkozó információkat sem közli. Kőszegi Ábel kutatási naplójában említést tesz Kövesdi Istvánról, de az egyoldalas bejegyzés nem tartalmaz információt a dunántúli útszakaszra vonatkozóan.⁹⁹ Kőszegi Ábel személyes közlése szerint Kövesdi István az „egyik első” és „valóban jó” tanú volt, akit Tolnai Gábor gyakran megkeresett.¹⁰⁰

Bodor Sándor¹⁰¹ az adatlapjának lezárásakor (1975) hatvankilenc éves nyugdíjas cipész szakmunkás, budapesti lakos volt.¹⁰² A dossziében felelhető dokumentumokban sűrűn előfordul a neve: számos volt keretlegény nevezi őt meg, mint a menetet kísérő keretlegényt. A tartalékos tizedes Bodort a háború után nem vonták felelősségre, nem került népbíróság elé, pedig 1943-tól Bor egyik hírhedt altáborában („Vorarlberg”) volt keretlegény (parancsnok Juhász Pál volt), és jelen volt a cservenkai, továbbá a kiskunhalasi mészárlásnál,¹⁰³ valamint a Szentkirályszabadja–Hegyeshalom útszakaszon. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba, később az MSZMP-be, sőt a jubileumi emlékérem tulajdonosa lett.¹⁰⁴ Fontos körülmény, hogy Bodor a meghallgatása idején már „súlyos agyszugor megbetegedésben” szenvedett.¹⁰⁵ Az általa elmondottakkal kapcsolatban éppen ezért fogalmaz a dosszié tartalmáról jogi véleményt adó Vizsgálati Osztály (BM III/1.) jelentése úgy, hogy „bár Bodor vallomását több közvetett bizonyíték alátámasztja, vallomása nem aggálymentes”.¹⁰⁶ A jelentés ugyanitt úgy folytatódik, hogy a Bodor által „terhelő adatokkal megjelölt személyek a bűncselekmény elkövetését, abban való közreműködésüket tagadják. Bodor vallomá-

⁹⁶ „Abdai gyilkosok”, 35. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. március 31. Nytsz.: 3/6-395. Üldözöttek, volt munkaszolgálatosok névsora. 3. sz. melléklet.

⁹⁷ „Abdai gyilkosok”, 121. Jelentés, Budapest, 1972. október 24. Nytsz.: 3/6-823.

⁹⁸ Tolnai: *A Meredek út végső szakasza*, 183.

⁹⁹ Kőszegi Ábel munkanaplójának számozatlan és keltezés nélküli oldalán lévő bejegyzés.

¹⁰⁰ Kérésemre Kőszegi Ábel az alábbiakat közölte Kövesdi Istvánról: „Az egyik első, valóban jó, de sokban pontatlan tanúm volt. Tolnai Gábor később tényleg gyakran beszélt vele. A Pozsonyi út közepén lakott. Nem hiszem, hogy él.” E-mail, 2009. július 30.

¹⁰¹ Bodor Sándor tizedes (an.: Fazekas Zsófia, Búdszentmihály, 1906. február 6. – ?) nyugdíjas, az „üzleti szolgáltatás” területén dolgozott, soha nem vonták felelősségre, így büntetlen előéletű volt. 1945 után hazatért, majd Budapesten cipészsegédként helyezkedett el. Nyugdíjas 1966-tól. „Abdai gyilkosok”, 299. Nytsz.: 3/6-662/75.

¹⁰² „Abdai gyilkosok”, 159. Javaslat Bodor Sándor ügyében. Budapest, 1973. május 28. Nytsz.: 3/6-310/73.

¹⁰³ „Abdai gyilkosok”, 144–145. Jelentés Bodor Sándor meghallgatásáról. Budapest, 1973. május 2. Nytsz.: 3/6.-251/73.

¹⁰⁴ Bodor Sándor a Budapest XIII. kerületi MSZMP tagja lett. „Abdai gyilkosok”, 299. Nytsz.: 3/6-662/75.

¹⁰⁵ „Abdai gyilkosok”, 285. Jelentés, Budapest, 1975. szeptember 16. Nytsz.: 916-127/75.

¹⁰⁶ Uo.

sán kívül más személyi bizonyíték a háborús bűncselekménynek az által megnevezett személyek részéről történt elkövetésére vonatkozóan nem áll rendelkezésre”.¹⁰⁷ A Vizsgálati Osztály tehát nem kérdőjelezi meg az Összefoglaló jelentésben részletesen leírtakat (Radnóti a lovaskocsira került, abdai kivégzése és a kivégzés körülményei), kizárólag a gyilkosság elkövetésével megvádolt személyek kilétét tartja aggályosnak.

Az abdai gyilkosok ötfős csoportja

A jelentés hatodik fejezete „a gyilkosságot elkövető, illetve gyilkosként felmerült személyekkel kapcsolatban”¹⁰⁸ címet viseli. A bonyolult cím a gyilkossággal megvádolt ötfős csoport tagjaira vonatkozó információkat összegzi. Bodor Sándor közlése szerint az abdai gyilkossággal meggyanúsított ötfős csoport tagjai Tálason és Bodoron kívül Reszegi (Reszegh) István, Kunos Sándor és Malakuczi János voltak.

Bodor Sándor földije, a „négy középiskolát végzett”, tiszavasvári Reszegi (Reszegh) István,¹⁰⁹ volt tartalékos tizedes vagy szakaszvezető szintén 1943-ban került Borba. Jelen volt a cservenkai mézszárlásnál, és elismerte, hogy a Szentkirályszabadja és Hegyeshalom közötti útszakaszon a menet kísérője volt. 1945-ben belépett a Szociáldemokrata Pártba, majd a két párt egyesülése után tagja lett a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP), később pedig az MSZMP-nek. Reszegiről az öt feltételezett gyilkos közül a legkevesebb információ tudható meg a dossziéból, és ezt a hiányt a korábban említett népbírósági akták sem pótolják. A dosszié betűsoros névmutatójából kihagyott Reszeginek nincs adatlapja, és – párttagsága miatt – operatív kutatói nyilvántartásba sem került. Nevét a dosszié egészében tussal áthúzták, de személye a BM hibájából mindvégig jól azonosítható. „Anonimizálásának”¹¹⁰ indoka ismeretlen. Bodor Sándornak a jelentés fogalmazása szerint „nem egyértelmű állítása szerint Reszegi (Reszegh) István is részt vett Radnóti és társai meggyilkolásában”.¹¹¹ Ezzel szemben „Reszegi István a meghallgatásai alkalmával ezt tagadta, csak annyit ismert el, hogy a dunántúli útszakaszon egy vagy két esetben Bodor Sándorral együtt részt vett a lovaskocsira felrakott beteg munkaszolgálatosok kísérésében.”¹¹²

A gyilkosság elkövetésével összefüggésbe hozott másik két, nem párttag és a dossziében névvel is szereplő keretlegényről (Kunos Sándor, Malakuczi János) sokkal több megtudható. Kunos Sándor hat elemi végzett budapesti rendőr volt 1945 előtt. Borban tartalékos őrzővezetőként szolgált. Két meghallgatásának anyaga ismert a dossziéből, miközben egyértelmű, hogy esetében további meghallgatásra is sor került.¹¹³ Meghallgatása során „összevissza hazudozott és gyakran ellentmondásokba keveredett”.¹¹⁴ Bodor „határozottan” állí-

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ „Abdai gyilkosok”, 298–302. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-907/75.

¹⁰⁹ Reszegi (Reszegh) István (an.: Kovács Zsófia, Búdszentmihály, 1914–?).

¹¹⁰ A dossziében szereplő több gyanúsított nevét és adatait a politikai rendőrség utólag fekete tussal kihúzta. Az azonosíthatatlanság szándéka nyilvánvalóan teljeskörű volt, de a munkát elvégző személy több esetben tévedett, és a személyek azonosíthatók maradtak, illetve a fekete tus alatti nevek a fény felé fordítva általában ma is olvashatók. A dossziében szerepelnek az ÁBTL által – a hatályos jogszabály szerint – anonimizált oldalak is (a személy és az adat között kapcsolat felismerését kizáró technika alkalmazásával olvashatatlanná tett oldalak). A vonatkozó jogszabály és a dosszié egészének ismeretében azonban ezek az anonimizált oldalak minden bizonnyal a gyanúsítottak egészségi állapotára vonatkozhatnak, amelynek releváns vonatkozásai a dosszié más részeiben feltehetőek.

¹¹¹ „Abdai gyilkosok”, 300. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

¹¹² Uo.

¹¹³ „Abdai gyilkosok”, 276. Jelentés, Budapest, 1975. április 24. Nytsz.: 3/6-447/75.

¹¹⁴ Uo.

totta, hogy „Kunos Sándor is tevékenyen részt vett a Radnóti és társainak meggyilkolásában”,¹¹⁵ viszont Kunos nemcsak végig tagadta ezt, de még azt az állítását is visszavonta, hogy a dunántúli útszakaszon jelen lett volna. A dosszié és a népbírósi anyagok alapján azonban biztosra vehető, hogy Kunos az első lépcsőben tért vissza Magyarországra és jelen volt a cservenkai és kiskunhalasi mérszárlásnál. Hírhedten kegyetlen keretlegény volt, de tetteiért sosem vonták felelősségre.

A négy gimnáziumot végzett Malakuczi János társaival együtt 1943-ban került Borba. Ő volt a „Vorarlberg” tábor egyik írnoke. Szintén az első lépcsőben jött haza Cservenka és Kiskunhalas érintésével, és Bodor állítása szerint részt vett Radnóti és társai meggyilkolásában. Kizárólag a dunántúli menetben való részvételét ismerte el, és állította, hogy „a lovaskocsira felrakott beteg munkaszolgálatosok kíséretével megbízott keretlegények parancsnoka Tóth András hadapródormester volt”, s ezek a lovaskocsik „Győr környékén lemaradtak a menettől”.¹¹⁶ A szintén hírhedt keretlegényként ismert Malakuczit 1945 után nem vonták felelősségre.

Mind az öt feltételezett gyilkos azonos táborban szolgált Borban, parancsnokuk egyaránt Juhász Pál és Pataki Ferenc főhadnagyk voltak, akárcsak a dunántúli útszakaszon. Tényként fogadható el, hogy jelen voltak a dunántúli útszakaszon, s a munkaszolgálatosokkal szemben kegyetlenül viselkedtek. A beteg munkaszolgálatosokat vivő lovaskocsiról Tóth kivételével mind a négyen tudtak, de csak Reszegi és Bodor ismerte el, hogy ők is a kísérők közé tartoztak. Az abdai kivégzésben való részvételt kizárólag Bodor ismerte el, és a többiekre is kizárólag ő vallott, miközben ellene senki más nem vallott. Tóthot kivégezték, a többieket viszont soha semmiért nem vonták felelősségre. A meghallgatások idején (1975) a négy élő keretlegény közül csak Malakuczi volt egészséges. Bodor és Reszegi az MSZMP tagjai voltak, és nevüket az állambiztonság megpróbálta kitörölni a dossziéból.

Nevesített és „anonim” kerettagok, illetve párttagok

Rajtuk kívül a nyomozók mások nevét is megpróbálták eltüntetni, elsősorban az MSZMP-tagok közül. A hét párttag keretlegény közül négy főnél tapasztalható ez a jelenség. Bodor és Reszegi mellett Egeressy Károly és Huszár József tartozik ide, míg további három párttag nevét nem törölték. Ugyanakkor az egyik nem MSZMP-tag, Resnyeki (Rezsneki) Mihály nevét is áthúzták a dossziében.

Az egyszer meghallgatott Egeressy Károly és Huszár József szakaszvezetők 1943-ban kerültek Borba, s az első lépcsőben, Cservenka és Kiskunhalas érintésével érkeztek Szentkirályszabadjára, és onnan a menet elején vagy közepén haladva értek Mosonmagyaróvárra. Mindketten tanúskodnak a rekvirált, beteg munkaszolgálatosokat szállító lovaskocsikról, de munkaszolgálatosok megveréséről, megöléséről, Tóthról, Radnótiról, Abdáról említést sem tesznek. Egeressy közli, hogy a lemaradó, betegszállító lovaskocsik az Abda utáni faluba, Öttevénybe nem érkeztek meg, s hogy Huszár legjobb barátja Borban Kunos Sándor volt. Huszár a koronatanúja annak, hogy a mindent tagadó Kunos a menettel tartott. A meghallgatásukról írt négy-, illetve háromoldalas jelentés¹¹⁷ informatív és bőséges. Kettőjükre nem vallott senki, ők maguk pedig úgy nyilatkoztak, hogy ártatlanságukhoz nem fért két-

¹¹⁵ „Abdai gyilkosok”, 300. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

¹¹⁶ „Abdai gyilkosok”, 301. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

¹¹⁷ Egeressy Károlyról lásd: „Abdai gyilkosok”, 229–232. Jelentés, Budapest, 1973. december 5., Nytsz.: 3/6.692/73.; Huszár Józsefről: „Abdai gyilkosok”, 167–169. Jelentés, Budapest, 1973. június 21. Nytsz.: 3/6.383 /73.

ség. Úgy gondolom, azért próbálták olvashatatlanná tenni a nevüket a dossziében, mert a dunántúli menet dicstelen kíséretéhez tartoztak, és utóbb az MSZMP tagjai lettek.

Resnyeki (Rezsneki) Mihály honvéd az egyetlen nem párttag, akinek nevét törölni igyekeztek a hatóságok a dossziéból.¹¹⁸ Különös, hogy az egyetlen meghallgatásáról készült jelentésben nevét egy ismeretlen személy később mégis két helyen beírta.¹¹⁹ Resnyekit a budapesti népbíróság 1947-ben életfogytig tartó kényszermunkára ítélte, de 1957-ben egyéni kegyelemben részesült.¹²⁰ A nyomozók tőle származó új adatként értékelték, hogy Resnyeki más dunántúli menet-útvonalat jelölt meg, és két csoportban vonuló munkaszolgálatosról tett említést (mindkét állítása igaznak bizonyult). Resnyeki önmagáról azt állította, hogy nem a Radnótit is soraiban tudó menet kísérésében vett részt.¹²¹ A dosszié dokumentumai alapján nem látom okát, miért próbálták törölni a nevét.

A helyi tanúk

A két meghallgatás alkalmával összesen négy abdai illetőségű személy szólalt meg (Devecseri Jenő, Horváth Lajosné, Hujber Kálmán, Kugler Sándorné). A dosszié vonatkozásában már azzal is újat mond, hogy közli ezen személyek adatait, amit a velük szintén találkozó és Radnóti halálával foglalkozó kutatók, így Kőszegi Ábel, Tolnai Gábor, majd pedig Hulesch Ernő¹²² és Gerencsér Miklós¹²³ nem tettek meg.

A négy tanú mindegyike koronatanú, mivel rajtuk kívül kizárólag Bodor Sándor keretlegény elmondásából ismerhető meg a gyilkosság. Horváth Lajosné és Devecseri Jenő a Rábca-híd és egyben a kivégzés közelében lévő Háromszoknya vendéglőhöz tartoztak, az előbbi a vendéglő tulajdonosának lánya, utóbbi a vendéglő „mindenesé”. Az 1971-ben hatvannyolc éves, „szellemileg korlátolt” és „gyenge szemű” Devecseri Jenő egyetlenegy kérdésben bizonyult kompetensnek: a kivégzést végrehajtó katonák a sír megásásához tőle kértek egy ásót. A vallomásakor ötvennégy éves Horváth Lajosné sem volt tanúja a gyilkosságnak, viszont annak egyik koronatanúja, hogy a vendéglőjükben elszállásolt német katonák csak szemtanúként voltak jelen a kivégzésnél. 1968-ban elhunyt édesanyját idézve Horváthné megerősítette az ásókölcsonadást, és egyedüli tanúnak bizonyult a kivégzés napját és idejét illetően.¹²⁴ Ő ugyan a pénteki (november 3.) vagy szombati (november 4.) napot nevezte meg a gyilkosság napjaként, és nem a később a jelentésben kizárólagosan szereplő november 4-ét. Tőle származik az az információ is, hogy a gyilkosság 14 és 16 óra között történt. A gyilkosság színhelyét vasárnap (november 5.) nagynénjével együtt megnézte: „Látták a frissen hantolt sírgödört, körülötte papír- és ruhadarabok voltak elszórva.”¹²⁵

¹¹⁸ Resnyeki (Rezsneki) Mihály (an.: Tokodi Teréz, Baja, 1908–?).

¹¹⁹ „Abdai gyilkosok”, 49–50. Jelentés, Budapest, 1971. szeptember 18. Nytsz.: 3/6-1016.

¹²⁰ „Abdai gyilkosok”, 30. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1971. március 31. 2. sz. melléklet. Kezretnévsor. Nb. XVI. 1427/1945.

¹²¹ Ezen állítását Homolya János szakaszvezető cáfolta. A bizalmas nyomozást vezető Zima őrnagy szerint „Homolya kulcs személyként jön számításba”, de esetleges további meghallgatásainak nincs nyoma. „Abdai gyilkosok”, 70. Jelentés, Budapest, 1972. április 14. Nytsz.: 3/6-372.

¹²² Hulesch Ernő kertészmérnök, újságíró, író, helytörténész. Hivatkozott művei: *Stációk. Dokumentumriport Radnóti Miklósról*. Győr, 1989.; *Tarkólövés. Dokumentumriport Radnóti Miklósról*. 5. kiadás. Győr, 2000.

¹²³ Gerencsér Miklós újságíró, lapszerkesztő, író. Hivatkozott műve: *Abdai talányok. A Radnóti-mítosz cáfolata*. Lakitelek, 1998.

¹²⁴ „Abdai gyilkosok”, 16., 216. Jelentés, Budapest, 1971. március 1. Nytsz.: 3/340-254.; Jelentés, Budapest, 1973. november 27. Nytsz.: 3/6-612/73.

¹²⁵ Uo.

A gyilkos magyar katonákat, a sírásást, a gyilkosság közvetlen, helyszíni előzményeit egyedül két személy látta: Kugler Sándorné abdai lakos, aki épp ekkor a gátórhöz tartott, valamint a kivégzés helyszínétől körülbelül 200–300 méterre lakó Hujber Kálmán gátőr. A nem mindenben egybehangzó leírásukat vetette össze a jelentés Bodor Sándor leírásával. A Kuglerné–Hujber és Bodor beszámoló megegyezik abban, hogy zsidó munkaszolgálatosok gödröt ástak (tehát nem árkot ástak és nem bombatölcsért szélesítettek), a gátoldalon beteg zsidó munkaszolgálatosok voltak, rájuk magyar katonák vigyáztak, és lovaskocsik voltak a helyszínen. Majdnem egybehangzó a gyilkosság pontos helyének megjelölése (a Rábca hídtól körülbelül 400 méterre, a baloldali gát baloldalán, a gáttól körülbelül 20–25 méterre balra). Egymástól eltérően nyilatkoztak viszont a magyar katonák, a lovaskocsit hajtók a lovaskocsik és a lovak számát, valamint mindezek elhelyezkedését illetően. Az egyébként a Radnóti halálának kutatói által is gyakran megszólaltatott gátőr szemtanúként írja le magát, aki titokban megleste a kivégzést. A helyszíni tapasztalatok alapján a nyomozók határozottan cáfolták ezt, és nem fogadták el Hujber szemtanúságát. Így a Radnóti meggyilkolásának egyik máig legfontosabb kérdésében, nevezetesen, hogy magyar vagy német, illetve magyar és német katonák ölték-e meg a költőt, egyértelműen a Kuglerné–Horváthné állítást fogadták el, miszerint magyar katonák követték el a gyilkosságot. Horváthné állításával egybehangzóan nyilatkozott Bodor is, aki két-három, a gyilkosságot végignéző, de abban részt nem vevő, majd a helyszínről eltávozó német katonáról tett említést.¹²⁶ A jelentés megjegyzi, hogy Hujber a gátórháztól láthatta a német katonák megérkezését, de más nem. A meghallgatottak közül tehát ketten (Horváthné, Hujber), Bodorral együtt hárman tanúskodnak a német katonák jelenléte mellett, és közülük ketten (Horváthné, Bodor) tanúskodtak amellett, hogy a jelenlévő német katonák nem lőttek. Kuglerné mindezt megerősíti azzal, hogy ő nem látott német katonákat a kivégzés előkészítésénél. Egyedül Hujber az, aki azt állította, hogy látta is a németek részvételét a gyilkosságban.

A jelentés Hujber Kálmán állítását más pontokon is valótlannak értékelte. A gyilkosság lefolyása szempontjából lényeges kérdésben nem fogadták el a gátőr által széles körben terjesztett verziót, miszerint a munkaszolgálatosokat egyenként kísérték avagy vitték a gödör széléhez, és ott egyenként tarkón lőttek. Bodor és Kuglerné egyaránt azt mondta, hogy sortűzzel, fegyverropogással kezdődött a kivégzés, majd lövések dördültek. Ugyanakkor egyik helyi tanú sem ismert fel egyértelműen senkit a gyilkosság elkövetői közül.

A Radnóti halálával foglalkozó szakirodalmat élénken foglalkoztatja, hogy ki lehetett a rekvirált és egyben az abdai kivégzéshez igénybe vett lovaskocsi tulajdonosa. Az elvi kérdésen túlmenően azért merülhetett fel ez a kérdés, mert Kuglerné – a dossziétól függetlenül is, számos alkalommal – állította, hogy a két szekér écsi volt, és az egyik tábláján Nagy Ferenc felirat volt olvasható.¹²⁷ E személynek azonban a bizalmas nyomozás nem találta nyomát.¹²⁸

Az abdai kivégzés leírása

A jelentésnek szintén a negyedik fejezete tartalmazza a gyilkosság elkövetésének részleteit. „Tolnai Gábor és Kőszegi Ábel által beszerzett adatok szerint – amit Bodor Sándor is megerősít – Győrben számos helyen megkísérelték a beteg munkaszolgálatosok leadását, de túlszűfoltásra hivatkozva egyik helyen sem vették át [őket]. Bodor állítja, hogy az egyik

¹²⁶ „Abdai gyilkosok”, 296. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

¹²⁷ „Abdai gyilkosok”, 16. Jelentés, Budapest, 1971. március 1. Nytsz.: 3/6-254.

¹²⁸ „Abdai gyilkosok”, 234–235. Jelentés, Győr, 1973. december 11. 1-893/1973.

helyen egy magyar honvéd hdgy.¹²⁹ azzal utasította el, »...nincs hely, vigyék őket máshová«. Egy másik helyen egy magyar zászlós azt mondta, »...mit vacakoltok velük, vigyétek egy félreeső helyre és lőjétek őket agyon«. Bodor elmondása szerint mivel Győrben nem vették át a beteg munkaszolgálatosokat, ezért tanakodtak majd vitatkoztak, hogy mit tegyenek. Vég-sősorban Tólas mint parancsnok a kivégzésük mellett döntött.¹³⁰ Ezt követően megkezdődött a kivégzés előkészítése. Erről a jelentés szó szerint idézi Bodor vallomását: „Azért ástunk mi és még Tólas is a sírgödörre, mert a legyengült állapotban lévő munkaszolgálatosok ezt nem bírták, mi viszont siettünk, hogy minél hamarabb végezzünk. A gödör, melyet ástunk, kb. 250×250 cm széles és kb. 150 cm mély lehetett. A kiásott gödörbe leküldtük a járnai tudó munkaszolgálatosokat, hogy a gödör alján a földet igazgassák el és tapossák le. Amikor ez megtörtént, Tólas pisztollyal, a keretlegények pedig puskával tüzet nyitottak rájuk. Ezt követően a járóképtelen munkaszolgálatosokat egyenként kísértük vagy vittük a gödörhöz, ahol agyon lettek lőve. Ekkor kb. 20 munkaszolgálatost gyilkoltunk meg, majd a gödört betemettük.”¹³¹ A jelentés ezt követően már nem idézi szó szerint Bodort, hanem összefoglalja a kivégzés után történeteket: „...a keretlegények felrakták a lovaskocsikra a kivégzettek pokrócait, egyéb használhatóbb személyi tárgyaikat és visszavitték Hujber Kálmánéknak a szerszámokat, majd a »Háromszoknya« vendéglőhöz hajtottak, ahol Devecseri Jenőnek is visszaadták a tőle kért ásót. Rövid otlétük alatt az egyik keretlegény jóízűen lekvárt evett.”¹³² A lovaskocsik Mosonmagyaróvár irányába mentek tovább, de Bodor nem tudta megmondani, hogy mikor és hol érték utol az addig előttük haladó menetet. Arra viszont „határozottan” emlékezett, hogy „amikor utolérték őket, az ott lévő munkaszolgálatosoknak odaadták a kivégzettek pokrócait, egyéb tárgyait, akik azokon majdnem összeverekedtek”.¹³³

A bizalmas nyomozás lezárása

A jelentés hetedik fejezete tíz, „a gyilkosság további tisztázását és a gyilkosok tevékenységének kellő dokumentálását gátló körülményt” sorol fel (adathiányok, források hiányai, adatközlők hiánya). Ezt követi a hat sorból álló utolsó, nyolcadik fejezet, amely a további teendőkre vonatkozó javaslatot tartalmazza. Ebben az áll, hogy „tekintettel arra, hogy az összes lehetőségünket kihasználtuk és a gyilkosság további tisztázására operatív szakban nincs lehetőség, javaslom a keletkezett anyagokat a BM III/1. osztályának jogi véleményezésre megküldeni, majd a kapott jogi véleménytől függően teszünk újabb konkrét javaslatot az ügyjelzésben”.¹³⁴ A megkeresett III/1., azaz a Vizsgálati Osztály két jogi véleményt írt. Az elsőt az összefoglaló jelentést követő egy hónapon belül elkészítette, míg a másodikat további egy hónap elteltével.¹³⁵ Az első jogi véleményt nem csatolták a dossziéhoz, így erről a második jogi véleményből annyit tudhatunk meg, hogy azt felülbírálták. A második jogi vélemény azt közölte, hogy „előző jogi véleményünkben Bodor Sándor feltáró jellegű beismerő vallomására alapítottuk nevezett, valamint Reszegi (Reszegh) István, Malakuczi János és Kunos Sándor terhére a háborús bűncselekmény elkövetésének alapos gyanúját. Bár Bodor

¹²⁹ Hdgy.: hadnagy.

¹³⁰ „Abdai gyilkosok”, 295. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

¹³¹ „Abdai gyilkosok”, 296. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

¹³² Uo.

¹³³ „Abdai gyilkosok”, 297. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

¹³⁴ „Abdai gyilkosok”, 302–303. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1975. július 14. Nytsz.: 3/6-662/75.

¹³⁵ Az Összefoglaló jelentés 1975. július 14-én, a III/1. Osztály első jogi jelentése 1975. augusztus 11-én, míg III/1. Osztály második jogi jelentése 1975. szeptember 16-án kelt (Nytsz.: 916-127/75.).

vallomását több közvetett bizonyíték alátámasztja, vallomása nem aggálymentes. Nevezett ugyanis súlyos agyzsugor megbetegedésben szenved. Az általa terhelő adatokkal megjelölt személyek a bűncselekmény elkövetését, abban való közreműködésüket tagadják. Bodor vallomásán kívül más személyi bizonyíték a háborús bűncselekménynek az általa megnevezett személyek részéről történt elkövetésre vonatkozóan nem áll rendelkezésre. Ilyen körülmények között szükségesnek mutatkozik a bűncselekmény elkövetésének alapos gyanúját megnyugtatóan megalapozó – a Koordinációs Bizottság részéről az eljárás megindítása melletti állásfoglalás kialakítását lehetővé tevő – bizonyítékok beszerzése.¹³⁶ Valószínű tehát, hogy a Vizsgálati Osztály az első jogi véleményben az említettek terhére a háborús bűncselekmények elkövetésének alapos gyanúját megalapozottnak találta. Ismeretlen okból ez az álláspont megváltozott, és ahhoz, hogy a Koordinációs Bizottság döntsön a gyanúsítottak elleni eljárásról, újabb bizonyítékok beszerzését indítványozta. A Vizsgálati Osztály konkrétan javasolta, hogy mind a négy gyanúsítottat ismételten hallgassák meg, s „az újbóli meghallgatások eredményétől függően nyílik lehetőség a háborús bűncselekmény elkövetésével felmerült személyek terhére az alapos gyanú fennforgásának megállapítása”. A jogi véleményben foglalt javaslatok végrehajtásáról azonban ismételten nincs dokumentum. Nem tudjuk, hogy a gyanúsítottak ismételt meghallgatására végül sor került-e, és ha igen, akkor mi volt annak az eredménye. A második jogi vélemény megszületése után két hónappal megszületett az „Abdai gyilkosok» fedőnevű háborús ügy lezárására [vonatkozó – Cs. T.] javaslat”.¹³⁷ A javaslat a gyanúsítottak személyére koncentrál, és megállapítja, hogy „Bodor Sándor és az általa felvetett személyek mint keretlegények 1943-ban és 1944-ben Borban teljesítettek szolgálatot, és valamennyien részt vettek a munkaszolgálatosoknak Hegyeshalomba történő kísérésében. Nevezettek tevékenységére utaló egyéb adatokat – annak ellenére, hogy minden rendelkezésre álló lehetőséget felhasználunk – bizonyítani nem tudunk.”¹³⁸ A javaslat külön kitér a két MSZMP-tag, Bodor és Reszegi helyzetére. Míg Reszegi esetében „a felmerült adatokról” az illetékes pártbizottság első titkárát nem tájékoztatták, addig Bodor esetében „a személyével kapcsolatosan felmerült adatokról az MSZMP XIII. ker. pártbizottság első titkárát 1973. június 12-én szóban tájékoztattuk, azzal, hogy ügyének teljes kivizsgálása után megállapításainkat írásban közöljük”.¹³⁹ Ugyanitt később azt rögzítették, hogy a Bodorral és Reszegivel kapcsolatos megállapításokról szükséges „a BM Titkárságán keresztül, átiratban tájékoztatni az illetékes pártbizottságok első titkárát. Egyben kérni, hogy nevezettek párttagságával kapcsolatos állásfoglalásukat írásban közöljük szervünkkel. Ezt követően a kapott vélemény alapján dönteni a nyilvántartásba vételüket illetően.”¹⁴⁰ A pártbizottságoktól a kért vélemény időközben beérkezhetett, mivel Molnár Lajos rendőr őrnagy tizenkilenc hónappal később¹⁴¹ kézi bejegyzéssel egészítette ki

¹³⁶ „Abdai gyilkosok”, 285. Jelentés, Budapest, 1975. augusztus 11. Nytsz.: 916-127/75.

¹³⁷ „Abdai gyilkosok”, 304–307. „Abdai gyilkosok” fedőnevű háborús ügy lezárására javaslat. Budapest, 1975. november 27. Nytsz.: 3/6-907/75.

¹³⁸ „Abdai gyilkosok”, 306–307. „Abdai gyilkosok” fedőnevű háborús ügy lezárására javaslat. Budapest, 1975. november 27. Nytsz.: 3/6-907/75.

¹³⁹ „Abdai gyilkosok”, 306. „Abdai gyilkosok” fedőnevű háborús ügy lezárására javaslat. Budapest, 1975. november 27. Nytsz.: 3/6-907/75.

¹⁴⁰ „Abdai gyilkosok”, 307. „Abdai gyilkosok” fedőnevű háborús ügy lezárására javaslat. Budapest, 1975. november 27. Nytsz.: 3/6-907/75.

¹⁴¹ Uo. „Javitotta 1977. június 16. Molnár Lajos őr.”

a gépelt szöveget, miszerint Kunos Sándort és Malakuczi Jánost kutató nyilvántartásba kell venni.¹⁴²

Bodor ügyében 1973-ban Rácz Pál főcsoportfőnök, belügyminiszter-helyettes engedélyezte a gyanúsított párttag „bizalmas nyomozás alá vonását”, és ő döntött arról, hogy még a bizalmas nyomozás idején tájékoztatassák Bodor pártszervezetét.¹⁴³ Ez meg is történt, mivel az 1973 májusában kelt javaslat végén kézírással azt jegyezték be, hogy „A XIII. ker. PB első titkárát – Kovács Károly et.-at¹⁴⁴ 1973. június 12-én a fentiek szerint Szigetvári et. tájékoztatta.”¹⁴⁵ Egyértelmű azonban, hogy az ügyben még magasabb fórumok is tájékozottak voltak. Benkei András a titkos nyomozás egész időszaka alatt a belügyminiszteri posztot töltötte be (1963–1980), és ezzel egyidejűleg az MSZMP Központi Bizottsága tagja is volt (1959–1988). Benkei hivatalból tagja volt a Koordinációs Bizottságnak, amelynek tehát döntenie kellett a dossziében meggyanúsítottak sorsáról. Ez a testület „egy titokban tevékenykedő, de nagyhatalmú grémium” volt (1957–1988), amelynek feladata volt „a pártvezetés, valamint az igazságügyi és bűnüldöző szervek közötti koordináció”, és funkciója az volt, hogy a felsorolt szervek vezetői „a felmerült vitás kérdéseket maguk között megtárgyalják”, illetve, hogy a bűnüldöző munkával kapcsolatban „az MSZMP vezető szervei vagy a Kormány elé terjesszen” javaslatokat.¹⁴⁶

Nem tudható, hogy Radnóti ifjúkori barátjának, a kultúrpolitika nagyhatalmú irányítójának, Aczél Györgynek – aki a Politikai Bizottság tagja és Minisztertanács elnökhelyettese volt, és akinek a keresztapaságát Radnóti éppen a bori munkaszolgálat idején vállalta el¹⁴⁷ –, volt-e tudomása a titkos nyomozásról, vagy volt-e befolyása az ügy kimenetelére vagy a Koordinációs Bizottság esetleges álláspontjára.¹⁴⁸

A Nyílt Társadalom Archivum (OSA) jövótábjáról az interneten olvasható a Koordinációs Bizottság eddig fellelt terjedelmes iratállománya. A koordinációs értekezletek anyagainak (1968–1988) áttanulmányozása után elmondható, hogy 1965-ben „megállapodás történt, hogy a jövőben a nyílt nyomozások megindítása előtt a háborús és népellenes bűntetteket a koordinációs értekezletek elé kell terjeszteni”.¹⁴⁹ Valóban számos esetben kerültek ide ilyen előterjesztések, és ezekben az értekezlet állást is foglalt. Ezen ügyek között azonban jelenlegi ismereteink alapján az abdai gyilkosság ügye nem szerepelt. Lehetséges, hogy a még lapangó iratállományban később fellelhető lesz, ugyanakkor látni kell, hogy a koordinációs értekezletek elé sokkal kidolgozottabb és jogi értelemben megalapozottabb anyagok kerültek annál, mint ami ebben a dossziében található. Nem tudjuk tehát, hogy a dosszié ügyében a Koordinációs Bizottság felfelé (MSZMP vezetői szervei és a Kormány) vagy lefelé (BM és BM III/III.) megfogalmazott-e bármit is. Véleményem szerint azonban a második jogi jelentésben foglalt ismételt meghallgatásokat sem hajtották végre, vagy azok nem hoz-

¹⁴² Ugyanitt szerepel a már idézett utasítás, hogy Tolnai Gábort tájékoztatni kell a „Radnóti Miklós meggyilkolásával kapcsolatos körülményekre keletkezett adatokról”.

¹⁴³ „Abdai gyilkosok”, 158–160. Javaslat. Budapest, 1973. május 28. Nytsz.: 3/6-310/73.

¹⁴⁴ Et.: elvtárs.

¹⁴⁵ „Abdai gyilkosok”, 160. Javaslat. Budapest, 1973. május 28. Nytsz.: 3/6-310/73.

¹⁴⁶ Révész Béla: A Koordinációs Bizottság iratállománya. <http://www.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/koordinacios.shtml>

¹⁴⁷ V. Bálint Éva: Aczél mint történelmi látélet – Beszélgetés Révész Sándorral. Magyar Hírlap, 29. évf. (1996) 197. sz. 11.

¹⁴⁸ Aczél György nem volt tagja a Koordinációs Bizottságnak.

¹⁴⁹ Koordinációs Bizottság 3. sz. emlékeztető. 3./b./ Budapest, 1965. október 25. Ko/360/5/1965. sz. Magyar Országos Levéltár, MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztály, Koordinációs Bizottság, 288. f. 31/V/1. őe. 1–92. d. Az ülésen jelen volt Benkei András belügyminiszter. <http://www.osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/koordinacios.shtml>

tak érdemi előrelépést, így nem volt lehetséges jogilag megalapozott előterjesztés a Koordinációs Bizottság felé. Ha ez így van, akkor viszont a BM legfelsőbb szintjén hozhattak döntést az ügy lezárásáról.

Az ügy lezárására vonatkozó javaslat és a jogi jelentések tanúsága szerint az ügy legvégző szakaszában a BM számára kizárólag a gyanúsítottak személye, a terhükre megállapítható bűncselekmény elkövetése, a felelősségre vonhatóságuk és párttagságuk kezelése volt a fő kérdés. A bizalmas nyomozásnak és lezárásának tehát volt egy titkosszolgálati, egy politikai és egy jogi szintje. A nyomozás szigorúan titkosan, operatív módon folyt a BM III/III. Csoportfőnökség szabályai szerint, a párttag gyanúsítottak vonatkozásában miniszterhelyettesi szinten hoztak szakmai–politikai döntéseket. Jogi szinten egy rövid életű vádemelési javaslatot egy végleges vádemelést elutasító javaslat követett. Erről viszont már a BM felett álló, politikai–szakmai szempontokat egyesítő testület dönthetett. Nem tudjuk megítélni, hogy végül a politikai vagy a szakmai (jogi) szempontok kerültek-e túlsúlyba, és melyik szempont dominanciája alapján zárták le a végül is vádemelés nélkül a dossziét.

A gyanúsítottak jogi minősítése¹⁵⁰

A mellékletek felsorolásánál már részletesen szóltunk a dosszié végén található Adatlapokról. Egyedül ezek adhatnak választ arra a kérdésre, hogy a gyanúsítottak cselekménye végül milyen jogi minősítést kapott. Az adatlapokon nevesített személyek (Bodor Sándor, Kunos Sándor, Malakuczi János) és az eredetileg sem nevesített gyanúsított (Reszegi István?) között, nem tudni, miért tettek ily módon különbséget, de biztosan nem játszott ebben szerepet az illetők párttagsága, hiszen Bodort például nevesítették.

Az adatlapokon szereplő alapadatok teljesen megegyeznek,¹⁵¹ tehát eredetileg mind a négyen az abdai gyilkosság elkövetésének gyanúsítottjai voltak. Mind a négyük esetében az áll a „parancsnoki döntés” rovatban, hogy „megszüntetés”. Ezutóbbi döntés alapjaként azt rögzítették, hogy „büntethetőséget kizáró ok forog fenn”. A döntéshozók tehát az abdai gyilkossággal gyanúsítottakat végül nem vádolták meg háborús büntettel, ami soha el nem évülő cselekmény.¹⁵² Ehelyett egy jóval enyhébb, konkrét jogszabályi hivatkozás nélkül törvényi tényállás megvalósításával, a 'háborús kegyetlenkedés' elkövetésével vádolták őket.

A 'háborús kegyetlenkedés' törvényi tényállása az 1975-ben hatályos Büntető Törvénykönyv (Btk.)¹⁵³ szerint azt jelenti, hogy „aki háború idején a nemzetközi jogszabályok megsértésével a védtelen polgári lakosságot, a menekülteket, a sebesülteket, a betegeket, a fegyveres erő azon tagjait, akik a fegyvert már letették, továbbá a hadifoglyokat embertelen bánásmódban részesíti, öt évtől tizenkét évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő” (Btk. 139. § /1/). Ugyanebben az esetben „a büntetés tíz évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztés vagy halál, ha a büntett halált okozott” (Btk. 139. § /2/). Nem tudjuk, hogy a

¹⁵⁰ A büntetőeljárásban részt vevő terhelt személy jogi megnevezése attól függ, hogy az eljárás melyik szakaszáról van szó. A terhelt a büntetőeljárás valamennyi szakaszában részt vesz, de a nyomozati szakaszban a megnevezése 'gyanúsított', a vádirat benyújtását követően pedig 'vádolt'. A bűnösséget megállapító ítélet jogerőre emelkedését követően a terhelt megnevezése 'elítélt'. Esetünkben nem lehetséges e megnevezések pontos használata, mivel itt egy titkos nyomozásról van szó, amely éppen azt célozta, hogy a gyilkossággal megvádolt személyek ellen lehet-e, érdemes-e nyílt büntetőeljárást kezdeményezni.

¹⁵¹ „Abdai gyilkosok”, 308–322. Adatlapok. Nytsz.: nincsen egyértelműen azonosítható számuk.

¹⁵² Lásd: 1971. évi 1. törvényerejű rendelet a háborús és az emberiség elleni bűntettek elévülésének kizárásáról az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyűlése által New Yorkban az 1968. évi november hó 26. napján elfogadott nemzetközi egyezmény kihirdetéséről.

¹⁵³ 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről.

minősítő konkrétan melyik sértetti körre utalt, de minden bizonnyal „sebesültek” és/vagy „betegek” sérelmére elkövetett embertelen bánásmód megvalósítására vagy pedig a halált okozó embertelen bánásmód büntettségére gondolhatott. (Az első esetben az elévülési idő tizenkét év, a második esetben húsz év.¹⁵⁴) Vagyis a négy gyanúsított terhére a dunántúli útszakaszon bekövetkezett, beteg és sebesült bori munkaszolgálatosokkal szembeni embertelen bánásmód és/vagy az ennek következtében bekövetkezett halálokozás büntetést rótták fel. Az utóbbi, legsúlyosabb változatot figyelembe véve ez azt jelentette, hogy a halált okozó, befejezett büntetett elévülési ideje 1964. október végén – november elején beállt, mivel az elkövetés ideje 1944. október vége – november eleje volt. A háborús kegyetlenkedéssel megvádolt négy személy tehát a törvényes elévülési idő letelte miatt 1975-ben már valóban nem volt büntethető.

Az abdai gyilkosság elkövetésével, az abban való bármilyen részvétellel tehát a négy személy egyikét sem gyanúsították meg. A bizalmas nyomozás során ugyanakkor nem vizsgálták a menet során mutatott viselkedésüket; a menetelő munkaszolgálatosok megverésére, a sebesültekkel, betegekkel való embertelen bánásmódra stb. vonatkozóan nem gyűjtöttek adatokat. A háborús kegyetlenkedés büntette így a dossziéból még közvetett bizonyítékokkal sem volt alátámasztható. Ha a jogi jelentés az abdai gyilkossággal megvádoltak jogállását aggályosnak minősítette, akkor az legalább annyira igaz a háborús kegyetlenkedés tényállás megvalósulására is. Amennyiben viszont a nyomozati anyagból a döntéshozóknak a háborús kegyetlenkedés törvényi tényállása megállapítható volt, úgy ennél megalapozottabban lett volna megállapítható az abdai gyilkosság elkövetése, vagyis háborús büntettség megvalósítása. (Nem fér kétség ahhoz, hogy mind a négy gyanúsított ismételtén vagy folytatólagosan megvalósította a háborús kegyetlenkedés törvényi tényállását, viszont ennek még közvetett bizonyítása is hiányzik a dossziéból.)

Nyilvánvaló tehát, hogy egy, a valódi és mindennemű felelősségre vonást elkerülni akaró, felsőbb szintű politikai–szakmai döntés született, amelynek ezt a jogi formáját találták ki. Jogi–szakmai argumentáció ez egy politikai–szakmai döntéshez. Jelzés az apparátusnak, a szereplőknek, hogy a bizalmas nyomozás nem volt teljesen eredménytelen; ha a gyanúsítottak az abdai gyilkossággal nem is megvádolhatók, azért követtek el büntetettek; a megállapított büntetteknek vannak megtalált elkövetői; a politika és a büntetőjog meg is büntethetné őket, de felelősségrevonásukra már nem kerülhet sor. Mindennek azonban már semmi köze Radnóti Miklóshoz vagy az abdai kivégzéshez! A belügyi apparátusnak és a politikai döntéshozóknak a tisztázatlan vagy tisztázhatatlan bűnügy, a felemás jogi helyzet végleges lezárására irányuló formális megnyilvánulása ez.

A kreált törvényi tényállás meghatározása után a Büntető Törvénykönyv logikája szerint kizárólag „a büntethetőséget megszüntető okok” közül a „büntethetőség elévülése” vagy a „cselekmény társadalomra veszélyességének megszűnése” jöhetett volna szóba (voltaképpen azonban inkább az első). Ezzel szemben mind a négy személy adatlapján az áll, hogy „büntethetőséget kizáró ok forog fenn” (a konkrét törvényi helyet nem nevezték meg). A két meghatározás között, vagyis „a büntethetőséget megszüntető ok” és „a büntethetőséget kizáró ok” között csak látszólag jelentéktelen a különbség. Az utóbbi esetben ugyanis – a korabeli hatályos Btk. szerint – érdemben kizárólag két törvényi tényállás, „az elmebetegség, a gyengeelméjűség és a tudatzavar” és/vagy „a kényszer és a fenyegetés” jöhet szóba.¹⁵⁵ Az első esetben¹⁵⁶ ez annyit tesz, hogy a befejezett háborús kegyetlenkedéssel megvádolt

¹⁵⁴ 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről. 31. § a) b).

¹⁵⁵ 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről. 19. § b) c).

¹⁵⁶ 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről. 21. § (1) (2).

négy személy mindegyike azért nem büntethető, mert a bűncselekményt – mai megfogalmazásban – kóros elmeállapotban követték el. Bodor Sándor esetében a kóros elmeállapot megalapozott lenne (négy éve súlyos agysorvadásban szenvedett), de csak akkor, ha az elkövetés idején már ebben a betegségben szenvedett volna. De Bodor 1944-ben nem szenvedett kóros elmeállapotban, az utóbb bekövetkezett agysorvadás a bűncselekmény korábbi elkövetését nem teszi meg nem törtéنتté, és nem zárja ki Bodor büntethetőségét. A szabály ilyenkor az, hogy az eljárást a terhelt felgyógyulásáig fel kell függeszteni, ha pedig az elévülési idő beálltaig nem gyógyul meg, akkor a büntethetősége az elévülés okából szűnik meg. A többi gyanúsított esetében viszont az esetleges felelősségrevonás idején meglévő testi bajok (tüdőbetegség, vesebetegség) nem tartoznak a kóros elmeállapot kategóriájába, így rájuk ezért nem vonatkozhatna ez a büntethetőséget kizáró ok.

A másik, esetükben szóba jöhető, büntethetőséget kizáró ok a kényszer és fenyegetés.¹⁵⁷ Nem büntethető ugyanis az, „aki a cselekményt olyan kényszer vagy fenyegetés hatása alatt követte el, amely miatt képtelen volt az akaratának megfelelő magatartásra” (Btk. 23. § /1/). „Ha az elkövetőt a kényszer vagy a fenyegetés csupán korlátozta az akaratának megfelelő magatartásban, büntetését korlátlanul enyhíteni lehet” (Btk. 23. § /2/). Amennyiben a döntéshozók ebben találták meg a gyanúsítottak büntethetőségét kizáró okot, akkor ez azt jelenti, hogy kényszer és fenyegetés hatása alatt kegyetlenkedtek beteg, valamint sérült bori munkaszolgálatosokkal, és esetleg így okozták néhányuk halálát. Vagyis a négy gyanúsított keretlegény feletteseik, Marányi Ede, Pataki Ferenc, Juhász Pál és Tálás András parancsára követték el a háborús kegyetlenkedés büntettét, és büntettük korlátlanul volt enyhíthető.

Nyilvánvaló, hogy jogi koherencia-zavar van a terhükre megállapított tényállás és a büntethetőségüket kizáró ok megnevezése között; hogy a cselekmény elkövetésekor egyikük sem szenvedett – jogi és egészségügyi szempontból – kóros elmeállapotban (az esetleges ittas állapot nem számít ennek); háborús kegyetlenkedés esetében nem lehet megalapozottan hivatkozni a kényszerre és fenyegetettségre; befejezett háborús kegyetlenkedés esetében nem mentesít a felelősségrevonás alól a „parancsra tettem” elve; az utóbbi esetben a már nem élő vagy ismeretlen helyen tartózkodó parancsnokokra való hivatkozás a felelősség minden terhét leveszi az elkövetők válláról. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogi megnevezéseket a parancsnoki döntést követő formális, jogilag megalapozatlan, a problémát látzólag feloldó megoldásnak kell tekinteni. Jogi formába öltöztetett színjáték ez, aminek már nemcsak semmi köze Radnótihoz és az Abdán meggyilkolt társaihoz, a menetben történetekhez, de szakmai-jogi szempontból méltatlan lezárása egy hosszú és nehéz nyomozati munkának, és szégyenteljes megközelítése a bori munkaszolgálatos menetben történeteknek.

¹⁵⁷ 1961. évi V. törvény a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről. 23. § (1) (2).

TAMÁS CSAPODY

The Abda Murderers

In the summer of 1946, 22 bodies were exhumed at Abda, a village near Győr. The victims murdered there in November 1944 were Jewish labor servicemen returning from the Serbian town of Bor and Szabadkirályszabadja, heading for Hegyeshalom. Among the executed was the poet Miklós Radnóti. To uncover the details of the execution and to identify the perpetrators, the Ministry of Home Affairs (Belügyminisztérium, BM) launched a secret investigation in 1967 that lasted till 1975. The nationwide probe was carried out with varying intensity, and the documentation of the findings was collected under the code name “The Abda Murderers”. “The Abda Murderers” dossier was kept in the Historical Archives of the State Security Agency and has been available for research since 1995.

The Third “State Security” Chief Directorate of the Ministry of Home Affairs showed unprecedented thoroughness during the investigation. They consulted literary historians, did research in archives and at the scene, tracked down the surviving labor servicemen from Bor and dozens from among the military guards as well as Abda residents and those who had participated in the exhumation. The file contains a great deal of new information about the story of the “Bor march” as well as the execution of Miklós Radnóti and his companions. Some of these new findings support but some contradict what we previously knew of the incident. However, the primary goal of the investigation was to identify the murderers who had committed war crimes at Bor and bring them to account. Finally, the political police came up with an accurate record of the murder and named the persons suspected of carrying out the execution but was unable to fully substantiate its claims. The legal uncertainties and the accompanying political considerations – as well as the fact that some of those charged with the murders were MSZMP members – together may have contributed to the fact that in the end charges were not brought against them, and it is only now that the contents of the dossier could see the light of day for the first time.

PALLAGI MÁRIA

„Az osztrák kapcsolat”

*Franz König, bécsi bíboros látogatásai
Mindszenty József hercegprímásnál (1963–1971)**

A hidegháború alatti osztrák–magyar egyházpolitikai kapcsolatok egyik fő színterét a bécsi bíborosnak, Franz Könignek – a Vatikán megbízásából – a Mindszenty-ügyben tett közvetítő kísérletei jelentették. A kérdés általunk vizsgált dimenzióban történő elemzése azért is érdekes, mivel jó néhány mozzanatában szimbolizálja a vasfüggöny mögötti egyház mozgásterét, útkeresési kísérleteit. Kutatásunk azonban nem szűkíthető csupán a magyar prímás által előidézett „abnormális szituáció” (mint ahogyan az amerikai diplomácia 1971 őszén jellemezte Mindszentynek a budapesti amerikai követségen való tizenöt éves tartózkodását¹) tematizálására; éppen ezért a kérdésnek az érintett hatalmak kontextusában tör-

* Bécsi kutatásaimat az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány és a Mindszenty Társaság támogatta, amit ezúton is köszönök. Hálával tartozom továbbá Szóts Istvánné Gyenes Máriának vendégszeretetéért. A téma kutatását a közelmúltban kezdtem különböző budapesti, illetve bécsi levéltárakban. Tekintettel arra, hogy Magyarországnak 1945 és 1990 között nem volt diplomáciai kapcsolata a Vatikánnal – 1945. április 4-én Angelo Rotta apostoli nunciust a szovjet hatóságok kiutasították Magyarországról, ezáltal a magyar–vatikáni kapcsolatok formálisan megszakadtak, egészen 1990. február 9-ig, amikor Budapesten Németh Miklós és Agostino Casaroli szentszéki bíboros államtitkár aláírta a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről szóló egyezményt –, és a Szentszék vonatkozó forrásai jelenleg még alig hozzáférhetőek, különös jelentőséget kapnak a vatikáni osztrák követek jelentései, az *Österreichisches Staatsarchiv – Archiv der Republik, Auswärtige Angelegenheiten, Sektion II-pol.* iratanyaga. Miután az adott problémában a Vatikán, a Magyar Népköztársaság, az Amerikai Egyesült Államok és – tekintettel arra, hogy kutatásunk két főszereplője Mindszenty és König bíboros – Ausztria a „fő mozgatók”, úgy ítélem meg, nemcsak a szentszéki osztrák diplomaták jelentéseit indokolt feldolgozni, hanem König közép-kelet-európai „missziói” miatt érdemes áttekinteni az osztrák diplomatáknak a térség országaiból küldött jelentéseit. Céлом – első lépésként – rekonstruálni König bíboros Mindszenty hercegprímásnál 1963 és 1971 között tett látogatásait. Megítélésem és eddigi tapasztalataim szerint s a témához kapcsolódó publikációk ismeretében, a két bíboros közötti kapcsolatok, találkozások elemzésében feltehetően további új forrásokat találhatunk a bécsi *Diözesanarchiv* gyűjteményében, s e levéltáron belül folyamatban van egy *Kardinal-König Archiv* kialakítása is. A levéltár igazgatójával, dr. Annemarie Fenzl asszonnyal, aki König bíboros titkárságának vezetője is volt, 2005 óta állandó kapcsolatban, s jöllehet ígéretét kaptam arra, hogy rendelkezésemre bocsátja a vonatkozó gyűjteményeket, erre a mai napig nem került sor. Csak remélni tudom, hogy Fenzl asszony a közeljövőben érzékeli e kutatások fontosságát, és lehetővé teszi a König Levéltár vonatkozó dokumentumainak feltárását, illetve publikálását. A Mindszenty-kérdés jeles kutatója, Somorjai Ádám, aki az utóbbi években számos új forrást publikált a témában, s akinek írásaira tanulmányunkban is hivatkozunk, szintén megemlíti „*Majd' halálra ítélve*” című kötetében, hogy „König 1963–1971 közötti számos látogatásának kronológiája és tematikája csakúgy, mint a két bíboros kapcsolattartása még feldolgozásra vár.” Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez.* Budapest, 2008. 146.

¹ „It was an abnormal Situation.” Idézi: Somorjai Ádám (szerk.): „His Eminence Files”, *American Embassy, Budapest. Mindszenty bíboros az Amerikai Nagykövetségen.* Budapest, 2008. 275–276.

ténő vizsgálatát tartjuk szem előtt, párhuzamot vonva a szatellitállamok egyházainak lehetőségei között.

Ausztria geostratégiai helyzetéből adódóan az összekötő (híd) szerepét töltötte be a térségben az egyházpolitika területén is, mely „küldetésben” az általunk vizsgált korszakban kiemelkedő szerep jutott a bécsi bíborosnak, Franz Könignek.

Franz König bécsi bíboros² 2003. június 10-én a Bécsi *Stephansdomb*ban megrendezett „*Europa-Friedensvesper*” alkalmával hallhattam visszaemlékezni a Kelet-Közép-Európában tett útjaira, azok előzményére, körülményeire. Meghatározó volt e „misszió” 1960. február 13-án Varasdnál (Varaždin) elszenvedett autóbalesete, amikor Zágrábba indult Alojzije Stepináč bíboros temetésére. (Stepinačot 1946-ban a kommunista rezsim tizenhat év kényszermunkára ítélte.) König bíboros számára ez a baleset szimbolikusan az új keletpolitika kezdetét jelentette.³ Mély benyomást tett rá, amit kórházi ágyából látott a falon: nem egy keresztet, hanem Tito képét. Ekkor fogalmazódott meg benne a kérdés, vajon a bécsi érseknek nem lenne-e feladata a vasfüggönyön túli keresztényekről gondoskodni.⁴

Mielőtt Mindszentyt felkereste, Lengyelországba látogatott a varsói bíboroshoz, Stefan Wyszyńskihez.⁵ A Vatikán korábban bizalmatlan volt Wyszyńskivel szemben (1956-ban,

² A König bíborosról szóló irodalom meglehetősen gazdag, e helyen néhányat említünk: Feichtlbauer, Hubert: *Franz König. Der Jahrhundertkardinal*. Wien, 2003.; Fenzl, Annemarie: *Kardinal Franz König, Erzbischof von Wien (1956–1985)*. In: Mikrut, Jan (Hrsg.): *Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart*. Wien, 2006.; Zulehner, Paul (Hrsg.): *Gedenkschrift für Kardinal Franz König*. Ostfildern, 2004.

³ A Vatikán keleti politikájához lásd: Adriányi Gábor: *Die Ostpolitik der Päpste Pius XII., Johannes XXIII. und Paul VI. (1939–1978) am Beispiel Ungarns*. In: uő. (Hrsg.): *Papsttum und Kirchenreform. Festschrift für Georg Schwaiger zum 65. Geburtstag*. St. Ottilien, 1990. 765–786.; uő.: *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn. Der Fall Kardinal Mindszenty*. Herne, 2003.; Hürten, Heinz: *Leitlinien der Politik des Hl. Stuhles gegenüber Faschismus, Nationalsozialismus und Kommunismus 1922–1978*. Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte, Jg. 3. (1999) Nr. 1. 13–30.; Mészáros István: *Mindszenty és az „Ostpolitik”*. Budapest, 2001.; Raffalt, Reinhard: *Wohin steuert der Vatikan? München, 1974.*; Stehle, Hansjakob: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*. München, 1975.; uő.: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten*. Zürich, 1993.; Szabó Ferenc: *Az „Ostpolitik” emlékezete*. Vigilia, 57. évf. (1992) 11. sz. 844–848.

⁴ König bíboros ezt 1992-ben, Lukács Lászlóval folytatott beszélgetése során a következőképpen fogalmazta meg: „Akkoriban a vasfüggöny még átjárhatatlan volt, 1960-ban mégis megpróbáltam vízumot kérni Jugoszláviába, hogy részt vegyek Stepinač temetésén. Legnagyobb meglepetésemre meg is kaptam a vízumot. Ekkor Varaždin mellett súlyos autóbaleset ért, a jeges úton frontálisan összeütköztünk egy teherautóval. Sokáig feküdtem súlyos állapotban a helybéli kórház egyik szobájában. A falon mindössze egy Tito-kép lógott. Akkor gondolkoztam el rajta: nem az-e a gondviselés akarata, hogy a bécsi érsek – földrajzi helyzeténél fogva is, hiszen a vasfüggöny közvetlen közelében él – viselje gondját a kelet-európai egyházaknak?” Lukács László: *A Vigilia beszélgetése Franz König bécsi bíborossal*. Vigilia, 57. évf. (1992) 11. sz. 850.

⁵ Lásd erről az Állambiztonsági Szolgálat következő jelentését: „XXIII. János pápa és irányvonalának hívei az államtitkárságon belül igyekeznek minél gyorsabban normalizálni Lengyelországgal való viszonyukat. Wyszyński legutolsó, Rómában tett látogatása többek között azt a célt szolgálta, hogy megbeszélje az állam és egyház közötti viszony helyzetét, úgyszintén konkrét megegyezés megkötésének perspektíváit és feltételeit. Ismerve Wyszyński ellenállását az állammal való megegyezés gyors megvalósításával szemben, a pápa König bíborost bízta meg azzal, hogy vizsgálja meg a helyszínen a lengyel katolikus egyház helyzetét és annak lehetőségét, hogy a Vatikán és Lengyelország között szabályozható legyen a viszony. König bíboros mint kívülálló megfigyelő kellett, hogy megfelelő relációt terjesszen fel a Vatikánba, amely megengedné a pápának, hogy Wyszyński befolyásától függetlenül, gyorsan határozhasson. König missziójának másik célja, mint ismeretes, az volt, hogy Budapesten Mindszenty bíborossal tárgyaljon [...] és rávegye őt Magyarország elhagyására. [...] König bíboros lengyelországi látogatásáról beszélve Wyszyński aláhúzta, hogy ez a látogatás óriási hatással volt a bécsi érsekre, miután nem feltételezte, hogy az egyház ilyen nagy be-

szabadulását követően) – megkérdőjelezve lojalitását –, úgy vélték róla Rómában, hogy túl szoros kapcsolatban áll a lengyel kommunista rezsimmel.⁶ A Szentszéknél – legalábbis bizonyos körökben – még tartották magukat a XII. Pius pápa idejéből megmaradt beidegződések: „A kommunistákkal nem tárgyalunk.”⁷

XXIII. János pápa pontifikátusával⁸ azonban új korszak kezdődött,⁹ mely hatással volt a Szentszék külpolitikai konstellációira is. Ennek eredményeként a Vatikán szakított korábbi – XII. Pius pápa uralkodását egyértelműen meghatározó – antikommunista szemléletével, és kapcsolatot keresett a szatellitállamokkal.¹⁰ König bíboros missziói is ennek az új külpolitikai irányvonalnak a kontextusában értékelendők.

Az első kapcsolatfelvétel XXIII. János pápa új kurzusának szellemében

A bécsi bíboros első ízben 1963. április 18-án¹¹ kereste fel Mindszenty József hercegprímást az Amerikai Követségen. Mint fentebb utaltunk erre, Königet budapesti útjára XXIII. János pápa is biztatta, aki a bécsi érseket rendkívül sokra tartotta. Ezt bizonyítja, hogy pontifikátusa alatt nevezték ki Königet bíborossá.¹²

folyással rendelkezik a kommunista Lengyelországban élő tömegekre.” Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), 3.1.5. Operatív dossziék. O-14963/5. „Canale”, 1963. A Vatikán és Lengyelország.

⁶ András Imre: *A „keleti politika” újra kezdődik?* című írásában rámutat, hogy Lengyelországban az egyház elég erős volt ahhoz, hogy a kommunistákat mérsékletre szorítsa, és Rómával elfogadtassa az állammal kötött megegyezést. Ezzel szemben Magyarországon súlyos csapásokkal (Mindszenty bíboros bebörtönzése, szerzetesek elhurcolása) kényszerítettek rá az egyházra egyfajta megegyezést. Távolatok, 4. évf. (1994) 1. sz. 127–132. Az írás recenzió Hansjakob Stehle tanulmányunkban is hivatkozott *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Pápste und die Kommunisten* című könyvéről.

⁷ XII. Pius pápa ezen állásfoglalása 1956-os Karácsonyi Körlevelében is egyértelműen kifejezésre jut: „Mi értelme lenne a dialógusnak, ha egyszerűen nem létezik közös nyelv közöttünk?” Joseph Kripp jelentése dr. Leopold Figlnek 1958. január 20-án: *„Private vatikanische Stimmen zu den Äusserungen Gromykos über eine Kontaktaufnahme mit dem Heiligen Stuhl in der Frage des Weltfriedens.”* Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Archiv der Republik (AdR), Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten (BMfAA), Sektion II-pol., Berichte Vatikan 1958, Zl. 6-Pol/58.

⁸ 1958. október 28. – 1963. június 3.

⁹ XXIII. János pápa karizmatikus egyéniségével és dialóguskészségével új tartalmat adott az egymás mellett élésnek. Az 1962–1965 közötti II. Vatikáni Zsinat, az *„aggiornamento”* és a világegyház püspökeinek gyakori találkozása mozgásba hozta a jóakarató erőket, és elindította a dialógust nemcsak az egyházon belül, de a tőle távolálló világgal is. Vö.: András: *A „keleti politika” újra kezdődik?* 129.

¹⁰ „XXIII. János római pápa nem egy ízben nyilatkozott a világbéke és a békés egymás mellett élés megőrzése mellett. [...] Lemondván a kommunizmus elleni keresztes hadjáratról, a pápa a harc formáit békés ideológiai, doktrinális és kulturális alapokra kívánja áthelyezni. XXIII. János ilyenformán akarja kiszélesíteni a katolikus egyház befolyását a világban.”; „XXIII. János – Monsignore Capovilla (a pápa személyi titkára) kijelentése szerint – erőteljesen törekszik a Vatikán és a szocialista országok közötti viszony megjavítására, gondolván, hogy az egymás mellett élés az egyetlen realiztikus politika.” ÁBTL 3.1.5. O-14963/5. „Canale”, 1964. január 26. Adta: Gyóri Péter. A Vatikán általános fölfogása VI. Pál pápa működése óta – A Zsinat és a Kelet–Nyugat közötti viszony kérdése. Lásd még: „A pápa [...] számításba vette, hogy a kommunista kormányokkal egyes kérdésekben tárgyalni kell, és ehhez meg kell találni valamilyen elfogadható utat.” ÁBTL 3.1.5. O-14963/5. „Canale”, 1963. A Zsinat és a szocialista országok.

¹¹ Az első látogatás körülményeiről lásd: Fejérvy András: *König bíboros első találkozója Mindszenty Józseffel*. In: „Isten szolgája”. Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról (Budapest, Parlament, 2006. november 4.). Lakitelek, 2007. 79–108.

¹² XXIII. János pápa döntését következőképpen kommentálta: „Ők azok, akiket jól ismerek, és akiknél nem tartok szükségesnek különösebb vizsgálódásokat; a többiek esetében csak alapos megfontolás után kerülhet sor a bíborosi kinevezésre...”. Joseph Kripp jelentése Leopold Figlnek 1958.

A bécsi bíboros 2003. június 10-én felidézte ezen útja körülményeit is, beszélgetését XXIII. János pápával. A pápa tette fel a kérdést először Königinnek, miért nem keresi fel Budapesten Mindszentyt.¹³ A bécsi bíboros válaszában utalt a nehézségekre, melyekkel egy bíborosnak szembe kellett néznie, ha a vasfüggönyön túlra akart átjutni.¹⁴ Április 18-án mindezek ismeretében kocsival kelt útra Ausztria magyarországi követével, vatikáni útlevelel. Útját olyannyira titokban tartotta, hogy titkárait sem informálta, mint ahogy arról maga nyilatkozott, azzal a céllal, hogy azok jóhiszeműen elmondhassák az újságíróknak: „A bíboros útlevele az íróasztal fiókjában van, autója a garázsban áll.”¹⁵

E „biztonsági intézkedések” után került sor a találkozóra Mindszenty bíborossal az Amerikai Követségen.¹⁶ A primást meglepte a látogatás,¹⁷ latinul kérdezte Königet: „Mit vár

november 18-án. „*Zu den bevorstehenden 23 Kardinalsernennungen*”: Zl. 64-Pol/58. ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. König bíboros 1996-ban az osztrák televízióban (ORF 2) adott interjúban, melynek ismétlésére 2008. október 26-án került sor *In memoriam Helmut Zilk* címmel – miután a beszélgetőpartner Helmut Zilk volt –, így emlékezett kinevezésére: „XXIII. János pápa szimpatizált velem, és egy beszélgetés során a következőket mondta: A bíborosok egy része úgy gondolja, nem kellene Önt bíborosnak kineveznem [a konkordátum körüli viták miatt; P. M.], én azonban másként gondolkodom: először kinevezem Önt bíborosnak, és azután a konkordátum kérdése is megoldódik.”

¹³ Néhány évvel később XXIII. János pápa utódja, VI. Pál is támogatta König közép-kelet-európai misszióit: „Nem tétlenkedhetünk, nem állhatunk meg a vasfüggöny előtt. Megoldást kell találnunk, hogyan léphetünk kapcsolatba ezekkel az országokkal, melyek geográfiailag hozzánk oly közel, ám egyébként oly távol vannak.” Idézi: Die Furche (Spezial), Nr. 23/5. Juni 2003.

¹⁴ „Feltételezem, hogy a magyar hatóságok azért engedtek be, mert úgy gondolták, arra akarom rábeszélni Mindszentyt, hagyja el az országot. Erről azonban szó sem volt.” Lukács: *A Vigilia beszélgetése Franz König bécsi bíborossal*, 850. König bíborosról 1960-ban az Állambiztonsági Szolgálat a következőket jelentette: „...A Vatikán egyik legbizalmasabb és irányító személye Ausztriában Dellapiane pápai nuncius, akit igen egyoldalú, szélsőséges, társadalmi rendünkkel szemben rendkívül ellenséges embernek jellemeznék. [...] A másik irányító személy Dr. Francesco König osztrák érsek, aki sokkal higgadtabb és megértőbb magatartást tanúsít államunkkal szemben.” ÁBTL 3.1.5. O-14963/1. „Canale”. 1960. február 4. Jelentés a magyar papi emigrációról és a MNK ellen folytatott ellenséges tevékenységről. A Mindszenty-kérdésről pedig ugyanebben a gyűjteményben a következő helyzetlemzés olvasható: „Mindszenty ügyéről dr. Zágón József és Mester István úgy nyilatkozott, hogy a Vatikán nem akarja őt kiszóktetni, vagy hasonló módon eltávolítani Magyarországról, ami bíborosi rangjára nézve sértő lenne, hanem látszólagos elégtételt kívánnak elérni számára.” ÁBTL 3.1.5. O-14963/5. „Canale”. 1964. január 26. Adta: Győri Péter. A Vatikán általános fölfogása VI. Pál pápa működése óta.

¹⁵ Vö.: Lukács: *A Vigilia beszélgetése Franz König bécsi bíborossal*, 851.; Balogh Margit: *Mindszenty József*. Budapest, 2002. A tervezett útról Ausztria Szentszéki nagykövete 1963. március 6-án a következőket jelentette: „Mint Ön is tudja, König bíboros a Magyar Püspöki Konferencia elnökének, Hamvas Endrének meghívására a közeljövőben Magyarországra szándékozik utazni, melyhez már meg is kapta a magyar hatóságoktól a beutazási engedélyt. Az utazással kapcsolatban megjegyzem, hogy az a Szentszék teljes egyetértésével történik. A Vatikáni Államtitkárságon remélik, hogy az osztrák bíborosnak Budapesten lehetősége lesz az amerikai követséget is felkeresni és ott Mindszenty bíborossal beszélni. Nem titok, és már a nemzetközi sajtóban is visszhangra talált, hogy a Szentszék szeretne mielőbb megoldást találni a Mindszenty ügyben. Ugyanakkor a Vatikánban hangsúlyozzák, hogy ebben a kérdésben semmi sem történhet a magyar primás teljes egyetértése nélkül. [...] Itt azzal is tisztában vannak, hogy a magyar főpásztor nem lesz könnyű megnyerni a Vatikán terveinek. König bíboros útja azért is különös jelentőséggel bír a Szentszék további magyarországi politikája szempontjából, mert a Vatikán nagy várakozással tekint a bécsi érsek véleményére arra vonatkozóan, hogy a magyar katolikusok, akik Mindszenty bíboros Magyarországon való maradásában az egyház kommunizmus elleni harcának szimbólumát látják, nem értelmezik-e primásuk Rómába való rendelését az egyház kapitulációjaként.” A Szentszéki osztrák nagykövet, Johannes Coreth jelentése dr. Bruno Kreiskynek 1963. március 6-án, Zl. 8-Pol/63. „*Zur Reise Kardinal Königs nach Ungarn*”, ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol.

¹⁶ Mindszenty 1956. november 4-én az amerikai követségen kapott menedéket, ahol 1971-ig maradt. Vö.: Mindszenty József: *Napi jegyzetek, Budapest, Amerikai Követség 1956–1971*. Vaduz, 1979.;

a pápa tőlem?” „Semmi különöset – volt a válasz –, áldását küldi Önnek általam, és megbíztam, adjam át meghívását a zsinatra. Nagyon boldoggá tenné, ha módjában állna ezt a meghívást elfogadni.”¹⁸

A Szentszéknél megoszlott a vélemény arról, mely püspökök képviseljék a kommunista országokat a II. Vatikáni Zsinaton.¹⁹ XXIII. János pápa számára komoly dilemmát jelentett, hogy Mindszenty bíborost egyáltalán meghívja-e Rómába.²⁰ Ebben az esetben ugyanis számolni kellett volna azzal, hogy nagy valószínűséggel többé nem térhet vissza Magyarországra. Ennek veszélye természetesen a szatellitállamok valamennyi képviselőjét fenyegette.²¹

Ólmosi Zoltán (vál. és bev.): *Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen*. Budapest, 1991. Lásd még a *Rheinischer Merkur* kommentárját 1963-ban: „...Miután az orosz csapatok leverték a forradalmat, Mindszentynek az Amerikai Követségen kellett menedéket kérni. Azóta az épületben két helyiség áll a rendelkezésére, ahol a külvilágtól teljesen elszigetelten él. A követséget a Titkosrendőrség őrzi, két autó állandó készenlétben áll, az egyik folyamatosan indulásra készen. A szomszéd épület ablakaiból is szemmel tartják a követséget, külön engedély nélkül még az utcába sem léphet senki...” Roegele, Otto B.: *Der Fall Mindszenty: Die Ost-Kontakte des Vatikanus und die Kirche des Schweigens*. *Rheinischer Merkur*, Pfingsten 1963, Nr. 22. 4. Open Society Archives (a továbbiakban: HU OSA) 300-40-5, Box 125.

¹⁷ „König bíboros útját az utolsó pillanatig titokban tartották. Még az indulása előtti napon is arról tájékoztatott a Bécsi Érsekség szóvivője, hogy a bíboros előreláthatóan csak májusban utazik Budapestre. Ennek ellenére csütörtökön mégis átlépte a határt Nickelsdorfnál a budapesti osztrák követség limuzinjával, két diplomata kíséretében. Budapestre érve König bíboros azonnal az Amerikai Követségre ment, ahol négyszemközt beszélgetett Mindszenty bíborossal. Négy órával később távozott, anélkül, hogy a várakozó újságíróknak bármilyen információval szolgált volna, és az Osztrák Követségre ment. Az Amerikai Követség szóvivője sem volt hajlandó semmilyen felvilágosítást adni a két bíboros közötti beszélgetésről.” *Kardinal König bei Mindszenty*. *Süddeutsche Zeitung*, 19. April, 1963. HU OSA 300-40-5, Box 125.

¹⁸ Lukács: *A Vigília beszélgetése Franz König bécsi bíborossal*, 852.

¹⁹ Amint a vatikáni osztrák nagykövet, Johannes Coreth arról beszámolt, a Szentszék közvetítők útján mind a szovjet kormánynál, mind a szatellitállamok kormányainál lépéseket tett annak érdekében, hogy ezen országok katolikus püspökei, amennyiben még hivatalban vannak, a Zsinaton részt vehessenek. A Vatikánban, a legutolsó információkra alapozva, még nem adták fel teljesen a reményt, hogy néhány püspöknek talán még a Szovjetunióból is, illetve Csehszlovákiából, Bulgáriából és mindenekelőtt Magyarországról lehetővé teszik, hogy Rómába menjenek. Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1962. szeptember 13-án, Zl. 34-Pol/62. „*Die Bischöfe hinter dem Eisernen Vorhang; vatikanische Hoffnungen auf eine Konzilsbeteiligung*”, ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. A II. Vatikáni Zsinat korabeli megítéléséről figyelemreméltó gondolatokat fogalmaz meg: András Imre: *A Zsinat budapesti szemmel*. *Távlatok*, 12. évf. (2002) 3. sz. 366–374.

²⁰ Joseph Kripp 1960-ban ehhez kapcsolódóan a következő megjegyzést tette: „A Pápai Államtitkárságon felhívták a figyelmemet arra, mennyire jellemző a Szentatyára a magyar delegált kiválasztása: nem Mindszenty hercegprímást nevezte meg – aki jelenleg a magyar egyházi hierarchia élén áll, és ezért őt kellett volna jelölni, annál is inkább, mert ezzel komoly gesztust gyakorolhattak volna a mozgásszabadságában korlátozott bíboros felé, aki természetesen úgyszemint tudott volna személyesen részt venni a Zsinat munkájában –, hanem a kalocsai érseket, akiről remélik, hogy valóban jelen lehet Rómában...” Joseph Kripp dr. Bruno Kreiskynek 1960. június 21-én, Zl. 39-Pol/60: „*Weitere organisatorische Massnahmen zur Vorbereitung des ökumenischen Konzils*”, ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol.

²¹ Amint azt Johannes Coreth jelentésében kiemelte, a Szentszék ez azért aggasztja komolyan, mert ha ez bekövetkezne, katasztrofális következményekkel járna a vasfüggöny mögötti egyházi hierarchia még fennálló maradványaira nézve. Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1962. szeptember 13-án, Zl. 34-Pol/62., „*Die Bischöfe hinter dem Eisernen Vorhang; vatikanische Hoffnungen auf eine Konzilsbeteiligung*”, ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Érdekes ebben az összefüggésben Corethnek egy másik megjegyzése is, mely szerint a keleti blokk országaiból érkezett püspökök magatartásán érezhető, hogy hazájukba való visszatérésüket nem akarják kockáztatni. Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1962. október 22-én, Zl. 35-Pol/62. „*Teilnahme katholischer*

König emlékei szerint első találkozásukkor a hercegprímással mintegy négy órát töltöttek együtt,²² Mindszenty teljes hangerőre vette a rádiót a beszélgetés alatt – érthető okokból. Finoman már ekkor puhatolózott König Mindszentynél, hogy nem döntene-e mégis úgy, hogy önként feladja „száműzetését” és elhagyja a hazáját, megkönnyítve ezzel saját egyháza helyzetét is. Mindszenty azonban erről hallani sem akart, hangsúlyozta, hogy nem kér kegyelmet, ha egyszer elhagyja Magyarországot, csak primásként teszi.²³ A magyar bíboros ugyanis nem felejtette el, milyen sorsra jutott az ukrán érsek, Jozsip Sziplij, aki 1963-ban elhagyta hazáját, Rómába ment, s ezzel hallgatásra ítéltetett.

A budapesti találkozóról a sajtó is beszámolt: „König, bécsi bíboros érsek ma Budapestre utazott, ahol rögtön az Amerikai Követségre ment, hogy többórás beszélgetést folytasson az ott száműzetésben élő Mindszenty bíborossal. A bécsi érsek azzal a céllal érkezett Budapestre, hogy ismertesse a primással a Vatikánnak az egyház és állam közötti viszony javítására vonatkozó szándékait, és ebben kikérje Mindszenty véleményét. [...] Nagyon fontos ugyanakkor, hogy a hercegprímásra nem szabad nyomást gyakorolni, hanem – tekintettel arra, hogy Mindszenty helyzete ma az első és legfontosabb akadálya a kapcsolatok normalizálásának – valamennyi közeledési kísérletet a bíboros szerepének tisztázásával kell kezdeni.”²⁴

Würendträger aus den östlichen Satellitenstaaten am Konzil. ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Vatikán 1962.

²² König budapesti missziójáról Ausztria szentszéki nagykövete a következőket jelentette: „Az illetékes vatikáni körök König bíboros budapesti látogatásáról nem adtak közre semmilyen nyilatkozatot. [...] Értésülesem szerint a Szentszéki Államtitkárságra ugyan érkezett néhány jelentés a Bécsi Nunciatúrától, de úgy tűnik, XXIII. János pápa König bíboros személyes beszámolójára vár.” A Szentszéki osztrák nagykövet, Johannes Coreth jelentése dr. Bruno Kreiskynek 1963. április 24-én, Zl. 17-Pol/63. *„Die Mission Kardinal Königs in Budapest”*. ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol.

²³ Vö.: „A római sajtó egy része Cicognani bíboros államtitkár Egyesült Államokbeli látogatásával összefüggésben azon feltételezésének adott hangot, hogy nevezett Kennedy elnökkel, illetve Rusk külügyminiszterrel folytatott tárgyalásai során szóba került Mindszenty bíboros esetleges szabadon bocsátása is amerikai követségi asyiliumából. Arról is hallani lehet továbbá, hogy magyar részről mind a Vatikánhoz, mind az Egyesült Államokhoz érkeztek jelzések arra vonatkozóan, hogy a magyar kormány a bíboros száműzetésének befejezésével, illetve azt követő kiutazásával szemben nem támasztana nehézségeket. Ma Monsignore Dell’Acqua közbenjárására a Pápai Államtitkárság utánajártam, hogy ezek a hírek megfelelnek-e a valóságnak. Monsignore Dell’Acqua arról tájékoztatót, hogy a sajtóban megjelenő hírek csupán spekulációk. A magyar kormány, úgy tűnik, valóban mérlegeli a kérdést; a bíboros államtitkár ugyanakkor Amerikában nem említette ezt a témát, mivel a Vatikán megítélése szerint kizárólag Mindszenty bíborosra kell hagyni a döntést, hogy elhagyja-e Magyarországot vagy sem. Következésképpen sem a Kúriának, sem az Egyesült Államoknak nem szabad befolyásolni a magyar primást döntésében.” A vatikáni osztrák nagykövet, Johannes Coreth jelentése dr. Bruno Kreiskynek 1961. december 7-én, Zl. 59-Pol/61. *„Freilassung Kardinal Mindszenty’s?”* ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Pol. Berichte Rom-Vatikán 1961.

²⁴ *Die Mission Kardinal Königs bei Mindszenty*. Neue Zürcher Zeitung, 18. April 1963. HU OSA 300-40-5, Box 125.; „Mint ahogy König bíboros ehhez megjegyezte: [...] ő nem hiszi, hogy a Mindszenty kérdésben »gyors megoldásban« lehet reménykedni. Mindenesetre a magyar primás még Budapesten tartózkodik. Az egész most már a Vatikán és a magyar kormány ügye.” *Fall Mindszenty ungelöst*. Süddeutsche Zeitung, 18. Mai 1963. HU OSA 300-40-5, Box 125; vö.: „Vatikáni körök pénteken »szinte biztosra« vették, hogy Mindszenty elhagyja Magyarországot. Ugyanakkor a Szentszék nem adott ki hivatalos állásfoglalást a König és Mindszenty bíboros közötti találkozóval kapcsolatban. A Vatikánban hangsúlyozták, hogy mind Magyarország, mind a Szentszék üdvözlőné, ha Mindszenty elhagyná Magyarországot. Vatikáni körök ugyanakkor nyomatékosan felhívták a figyelmet arra, hogy nem várható »azonnali eredmény« a kérdésben. Akár hetekig, sőt hónapokig is eltarthat, mire Mindszenty elhagyja Magyarországot.” *Schweigen um Kardinal Königs Reise – Neuer Besuch in Ungarn erwartet/Keine Mitteilungen über das Gespräch mit Mindszenty*. Süddeutsche Zeitung, 20. April 1963. HU OSA 300-40-5, Box 125.

Néhány nappal König bíboros budapesti útját követően – 1963. április 22-én – a budapesti Osztrák Követség a következő jelentést küldte Bécsbe, melyben az aktuális helyzetet is elemezték a Mindszenty kontra magyar kormány kérdésben: „Dr. Franz König bécsi bíboros útját, melyre valószínűleg a Szentatya megbízásából, de legalábbis jóváhagyásával került sor, az egész világon nagy érdeklődés kíséri. Ennek az érdeklődésnek persze az egyes érintettek, illetve megfigyelők részéről más-más oka van. Ebben a jelentésemben ugyanakkor a fontosabbak közül csak néhányat említek. Mindenekelőtt a részvétet, amellyel a Magyar Katolikus Egyház primásának, akit az évszázad kirakatpere következtében évekre bebörtönöztek, míg az 1956-os forradalmárok ki nem szabadították, hogy azután néhány nappal később arra kényszerüljön, hogy az Amerikai Követségen kérjen menedéket, meghurcoltatásai miatt adóznak. A diktatúrával szembeni ellenállása és a vele szembeni jogtalanságok, illetve szenvedései miatt Mindszenty sokak – és nemcsak a katolikusok – szemében a vasfüggöny mögötti szenvedő, küzdő egyház megtestesítőjévé és a magyarországi népi demokratikus rendszer visszaélései áldozatának szimbólumává vált. Ez utóbbi kérdés különösen foglalkoztatja a világ közvéleményét, hogy tudniillik a jelenleg inkább »elnéző«, »kegyes« magyar kormány ígéretei, hogy a nemzeti egység megvalósítása érdekében senkit nem üldöznek politikai meggyőződése miatt, és mindenkinek, aki lojálisnak vallja magát a népi demokratikus állammal szemben, hasonló jogokat biztosít, valóban komolyak-e. Természetesen mindazok számára, akik e kérdést felteszik, megkönnyítené a pozitív választ, ha a magyar kormány is komoly lépéseket tenne a Mindszenty-ügy igazságos és nagyvonalú megoldása érdekében. A szkeptikusok számára ezért a Mindszenty-ügy további alakulása úgymond annak próbája is, hogy a magyar népi demokratikus rendszer valóban szavahihehető-e, ami persze hitelét is meghatározza a nemzetközi politikában. Mindezek ismeretében azt lehetett volna feltételezni, hogy mindennek a jelentőségét a magyar kormány is érzékeli, és a kérdést ennek megfelelően kezeli. Meglepő módon azonban itt még az április 4-ei általános amnesztia lehetőségét is elszalasztották, pedig ez remek alkalom lett volna, hogy végre kegyelmet adjanak a kegyetlen, ún. személyi kultusz leghíresebb áldozatának. Ha kormányképviselőkkel erről a teljesen felfoghatatlan jogi tévedésről beszélnek, válaszként azt lehet hallani, hogy Mindszentyt mint a nép ellenségét jogosan ítélték el, és ezt a büntetését esetleg egyéni kegyelemmel, amelyért neki kellene folyamodni, lehetne elengedni. Mindezek ellenére mindenki számára, aki a sorok között olvasni tud, világos, hogy a magyar kormány különösen érdekelt a Mindszenty-ügy megoldásában, éspedig mind bel-, mind külpolitikai okokból. A probléma ebből adódóan úgy fogalmazódik meg számukra, hogy mérleget kell mérni, mennyit nyernek a Mindszenty-ügy megoldásával, illetve mennyit hajlandók erre esetleg áldozni. [...] Ugyanakkor a Mindszenty-ügy kapcsán is világossá válik, hogy mennyire komolyak a magyar kommunista rezsim szándékai, hogy a két világnézet közötti áthidalhatatlan ideológiai ellentéteket a jövőben ne brutális erőszakkal, hanem toleranciával, »szellemi hadviseléssel« próbálják áthidalni, de leginkábbis megadják az egyháznak azt a szabadságot, mely küldetéséhez szükségeltetik. Feltehetően Mindszenty bíboros követelése között is hasonló célkitűzések szerepelnek. Jelen pillanatban ezt csak sejteni lehet, mivel az érintettek a legszigorúbb diszkrécióval kezelik a kérdést. Várható azonban, hogy hamarosan kiderül, hogy a Mindszenty-dráma folytatódik-e, vagy a vasfüggönyön túli országok és egyházaik számára mégis van remény nagyobb szabadságra és toleranciára.”²⁵

²⁵ ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol., Österreichische Gesandtschaft, Budapest, dr. Simon Koller jelentése dr. Bruno Kreiskynek 1963. április 22-én, Zl. 16-Pol/63.: „Weltweites Interesse für Kardinal Mindszenty und die Lösung seines Problems”.

A bécsi bíboros első budapesti útja fordulópontot jelentett a Vatikán addigi magyarországi politikájában, a Szentszék ily módon első alkalommal „közvetlen kapcsolatot” keresett a magyar primással.²⁶

A Magyar Népköztársaság és a Szentszék közötti úgynevezett részleges megállapodás

1963 és 1971 között König bíboros évente legalább egyszer utazott Budapestre – kivéve 1964-et, amiben szerepe lehetett a Vatikán és a Magyar Népköztársaság között ez év szeptember 15-én megkötött úgynevezett részleges megállapodásnak.²⁷ „Részlegessége” ellenére fordulópontot jelentett a megegyezés, Moszkva ugyanis 1945 után először járult hozzá, hogy egy érdekszférájába tartozó állam kormánya a Vatikánnal közvetlenül megállapodást kössön, s a Vatikán is először fogadott el tárgyalópartnerül kommunista kormányt.²⁸ A másfél évig elhúzódó tárgyalások eredményeként a Szentszék és a Magyar Népköztársaság megbízottai lényegében egy okmányt (*atto*) és egy ahhoz kapcsolódó jegyzőkönyvet (*protocollo*) írtak alá; ez utóbbi a tárgyalások során szóba került összes kérdést tartalmazta, azokat is, amelyekben nem jutottak megegyezésre. A magyar főpapok kinevezése ezután a magyar kormány és a Szentszék közvetlen megbeszélése alapján történt, ez volt az „*agreement*” talán legfontosabb pontja. A korábbi tárgyalások eredményeként a jegyzékben meghatározott módon 1964. szeptember 15-én Hamvas Endre szegedi püspököt kinevezték kalocsai érsekké,²⁹ és vele együtt kinevezték öt címzetes püspököt, közülük négyet apostoli kormányzóvá. Mint ahogyan a Vatikán képviselője, Agostino Casaroli hangsúlyozta: az aláírt dokumentum nem nevezhető *modus vivendinek*, sem egy klasszikus értelemben vett szerződésnek, sokkal inkább egy megállapodásnak, melyet a nemzetközi terminológiában az „*agreement*” kifejezéssel illettek,³⁰ s mely jónéhány úgynevezett gyakorlati kérdés megoldását eredményezte, anélkül azonban, hogy a vonatkozó jogi problémákat is orvosolta volna. A megegyezés valóban nem oldott meg olyan sürgető kérdéseket, mint Mindszenty József helyzete, a szerzetesrendek visszaállításának lehetősége, a hitoktatás szabadsága

²⁶ „A magyar kormány, úgy tűnik, azon a véleményen van, hogy az első lépést a tárgyalások megkezdéséhez a Vatikánnak kell megtenni, melynek során Róma jelét adja hajlandóságának, hogy megegyezik a kommunista hatalommal. König bíboros látogatása ebben az összefüggésben a terület előzetes feltérképezéseként értelmezendő.” *Die Mission Kardinal Königs bei Mindszenty*. Neue Zürcher Zeitung, 18. April 1963.

²⁷ A megállapodásról lásd Johannes Coreth következő jelentéseit: Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1964. szeptember 11-én, Zl. 29-Pol/64. „*Der Stand der Gespräche zwischen dem Heiligen Stuhl und Ungarn*”; Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1964. november 14-én, Zl. 36-Pol/64. „*Das Abkommen des Heiligen Stuhles mit Ungarn; Exposé des ungarischen Exil-Klerus*”. ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol., Pol. Berichte Rom-Vatikan 1964.; illetve Szabó Csaba: *Magyarország és a Vatikán. Egyházpolitika a hatvanas években*. In: Rainer M. János (szerk.): „Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok. Budapest, 2004. 63–99.

²⁸ Vö.: Balogh Margit: „*Szabadság*” – állami ellenőrzéssel. *Egyházpolitika, 1957–77*. História, 18. évf. (1996) 9–10. sz. 42–44.

²⁹ Dr. Simon Koller 1963 márciusában Hamvasról is tájékoztatta Bécsben jelentésében, melyben kiemelte, hogy Hamvas nyíltan szembenáll Mindszenty nézeteivel, és azon fáradozik, hogy a Mindszenty-kérdés mielőbb megoldódjon, és ezáltal lehetővé váljon az állam és egyház közötti kapcsolat javulása. Dr. Simon Koller dr. Bruno Kreiskynek 1963. március 22-én, Zl. 11-Pol/63. „*Die katholische Kirche im volksdemokratischen Staat; Bemühungen um ein besseres Verhältnis in Ungarn*”. ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol., Ungarn 1963

³⁰ Agostino Casaroli az aláírt dokumentumot előszeretettel minősítette „*intesa practica*”-nak, azaz gyakorlati megegyezésnek.

vagy a békepapok ténykedése.³¹ A szentszéki osztrák nagykövet, Johannes Coreth a megállapodás jelentőségét a következőkben látta: „Magyarország példája változásokat eredményezhet a többi szatellitállam egyházának státuszában is. A kommunista országokkal szembeni »Roncalli vonal«,³² amelyet VI. Pál pápa, ha kevésbé »viharos« is,³³ de annál nagyobb szakértelemmel folytat, ezzel első komoly igazolásra talált.”³⁴ Agostino Casaroli pedig az *Osservatore Romano* 1964. szeptember 19-i számában következőképpen kommentálta az aláírt megállapodást: „A megegyezés valójában egy hosszú, átgondolt, közös megállapodáson nyugvó munkának az eredménye. A Szentszék a létrejött egyezményben elsősorban a további fejlődés alapját szeretné látni, mintsem egy egyszerű végcélt. De ugyanakkor távol áll attól, hogy ne lássa vagy ne értékelje megfelelően azokat a konkrét eredményeket, amelyekhez eljutottunk. A Magyar Népköztársaság kormánya és a Szentszék között a mai

³¹ 1965. június 14. és 21. között Rómában tanácskozott Prantner József és Miklós Imre, valamint Agostino Casaroli és Luigi Bongianino. Értékelték a részleges megállapodás óta eltelt időt, kölcsönös szemrehányásokkal illették egymást a megállapodással ellentétes viselkedésért. Casaroli javasolta, hogy a vitás kérdések tárgyalására a Szentszék és a magyar kormány között ezentúl rendszeres, félhivatalos kapcsolatokat létesítsenek. Hat év alatt, 1965 júniusától 1971 szeptemberéig, amikor Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek elhagyta Magyarországot, tizenkét alkalommal tárgyaltak Rómában vagy Budapesten a Vatikán és a Magyar Népköztársaság megbízottai. A szentszéki osztrák nagykövet is több jelentésében utalt a két fél közötti kölcsönös elégedetlenségre az 1964-es megállapodással kapcsolatban, Johannes Coreth többek között kiemelte, hogy a magyarországi események igazolják a Rómában, illetve Nyugat-Európában élő magyar papi emigráció azon kérését, mely szerint a Vatikán túlzott illúziókat táplált a megállapodással kapcsolatban. Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1965. július 21-én, Zl. 17-Pol/65. „*Die Verurteilung ungarischer Geistlicher*”; ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol., Pol. Berichte Rom-Vatikan 1965., illetve Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1966. január 18-án, Zl. 2-Pol/66. „*Grundbericht betreffend den Heiligen Stuhl*”. ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol., Pol. Berichte Rom-Vatikan 1966. Coreth 1965. május 31-én Bécsbe küldött jelentésében utalt Mindszenty helyzetére is, s arra az ekkor általános véleményre, hogy a hercegprímás a közeljövőben biztosan nem hagyja el a budapesti Amerikai Követséget. Kiemelte továbbá, hogy a Vatikán nem akar nyomást gyakorolni Mindszentyre. Az 1964-es megállapodással kapcsolatban megjegyezte, hogy a Szentszék tudatában van annak, hogy nem minden esetben sikerült a legmegfelelőbb jelölteket kinevezni az egyházmegyék élére. Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1965. május 31-én, Zl. 13-Pol/65. „*Der Vatikan und die Ostblockstaaten*”. ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol., Pol. Berichte Rom-Vatikan 1965.

³² Angelo Giuseppe Roncalli XXIII. János pápa polgári neve. A megjegyzés a személyéhez köthető „új kurzusra” utal.

³³ Vö. ezzel az Állambiztonsági Szolgálat jelentéseit: „Általános benyomásom az volt a Vatikánban lévő ismerőseimtől szerzett tájékozódás alapján, hogy nagy gondot okozott János pápa irányvonala, melyet utóda mérsékeltebb formában akar megvalósítani. [...] Úgy tapasztalták, hogy XXIII. János túlságosan messze ment egyes kérdésekben, mint például a szovjet kormányfővel való tárgyalásai, Adzsubej fogadása és a béke vonalon is. [...] Azzal számolnak a Vatikánban, hogy a püspökök nagy többsége János pápa irányvonalát követi, és Pál pápára befolyással vannak, lényegében tehát az előző pápa irányvonalától eltérni nem nagyon van módjában.” ÁBTL 3.1.5. O-14963/5. „Canale”, Osztály: III/III-1/a. 1964. január 26. Adta: Győri Péter, tárgy: A Vatikán általános fölfogása VI. Pál pápa működése óta. „A magyar kormány és a Vatikán között folyó tárgyalásokról: az eredményeket illetően nem szabad pesszimistának lenni, bár XXIII. János optimizmusa ma már illuzórikus.” ÁBTL 3.1.5. O-14963/5. „Canale”, BM III/I. Csoportfőnökség. Hírek a zsinati magyar delegációról. Tájékoztató jelentés, Budapest, 1963. szeptember 28.

³⁴ Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1964. szeptember 16-án, Zl. 31-Pol/64. „*Das Abkommen zwischen dem Heiligen Stuhl und Ungarn*”. ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol., Pol. Berichte Rom-Vatikan 1964.; vö. ezzel a magyar külügyminiszter, Péter János kijelentéseit a Die Presse 1964. október 28-i vezércikkében: „Habár az aláírt megállapodás csupán egyházi kérdésekről rendelkezik, mégis látni kell annak politikai aspektusait is. Különös jelentőséggel ruházta fel ugyanis az a tény, hogy ez az első megegyezés a Vatikán és egy szocialista állam között, és feltételezhető, hogy a magyar példa követőkre talál a keleti blokk többi országában is.” Bécs, 1964. november 3. Zl. 80.055-6(POL)64, titkos, „*Offizieller Besuch des Herrn Bundesministers für Auswärtige Angelegenheiten in Ungarn*”, ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol.

napon vállalt kötelezettségek betű szerinti és eszmeileg hűség teljesítésétől függ majd annak tényleges lehetősége, hogy a megkezdett munka a jövőben eredményesen folytatódjék...”³⁵

Agostino Casaroli és a Vatikán keleti politikája

Az 1964-es részleges megállapodás a vatikáni békestratégia részeként és a XXIII. János pápa által meghirdetett új kurzus jeleként értékelendő. A Szentszék azon törekvéseiben, hogy kapcsolatait a kommunista államokkal elfogadható keretek között normalizálja, a bécsi bíboros-érsek, Franz König mint a Vatikán közvetítője központi szerepet kapott. A szatellit-államokba tett útjai tehát idővel hivatalossá váltak – így König folyamatosan tájékoztatta a Szentszékét a Mindszenty-ügy aktualitásairól is.

A bécsi bíboros Mindszenty-nél tett látogatásaival „stílust teremtett”, mely állandó maradt Kelet-Közép-Európa valamennyi kommunista országában tett útjai során: a bécsi bíboros saját kezdeményezésére, külön megbízás nélkül utazott,³⁶ hivatalosan tehát nem a Vatikán nevében tárgyalt, de nyilvánvalóan annak jóváhagyásával.³⁷ Mint ahogy a *Kurier* ezt kommentálta: „...König bíboros XXIII. János pontifikátusa alatt tárgyalt Mindszentyvel, és a pápa több alkalommal bízta meg – esetenként kényes – kelet-európai missziókkal.”³⁸ Vitathatatlan tehát a szerepe abban, hogy felkeltette a Szentszék érdeklődését a térség iránt. Bizonyítja ezt az a tény is, hogy König látogatásait egyre gyakrabban követték

³⁵ *Österreichische Botschaft beim Heiligen Stuhl*, Zl. 1315-A/64, *Osservatore Romano* 19. 9. 1964, *Nach der Unterzeichnung des Dokumentes in Budapest. Eine Erklärung Msgr. Casarolis*. ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol., Pol. Berichte Rom-Vatikan 1964

³⁶ König egy interjúban erről a következőket mondta: „Kelet-európai útjaimat én nem olyan szenzációként élem meg, mint ahogyan azt a sajtó kommentálja. Bécs érsekeként mindig feladatomban éreztem, hogy a szomszédos országok püspökeivel – függetlenül attól, mely határok választanak el bennünket – kapcsolatot tartsak. De minden alkalommal hangsúlyoztam, hogy semmilyen speciális megbízást nem teljesítek, és nem feladatom, hogy tárgyalásokat folytassak”. HU OSA 300-40-5, Box 125: Vienna, 7. Oktober 1966. RFE (Radio Free Europe) Special: König Interview in Analyse, x/13/9 – e/w

³⁷ „Mindezt bizonyítja, hogy König bíboros budapesti útjáról részletesen beszámolt az ausztriai pápai nunciusnak, Opilio Rossinak. [...] Úgy tűnik, a Vatikán egyre gyakrabban bízta meg König bíborost diplomáciai missziókkal teljesítésével a keleti országokban. Bécsben most is hallani lehet két tervezett útról Lengyelországba és Csehszlovákiába.” *Schweigen um Kardinal Königs Reise*. *Süddeutsche Zeitung*, 20. April 1963., HU OSA 300-40-5, Box 125; vö. ezzel a *Die Presse* 1963. március 11-én megjelent cikkét: „König bíboros szombat reggel – még elutazása előtt – közölte: a Szentatyát tájékoztatta magyarországi útjáról, de senki nem kérte tőle, hogy Mindszentyvel tárgyaljon. [...] Mint ahogy a *Corriere della Sera* is hangsúlyozta, König bíboros missziójának célja e visszafogott nyilatkozat ellenére is egyértelmű.” Hans Bauer: *Mindszenty nicht mehr in Budapest? Der Primas von Ungarn soll die US-Gesandtschaft verlassen haben. (Tel.-Bericht)*. *Die Presse*, 11. März 1963.; ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol., 1963; Zahl: 23891-6/63. „Kardinal Mindszenty; angebliches Verlassen der US-Gesandtschaft in Budapest”.

³⁸ *Vatikanstadt/Belgrad: Paul VI. packt den Fall Mindszenty an. (Wiens Kardinal und ungarischer Bischof empfangen)* *Kurier*, 4. 7. 1963., vö.: „The Archbishop became active as a key figure in contacts between the Vatican and the churches and regimes in Eastern Europa...”. Vienna. 8. 7. 1963: *König has no plans for H. Trip now*. RFE Special by Telex, HU OSA 300-40-5, Box 125. König kelet-európai missziói VI. Pál pontifikátusa alatt is folytatódtak. A Szentatya a bécsi érseket Johannes Corethel folytatott beszélgetései során is méltatta, például 1966 májusában, mikor utalt König legutóbbi budapesti útjára, mely azonban ismét nem hozott számottevő eredményt. Az osztrák nagykövet ezen jelentésében is megemlítették König kiváló kapcsolatát a Római Kúriával. Johannes Coreth dr. Lujo Toncic-Sorinj külügyminiszternek 1966. május 3-án, Zl. 13-Pol/66. „Abschiedsaudienz beim Heiligen Vater; österreichisch-vatikanische Beziehungen”. ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol.

magas rangú vatikáni diplomaták látogatásai is. Agostino Casaroli bíboros,³⁹ 1979-től szentszéki államtitkár⁴⁰ többek között Magyarországra is több alkalommal ellátogatott, és meghatározó szerepe volt a Vatikán hivatalos keleti politikájának kidolgozásában. Feltűnő, hogy első alkalommal rögtön Königet követően érkezett Magyarországra. 1963. május 7-én tárgyalt Budapesten illetékes állami vezetőkkel.⁴¹ Gustav Ortner május 24-i jelentésében említést tett azokról az állam és egyház viszonyát terhelő nehézségekről is, melyek a Magyar Népköztársaság és a Vatikán közötti 1964-es tárgyalások során is központi szerepet kaptak: „Habár a Vatikánban Msgr. Agostino Casaroli magyarországi látogatásával kapcsolatban teljes titoktartás tapasztalható, mégis jól informált körök kijelentésére alapozva szinte biztosra vehető, hogy a Szentszék fáradozásai, hogy Mindszenty bíboros Rómába rendelésével Magyarországgal létrejöhet a »modus vivendi«, zsákutcába kerültek. Mint ahogy erről a közelmúltban a szentszéki osztrák nagykövet, Johannes Coreth is beszámolt, úgy tűnik, hogy a magyar prímás esetleg hajlandó lenne meghatározott feltételek mellett Magyarország elhagyására. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy Msgr. Casaroli feltételeivel, hogy a Vatikán garanciát kér arra, hogy a megüresedett püspöki posztokat a számára elfogadható jelöltekkel töltsék be, illetve biztosítsák a »mérsékelt« rendek zavartalan működését, a magyar kormánynál a legnagyobb ellenállásba ütközik. Ebben az összefüggésben figyelemreméltó, hogy a magyar kormány a néhány hete szabadon bocsátott öt püspöktől (Badalik veszprémi püspök, Pétery váci püspök, Endrey püspök, Kalocsa Apostoli adminisztrátora, valamint Szabó esztergomi segédpüspök) megtagadta a hozzájárulást, hogy visszatérjenek egyházmegyéjükbe; nevezett egyházi méltóságok megbízható hírek szerint még mindig rendőri felügyelet alatt állnak. Ezek a tények is hozzájárulnak ahhoz, hogy a réviddel elelőlt még egyházi körökben is érzékelhető optimizmus a Mindszenty-problémával kapcsolatban most jelentős mértékben csökkent.”⁴²

Casaroli következő, 1964. áprilisi budapesti útja sem járt eredménnyel – szeptemberben írták alá a Magyar Népköztársaság és a Vatikán közötti részleges megállapodást –, mivel Mindszenty kitarított azon álláspontja mellett, hogy az Amerikai Követségen való tartózkodása csak akkor nyer értelmet, ha a magyar kormány további engedményeket tesz a katolikus egyház irányában. Mint ahogy azonban Mindszenty is megállapította, „ilyen gesztusokról Budapest pillanatnyilag hallani sem akar”. Johannes Coreth 1964. áprilisi jelentésében ugyanakkor a probléma megoldását összefüggésbe hozta az amerikai belpolitikával is, miközben felhívta a figyelmet arra, hogy az Egyesült Államok arra törekszik, hogy az elnökválasztás előtt rendezze a kérdést. És miután a Vatikán ennek a kívánságnak lehetőségei szerint igyekszik eleget tenni, Msgr. Casarolit ismét Budapestre küldte – jóllehet külö-

³⁹ Agostino Casaroli bíborosról és a keleti politikáról lásd: Casaroli, Agostino: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Budapest, 2001. Vatikáni körökben Casarolit „trouble-shooter”-ként is emlegették. Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek, 1966. január 24-én, ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol., Pol. Berichte P-R. 1966. Zl. 4-Pol/66. „Vatikanische Reaktionen auf das Ausreiseverbot für den polnischen Primas”.

⁴⁰ Casaroli bíborost II. János Pál nevezte ki államtitkárrá, mintegy jelezve ezzel: a keleti politika folytatódik a lengyel pápa pontifikátusa alatt is. Vö.: András: *A „keleti politika” újra kezdődik?* 131.

⁴¹ Amint König bíboros hangsúlyozta: „...tudatosan külön utaztunk, tudatosan nem kooperálva, hogy a legkisebb gyanú se merülhessen fel.” Die Furche (Spezial), Nr. 23/5. Juni 2003.

⁴² ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol., Pol. Berichte Rom-Vatikan 1963; Gustav Ortner jelentése dr. Bruno Kreiskynek 1963. május 24-én, Zl. 19-Pol/63. „Zum Fall Mindszenty”; vö.: „Néhány nappal ezelőtt a római sajtó tele volt jelentésekkel egy bizonyos titokzatos ismeretlenről papi reverendában, aki az osztrák légitársaság egy gépével landolt Fiumicinóban, és akit rendőri kordon védett a várakozó újságíróktól. Többen – elhamarkodottan – azt feltételezték, hogy a szabadon bocsátott magyar prímás érkezett Olaszországba. Valójában azonban a Kúria hivatalnokát, Msgr. Casarolit láthatták. Ő is tárgyalt Mindszentyvel.” Roegele: *Der Fall Mindszenty*, id. mű.

növebb remények nélkül –, hogy az Egyesült Államok felé ezzel is demonstrálja együttműködési szándékát, ismételten emlékeztetve azonban az amerikaiakat, hogy „a Mindszenty-probléma rendkívül összetett, melyre nagyon nehéz lesz megoldást találni”.⁴³

A hercegprímásnak nagy csalódást okozott, hogy a Szentszék magas szintű hivatalos tárgyalásokba kívánt bocsátkozni a Magyar Népköztársaság képviselőivel, anélkül, hogy a magyar egyház valós helyzetéről kellőképpen tájékozott lenne.⁴⁴ 1971 tavaszán egy tanulmánnyal – „Az Apostoli Szentszék és a magyar kommunista rendszer kapcsolatairól” – tett kísérletet arra, hogy megértesse a Szentszékkel a magyarországi helyzetet. Mindszenty úgy vélte, hogy a Casaroli-féle keleti politika elhibázott. Agostino Casaroli bíboros egyébiránt 1997. november 21-én, VI. Pál pápa születésének 100. évfordulója alkalmából a Vatikánban tartott megemlékezésében felidézte a keleti politika hátterét – a Szentszék hivatalos lapja, a *L'Osservatore Romano* közölte a beszédet.⁴⁵

A Vatikán keleti politikájának szálai visszanyúltak XII. Pius pápa és államtitkára, Giovanni Battista Montini – a későbbi VI. Pál – ellenlábasságáig. Montini még államtitkársága idején állítólag Eugenio Pacelli (XII. Pius polgári neve) háta mögött kereste Moszkvával, Sztálinnal a kapcsolatot. Montini ismert volt baloldali, francia rokonszenvéről – gyermek-kora óta francia nevelést, életszemléletet kapott. Szoros barátság fűzte Casarolihoz, aki vatikáni „külügyminisztersége” alatt teljhatalommal irányította a Szentszék külpolitikáját. Együttműködésre épülő politikájának legnagyobb sikerét éppen Magyarország jelentette. Miután ugyanis Wyszyński kardinális megtiltotta Casarolinak, hogy látogatást tegyen Varşóban az érseki palotában (fentebb utaltunk Wyszyński és a Szentszék amúgy sem túl ideális kapcsolatára), a vatikáni diplomata ettől kezdve Krakkó felé fordult, és lassan főszerepet juttatott Karol Wojtyła püspöknek, a későbbi II. János Pál pápának. Fontos itt megjegyeznünk az általunk vizsgált kapcsolatrendszer miatt, hogy König bíborosnak oroszlánrésze volt abban, hogy 1978-ban Wojtylát választották pápává – és persze az sem mellékes, hogy ugyanebben az évben König is jelölt volt a pápaságra. (1978-ban két pápaválasztás volt, miután I. János Pál augusztusi megválasztását követően hamarosan meghalt). A „Mindszenty-kérdés” kutatásakor talán figyelemreméltó mozzanat, hogy Karol Wojtyła püspök rendszeresen látogatott Krakkóból Rómába – Bécsen keresztül –, de egyetlen alkalommal sem kereste fel a Pázmáneumban a magyar hercegprímást... Mi volt ennek az oka?⁴⁶

⁴³ Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1964. április 8-án, Zl. 14-Pol/64: „*Der Fall Mindszenty; neuerliche Reise Msgr. Casarolis nach Budapest*”, ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol.

⁴⁴ Magyarország és a Szentszék kapcsolatáról lásd: Lombardi, Lapo: *Magyarország és a Szentszék a hidegháború hajnalán*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 10. évf. (1998) 1–2. sz. 69–83.; Szabó: *Magyarország és a Vatikán*, 63–99.; Zombori István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Budapest, 1996., ebben Gergely Jenő tanulmánya: *A 20. században (1918–1995)*, 255–292.

⁴⁵ *L'Osservatore Romano*, 1997. november 24–25. N. 271. 6–8.

⁴⁶ A kérdést felveti Msgr. Mészáros Tibor is, aki Mindszenty bécsi tartózkodása idején (1971–1975) a primás titkára volt. Vö.: Mészáros Tibor: *Akit övéi be nem fogadtak. Mindszenty bíboros titkárának visszaemlékezései*. Sajtó alá rendezte Hetényi Varga Károly. Pécs, 1997., illetve uő.: *A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975)*. Sajtó alá rendezte Hetényi Varga Károly. Abaliget, 2000.

Magyarország, a Vatikán és az Amerikai Egyesült Államok kompromisszumának áldozata?

A „Mindszenty-kérdés” kutatása során elsősorban az 1956–1975 közötti periódusra figyelünk – Mindszenty 1971-ben hagyta el Magyarországot,⁴⁷ és rövid római tartózkodás után Bécsben élt 1975-ig. Kardinális kérdésként vetődik fel és kutatásainkban is központi szerepet kap, hogy miért maradt a hercegprímás oly sokáig 1956 után az amerikai követségen. Itteni jelenléte ugyanis idővel egyre kényelmetlenebb volt az amerikai kormányoknak. Tulajdonképpen három hatalomnak is állandó problémát jelentett a „Mindszenty-kérdés” megoldása: a magyar⁴⁸ és az amerikai államnak,⁴⁹ valamint a Vatikánnak.⁵⁰ Az 1956-ot követő hidegháborús időben e három tényező erőterében történtek formális és informális egyeztetések, alkudozások, mérlegelések a bíboros sorsát illetően.⁵¹

⁴⁷ Szatucsek Zoltán: *Makacs öregúr vagy nemzetmentő vatesz? Diplomáciai egyeztetések Mindszenty József sorsáról 1970–1971-ben.* In: Majthényi György – Ring Orsolya (szerk.): *Közel-múlt. Húsz történet a 20. századból.* Budapest, 2002. 20–34.

⁴⁸ Kádár János egy 1971-es, az UPI-nak adott interjújában elmondta, az a tény, hogy Mindszenty bíboros a budapesti amerikai nagykövetségen tartózkodik, tulajdonképpen mind a magyar kormányoknak, mind a Szentszéknek és az Egyesült Államoknak igen kellemetlen. Hangsúlyozta, hogy Magyarország kész minden, a kérdés megoldására irányuló kezdeményezést mérlegelni, mivel azonban ezt a helyzetet nem a magyar kormány idézte elő, az első lépéseket sem neki kell megtenni. HU OSA 300-40-5, Box 125, R-17-3-71/923.

⁴⁹ Vö. a következő jelentéssel: „A Pápai Államtitkárságon az a benyomás alakult ki, hogy az Egyesült Államok törekedne a Mindszenty-ügy mielőbbi megoldására, mely után szabadabbá válna az út a magyar–amerikai kapcsolatok rendezésére is. Ennek akadályát ugyanakkor Mindszenty bíboros személyében kell keresni, aki igen keményen és elszántan tiltakozik az ellen, hogy elhagyja asiliumát.” Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1964. február 7-én, Zl. 9-Pol/64: *„Neue Gerüchte um Kardinal Mindszenty”*, ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol.

⁵⁰ Gyarmati György: *A Mindszenty-ügy „diplomáciai” rendezésének kudarca.* Történelmi Szemle, 42. évf. (2000) 1–2. sz. 69–90. Az Állambiztonsági Szolgálat 1963. novemberi jelentésében erről a következők olvashatók: „Nem közömbös VI. Pál és a szocialista országok közötti kapcsolat szempontjából Kennedy elnök álláspontja sem, akit a pápa 1963. július 2-án fogadott audiencián. Kennedy a hírek szerint támogatta a Vatikán által a szocialista országokkal ezidáig folytatott politikát. [...] Ami Magyarországot illeti, úgy a júliusban és augusztusban ülésezett – jelenleg feloszlott –, különösen fontos ügyekkel foglalkozó bizottság úgy döntött, hogy javaslatot tesz Mindszenty kardinális Rómába érkezésére, ahol valamilyen fontos pozíciót kapna a Vatikáni Kúria apparátusában. [...] Egyes információk szerint VI. Pál állítólag hajlandó lenne messzemenő kompromisszumokra Mindszenty ügyében, mivel a jelenlegi szituáció hátráltatja az előirányzott tervek realizálását az egyház és a szocialista országok közötti kapcsolatok rendezésére vonatkozóan.” Kutatásunk szempontjából érdekes e jelentés König bíborosra vonatkozó megjegyzése is: „A Vatikán rendezni szeretné továbbá Berán prágai érsek kérdését is. Ez utóbbi és a cseh püspökök közötti kapcsolat rendezésére vonatkozó megbízást állítólag König érseknek kell megkapnia.” ÁBTL 3.1.5. O-14963/5-A. „Canale”, BM III/4. osztály. Eperjesi László r. alezredes elvtársnak a BM III/III. Csoportfőnökség vezetője: „Mellékelten megküldöm a lengyel állambiztonsági szervektől kapott „Az Ökumenikus Zsinat második ülészakának előkészítéséről” című tájékoztató jelentést.” Budapest, 1963. november 20.

⁵¹ Erről részletesen lásd: Somorjai: *Majd' halálra ítélve*, id. mű, valamint az Állambiztonsági Szolgálat következő jelentését 1963-ból: „A pápai fogadáson dr. Hamvas Endre és dr. Brezanóczy Pál vett részt június 3-án délben – ami a vatikáni protokoll szerint előkelő időpont. [...] Ezután a pápa a magyar egyház helyzetére tért rá, és elmondta, hogy Casarolit nagyon kedvesen fogadták Magyarországon. A beszélgetés során a pápa úgy nyilatkozott, hogy ismeri és át tudja tekinteni a jelenlegi magyarországi egyházi helyzetet, és lehetségesnek tart egy modus vivendi megoldást. A pápa maga vetette fel a Mindszenty-kérdést, amit állítása szerint az előző napon Kennedy amerikai elnök fogadásán is felvetett. Szó szerint ezeket mondta: »Ez a kérdés megérett a megoldásra. Olyan megoldást kell találni, amely 1. nem sérti a magyar állam tekintélyét; 2. nem sérti a (magyar) bíboros személyét; 3. megfelel az egyház érdekeinek.«” ÁBTL 3.1.5. O-14963/5. „Canale”, BM III. Fő-

Az Amerikai Egyesült Államok – legalábbis elvben – a magyarság és a bíboros szabadságáért szállt sikra, jóllehet Mindszenty befogadásánál többet nemigen tett. Legfőbb célja nyilvánvalóan a világháború elkerülése volt, s ennek érdekében nem akarta megbolygatni a második világháború utáni *status quot*. A Vatikán távlati célja a magyar egyház és Magyarország szabadságának kieszközlése volt, s ezért – mint fentebb említettük – a hatvanas évek elejétől a magyar állammal való kapcsolatfelvételre, a tárgyalások megkezdésére törekedett. Ennek mintegy előzményeként értékelendő, amikor 1958 októberében az USA budapesti követsége jegyzékben fordult a Magyar Népköztársaság külügyminisztériumához Mindszenty Józsefnek az országból való kiengedése érdekében. Az amerikai politikára egyre inkább ráhangolódozó Vatikán ugyancsak kifejezte kívánságát: Mindszenty hagyja el hazáját. Fontos mozzanata a tárgyalásoknak 1967 októbere, amikor helyreállt az USA és a Magyar Népköztársaság teljes jogú (nagyköveti szintű) diplomáciai kapcsolata. Ezt a Kádár-rezsim valóságos zsarolással érte el: kiengedik Mindszentyt a követségről, de csak akkor, ha az USA külügyminisztériuma helyreállítja a budapesti követség teljes jogú státuszát, ha ismét nagykövet teljesít szolgálatot Budapesten.

A magyar kérdés, beleértve a magyar–amerikai kapcsolatokat és a Mindszenty-ügyet is, folyamatosan napirenden szerepelt az ENSZ-ben is. Az Egyesült Nemzetek főtitkára, Sithu U Thant 1963. júliusi budapesti látogatása során Kádár Jánossal a hercegprímásról, illetve a probléma esetleges megoldásáról is tárgyalt.⁵²

E megoldásra azonban még éveket kellett várni.⁵³ A bécsi bíboros érsek 1971-ig több alkalommal tárgyalt Budapesten Mindszentyvel,⁵⁴ a sajtó König útjait idővel rutin-látogatásként kommentálta,⁵⁵ miközben szívesen spekuláltak arról, vajon véget ér-e végre a primás kálváriája.

1971. szeptember 28-án sikerült végül elérni, hogy Mindszenty elhagyja az Amerikai Nagykövetséget, és Rómába utazzon. Ebben az évben mind az amerikaiak, mind a magyar kormány sürgette, hogy VI. Pál pápa döntsön végre a kérdésben.⁵⁶

Az évek során újabb problémák is felmerültek, például a hercegprímás esetenként aggasztó egészségi állapota. Az Amerikai Nagykövetségen bekövetkező esetleges halála ugyanis bonyodalmakat okozhatott volna, többek között annak eldöntését, hogy hol temessék el. 1971. június 24-én egy vatikáni delegáció – Msgr. Giovanni Cheli és Msgr. Zágon József –

csoportfőnökség. Tárgy: VI. Pál pápa koronázásán részt vett magyar egyházi delegáció római tartózkodásáról. Jelentés, Budapest, 1963. július 12.

⁵² U Thant egy interjúból erről a következőket nyilatkozta: „*I don't think it would be in the public interest to reveal my exchange of views with Prime Minister Kádár, but I'm hopeful that this problem will be solved in due course...*” Rom, 11. Juli 1963, Reuter-Meldung, HU OSA 300-40-5, Box 125.

⁵³ A sajtóban eközben folyamatosan arról tudósítottak, hogy Mindszenty hamarosan elhagyja a nagykövetséget, és Rómába megy. A legtöbb esetben ezeket a híreket az érintett felek azonnal cáfolták.

⁵⁴ König bíborosnak budapesti útjai miatt néhány alkalommal kellemetlen reakciókkal is számolnia kellett. 1968. március 19-én például a Bécsbe akkreditált külföldi tudósítók a Sacher Hotelbe invitálták, ahol többek között Mindszentyről is kérdezték. A bécsi érsek budapesti útjaival kapcsolatban említést tett arról is, hogy a magyar emigráció a sajtóban támadta őt, mivel azt feltételezik, hogy arról akarja meggyőzni Mindszentyt, hagyja el Magyarországot. Amint König elmondta, ez nem felel meg a valóságnak, és hangot adott azon véleményének, mely szerint a Mindszenty-kérdés a magyar katolikus egyház helyzete szempontjából már nem központi jelentőségű. HU OSA 300-40-5, Box 125, IX-1445-3-68.

⁵⁵ König budapesti útjai: 1963. április; 1965. június; 1966. március; 1967. május; 1967. június; 1967. október; 1969. február; 1969. szeptember; 1970. szeptember; 1971. június.

⁵⁶ 1971. április 16-án VI. Pál fogadta Péter János külügyminisztert. Az audiencián a Mindszenty-kérdés is szóba került, habár ezt a vatikáni sajtóiroda cáfolta.

utazott Budapestre, hogy Mindszentyvel tárgyaljanak. Egy nappal korábban König bíboros próbálta felkészíteni a primást a látogatásra. VI. Pál instrukciói szerint a magyar bíborosra nem volt szabad nyomást gyakorolni, hanem arra kellett törekedni, hogy érvekkel meggyőzzék. Zágon és Cheli június 27-én tárgyalt e látogatás során utolsó alkalommal Mindszentyvel, s utána meglehetősen csalódottan hagyták el Magyarországot, miután a primás visszautasította, hogy aláírja a dokumentumokat, arra hivatkozva, hogy jöllehet egyetért a benne foglalt feltételekkel, de nem érzi szükségét annak, hogy ezt aláírásával is kifejezésre juttassa.⁵⁷ Az ekkor hetvenkilenc éves primásnak még hónapokra volt szüksége ahhoz, hogy meghozza végleges döntését, és Rómába utazzon.⁵⁸ Még júniusban két levelet írt a pápának és egyet Richard Nixon elnöknek, melyekben tanácsukat kérte. Nixon július 14-i válasza⁵⁹ mély csalódást okozott Mindszentynek, ezt követően többször hangoztatta, hogy már nem vendégnek, hanem rabnak érzi magát az Amerikai Nagykövetségen.

Mindszenty néhány hónapos mérlegelését és az érintett felek közötti egyeztetéseket követően Ausztria Apostoli Nunciusa, Opilio Rossi és Msgr. Zágon József König bíboros ismételt közvetítését követően 1971. szeptember 28-án Bécsbe kísérték a primást, ahonnan Rómába folytatta útját. A Vatikánban azonban semmi esetre sem akart maradni, beszélgetése Joszip Szlipij érsekkel is meggyőzhette arról, hogy a szatellitállamokból a Szentszékhez „menekült” bíborosok Rómában hallgatásra vannak ítélve.

VI. Pál és Mindszenty József hercegprimás, esztergomi érsek 1971. október 23-án találkozott utoljára⁶⁰ – Mindszenty még ezen a napon elhagyta Rómát, hogy Bécsbe menjen. Emlékirataiban arról ír, hogy VI. Pál garantálta számára, hogy ő marad az esztergomi érsek és Magyarország primása.⁶¹ 1973. december 18-án kelt levelében azonban VI. Pál pápa üresnek nyilvánította az esztergomi érseki széket.⁶² 1971-ben Mindszenty VI. Pál kívánsá-

⁵⁷ A következő feltételekről volt szó: 1. Érintetlen marad érseki és primási minősége, de az abból folyó jogok és köteleességek otthoni gyakorlását felfüggeszti, és helyette egy Róma által kinevezett apostoli adminisztrátor kormányozza egyházmegyéjét. 2. Sem nyilatkozatot, sem körlevelet nem ad ki. 3. Nem tesz külföldön olyan nyilatkozatot, amely az Apostoli Szentszéknek a magyar kormányhoz fűződő viszonyát zavarná, vagy a magyar kormányt és a népköztársaságot sértene. 4. Titokban tartja az Emlékiratait, és nem publikálja a kéziratot, azokat végrendeletileg a Szentszékre hagyja, amely majd alkalmas időben gondoskodni fog a kiadatásukról. Vö.: Mindszenty József: *Emlékirataim*. Budapest, 1989. 473–477.

⁵⁸ Mindszenty többek között attól tartott, hogy távozását bizonyos körök menekülésként fogják kommentálni.

⁵⁹ A levelet közli Somorjai: „His Eminence Files”, 206.: „Dear Cardinal Mindszenty: The Considerations outlined in your letter of June 27 attest to the long ordeal you have borne so patiently and so well. Speaking not only for this Government but for the American people as well, I take great satisfaction that we were able to be of assistance to Your Eminence when the need was urgent and pressing. No thanks are necessary from our honored Guest, but the gratitude you have shown is deeply appreciated. Your decisions about the future are, of course, ones between yourself and the Vatican. I know that in reaching them you and His Holiness will be guided by your faith, by the interests of the Church, and by your concern for its ministry to the people of Hungary. I fully understand the difficulties involved in making your decision. With every good wish, Sincerely, Richard Nixon.”

⁶⁰ A témához lásd: Somorjai Ádám: *Politikai és lelképásztori szempontok az egyházkormányzatban. VI. Pál pápa és Mindszenty József esete*. Vigília, 73. évf. (2008) 11. sz. 823–830.

⁶¹ Mindszenty Apostoli Szentszékkel vívott küzdelmeit is megismerhetjük Somorjai Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt – VI. Pál és Mindszenty József 1971–1975 című munkájából*. (Pannonhalma, 2008.)

⁶² Vö.: Adriányi Gábor: *A primási szék megüresedetté nyilvánítása 1974-ben*. Vigília, 63. évf. (1998) 6. sz. 425–428. VI. Pál levelét König bíboros december 30-án adta át Mindszentynek, melyben a pápa arról értesítette őt, hogy az esztergomi érseki széket „megüresedettnek” akkor fogja tekinteni, amikor döntését nyilvánosságra hozza.

gára hagyta el a budapesti amerikai követséget, hogy – amint a pápa fogalmazott – elejét vegyék a meglehetősen kellemetlen diplomáciai bonyodalmaknak. König bíboros erre úgy emlékezett vissza, hogy VI. Pál pápa korábban több alkalommal is úgy tájékoztatta, hogy az amerikai elnök biztosította arról, hogy Mindszenty amerikai követségen való tartózkodása semmilyen problémát nem jelent. Nixon úgy fogalmazott, hogy Mindszenty az Amerikai Egyesült Államok vendége, és addig marad a követségen, ameddig úgy kívánja. Tudjuk persze, hogy idővel a primás jelenléte terhebbé vált az USA számára, hiszen zavarta keleti enyhülési politikájának realizálásában. A pápa tehát Königet bizta meg azzal, hogy győzze meg Mindszentyt, hagyja el Magyarországot, és telepedjen le Ausztriában. Mindez még a zsinat utolsó periódusa idején történt, tehát 1964–1965-ben, de a hercegprimás ekkor még nem volt hajlandó erre. A Vatikán bizonyos köreinek is érdekében állt, hogy a magyar bíboros csak 1965 után érkezzen Rómába. Königet ezek után nagy megkönnyebbüléssel érte a hír 1971-ben, hogy a pápa az ő javaslatára végül Zágón József prelátest bízta meg azzal, hogy tudassa Mindszentyvel: az a pápa parancsa, hogy Rómába menjen.

A magyar primás 1971-től 1975-ben bekövetkezett haláláig Bécsben élt, ahová Rómából részben König bíboros meghívására érkezett.

Nagyon fontos annak tisztázása – minden részletre kiterjedően, hiszen jelenleg csupán a főbb mozzanatokot ismerjük –, hogy mi volt König bíboros missziójának politikai tartalma. Mi játszódtott a háttérben? Valóban ennyire zavarta Mindszenty a Vatikán és a magyar állam közötti jó viszonyt?⁶³ Amit most látunk, nem más, mint a hercegprimás kálváriája a három hatalom – Kádár-rezsim, Vatikán, Amerikai Egyesült Államok – furcsa együttműködő árnyékában. Úgy tűnik tehát, Mindszenty ebben a kontextusban a Vatikán keleti politikájának áldozata volt.⁶⁴

De mit jelentett a Vatikán keleti politikája, és ami számunkra különösen fontos: mi volt ebben Mindszenty szerepe, illetve 1974-es menesztésének oka? A Vatikán keleti politikájának nézőponttól függő, egymásnak meglehetősen ellentmondó megítélése is bizonyítja a kérdés komplexitását.

Agostino Casaroli, az „Ostpolitik” főszereplőjének definíciója szerint az „Ostpolitik” „csupán” pasztorális, egyházi tevékenység, ami tehát nem azonosítható a klasszikus értelemben vett politikával. Casaroli meghatározásában természetesen utalt XXIII. János pápa új kurzusára, a vasfüggöny mögötti egyház miatti aggodalmára és fáradozásaira, hogy a Szentszék utat találhasson a szatellitállamokhoz, ami által könnyíteni lehetett volna az ot-tani egyház helyzetén.⁶⁵ Amint Casaroli egy 1974-es interjúban hangsúlyozta: „Az

⁶³ Somorjai Ádám az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartását három kötetben dolgozza fel; az első két kötet már megjelent: *Trilogia. „Sancta Sedes et Mindszenty, 1956–1975”*. Vol. I. *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, Documenta 1971–1975*. – *Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. Tanulmányok és szövegközlések*. Roma, 2007.; Vol. II. *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, II. Documenta 1956–1963*. – *Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, II. Tanulmányok és szövegközlések*. Budapest, 2009. A harmadik kötet előkészületben: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III. Documenta 1963–1971*. – *Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III. Tanulmányok és szövegközlések*.

⁶⁴ Vö.: Adriányi Gábor: *A primási szék megüresedetté nyilvánítása*, 425–428.

⁶⁵ Vö.: „A pápa [XXIII. János – P. M.] közvetlen ellenőrzése alatt a rendkívüli ügyek titkársága egy dokumentumot készít elő, amelynek célja megállapítani a szocialista országokkal történő együttműködés alapjait. Ennek a dokumentumnak az is a célja, hogy megfogalmazza a katolikus egyház semlegességének alapját, amely nem kell, hogy foglalkozzon politikával, hiszen a politika a kormányok hatáskörébe tartozik. Arról van szó, hogy az aktív politikába való beavatkozás rontja az egyház helyzetét, ugyanakkor az egyház hajlíthatatlan kell, hogy legyen az állam beavatkozásával

»Ostpolitik« a Szentszék kötelessége, amit azonban semmi esetre sem szabad egyszerű kompromisszumként értékelni.⁶⁶ A Vatikán ily módon próbálta a kommunista országok egyházait a lehető legelőnyösebben pozícionálni, a kommunizmus utáni időkre is gondolván.⁶⁷ A keleti politika e megközelítésben illeszkedett abba a sokrétű dialógushálózatba, amelyet XXIII. János után VI. Pál⁶⁸ és II. János Pál bontakoztatott ki.

szemben.” ÁBTL 3.1.5. O-14963/5. „Canale”, Osztály: III/III-1/a. 1963. A Vatikán és a szocialista országok.

⁶⁶ A II. Vatikáni Zsinat idején ez a kérdés a következő formában fogalmazódott meg: „1. Vatikán, Lengyelország és más szocialista országok: Az új pontifikátus akkor kezdődött, amikor a Vatikán a legnagyobb érdeklődést tanúsította a Szovjetunió és más szocialista országok iránt. XXIII. János pápaságának utolsó időszaka, az első zsinati ülészak, a »Békét a világnak« pápai pásztorlevél, valamint a »Balzan« díj – mind elősegítették a Vatikán és a Szovjetunió, valamint a szocialista országok közötti kapcsolatok normalizálásának lehetőségét. XXIII. János halála azonban megváltoztatta a helyzetet. Az Államtitkárság, valamint a keresztények egységének ügyeivel foglalkozó titkárság által végzett értékelések alapján a Vatikánban a következő közös téziseket helyezik előtérbe: [...] b. A legnagyobb nehézség abban mutatkozik, hogy mint azt a Vatikánban feltételezik, a Szovjetunió, Lengyelország és Csehszlovákia a normalizálás lehetőségeit a jelenlegi szituáció Vatikán általi elismerésében látja – a Kúria véleménye szerint Magyarországon valamelyest más a helyzet. c. A szituáció kényes volta abban van, hogy a normalizálás problémája nemcsak általános közeledést, de az egyház helyzetének egyéni megkülönböztetését is megköveteli az egyes szocialista országokban. d. A katolikus egyháznak a szocialista országokban »hosszújáratú« érdekei vannak, amely esetleg korlátozott, de stabil bázis létrehozását követeli a jövőbeni tevékenység számára. [...] Magyarországon és Csehszlovákiában védelmezni kellene az egyház gyenge pozícióit, hogy a »hidegháborús« állapot – amely az állam és egyház között van – ne vezessen a katolicizmus pozíciójának rendszeres csökkentéséhez. [...] A gyakorlati intézkedésekről a Vatikánban azt tartják, hogy 1. A Szovjetunió, Lengyelország, Magyarország és a CsSZK kormányai a Vatikánnal egyenlő mértékben, de lehet, hogy jobban is érdekelve vannak a kapcsolatok normalizálásában, s ez kedvező momentum. Ebből eredően a normalizálás elve a status quo elismerése alapján nem vehető – legalábbis egyelőre – figyelembe. Minden szocialista országra vonatkoztatva ki kell dolgozni egy »feltételek listáját«, s a Vatikán ezek elfogadásától teszi függővé a kapcsolatok felvételét. 2. Az esetleges tárgyalásokat igen óvatosan kell lefolytatni, nehogy azt a benyomást keltsék, hogy az egyház »engedékenyebbé vált« a kommunizmussal és materializmussal szemben. 3. Az esetleges tárgyalásoknak semmi esetre sem szabad megkönnyíteniük a szocialista országok számára az a kísérletet, hogy »éket verhessenek« egyrészt ezen országok püspökségei és a hívő tömegek, másrészt ugyanazon püspökség és a Vatikán közé.” ÁBTL 3.1.5. O-14963/5-A. „Canale”, BM III/4. osztály. Eperjesi László r. alezredes elvtársnak a BM III/III. Csoportfőnökség vezetője: „Mellékelten megküldöm a lengyel állambiztonsági szervektől kapott »Az Ökumenikus Zsinat második ülészakának előkészítéséről« című tájékoztató jelentést.” Budapest, 1963. november 20.

⁶⁷ 1963 novemberében az Állambiztonsági Szolgálat a következőképpen értékelte a helyzetet: „Meg kell jegyezni [...], hogy XXIII. János óta megszűnt az a szemléletmód, amely háborúra számít és arra, hogy a Szovjetunió vagy a népi demokráciák eltűnnek a Föld színéről. Tudomásul vessük a tényt, hogy a szocializmus van és meg kell keresni az egyház helyét ezeknek az országoknak a rendszerében.” ÁBTL 3.1.5. O-14963/5-A. „Canale”, BM III/III/2. alosztálya. Adta: „Kövér” fedőnevű ügynök, vette: dr. Nagy József, r. százados. Idő: 1963. november 16. Tárgy: A Zsinat és a magyar rk. delegáció helyzete. Jelentés, Budapest, 1963. november 22.

⁶⁸ VI. Pál jellemzéséhez, illetve pontifikátusáról említésre méltó az Állambiztonsági Szolgálat következő jelentése: „Július 3-án egy vacsora során, melyen részt vett Mihelics Vid, Valerio Occetho haladó gondolkodású katolikus újságíró (vendéglátó), Tadeusz Mazowiecki lengyel katolikus folyóirat főszerkesztő és Stanislaw Morawski, több lengyel hírlap római tudósítója, megállapították, hogy VI. Pál a konklávén előtt nyilvánvalóan kimutatta már, hogy nagy ember szerepét kívánja játszani. Következésképpen tisztában van azzal, hogy ilyen történelmi szerepre csak akkor számíthat, ha tovább viszi és befejezéshez juttatja a XXIII. János által megkezdett nagy művet. [...] Nyilvánvaló különbség azonban XXIII. Jánostól az, hogy nála nem az ösztönösség uralkodik, hanem az intellektus, amiből következik, hogy a nagy és elhatározó folyamatok meglassúbbodására számíthatunk. [...] Egyhangú vélemény szerint a folyamat lassúbbodása nem torkolthat semmiképpen a XXIII. János által képviselt egyházpolitikai vonal megtörésébe. [...] Ebben figyelemre méltó mozzanat, hogy minimális személyi változások történtek. Az új pápa megtartotta XXIII. János bizal-

Szabó Ferenc *Az „Ostpolitik” emlékezete* című, 1992-ben publikált írásában ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy jóllehet Európában döntő fordulat következett be 1989-ben, ma még hiányzik a kellő történelmi távlat ahhoz, hogy teljes fényben lássuk és láttassuk a keleti politika történetét, fontosabb mozzanatait, a kompromisszumokat és a meg egyezések dokumentumait, illetve az ígéretek, elkötelezettségek be nem tartását (a kommunista hatóságok részéről), a szentszéki képviselők és a helyi egyházi vezetők melléfogásait és naivságát. A szerző idézi az *Osservatore Romano* 1989. szeptember 15-i számának vezércikkét is, mely visszatekintést közöl a Szentszék és a Magyar Népköztársaság közötti kapcsolatokról. Amint Szabó kiemeli, a lap csak azt nem látta, hogy az általa méltott eredmények inkább a „gorbacsovi fordulatnak”, illetőleg a kommunizmus bukásának voltak köszönhetőek, semmint az „Ostpolitik”-nak és a kis lépéseknek. Magyarország, miként a többi közép-kelet-európai ország is, egy-két év alatt nagyobbat lépett előre, mint előtte negyedszázad alatt.⁶⁹

Érdeemes a keleti politikához egy másik definíciót is idézni, mivel az Agostino Casaroli által is sugallt „távolságtartás” a politikától ebben egészen egyértelműen kifejezésre jut. A Pápai Államtitkárság protokollfőnöke, Msgr. Iginio Cardinale 1962-ben egy sajtótájékoztatón ismertette a vatikáni külpolitika alapelveit, melyeket a Szentszék külkapcsolatai alakításánál szem előtt tart. E szerint a Vatikán számára a külpolitika annyiban fontos, amennyiben a Szentszék apostoli feladatainak megvalósítását szolgálja. Mint ahogy Cardinale fogalmazott: „Az egyház, melynek missziója kizárólag vallási és erkölcsi természetű, nem akar politikai hatalom lenni, következésképpen nem fogalmaz meg olyan célokat, melyek politikai eszközökkel lennének megvalósíthatók.”⁷⁰

A vatikáni keleti politika megítélésében állást foglalni – mint ahogyan azt az érintett felek közötti, helyenként egészen heves viták is bizonyítják – meglehetősen nagy kihívásnak tűnik, hiszen minden oldal megpróbálja saját verzióját megvédeni. Ami az általunk vizsgált kontextusban – a Mindszenty-ügyet szem előtt tartva – megállapítható, az az, hogy jelenleg ismertek a nagypolitika kontúrjai, de a színpalak mögött zajló diplomáciai játszmák részle-

masát, személyi titkárát, a haladó gondolkodású Capovillát. Capovilla egyébként az egyik legőszintébb szorgalmazója a magyar–vatikáni tárgyalások eredményes befejezésének.” ÁBTL 3.1.5. O-14963/5. „Canale”, BM III. Főcsoportfőnökség. Tárgy: VI. Pál pápa koronázásán részt vett magyar egyházi delegáció római tartózkodásáról. Jelentés, Budapest, 1963. július 12.

⁶⁹ Szabó: *Az „Ostpolitik” emlékezete*, 844–848. A szerző cikkében a következő kérdéseket is felteszi: „Valóban, mindig tiszteletben tartották az »egyezkedéseknél« az egyház és hívők jogait? Idővel nem kellett volna-e felülvizsgálni a módszert? Nem kellett volna-e erélyesebben fellépni? Kevesebb kompromisszumba beleegyezni? Vajon a »kis lépések« végül is nem egy helyben topogássá váltak Magyarországon, az Állami Egyházügyi Hivatal ravasz és ügyes vezetőinek ellenőrzése, feltevélei, ultimátumai folytán? Persze, a pápa és a Szentszék tájékoztatása sem volt mindig tárgyilagos: a helyzetet sokszor megszépítették, a »jó viszonyt«, az egyház és az állam viszonyának »rendezettségét« emlegetve, és az elért kis eredményeket hangoztatva, elhallgatva viszont a Hivatal teljes ellenőrzését, gyámkodását, az egyházi élet kibontakozását megbénító rendszabályait. Az 1989-es fordulat után mindez napvilágra került.”

⁷⁰ Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1962. november 14-én, Zl. 39-Pol/62: „*Pressekonferenz des Protokollchefs im Päpstlichen Staatssekretariat über die Aussenbeziehungen des Vatikans*”. ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. A Vatikán külpolitikai alapelveihez érdekes adalék egy 1955-ös jelentés is: „A Szentszék nem ismeri a »pillanatnyi politika« fogalmát, mivel – a legtöbb államtól eltérően – nagyobb távlatokban, évtizedekben, évszázadokban tervez és gondolkodik...” Róma, 1955. június 1-én, Zl. 32-Pol/55: „*Vatikanische Stimmen zu den augenblicklichen politischen Ereignissen*”, ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol. Vö.: „A keleti rendszerváltozással világhossá vált, hogy a »keleti politikára« csak átvitt értelemben illik rá a »politika« fogalma, mert az egyház »politikája« elválaszthatatlan az egyház önértelmezésétől, miszerint küldetése nem e világból származik, de ebben a világban akar hatékony lenni.” András: *A „keleti politika” újra kezdődik?* 131.

tei még feltárássra várnak. Azaz: a Mindszenty-kérdést a Magyar Népköztársaság, a Vatikán és az Egyesült Államok közötti kapcsolatok kontextusában érdemes vizsgálni, illetve König bíboros érsek közvetítő szerepét is figyelembe véve, Ausztria bevonásával. Természetesen az sem volt mellékes, mikor ki volt a Szentszék ura. Franz König bíboros megjegyzése erre vonatkozóan sokat elárul: „XII. Piust tiszteltük, XXIII. Jánost szerettük, VI. Pált pedig próbáltuk megérteni...”⁷¹

König bíborost hidépítőnek (*Brückenbauer*)⁷² is nevezik. Hogy XXIII. János pápa miért éppen a bécsi bíborost bízta meg Mindszenty felkeresésével, arra választ kaphatunk például a következő dokumentumokból: „A Szentatyá [VI. Pál] méltatta König bíboros kiemelkedő szerepét a II. Vatikáni Zsinaton. Mint hangsúlyozta, Ausztria büszke lehet főpásztorára, akit ő is rendkívül sokra tart. Amikor átadtam a Szentatyának elnökünk és kormányunk üdvözlétét és jókívánásait pontifikátusa megkezdése alkalmából, valamint közvetítettem Ausztria szándékát, hogy a jövőben is kész szolgálatait felajánlani a Szentszéknek [...], VI. Pál pápa válaszában hangsúlyozta, mennyire szívén viseli hazánk sorsát, mily sokra tartja törekvéseit, pozícióját mint a keresztény világnézet bástyáját, illetve politikai stabilitását, mely meghatározó szerepet játszik a közép-európai béke fenntartásában.”⁷³ Másrészt idézhetjük a következő gondolatokat is: „König bíboros, Ausztria geopolitikai helyzetének is köszönhetően, vállalta az alkalmanként igen nehéz feladatot, hogy segítse a Vatikán és az európai szatellitállamok közötti kapcsolatok javulását. Budapesti útja is ezen fáradozásai részeként értékelendő.”⁷⁴ A Szentszék választásában, hogy a bécsi bíborost tünteti ki bizalmával, és bízta meg kelet-közép-európai missziókkal, minden bizonnyal szerepet játszott az osztrák főváros keleti és nyugati kultúrákat összekötő történelmi szerepe s az egyházi kérdésekben korlátozottabb szabadságot élvező Rómával szembeni előnye, mely lehetővé tette, hogy meghatározó jelentőségű folyamatok kiindulópontja és komoly döntések színtere legyen.

⁷¹ Elhangzott a pápákról szóló német dokumentumfilmben, melyet a Magyar Televízió is bemutatott, s melynek Hansjakob Stehle, akire tanulmányunkban is hivatkoztunk, egyik szakértője volt.

⁷² Kunz, Johannes (Hrsg.): *Der Brückenbauer. Kardinal Franz König 1905–2004, sein Vermächtnis*. Wien, 2004.

⁷³ ÖStA, AdR, BMfAA, Sektion II-pol., Johannes Coreth dr. Bruno Kreiskynek 1963. december 30-án, Zl. 43-Pol/63.

⁷⁴ Roegele: *Der Fall Mindszenty*, id. mű.

MÁRIA PALLAGI

“The Austrian Connection”. The Visits of Franz König Cardinal of Vienna at Prince-Primate József Mindszenty (1963–1971)

The mediating attempts of Franz König, cardinal of Vienna – acting on behalf of the Vatican – in the Mindszenty case were an important scene of Austrian-Hungarian ecclesiastical diplomacy during the cold war. Analyzing the case within the dimensions of our inquiry is especially interesting as it symbolizes many aspects of the latitude available for the church behind the iron curtain as well as its attempts to find a viable path. However, our research is not limited to the thematization of this “abnormal situation” brought about by the Hungarian Primate (as in the autumn of 1971 American diplomacy characterized Mindszenty's fifteen-year stay at the American embassy in Budapest), as we have the study of the question within the context of all involved powers in sight, drawing a parallel between the possibilities the churches in the satellite states had.

Due to its geo-strategic position, Austria was the connection, the bridge in ecclesiastical policy as well, in which “mission” the cardinal of Vienna, Franz König played an important role in the era discussed.

VARGA E. LÁSZLÓ

Jan Emisarski vezérkari alezredes, budapesti lengyel katonai attasé működése, 1938–1940*

A Lengyel Köztársaság 1938–1940-ben Budapesten szolgálatot teljesítő katonai attaséja, Jan Pindela Emisarski¹ alezredes 1896. február 6-án született Raciechowicében (Krakkói vajdaság, Wieliczka járás, Galícia). Édesapja járási geodéta. A családban ő volt az elsőszülött gyermek, három öccse és három húga követte. Nyolcéves korától Krakkóban járt népiskolába, majd gimnáziumba, ahol anyai nagyszüleinél lakott. A nagypapától – az 1863-as lengyel felkelés katonájától és népiskolai igazgatótól – hazafias nevelést, szigorúságot kapott. Az unoka kitűnő tanulmányi eredményén ez meg is látszott. Gimnazista korában a család szűkös anyagi helyzete miatt év közben korrepetálta társait; nyaranta ügyvédi irodában küldöncként, cukrászdai eladóként, földmérő segédként, valamint egy folyómeder bővítésén dolgozott. A középiskolai cserkészcsapat és a Jagelló Egyetem hallgatói titkos hazafias körének is tagja lett. 1914-ben kitűnő eredménnyel érettségizett. Kohászati és Bányászati Akadémián tanult volna tovább, ha nem szól közbe az I. világháború. 1915-ben a közös hadseregbe, a 16. *Landwehr* gyaloghadosztályba kapott behívót, és tartalékos hadapród-tanfolyamon vett részt. 1915 decemberében került ki a frontra a mai Fehéroroszország területére. Mielőtt az első vonalba vezényelték volna, szakasz- és századparancsnoki tanfolyamot is végzett. A vizsgák után őrmesterré lépett elő, szakaszparancsnoki beosztást kapott a frontvonalban.

A Bruszilov-offenzíva kezdetekor, 1916. július elején Kelet-Galíciában, Krzemieniectól (ma Kremjanec az Ukrán Köztársaságban) északra található Sapanów falunál, az Ikwa folyó mentén esett hadifogságba. Asztrahányba, Szamarába, majd Hvalinyszk nevű település – Szamara és Szaratov között – fogolytáborába került. Az időt nem töltötte tétlenül, kiválóan megtanult franciául. Szamarában a tábor orosz parancsnoka, a lengyel származású Orłowski ezredes jól bánt honfitársaival.² A bolsevik forradalom győzelme után megszökött, Moszkvába ment. 1918. januárban belépett a Moszkvában alakulófélben levő lengyel lövészezredbe. Részt vett a Kolcsak tengernagy oldalán harcoló 1. lengyel lövészezred har-

* A tanulmány a XX. Század Intézet támogatásával készült.

¹ 1937-ben a wóljni vajda engedélyével vezetéknevét Emisarskira módosította. Vö.: Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (a továbbiakban: IPiMS), Kol. 207/5/6. Publikált formában lásd: Emisarski, Jan: *Wspomnienia 1896–1945*. [Visszaemlékezés 1896–1945.] Materiały. Dokumenty, archiwalia, studia. Ed.: Findler, Waclaw – Hlawaty, Jacek. London, 2004. E mű alapján közöljük életrajzi és szolgálati adatait. Lásd még: Lengyel Béla alezredes varsói katonai attasé jelentését Emisarski személyi és szolgálati adatairól, 1938. szeptember 12. Hadtörténelmi Levéltár, Honvédelmi Minisztérium (a továbbiakban: HL HM) Eln. B-1938-42404. Lengyel alezredes tévesen közli, hogy Emisarski Myslenicében született, s nem említi a vezetéknev-változást.

² Leányát Emisarski 1922-ben vette feleségül. A házasságból 1924-ben Jerzy utónevű fiú született.

caiban, majd az 5. lengyel gyaloghadosztály-parancsnok segédtsíztjeként a hadosztály megszervezésében. Kolcsak veresége után a lengyel hadosztály is szovjet-orosz fogságba esett.³ Emisarski 1920 januárjában Krasnojarszkból megszökött, többedmagával vonattal Pétervárra utazott, és Rigán keresztül, 1920. április 19-én érkezett Wilnába. Varsóban a külügyminisztériumban és a vezérkari főnökségen beszámolt a szibériai harcokról. Rövidesen a lengyel hadsereg hivatásos katonája lett, pályafutását hadnagyként kezdte. A lengyel–szovjet-orosz háború idején a vezérkari főnökség 2. osztályán az orosz referatúrán szolgált.⁴ A háború után Moszkvába delegálták, ahol a katonai attasé második helyetteseként teljesített szolgálatot (1921–1922). Kilenc hónap múlva a szovjet-orosz katonai elhárítás csapdája esett, a hatóságok *persona non gratának* nyilvánították, ezért visszahívták. Hazatérve újra a vezérkari főnökség 2. osztályán találjuk (1922–1925).

Az 1920-as évek elejétől megkezdődött a hivatásos tisztikar képzése. A lengyel hadsereg tisztjeinek zömét a volt légionisták⁵ alkották. Jó részük semmiféle katonai szakképzettséggel nem rendelkezett, és nem mindegyikük szerezte azt meg később sem. Természetes, hogy az újjáalakult Lengyel Köztársaság hadseregébe a volt cári, *k. u. k.*⁶ és a császári német hadseregben szolgált hivatásos és tartalékos tisztí rendfokozattal rendelkezők többsége is szolgálatra jelentkezett. Sokan otthon, kevesebben Franciaországban vettek részt át- és továbbképző tanfolyamokon, vagy katonai főiskolai hallgatók lettek. A harminc év körüliek rövidített idő, két év alatt végeztek Varsóban és Párizsban. A legkiválóbbak vezérkari tanfolyamon képezték magukat tovább.

Emisarski 1925–1927-ben végezte el a katonai főiskolát Varsóban. Ezután százados, Łódźban a Kaniowi 31. lövész ezredben századparancsnok. 1928–1933-ban a Katonai Tudományos Intézet és Kiadó Vállalatnál (*Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy*) először propaganda- és munkaügyi referens, majd a *Wiarus* című, az altisztí kar számára megjelenő hetilap⁷ első szerkesztője. Saját kérésére vezényelték csapathoz. A 3. légiós gyalogezredben zászlóaljparancsnok, 1934-ben az ezredparancsnok helyettese. 1935-ben a Równeban (ma Rivne, Ukrajna) állomásozó 13. gyaloghadosztály vezérkari főnöke őrnagyi rendfokozatban. 1937-ben vezérkari alezredessé lépett elő, és megkapta az Arany Érdemkeresztet. Itt szolgált 1938-ban, amikor Waclaw Stachewicz⁸ dandártábornok vezérkari főnök javaslatára Budapestre került katonai attasénak.

³ Az Oroszországban 1914–1920-ban működő lengyel katonai egységek történetéről lásd: Kukiel, Marian: *Zarys historii wojskowości w Polsce*. Londyn, 1948.; Bagiński, Henryk: *Wojsko Polske na wschodzie 1914–1920*. Warszawa, 1921.; Kozłowski, Eugeniusz – Wrzosek, Mieczysław: *Dzieje oręża polskiego, 1794–1938*. Warszawa, 1974.; Emisarski, Jan Pindela: *Formacje Wojska Polskiego na Syberii. Cz. I. Nasze boje*. Warszawa, 1920.

⁴ IPiMS Kol. 207/5/5. Emisarski minősítvényi táblázata, év nélkül, felsorolva addigi katonai pályafutása. Valószínűleg moszkvai kiküldetése előtt készült 1921-ben.

⁵ Az I. világháború alatt, 1914–1917 között *k. u. k.* alárendeltségben harcoló lengyel légióról van szó. Katonái önkéntesekből álltak. Kezdetben tisztjeinek egy része a közös hadsereg lengyel nemzetiségű hivatásos (kevés) és tartalékos tisztjeiből (többség) került ki, akiket átvezényeltek a légióba, vagy közvetlenül oda hívták őket be. Első parancsnoka Karol Trzaska-Durski (1849–1935) nyugállományból visszahívott *k. u. k.* altábornagy. Az említett évek alatt 30 000 katona szolgált benne, beleértve az elesettek, sebesültek, leszereltek, hadifogságba elesettek számát.

⁶ *Kaiserlich und königlich*, vagyis: császári és királyi.

⁷ Huszonnégy oldalon jelent meg 10 000 példányban. A lap nyereséges, önfenntartó volt.

⁸ Waclaw Stachewicz (1894–1973) dandártábornok. Filozófiát végzett a lembergi egyetemen. 1914 előtt lengyel paramilitáris alakulatokban, 1914–1917-ben a lengyel légiókban szolgált, 1918 után hivatásos katona. Katonai főiskolai hallgató Párizsban (1921–1923), vezérkari főnök (1935–1939). 1939. szeptember 18-án a kormányval együtt Romániába menekült, ahol internálták. 1940-ben Algériába szökött, és csak 1943-ban érkezett Londonba. Beosztást nem kapott. Az emigráns lengyel

A Lengyel Köztársaság 1924-től⁹ 1938-ig, Emisarski akkreditálásáig nem rendelkezett katonai attaséval Magyarországon. Kinevezésének előzményei néhány hónappal korábbiak.

A magyar és a lengyel vezérkar közötti kapcsolatfelvételre nem sokkal a kormányzó 1938 februárjában Lengyelországban tett látogatása¹⁰ után került sor. Április elején Andrzej Marecki vezérkari ezredes, a varsói vezérkari főnökség 2. osztály tisztje érkezett Budapestre. Meglepő módon nem katonai, hanem csak politikai jellegű témák iránt érdeklődött.¹¹ Hazaérkezése után József Beck külügyminiszter azon az állásponton volt, hogy a katonai kérdések megtárgyalását Varsóban lehetne folytatni, vagy lengyel katonai attasét kellene Budapestre kinevezni.¹² A kettő persze nem zárta ki egymást, mert a politikai készség mindkét fél részéről megvolt. Rydz-Śmigły tábornagy,¹³ a hadsereg főparancsnoka 1938. május közepén megadta elvi hozzájárulását a katonai attasé delegálásához.¹⁴

kormány léptette elő altábornaggyá 1964-ben. Kryśka-Karski, Tadeusz – Żurakowski, Stanisław: *Generalowie Polski niepodległej 1918–1939*. Warszawa, 1991. 62.

⁹ A lengyel katonai képviselő kezdete Budapesten 1918 őszére nyúlik vissza. 1918. november 1-jétől Tabaczyński őrnagy a lengyel légiók gyűjtőállomásának parancsnoka, 1918. november 9-től Marek Mysłakowski huszár százados a lengyel állam katonai meghatalmazottja, 1919. január elejétől Jerzy Potocki huszár százados katonai attasé, 1919. március 7-étől Alfred Wielopolski katonai attasé, 1921. május 6. és 1924. június 10. között Jerzy Grobicki őrnagy katonai attasé volt. Magyarország katonai ellenőrzésének megszűnte után, 1928-tól működtek nyilvánosan magyar katonai attasék külföldön, így Varsóban: Andorka Rudolf vezérkari alezredes (1927. december 4. – 1931. április 15.), Ujszászy István vezérkari őrnagy (1931. április 15. – 1934. május 1.), Lengyel Béla vezérkari őrnagy, majd alezredes (1934. május 1. – 1939. május 1.), Sárkány Jenő vezérkari őrnagy (1939. május 1. – 1939. szeptember 18.) Sipos Péter (főszerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs*. Budapest, 1997. 23., 454., 259.; Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Budapest, 2001. 25–26., 354–355., 203–204., 298. A lengyelországi magyar katonai képviselő előzményeit 1918-tól 1928-ig lásd: Árokay Lajos: *Az önálló magyar katonai attasé szolgálat létrehozásának előzményei 1918–1919*. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 30. évf. (1983) 1. sz. 73–94.; uő.: *A rejtett magyar katonai attasé szolgálat első állomáshelyeinek felállítására 1920–1923*. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 30. évf. (1983) 3. sz. 356–482.; uő.: *A rejtett magyar katonai attasé szolgálat tevékenysége 1923–1928 között*. Hadtörténelmi Közlemények, új folyam, 30. évf. (1983) 4. sz. 574–591.

¹⁰ Erre 1938. február 5–9. között került sor Krakkóban és Varsóban, közbeiktatva egy vadászatot Białowieżában. A kormányzót elkísérte István fia, Kánya Kálmán külügyminiszter, Csáky István külügyminisztériumi kabinetfőnök és Bakách-Bessenyei György, a külügyminisztérium politikai osztályvezetője, valamint Keresztes-Fischer Lajos altábornagy, főhadsegéd, Uray István, a kabinetiroda főnöke, Brunswick György útimarsall, vitéz Gerlóczy Gábor alezredes, első szárnysegéd, Németh Tibor őrnagy, szárnysegéd, Scholtz Andor folyamőr kapitány, szárnysegéd és vitéz Koós Miklós szárnysegéd. Lásd: Varga E. László: *A kormányzó látogatása Lengyelországban 1938-ban*. Hadtörténelmi Közlemények, 114. évf. (2001) 4. sz. 573–595.

¹¹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 64. A külügyminisztérium politikai osztály rezervált iratai. Küm. res. pol.-1938-17-353. Kánya külügyminiszter Hory varsói követnek, 1938. május 4.

¹² MOL K 64 Küm.res. pol.-1938-17-366 res. pol. Hory szig. biz. 110. pol/főn. jelentése 1938. május 4.

¹³ Edward Rydz-Śmigły (1886–1941) tábornok. Szépművészeti akadémiát végzett Krakkóban. Bécsben egyéves sorkatonai szolgálatot teljesített a 4. *Hoch und Deutschmeister* ezredben, zászlósként szerelt le. Továbbszolgálatra kapott felkérést, de nem vállalta. Az első világháború alatt a lengyel légiókban különböző parancsnoki tisztségeket töltött be. A szovjet–lengyel háború alatt az Északkeleti, majd a Középső front parancsnoka, a Wilnoi Hadsereg felügyelője (1921–35), a hadsereg főfelügyelője. (1935–39). A szeptemberi hadjáratban a lengyel hadsereg főparancsnoka. A kormányval együtt Romániába menekült, ahol internálták. 1940 decemберében megszökött, Magyarországra jött. A Lengyel Életrajzi Lexikon szerint Budapestre a Dr. Pajor által vezetett szanatóriumban és gr. Marenzi Károly tábornok özvegyének villájában lakott. Balatonföldváron, Szántódon és Zamárdiban is tartózkodott. 1941. október 25-én indult Budapestről Varsóba, ahová öt nap múlva érkezett meg. 1941. december 2-án szívroham következtében meghalt, Adam Zawisza álnéven te-

Budapesti állomáshelyére történt megérkezése előtt, 1938. szeptember 9-én, két héttel az újabb Szudéta-válság kezdete előtt a lengyel és a magyar kormány között szorosabb politikai kapcsolat alakult ki, létrejött a *Gentlemen's Agreement*,¹⁵ ami egyúttal a magyar–lengyel katonai együttműködés előtt is megnyitotta az utat.

Mindkét országnak területi követelése volt Csehszlovákiával szemben, s a lengyel katonai attasé delegálását ez meggyorsította. A vezérkari főnök választása azért eshetett Emisarskira, mert a közös hadseregben szolgált, és rendelkezett diplomáciai tapasztalattal. A kinevezésnél az sem lehetett mellékes szempont, hogy kiválóan beszélt németül, franciául, oroszul.

A diplomáciai úton történt egyeztetések után 1938. szeptember 12-én a magyar külügyminisztérium értesítette a honvédelmi minisztérium Elnöki B osztályát, hogy a lengyel kormány Emisarski vezérkari alezredest kívánja kinevezni katonai attasévá,¹⁶ és sürgősen kérte a kormányzó előzetes hozzájárulásának megszerzését. Négy nap múlva az osztály megkérte azt, s a kormányzó meg is adta.¹⁷

Emisarski 1938. október 1-jén a Varsó–Budapest légi járattal érkezett meg a magyar fővárosba, ahol működését azonnal megkezdte. A lengyel kormány bőséges anyagi eszközöket biztosított a katonai attasé hivatali munkájához, javadalmazására, lakása berendezésére. A szolgálati gépkocsit, az asztali ezüstöket és tizenkét fős porcelán készletet a hadügyminisztérium biztosította Varsóban, a kristály készleteket Bécsben, Pozsonyban és Budapesten vásárolták.¹⁸ Varsói ötszobás lakását eladva Budán emeletes villát bérelt. Titkárnőt, szakácsnőt, gépkocsivezetőt tartott. Azonnal elkezdett magyarul tanulni titkárnőjétől, Petre Jozefinától,¹⁹ akinek édesanyja – magyar lévén – kiválóan beszélte nyelvünket. A nyelvtanulást a fokozódó nemzetközi feszültség hatására 1939 márciusában abba kellett hagynia. Hivatala szalonjában saját tulajdonát képező festményeket helyezett el. Havi javadalmazását dollárban kapta, amelyet a követségen váltott be. Ez 4500 pengőt tett ki, amely rendkívül számottevő összeg volt.²⁰

Megérkezése után húsz kötelező látogatást tett, kezdve a kormányzótól József főherceggig.²¹ Ezek után az volt a benyomása a felső magyar katonai vezetésről, hogy Rátz Jenő²²

mették el. Részletesebb életrajzát lásd: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIII. Warszawa–Wrocław–Kraków, 1991–1992, 434–442.; Kryśka-Karski–Żurkowski: *Generalowie*, 19.

¹⁴ MOL K 64 Küm. res. pol.-1938-435 res. pol. Hory 1938. május 21-ei 103/5614. sz. számjeltávirata. Másolat.

¹⁵ Az egyezményt Hory varsói követ és Szembek külügyi államtitkár közösen fogalmazta meg. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*. II. kötet. A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. Összeállította: Ádám Magda. Budapest, 1965. 320. sz. irat.

¹⁶ HL HM Eln.B-1938-40020. A külügyminiszter átirata a honvédelmi miniszternek. 1938. szeptember 12.

¹⁷ HL HM Eln B-1938-41327. A kormányzó előzetes hozzájárulásának megkérése.

¹⁸ IPiMS Kol. 207. Emisarski hagyaték, 101.

¹⁹ Uo. 102.

²⁰ Uo. 101.

²¹ József Ágost főherceg (1872–1962) tábornagy, hadsereg-főparancsnok az I. világháborúban. A Habsburgok magyar nádori ágának leszármazottja. A Horthy-rendszerben felsőházi tag (1927–1945), a MTA elnöke (1936–1945), 1937-től a Légoltalmi Liga elnöke. Ellenezte a háborúból való kilépést. *Magyarország a második világháborúban*, 196–197.

²² Rátz Jenő (1882–1952) tábornok, vezérkari főnök (1936–1938), honvédelmi miniszter (1936. szeptember 5. – 1939. május 24.) Szakály: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*, 289.

honvédelmi miniszter, László²³ és Andorka²⁴ ezredek kivételével a honvédség tisztjei nem alkalmazkodnak az akkori idők tempójához, nem vállalnak kockázatot. A miertre már a bemutatkozó beszélgetésekkor választ kapott: Magyarország kis ország, kis hadsereggel rendelkezik. Hasonlóképp vélekedett a kormányzó is, aki az első audiencián mondta el neki, hogy Magyarország békés úton kívánja visszaszerezni elveszített területeit a „hivatásos bűnözőktől”, nem kíván bonyodalmat okozni Európában. Összességében a honvédségről úgy vélekedett Emisarski, hogy az a háború előtti időszak osztrák–magyar hadseregére emlékeztet.

A magyar politikában 1938 őszi központi kérdés volt a közös magyar–lengyel határ megteremtése Kárpátalján. Ebben Magyarország Lengyelország és Olaszország segítségét kívánja, állapította meg Emisarski egyik jelentésében.²⁵ Budapesti állomáshelyéről az volt a véleménye, hogy a hagyományos lengyel–magyar barátság következtében az ő helyzete más, mint a többi katonai attaséé. A kivételezett bánásmódra számított is. Elvárta, hogy a magyar katonai vezetés tájékoztassa őt a katonai és a politikai helyzetről, a katonai előkészületekről, és ne a sajtóból vagy más úton megszerzett információkból tájékozódjon. Hangsúlyozta, hogy missziójának Varsóban a magyar és a lengyel vezérkar közötti közvetítő szerepet szánják.

Vezérkari főnöke utasítását, hogy ne sugallja a magyar katonai vezetésnek 1938 őszi – a közös magyar–lengyel határ megteremtése érdekében – a fellépést Csehszlovákia ellen, egy alkalmat kivéve mindig betartotta. A lengyel és a magyar kormány egyaránt kívánta a határ a mielőbbi létrejöttét, azonban félve álláspontjuk kiszivárgásától, személyes képviselők még egymás előtt is óvatosan nyilatkoztak ebben a kérdésben. Az említett egy alkalom 1938. november 10-én következett be. Ujszászy István alezredes²⁶ azon kérdésére, hogy személyes véleménye szerint mit tenne, ha a kárpátaljai autonóm kormány a magyar kormányhoz fordulna segítségért, azt válaszolta: „Ha ez tőlem függne, már régen megszerveztem volna, s ha ilyen alkalom adódna, azt 100%-ig ki kell használni, minden segítséget meg kell adni ennek a kormánynak.”²⁷

A lengyel kormány úgy ítélte meg, nincs semmi alapja arra, hogy katonailag beavatkozzon, agresszorként háborúba keveredjen Csehszlovákiával. Szerinte minden joggal Magyarország rendelkezik, mert ez a terület évszázadokig ide tartozott, s ahogy Emisarski fogalmazott, „magyarok (is) élnek Kárpátalján”.²⁸ Lengyelország csak diplomáciai és diverzi-

²³ László Dezső (1893–1949) vezérezredes. Emisarski Magyarországra érkezésekor az I. vegyes dandár vezérkari főnöke, 1938. november 1-jétől a vezérkari főnökség (a továbbiakban: vkf.) 1. osztályának vezetője. Ekkor ezredes. Szakály: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*, 199–200.

²⁴ Andorka Rudolf (1891–1961) hivatásos katona, vezérkari tiszt, jogi doktor, diplomata. Katonai attasé Prágában (1923–1927), Varsóban (1927–1931). Róder Vilmos honvédelmi miniszter szárnysegédje (1931–1933), a vkf. 2. osztály helyettes vezetője (1934–1935), honvédelmi minisztérium Elnöki B osztályának vezetője (1935–1937), a vkf. 2. osztályvezetője (1937. augusztus 1. – 1939. május 5.), madridi követ (1939–41). Szakály: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*, 25.

²⁵ Arvhiwum Akt Nowych (Varsó), Szab Główny 1938. (a továbbiakban: AAN SG) 616/277. Emisarski 1/38/tjn. sz. titkos jelentése a vkf. 2. osztály vezetőjének, Pelczyński ezredesnek, 1938. október 11.

²⁶ Ujszászy István (1894–1948?) 1939-től ezredes, 1942-től vezérőrnagy. 1939–1942-ben a vkf. 2. osztály, 1942–1944-ben az Államvédelmi Központ vezetője. Szakály: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*, 354–355.

²⁷ AAN SG 616/265. Emisarski 38/38 tjn. sz. titkos jelentése a vkf. 2. osztály vezetőjének Varsóban, 1939. november 11.

²⁸ Az első bécsi döntés következtében Magyarország visszakapta a Felvidék déli, döntően magyar lakta sávját, valamint Kárpátalján Munkács, Ungvár és Beregszász városokat, összességében 12 000 km²-t körülbelül egymillió lakossal. Emisarski részt vett a honvédség kassai bevonulásán.

ós segítséget nyújthat – említette.²⁹ Kárpátalja 1938. őszi sikertelen visszaszerzésében³⁰ tevékeny szerepet játszott. A Rongyos Gárda 1938 októberében és novemberében végrehajtott szabotázscelemekényeit összehangolták a lengyel területről hasonló céllal bevetett³¹ fegyveres csoportok tevékenységével. A lengyel vezérkar ezért küldte Magyarországra Stanisław Szydłowski vezérkari alezredest, akinek Emisarski továbbította a Varsóból érkező parancsokat.³² A honvédség 1938. november 22-ére tervezett beavatkozása Kárpátalján a német, majd ennek nyomán az olasz tiltakozás következtében elmaradt.

1939. március 15-én Csehszlovákia megszűnt létezni. A *Wehrmacht* bevonulásával párhuzamosan létrejött a Cseh-Morva Protektorátus,³³ Pozsonyban kikiáltották az első Szlovák Köztársaságot. A „gazdátlanul maradt” Kárpátaljára bevonult a honvédség, melynek előőrsei északkeleten másnap elérték az ezeréves történelmi határokat, létrejött a közös magyar–lengyel határ. Mindennek nem sokáig örülhetett sem a két ország közvéleménye, sem a politikai vezetés, mert Csehszlovákia megszűnésével befejeződött Lengyelország bekerítése. Német támadás esetén a lengyeleknek csak két irányban maradt összeköttetésük a külvilág felé. Románia irányába, amelyhez szovjet támadás esetén védelmi szerződés kötötte, valamint Magyarország felé Kárpátalján keresztül.

A német agresszió következő áldozata Lengyelország lett, napról napra nőtt a feszültség a két ország között. A lengyelek nem járultak hozzá sem Danzig Németországhoz csatolásához, sem a lengyel területen építendő exterritoriális autósztráda és vasútvonal kiépítéséhez, amely Kelet- és Nyugat-Poroszországot kötötte volna össze. 1939. április 28-án Hitler a *Reichstagban* elmondott beszédében bejelentette a német–lengyel megneemtámadási szerződés egyoldalú felmondását. A második világháború kirobbanásáig hátralevő öt hónap kíméletlen pszichológiai és egyoldalú német propagandaháborúval telt el,³⁴ amihez augusztusban német részről sorozatosan elkövetett határsértések társultak.

A magyar politikai és katonai vezetés megpróbált egyensúlyozni a lengyel- és a német-barátság között. Teleki Pál miniszterelnök kénytelen volt állást foglalni. 1939. július 24-i, Hitlerhez írott második levelében³⁵ kijelentette, hogy Magyarország nincs abban a helyzetben, hogy hadműveletekbe kezdjen Lengyelország ellen. A magyar sajtó hasonló módszer követésére kényszerült, Csáky külügyminiszter utasítására követte a politikai kötéláncot.

²⁹ AAN SG 616/265. Emisarski 38/38/tjn. sz. titkos jelentése a vkf. 2. osztály vezetőjének Varsóba, 1938. november 11. A lengyel katonai vezetés 1938. november 19-ig kisebb csoportokban százötven diverzánst vetett be Kárpátalján, és hét, egyenként hetvenfős század várta a csehszlovák–lengyel határon a bevetési parancsot. Lengyel Béla alezredest, varsói magyar katonai attasé telefon-számjeltávirata a vkf. 2. osztály vezetőjének, 1938. november 16. *Diplomáciai iratok Magyarországnak külpolitikájához*. III. kötet. Magyarország külpolitikája 1936–1938. Összeállította: Ádám Magda. Budapest, 1970. 33. sz. irat; Hory varsói magyar követ jelentése a külügyminisztériumnak, 1938. november 21. uo. 56. sz. irat.

³⁰ Itt nem taglaljuk részleteiben az 1938 őszi történet magyar–lengyel együttműködést, sem annak nemzetközi diplomáciai és politikai hátterét.

³¹ Bővebben lásd: Zgórnai, Marian: *Ukraina Zakarpacka, 1938–1939*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CLXXVIII. Prace Historyczne Z. 103. Kraków, 1993. 155–162.

³² AAN SG 616/265. Emisarski 38/38/tjn. sz. titkos jelentése a vkf. 2. osztály vezetőjének, Pelczynski ezredestnek, 1938. november 11.

³³ Emil Hácha akkori csehszlovák köztársasági elnök 1939. március 13-áról 14-ére virradó éjjel Münchenben – ahová tárgyalni hívták – erőszakkal való fenyegetés hatására aláírta az erről szóló okmányt.

³⁴ Az időszak lengyel–német kapcsolataira vonatkozó iratokat lásd: Jędruszczak, Tadeusz – Nowak-Kielbikowa, Maria (ed.): *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*. II. kötet. Warszawa, 1996.; *The Polish White Book*. New York, é. n. [1940.]

³⁵ Ádám Magda – Juhász Gyula – Kerekes Lajos: *Magyarország és a második világháború*. Budapest, 1966. 3. kiadás. 100. sz. irat.

Ha a német–lengyel ellentétéről közzétett hír tárgyilagos volt, a németek tiltakoztak, ha részrehajló, Orłowski³⁶ lengyel követ tette ugyanezt. Csáky úgy vélte, inkább a lengyel követ tiltakozzon, mint Erdmannsdorff.³⁷ A lavírozás felettébb szükséges volt, mert a magyar kormány németbarátsága miatt nem akarta elveszíteni a lengyelek rokonszenvét, ugyanakkor lengyelbarátságát kifelé tompítania kellett, hogy ne veszítse el a további revíziós sikerekhez feltétlenül szükséges német jóindulatot.³⁸

1939 júliusában a honvédelmi minisztérium legfelső vezetése körrendeletben hívta fel a főtiszti kar és az osztályvezetők figyelmét arra, hogy ők éppúgy, mint illetékes beosztottaik a lengyel katonai attasét a legbarátságosabban kezeljék, de szolgálati felvilágosításokat ne adjanak neki. A rendelet kitért arra is, hogy a német képviseltek tagjaival szemben is óvatosan viselkedjenek.³⁹

A körrendelet hatása más területeken is érződött. A lengyel tartalékos tisztek délkelet-lengyelországi szervezete Turkában lengyel–magyar tartalékos tiszti találkozót kívánt szervezni, és Ungvárról hívott meg tartalékos magyar tiszteket. A honvédelmi minisztérium Elnöki B osztálya ezt nem tartotta időszerűnek, és azzal utasította el a kérést, hogy nálunk nincs a tartalékos tiszteknek szervezete.⁴⁰

Kazimierz Mycielski lengyel követségi titkár 1939 augusztusában a Magyar Katonai Szemlében meg kívánt jelentetni egy „Lengyelország hadereje” című cikket. A vezérkari főnökség 2. osztálya ellenezte ezt, arra hivatkozva, hogy tartalma sértené a németek érzékenységét. A honvédelmi minisztérium Elnöki B osztály útmutatásai szerint átdolgozandó változat közzétételéhez azonban hozzájárult.⁴¹

1939. augusztus 31-én a külügyminisztériummal egyetértésben a honvédelmi minisztérium előbbi osztálya arra utasította a VIII. (kassai) hadtestparancsnokságot, hogy a lengyel–magyar határon kerüljék a feltűnő barátkozást. A lengyelek kezdeményezései elől udvariánisan ki kell térni, és szolgálati célokat kivéve senki sem léphet lengyel területre.⁴²

A német–lengyel háború tizenhetedik napján a szovjet Vörös Hadsereg keletről támadt Lengyelországra, és elfoglalta a Molotov–Ribbentrop-paktumban nekik juttatott keleti területeket. Rydz-Śmigły tábornagy, hadsereg-főparancsnok elrendelte a délkeleten működő hadseregcsoportok számára az evakuálást⁴³ Romániába és Magyarországra. A lengyel kormány még aznap Romániába menekült, ahol tagjait internálták.

Ezután érkeztek a lengyel hadsereg alakulatai és a polgári menekültek tömegei Magyarországra. Sárkány Jenő őrnagy, varsói katonai attasé már szeptember 13-i táviratában tolmácsolta Hory követ kérését (a közelgő szovjet támadást senki sem feltételezte), hogy a

³⁶ Leon Orłowski (1891–1976) budapesti lengyel követ (1936. június 4. – 1941. január 1.)

³⁷ Otto Erdmannsdorff (1888–1978) budapesti német követ (1937. május 11. – 1941. június 31.)

³⁸ Jungerth-Arnóthy Mihály: *Moszkvai napló*. Szerk.: Sipos Péter – Szűcs László. Budapest, 1989. Lásd az 1939. május 21-ei naplóbejegyzést.

³⁹ HL HM Eln.B-1939-35005. A lengyel katonai attaséval való érintkezés, 1939. július 8.

⁴⁰ HL HM Eln.B-1939-37424. A lengyel tartalékos tisztek délkeleti körzeti szervezetének levele, 1939. július 15.

⁴¹ HL HM Eln.B-1939-41925. A cikk a háború kitérése miatt mégsem jelent meg.

⁴² HL HM Eln.B-1939-45011. A lengyel–magyar érintkezés szabályozása a határon. A honvédelmi miniszter rendelete, 1939. szeptember 1. A kiadott intézkedést Werth Henrik vezérkari főnök már 1939. július 31-én kérte a honvédelmi minisztériumtól. Uo.

⁴³ Rydz-Śmigły tábornagy utolsó parancsát lásd: Kunert, Andrzej Krzysztof (ed.): *Rzeczpospolita Polska czasu wojny. Rozkazy Naczelnego Włodza do żołnierzy 1939–1945*. Warszawa, 1997. 45. A parancs dátuma és kiadásának helye vitatott. A levéltári példányon „állomáshely 1939. szeptember” szerepel. Ennek ellenére van olyan lengyel hadtörténész, aki szerint a parancsot már Románia területén, Cernăuți-ban (Czernowitz, ma: Csernivci, Ukrajna) adta ki.

magyar kormány könnyítse meg a menekültek határátlépését.⁴⁴ Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter⁴⁵ (véltetően Teleki miniszterelnök tudtával vagy utasítására) 1939. szeptember 17-én megnyitotta a határt. Ezen a napon az ökörmezői határvidéki kerületi rendőrkapitányság vezetőjéhez, Jakó Károlyhoz azzal a kéréssel jött át egy lengyel ezredes, hogy „Magyarország hajlandó-e menedékjogot adni a lengyel hadseregnek”. Jakó érintkezésbe lépett a belügyminisztériummal, ahonnan azt az utasítást kapta, hogy „a lengyel polgári és katonai menekülteket be kell engedni az országba”.⁴⁶ Az első katonai menekült Magyarországon Adam Rudnicki alezredes, a lengyel hadsereg hetilapjának, a *Polska Zbrojnia*nak szerkesztője volt, akit 1939. szeptember 12-én Ujszászy ezredes, a vezérkari főnökség 2. osztályának vezetője a saját irodájában „adott át” Emisarskinak. Az első napokban a polgáriak nemegyszer a katonákkal együtt kerültek internálótáborokba, akiknek ellátási költségeit a belügyminisztérium utólag megtérítette a honvédelmi minisztériumnak.

Az internált lengyel katonaságot⁴⁷ – mind Romániából, mind Magyarországról – a még Lengyelországban kapott parancs értelmében tovább kellett evakuálni Franciaországba. Ezért Emisarski azt kérte Ujszászy ezredestől, hogy a magyar hatóságok egyezzenek ebbe bele. Szolgálati jelentésében⁴⁸ írja, hogy az ígéret ellenére a beleegyezést sohasem kapta meg. Úgy véljük, hogy elővigyázatosságból Ujszászy a későbbiekben sem egyeztetett bele az evakuációba, mert azt egyrészt nemzetközi egyezmények tiltották, másrészt ha az lengyel részről kiszivárog, komoly diplomáciai bonyodalmakhoz vezethetett volna. Ugyanakkor az ígéret azt jelentette a lengyelek számára, hogy a magyar hatóságok szemet fognak hunyni az evakuáció felett. Ez a későbbiekben így is történt. Azt azonban úgy ő, mint Orłowski követ és Zaránski budapesti főkonzul⁴⁹ is elismerik visszaemlékezéseikben, hogy amennyiben

⁴⁴ MOL K 63. A külügyminisztérium politikai osztálya általános iratai. Küm.pol.-1939-17/7-HM átírat a külügyminisztériumnak 21511 eln. 2. vkf. 1939. számon.

⁴⁵ Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948) jogász, politikus, belügyminiszter (1931–1935; 1938. május 14. – 1944. március 19.). 1944. március 19-én a Gestapo letartóztatta, mauthauseni fogoly. *Magyarország a második világháborúban*, 225. Varsó Ursynów kerületében 2000-ben utcát neveztek el róla, Teleki Pál miniszterelnökről és Baló Zoltán ezredesről.

⁴⁶ Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944*. Budapest, 1991. II. 82.

⁴⁷ Emisarski alezredes, Dembiński tábornok, Orłowski budapesti lengyel követ visszaemlékezéseikben, jelentéseikben egyaránt 40 000 katonát és 10 000 polgári személyt emlitenek. Lásd: IPiMS B.I.119/A. Jan Emisarski: Ewakuacja z Węgier, 1.; Baló ezredes kimutatása szerint 45 225 internált katoná volt Magyarországon 1939. szeptember közepétől 1940 tavaszáig. HL HM Eln.21-1942. sz.n. Baló hagyatéék. Növ. napló sz. 53/1963. 5209. cs. Itt nem érintjük a magyar és lengyel történések, hadtörténések által becsült számokat, amelyek magasabbak.

⁴⁸ IPiMS B.I.119/A. Emisarski: Ewakuacja z Węgier, 3.

⁴⁹ Józef Zaránski (1903–?) diplomata. 1939. március 20. – 1939. szeptember 1. között Lengyelország bécsi főkonzulja. 1939. szeptember 13-án érkezett Budapestre. Az addigi főkonzul, akinek német felesége volt, nem merte vállalni a lengyel menekültek számára az evakuáció során kiállított útlevelek tömegének aláírását. „Beteget” jelentett, ami egyenlő volt hivataláról való lemondásával. 1939-ben el is utazott Budapestről. Zaránski a magyar kormánytól nem kapta meg a működési engedélyt, az *exequatur*-t, amit Orłowski követ szeptember 17. után jegyzékben kért számára. Működése során élvezte a magyar kormány hallgatólagos támogatását, amelyet később így értékelt: „Egész 16 hónapos magyarországi tevékenységem során a hatóságok részéről feladatomból és kötelességem iránt nem csak teljes megértést, hanem jóindulatú segítséget is kaptam. A magyar társadalom minden osztályától és vallásfelekezetétől a lengyelek nem mindennapi szívéllyességét, vendégszeretetét és áldozatkészséget kaptak, függetlenül az ezzel kapcsolatos kényelmetlenségektől és a személyüket fenyegető veszélytől. Ne feledjük, hogy a győztes Németország a szomszédban volt, a Gestapo ügynökei egész Magyarországon dorbézoltak, különösen Budapesten.” In: Zaránski, Józef: *Świadek wydarzeń. Od Anshlusu do Jalty*. London, 1968. 28. Zaránski a főkonzulátus bezárása (1940. augusztus 8.) után a követség állományába került. A magyar–lengyel diplomáciai kapcsolatok megszakadása (1941. január 1.) után távozott Londonba. 1943–1945 között a londoni nagykövetség titkára, a miniszterelnök titkárságának vezetője. Téves, hogy a háború végéig Buda-

a magyar kormány meg akarta volna akadályozni az evakuációt, azt módjában lett volna megtenni.

1939. szeptember 23-án Orłowski lengyel követ – feltehetően Emisarski tudtával és egyetértésével – felhívást intézett a katonai internáltakhoz és a polgári menekültekhez. Felhívta figyelmüket a fegyelem és a lengyel nemzeti méltóság, valamint a nemzetközi jogból eredő rendelkezések betartására, s arra, hogy a katonák kötelesek fegyvereiket a magyar hatóságoknak leadni és katonai internálótáborokba vonulni.⁵⁰

A polgári menekülteket legelőször a budapesti főkonzul látogatta meg 1939. szeptember 30-án Losoncon,⁵¹ míg Emisarski a honvédelmi miniszter engedélyével⁵² szeptember 28-án az Esztergomban, Visegrádon és Egerben internált katonákat kereste fel.

A katonai attasénak az evakuációban játszott szerepe elsőrendű volt, azt ő irányította. Munkáját Sikorski altábornagy, miniszterelnök (egyben hadsereg-főparancsnok és hadügyminiszter)⁵³ 1939. november 30-án kiadott irányelvei szerint végezte.⁵⁴ Ennek során figyelembe kellett venni azt a parancsot is, hogy tevékenységét a lehető legtovább végezze Magyarországon,⁵⁵ azaz ne adjon okot a magyar hatóságoknak, hogy kiutasítsák. Irányította a hírszerzést, felelős volt az internált katonák morális állapotáért, a demoralizáló hatásokot ellensúlyoznia kellett. Az utasítás értelmében az internáltak továbbra is katonák, kötelesek a hadügyminisztériumból, illetve a főparancsnoktól érkező minden parancsot betartani. Magyarországról – akár haza, a megszállt Lengyelországba vagy semleges országba – engedély nélkül senki nem távozhatott. Tiszt ötven év, katona negyvenöt év alatt ilyen kérelmet nem is terjeszthetett elő. Magyarországról Franciaországba evakuálni volt köteles mindenki, aki erre parancsot kapott, hogy az ott felállítandó lengyel hadseregben szolgáljon tovább.

Sikorski altábornagy a katonai attasé részletes feladatkörét a következőkben határozta meg:

- „- szervezi és irányítja a hírszerzést a vezérkari főnökség 2. osztály útmutatásai szerint,
- irányítja és ellenőrzi az internálótáborok lengyel parancsnokainak munkáját, kimutatást készít a hadügyminisztérium számára a legkiválóbban dolgozó tisztekről,

pesten tartózkodott volna; vö.: *Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon, 1939–1945.* Budapest 1985. 613.

⁵⁰ A felhívást lásd: Id. Antall József: *Menekültek menedéke. (Emlékek és iratok).* Szerk.: Kapronczay Károly. Budapest, 1997. 355.

⁵¹ Zaránski: *Świadek wydarzeń*, 30.

⁵² HL HM Eln.B.-1939-50801. A lengyel katonai attasé látogatása lengyel menekült táborokban.

⁵³ Władysław Sikorski (1881–1943) vezérezredes. Műszaki egyetemet végzett Lembergben, k. u. k. gyalogsági tartalékos tiszt. Az első világháború alatt Krakkóban a lengyel Nemzeti Főbizottság katonai osztályának vezetője; a légiónk 3. gyalogezred-parancsnoka; sorozási biztos; kiképzőtábor-parancsnok; hadkiegészítési biztos. A lengyel–szovjet háborúban a 9. gyalogezred parancsnoka, majd a 3. hadsereg parancsnoka. 1922–1923-ban miniszterelnök, 1924–1925-ben hadügyminiszter. Pilsudski 1926-os katonai államcsínyével nem értett egyet, szemben állt az általa létrehozott rendszerrel. 1928 után rendelkezési állományba került, az 1939. szeptemberi hadjáratban sem kapott beosztást. Miután a Romániában internált lengyel kormány lemondott, 1939. szeptember 30-án Párizsban miniszterelnök lett. Egy ideig betöltötte a hadsereg-főparancsnoki, a hadügyminiszteri és a miniszterelnöki tárcát. Gibraltárnál máig tisztázatlan körülmények között repülőgép-szerencsétlenség áldozata lett. Nevéhez fűződik a diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunióval 1941 nyarán. Kryśka-Karski–Żurakowski: *Generalowie*, 26.

⁵⁴ Sikorski altábornagy 195/39 tjn. sz. titkos utasítása a budapesti katonai attasé számára. IPiMS A.XII.63/3. Másolat.

⁵⁵ IPiMS B.I.119/A. Emisarski: *Ewakuacja z Węgier*, 11.

- az internálótáborok anyagi szükségleteivel tisztában van, közbenjár ez ügyben a megfelelő magyar szerveknél, együttműködik a segélyező bizottsággal,
- kötelességévé teszi minden tisztnek, altisztnek, hogy a szeptemberi hadjárat alatt elkövetett és tudomására jutott szégyenletes cselekményeket jelentsék (szökés a harctérről, lopás, állami tulajdon eltulajdonítása és eladása, állami pénzeszközök magáncélra való felhasználása, lengyelhez méltatlan viselkedés külföldön),
- a tiszti és altiszti internálótáborok állományát fegyvernekem, név szerint nyilvántartja,
- Románia és Magyarország háborúba lépése esetére elkészíti a nem hadkötelesek és a hadkötelesek azonnali tömeges evakuálási tervét. A háborúba való belépést megelőző időben e két állam magatartása lehet kedvező és barátságtalan Lengyelország számára, ezért mindkét eshetőséggel számolni kell. Barátságos álláspont esetén egyeztetni kell az evakuációt a román és a magyar hatóságokkal, barátságtalan álláspont esetén az evakuáció minden lehetséges formáját, annak megszervezését, irányát, tartamát ki kellett dolgozni. A végrehajtás idejét a katonai attasé határozza meg.”⁵⁶

Emisarski munkáját egész budapesti tartózkodása alatt változatlan lelkiismeretességgel végezte. Az evakuációra vonatkozó parancsok rádió⁵⁷ n keresztül érkeztek a hadügyminisztériumból, Párizsból, majd Londonból. Ezeket a főkonzulátuson működő evakuációs iroda vezetője Emisarskin keresztül kapta kézhez. Az irodát 1939 októberében szervezték meg, személyi állományát tiszték alkották, vezetőjét a rejtés miatt igazgatónak⁵⁸ nevezték. Tisztjeit Stefan Dembiński tábornokkal⁵⁹ közösen válogatták ki a hozzánk érkezett internáltak közül. Emisarski az iroda megszervezésében is oroszlanrészt vállalt. A csúcsidőszakban, 1940 nyaráig, Franciaország katonai vereséig harminchat fő dolgozott ott. Az igazgató szoros együttműködésben állt a főkonzullal,⁶⁰ aki az útleveleket biztosította. Egyik legfontosabb szerve a titkárság volt. Feladata az volt, hogy kiválogassa az internáltak közül az evakuálandókat, biztosítsa az iroda titokvédelmét. Személyi állománya kizárólag a vezérkari főnökség 2. osztálya tisztjeiből állt. Vezetője, Adam Zakrzewski őrnagy konzulhelyettesként volt bejelentve a külügyminisztériumban Budapesten. Helyettese Jan Keller alezredes (fe-

⁵⁶ Sikorski altábornagy 195/39 tjn. sz. titkos utasítása a budapesti katonai attasé számára. IPiMS A.XII.63/3. Másolat.

⁵⁷ A rádió adó-vevő készüléket Emisarski előrelátásának köszönhetően még a II. világháború kitérőse előtt Varsóból kapta a katonai képviselet. Katonai távirások és rejtjelezők kezelték.

⁵⁸ Kezdetben Adam Rudnicki huszár alezredes 1939. október 25-ig, majd Adam Bogoria Zakrzewski vezérkari alezredes 1939. december 24-ig, végül Jan Keller vezérkari alezredes 1940 nyaráig.

⁵⁹ Stefan Dembiński (1887–1972) altábornagy. 1918-ig k. u. k. huszár százados, 1918 után a lengyel hadseregben különböző ulánus egységek és magasabb egységek parancsnoka. A XII. lovasdandár parancsnoka (1930–1932), hadügyminisztériumi főosztályvezető (1932–1939). 1939 szeptemberében a „Stryj” önálló hadműveleti egység parancsnoka. Rydz-Śmigły tábornagy főparancsnok utasítására evakuált Magyarországra. A honvédelmi minisztérium 21. osztálya mellett működő „A Magyarországon Internált Lengyel Katonák Képviselete” vezetője. Ekkor dandártábornok. Feladatával össze nem egyeztethetően részt vett az illegális evakuáció munkájában. Amikor ennek alapos gyanúja felmerült, 1940. április 25-én illegálisan elhagyta Magyarországot. HL HM Eln. 21-1940 - 15932 és 22535; HL HM Eln.B 1940-24172. 1940–1941-ben a lengyel gyűjtőtábor parancsnoka a Skóciához tartozó Bute szigeten. 1941-től a Nyugat-Európában harcoló lengyel hadsereg felszámolásáig a köztársasági elnök katonai irodájának vezetője. Altábornagyi rendfokozatát az emigráns kormánytól kapta 1964-ben. Kryśka-Karski–Żurakowski: *Generalowie*, 34. Budapesti működéséről 1946-ban írt összefoglaló jelentése Londonban található a Sikorski Intézet és Múzeum Levéltárában.

⁶⁰ Władysław Namysłowski, aki azonban német felesége folytán nem vállalta a munkát. Helyére a Bécsből 1939 szeptemberében érkezett lengyel főkonzul, Józef Zaráński lépett. Róla lásd a 49. sz. jegyzetet.

dőneve Szeligowski) volt. Az evakuálandó katonák és az internálótáborok személyzeti nyilvántartását Mieczysław Młotek őrnagy végezte. Az irodának volt pénzügyi, útlevél-, fehérnemű-ellátó és elszállásolási, fénykép-, pecsét-, zöldhatár, valamint személyautó⁶¹ szekciója. A katonák orvosi vizsgálatát Mikołajewski doktor emberfeletti munkával látta el. Az iroda titkos összekötői az internálótáborok lengyel rangidőseivel tartották a kapcsolatot, szervezték a szökéseket. A táborból megszökötteket Budapesten konspirációs lakásokon⁶² bújtatták a kiutazásig. Megkapták az útlevelet – benne a jugoszláv és az olasz beutazó vízumot, a civil ruhát,⁶³ az élelmiszercsomagot, a vasúti jegyet, valamint az úti ellátmányt dinárban és dollárban. A Magyarországról hivatalosan eltávozók vonattal utaztak Zágrábon át Olaszországba Modanéig, ahol Franciaország területére léptek. A többség azonban megszököve az internáló táborokból, polgári menekültként jelentkezett a belügyminisztérium vagy a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság által fenntartott menekülttáborokban, s onnan a zöld határon keresztül továbbszöktek Jugoszláviába. Evakuációjuk sikeres és tömeges volt, mert a határ menti községek, városok szolgabírói, a csendőrség és a határőrség szemet hunyva nem vettek tudomást az illegális határátkelőről. A német diplomáciai tiltakozások hatására alkalomszerűen történtek ugyan szigorítások, letartóztatások, majd mintha mi sem történt volna, az evakuáció folyt tovább. A határátlépést a helyi lakosságból is segítették. A katonák további útját a belgrádi katonai attasé, Wasilewski alezredes és a zágrábi lengyel főkonzulátus szervezte.

Az irodával a legszorosabb kapcsolatban a honvédelmi minisztérium 21. osztálya mellett működő, az „Internált Lengyel Katonák Képvisellete” nevű szerv állt, melynek vezetője Stefan Dembiński dandártábornok volt. Azért eshetett rá a választás, mert katonai pályáját a kassai katonai alreáliskolában kezdte,⁶⁴ 1918-ig hivatásos tiszt volt az osztrák–magyar közös hadseregben, ebből következően kitűnően beszélt németül, és történelmi hangzású, Magyarországon jól csengő vezetéknéve volt. Személyéről Emisarski megbeszélést folytatott Barabás Emil altábornaggal,⁶⁵ a honvédelmi minisztérium I. főcsoportfőnökével, és nem kevés szerepe volt abban, hogy Bartha Károly honvédelmi miniszter,⁶⁶ akit ez ügyben a követtel együtt keresett fel, kinevezte Dembińskit. E szerv hiányában a katonák evakuálása olyan mértékben, mint ahogy az a valóságban történt, nem lett volna lehetséges. Ez is bizonyítja a „magyarok jóindulatát”.⁶⁷ Emisarski véleménye szerint a legkörmellettebb munkával még a negyedét sem tudták volna evakuálni a katonáknak, ha a döntő magyar tényezők, Horthy kormányzó és Teleki miniszterelnök álláspontja ellenséges lett volna a lengyelekkel szemben.⁶⁸

⁶¹ A katonai tulajdonban levő személyautók egy részét Magyarországon, kisebb részét Jugoszláviába vitték, ott adták el. A befolyt pénzt az evakuációra fordították. Jelentős számú személyautót vittek még ki Franciaországba.

⁶² Budapesten konspirációs lakásokban egyszerre hatvan főt tudott elhelyezni az evakuációs iroda. IPiMS B.I.119/A. Emisarski: *Ewakuacja z Węgier*, 7.

⁶³ A civil ruhát – egyforma színű és fazonú öltönyöket – egy budapesti ruhagyárban rendelték meg. Orłowski, Leon: *Wspomnienia z Budapesztu*. Kultura [Paris], 6. (1952) Nr. 10. 118.

⁶⁴ Stawiecki, Piotr: *Słownik biograficzny generałów wojska polskiego 1918–1939*. Warszawa, 1994. 89.

⁶⁵ Barabás Emil (1886–1948) altábornagy. A honvédelmi minisztérium I. főcsoportfőnöke (1938. október 1. –1940. november 1.)

⁶⁶ Bartha Károly (1884–1964) hadmérnök, vezérezredes, honvédelmi miniszter (1938–1942).

⁶⁷ IPiMS B.I.119/A. Emisarski: *Ewakuacja z Węgier*, 11.

⁶⁸ Uo. 3. Hozzátette még: „A magyar társadalom igazi rokonszenvvel és jóindulattal viseltetett a lengyel menekültek tömegeihez. Magyarország volt az egyetlen ország Európában, amely baráti érzé-

Az internált lengyel katonák ügyében Emisarski együttműködött Baló Zoltán ezredessel,⁶⁹ a honvédelmi minisztérium elnöki 21. (hadifogoly és katonai internáltak) osztálya vezetőjével és Ujszászy István ezredessel, a vezérkari főnökség 2. osztálya vezetőjével. Baló ezredes azt kérte Emisarskitól, hogy ne százával, hanem kisebb csoportokban történjenek a szökések az internálótáborokból,⁷⁰ mert a tömeges szökések szemet szűrnak. Emisarski egyikőjükkel sem találkozott gyakran. Az előbbivel azért nem, mert a kapcsolattartásra Dembiński tábornok volt hivatott, az utóbbit illetően pedig a Budapesten jól kiépített német hírszerző hálózatra kellett tekintettel lenni, és nem ártott a vezérkari főnökségen jelenlevő németbarát tiszték figyelmét is elkerülni.

Dembiński tábornok napi kapcsolatban állt Baló ezredessel, és ritkábban, de találkozott Barabás altábornaggal és Bartha honvédelmi miniszterrel is. Visszaemlékezésében megjegyzi róluk, hogy valószínűleg a német katonai attasé hatására kellemetlenkedtek neki a magyar hatóságok, de „viszonyunk, jólesően állíthatom, általában kollegiális és baráti volt”.⁷¹ Baló ezredesről azt jegyezte fel, hogy a vele való kapcsolat „tisztességes volt, ugyanakkor a magyarok igyekeztek még a legkisebb konfliktust is elkerülni a németekkel, és mindenben segíteni akartak nekünk”.⁷²

Emisarski az evakuáció lebonyolításában és megszervezésében számíthatott a már említett Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság együttműködésére, amelyet többségében arisztokrata hölgyek alkottak, többek között Károlyi Józsefné,⁷³ Odeschalci hercegné,⁷⁴ Andrassy Ilona,⁷⁵ Weiss Edit.⁷⁶ Az utóbbi az internáló táborokban, fenntartva a látszatot, Franciaországba és Irakba toborzott munkásokat. Ez a tevékenysége a valóságban a név szerinti létszámkimutatások elkészítését célozta,⁷⁷ amelyek minden bizonnyal valamilyen úton eljutottak a katonai attaséhoz vagy a főkonzulátusra. Mások is segítették az evakuáció lebonyolítását. A Lengyel Légionisták Szövetsége⁷⁸ elnevezésű szervezet tagjai néhány la-

seket táplált a lengyelek iránt.” Később kiemeli Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter érdemeit is.

⁶⁹ Baló Zoltán (1883–1966) nyugállományból visszahívott ezredes. 1939. szeptember 23. – 1943. október 30. között a honvédelmi minisztérium 21. osztályának vezetője. Az osztály a működését 1939. szeptember 23-án kezdte meg. HL HM Eln.A-1939-50770.

⁷⁰ Visszaemlékezése nem található a HM Eln. 21. osztály iratanyagában. Azt Baló Magdolna bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök neki.

⁷¹ IPiMS B.I.119./A. Gen. bryg. Stefan Dembiński: Sprawozdanie z okresu 21. IX. 1939 – 24. IV. 1940. 3.

⁷² Uo.

⁷³ gr. Károlyi Józsefné sz. gr. Weinckheim Margit (1892–1964)

⁷⁴ Odeschalci hercegné, azaz hg. Odeschalchi Károlyné sz. gr. Andrassy Klára (1898–1941) Dubrovnikban bombatámadás áldozata lett a jugoszláv–német háború idején. Többször vitte Rómába a katonai képviselőt postáját, amit onnan lengyelek továbbítottak Párizsba.

⁷⁵ Andrassy Ilona (1917–1990), édesanyja a lengyel Cholowiecka grófnő. A sors paradoxona, hogy ő, aki annyi rászorulón önzetlenül segített, még rosszabb sorsra jutott. A budapesti „osztályidegenek” kitelepítésekor a hortobágyi internálótáborba zárták. Végakarata szerint hamvait a családi sírboltban, Krasznahorkán helyezték nyugalomba. Korábban megjelent forrásközleményem 59. sz. jegyzetében tévesen adtam meg születési és halálozási évszámát. Vö.: Varga E. László: *Részlet Jan Emisarski volt budapesti lengyel katonai attasé emlékirataiból, 1938–1940.* Hadtörténelmi Közlemények, 114. évf. (2001) 4. sz. 662–668.

⁷⁶ Weiss Edit (1899–1967), igazgatósági tag a Weiss Manfréd Acél és Fémművek Rt.-nél, a Weiss Manfréd Repülőgép és Motorgyár Rt.-nél, földbirtokainak értéke 1943-ban 7 452 471 pengő volt.

⁷⁷ HL HM Eln.-21-1940-42925. Baló ezredes figyelmeztette a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottságot, hogy ezt a tevékenységét ne folytassa. HL HM Eln.21-1940-7099.

⁷⁸ Az I. világháború idején k. u. k. alárendeltségben harcoló lengyel légiók magyar önkénteseinek szervezete Budapesten. Vezetője Miklósi Ferdinánd Leó (1889–1968). A szövetség bejegyzését a

kást biztosítottak az evakuálandó katonáknak Budapesten.⁷⁹ A bizottság a belügyminisztérium menekültügyi kormánybiztosával, Antall Józseffel együttműködve szervezett meg a magyar–jugoszláv határ mentén néhány polgári menekülttábort, amelyek áteresztő táborokként működtek. Salamon Rácz Tamás⁸⁰ volt az Evakuációs Iroda és a Menekültügyi Bizottság közötti együttműködés lelke. Ütközött a rendőrséggel, a vezérkari főnökség 2. osztályával, nehéz helyzetekben mentette az evakuációs bázist és az egész áteresztő apparátust.⁸¹ Dóró Gábor, a magyar–lengyel cserkészkör vezetője tiszteket hozott ki az internáló táborokból, arra hivatkozva, hogy azok cserkészek.⁸²

A bajok akkor kezdődtek, amikor az evakuációs iroda egyik munkatársát, a Dohnal fedőnéven tevékenykedő Jan Kornaus ezredest⁸³ 1940. július 5-én letartóztatták⁸⁴ a magyar hatóságok. Megtalálták nála a Párizsban székelő lengyel kormány hadügyminiszteréhez és első helyetteséhez 1940. május 13-án és 28-án írott jelentéseket.⁸⁵ A szöktetésekről – a lengyelek evakuációnak nevezték – a magyar belügyi és katonai szervek eddig is tudtak, s német tiltakozásra így vagy úgy közbe is léptek. Most azonban a jelentésből feketén-fehéren kiderült az evakuáció sok részlete. A jelentések bírálták a magyar szerveknek az evakuációhoz való viszonyát is – az utókor történésze szerint alaptalanul. A jelentésben Kornaus a „magyaroknak később benyújtandó számláról” is ír. Jellemző Emisarskinak Baló és

belügyminisztérium többször is elutasította, ez csak 1939 februárjában Emisarski katonai attasé és Orłowski lengyel követ kifejezett kérésére történt meg.

⁷⁹ IPiMS B.I.119/A. Emisarski: Ewakuacja z Węgier, 7.

⁸⁰ Uo. 11. Salamon Rácz Tamás (1911–?) gépészmérnök. A Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság titkára. 1945 után a magyar kormány iparügyi államtitkára. Hozzájutott az idegenrendészeti hatóság pecsétjéhez, melynek segítségével igazolásokat, engedélyeket készített. Részt vett az evakuációban. Zaránski főkonzul autójával a jugoszláv határra vitte az evakuáló lengyel katonákat. Katonai hítlenség miatt 1941-ben hét hónapi börtönbüntetésre ítélték. A londoni emigrációban működő lengyel kormány 1942-ben a kardokkal ékesített Arany Érdemkereszttel tüntette ki, amelyet 1947-ben kézbesítettek számára. 1999-ben a lengyel kormánytól a „Hála Emlékérem 1939–1999” plakettet kapta.

⁸¹ IPiMS B.I.119/A. Emisarski: Ewakuacja z Węgier, 11.

⁸² Dóró Gábor (Sędziszów, 1893 – Budapest, 1979) tanár, cserkésztsiszt. 1945 után tanfelügyelő, az út-törő mozgalomban tevékenykedett. A háború alatt a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság titkára. 1939–1940-ben kihozott a katonai internálótáborokból 500 fiatal és 42 felnőttet (tiszteket) azzal az indoklással, hogy cserkészek. Teleki utasítására Bartha honvédelmi miniszter úgy rendelkezett, hogy akiket Dóró kikér a táborokból, azokat ki kell adni. Szoros kapcsolatot tartott Emisarski alezreddessel, a lengyel katonai attaséval, ami arra mutat, hogy Dóró részt vett a lengyel katonák illegális evakuációjában. Antall József segítségével Lengyel Ifjúsági Tábort (cserkész-tábort) hozott létre Szikszón és Somlószőlősen. Kispesti lakásában lengyel dokumentumokat, tiszti ruhákat, személyeket rejtgetett. 1948-ban lengyel Arany Cserkész Érdemrenddel, 1976-ban a lengyel kormány Arany Érdemkereszttel tüntette ki. Lásd róla: *Elfeledve. Polonia Węgierska*, 7. évf. (2001) 1. sz.; Morvai István: *Kincsek formálója és őrzője. Pedagógusok Lapja*, 32. évf. (1976) március 20., Lagzi, István: *Gábor Dóró. Tygodnik Demokratyczny*, 28. (1980) nr. 14.; uő.: *Dóró Gábor. Lengyelország*, 15. évf. (1977) 8. sz.; uő.: *Ki volt Dóró Gábor? Napjaink*, 1980. 4. sz.

⁸³ Jan Kornaus vezérkari ezredes. 1939. december 12-én kapott beutazási vízumot Magyarországra mint a belgrádi követség diplomáciai futára, Jan Dohnal fedőnév alatt. Tartózkodási engedélye lejártá után Magyarországon maradt, bekapcsolódott az evakuáció munkájába. 1940. július 5-én tartóztatták le. Lásd: Lagzi István: *Droga żołnierza polskiego przez węgierską granicę w latach 1939–41*. Poznań, 1987. 164–165.; MOL K150. A belügyminisztérium általános iratai. 1939–1940-IX. 15. tétel nélküli iratok.

⁸⁴ Kornaus személyével, tevékenységével és letartóztatásával kapcsolatos iratokat lásd: HL HM Eln. 21-1940-36257; 38066; 39389; 23695.

⁸⁵ HL HM Eln. 21-1940-23695. alapszámon Dr. Kornaus vezérkari ezredes jelentései a honvédelmi miniszternek és helyettesének Párizsba. Budapest, 1940. május 13., május 28. A magyar nyelvű fordítás gépirati másodpéldánya. Az eredeti lengyel nyelvű nincs mellékelve.

Ujszászy ezredesekkel fenntartott viszonyára, hogy ezt a jelentést Emisarski elolvashatta.⁸⁶ A jelentés magyar fordítását⁸⁷ kétségkívül megütközéssel vehette kézbe Baló ezredes, aki nek az internáltak a legtöbbet köszönhették.

1940-ben a tavasz beálltával az illegális evakuáció újra nagymértékben folytatódott. Április 24-én Dembiński tábornok V. ker. Tükör u. 2. szám alatti irodájában a belügyminisztérium közegei és egy honvéd főhadnagy a budapesti I. hadtestparancsnokságtól házkutatást tartottak. Lefoglalták az ott található iratokat, pénzt, és közölték az iroda helyettes vezetőjével, Bastgen őrnaggyal, hogy az irodát bezárják, mindenkinek távoznia kell. A házkutatásról a honvédelmi minisztérium 21. osztályának nem volt tudomása. A lengyel őrnagy megkérdezte a házkutatást végzőket, van-e írásbeli parancsuk. A magyar főhadnagy kinyitotta revolvértáskáját, melyre a kezével ráütve kijelentette: „*Das ist mein schriftlicher Befehl.*”⁸⁸ Igazolni sem kívánta magát, hanem helyette kijelentette: „*Das ist eine höhere Abteilung.*”⁸⁹ Közben megérkezett a helyszínre Emisarski, akinek jelenlétében a főhadnagy kijelentette, hogy az eljárás félreértésen alapult, a parancsot visszavonták, a helyiség szabad, mindenki dolgozhat tovább.⁹⁰ A házkutatás másnapján Dembiński tábornokot vidékről alárendeltjei tájékoztatták, hogy a hadtestparancsnokságok megtiltották a közte és az internálótáborok rangidősei közötti kapcsolattartást.⁹¹ Ugyanezen a napon a kormányzó környezetéből valaki arra figyelmeztette őt, hogy április 26-ra már kiadták ellene a letartóztatási parancsot.⁹² Teleki miniszterelnök a vején, Zichy Nándor grófon keresztül adta tudtára, hogy a kialakult helyzetben a tábornok tegye azt, amit jónak lát.⁹³ Ezután döntött a távozás mellett és 1940. április 25-én négy tisztjével együtt elhagyta Magyarországot. Belgrádon keresztül Franciaországba érkezett.

Két nap múlva a honvédelmi miniszter helyettese Emisarskit tette felelőssé azért, hogy a Dembiński iroda tisztjei legkésőbb május 1-jéig internálótáborban jelentkezzenek.⁹⁴ Ellenkező esetben megtorlást helyezett kilátásba a táborokkal szemben. Április 29-én a honvédelmi minisztérium 21. osztálya beszüntette a Dembiński-iroda és a hadtestösszekötő tisztek működését.⁹⁵

A tábornok szökéséért a magyar külügyminisztérium szerint is Emisarski volt felelős, mert ő állítólag becsületszavát adta, a szökés nem fog bekövetkezni. Ennek következtében Vörnle János, a külügyminiszter állandó helyettese Orłowski követ értésére adta, hogy a

⁸⁶ Csak azt közli, hogy bizalmas úton néhány napra megkapta a jelentést „a magyaroktól”, de a személy nevét nem adja meg. IPiMS B.I.119/A. Emisarski: Ewakuacja z Węgier, 13.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Ez az én írásbeli parancsom.

⁸⁹ Ez egy magasabb ügyosztály.

⁹⁰ HL HM Eln. 21-1940-21426. Házkutatás Dembiński tábornok irodájában. Csatolva az iroda két beosztottjának, Giza ezredesnek és Zóltaszek rendőr ezredesnek a panaszáról a HM 21. osztálynál felvett jegyzőkönyv.

⁹¹ IPiMS B.I.119/A. Dembiński: Sprawozdanie, 2.

⁹² Uo.

⁹³ HL HM Eln. 21-1940-23695. Kornaus vezérkari ezredes jelentése a hadügyminiszter-helyettesnek Párizsba, 1940. május 28.

⁹⁴ HL HM Eln. 21-1940-22535. Távmondat a pasaréti gyűjtőtábor-parancsnokságnak, 1940. április 26. Másnap Emisarski jelentette Barabás Emil altábornagynak, a honvédelmi minisztérium I. főcsoportfőnökének, hogy utasította a tiszteket a pasaréti táborba való bevonulásra. HL HM Eln. 21-22527.

⁹⁵ Minden hadtest területén, ahol internálótáborok voltak, a hadtestparancsnokságon volt egy referens magyar tiszt és egy lengyel nemzetiségű összekötő tiszt. Ez utóbbiak működését szüntették be. HL HM Eln. 21-1940-15932. Dembiński tábornok utódjának kinevezése után helyreállították az összekötő tisztek működését. Az utód Marian Steifer vezérkari ezredes lett.

magyar kormány véleménye szerint a katonai attasénak mielőbb el kell hagynia az országot.⁹⁶ A követ nem ismerte el, ahogy Vörnle állította, hogy a katonai attasé becsületszavát adta volna. 1940. május 3-án Emisarski jelentkezett a honvédelmi minisztérium Elnöki B osztály attasé alcsoport vezetőjénél, akinek tudomására hozta, hogy nem érzi magát felelősnek a történekeért, ő garanciát nem vállalt. Szerinte a tábornok a magyar arisztokráciával fenntartott kapcsolatainak köszönhetően, hogy útlevelet kapott.⁹⁷ Az esetből a szükséges következményeket levonva Emisarski kérte a honvédelmi minisztérium állásfoglalását, hogy további sorsára vonatkozóan őt értesítsék.⁹⁸ Megfigyelték, telefonját lehallgatták, igazoltatták az irodájában megfordulókat. 1940. május 18-án hajnalban házkutatást tartottak nála. A házkutatást végzőknek nem volt írásbeli engedélyük a külügyminisztériumtól, ezért Emisarski ott helyben tiltakozott,⁹⁹ majd Jerzy Szczeniowski követségi titkár a külügyminisztériumban panaszt tett.¹⁰⁰

A katonai attasé helyzete, további magyarországi működése akkor vált igazán kérdésessé, amikor Günter Krappe vezérkari ezredes, német katonai attasé 1940. július 17-én átiratban értesítette¹⁰¹ Barabás Emil altábornagyot, a honvédelmi minisztérium I. főcsoportfőnökét, hogy „bizonyos magyar körök hallgatolagos tudtával a lengyel internáltak megszökönek Franciaországba”. Ezt a németek eddig is tudták, de nem volt a kezükben bizonyíték. A *Wehrmacht* franciaországi hadműveletei során német hadifogságba esett lengyel katonák kihallgatásakor azonban fény derült a magyarországi evakuáció részleteire.¹⁰²

A vezérkari főnökség 2. defenzív alosztálya azzal vádolta Emisarskit, hogy egy tankpuska terveit kívánta megszerezni egy honvéd őrmesteren keresztül, aki ezért 1000 pengőt kapott volna, és ezt jegyzőkönyvileg elismerte.¹⁰³ Emisarski írásban tiltakozott.¹⁰⁴ Hiába, mert további magyarországi működését nem látták kívánatosnak. Az osztályvezető újabb átiratban azt kérdezte a külügyminisztériumtól, hogy mit tettek és mit szándékoznak tenni az Emisarski-ügyben.¹⁰⁵

További vádpont volt ellene, hogy 1940 júliusában Belgrádban járt, s ott az angol követsegen 300 000 dinárt vett át egy Magyarországon felállítandó, a németek ellen dolgozó

⁹⁶ MOL K 63 Küm.pol.-1940 – 17/7-2331. Napi jelentés az Orłowski–Vörnle-megbeszélésről, 1940. május 1.

⁹⁷ HL HM Eln.B.-1940-24172 sz. melléklete. Emlékeztető az Emisarski–Demiński-ügyről. 1940. május 3. Emisarski tévesen említi útlevelet, mert az mindig Demińskinél volt. Kiutazó vízumról van szó, amit a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóságnál Borsiczky Sándor rendőrtanácsostól kaphatott, aki lengyelbarát volt.

⁹⁸ Uo. Emisarski arra volt kíváncsi, meddig maradhat Magyarországon.

⁹⁹ Emisarski a házkutatás alatt érkezett az irodába.

¹⁰⁰ MOL K 63 Küm.pol.-1940-17/7 sz.n. Másolat. Napi jelentés a Szczeniowski-Ghyczy megbeszélésről, 1940. május 18.

¹⁰¹ HL HM Eln.-21-1940-44177. Másolat. Az irat a HM 21. osztályhoz érkezett 1940. augusztus 3-án. Kiderül belőle, hogy a szöktetések a lengyel főkonzulátuson szervezik. (Itt működött az evakuációs iroda.)

¹⁰² Uo. Az átirat melléklete Bojek Josef páncélos katona kihallgatásáról készült jegyzőkönyv.

¹⁰³ MOL K 63 Küm.pol.-1940-17/7-4475. Ujszászy ezredes, a vkf. 2. osztály vezetője bizalmas átirata a külügyminisztériumnak. 36.921/el.n. vkf.2.D. 1940. sz., 1940. augusztus 2. Orłowski követ és Ghyczy külügyminisztériumi politikai osztályvezető 1940. augusztus 17-én lezajlott megbeszélésen a követ tankehláritó ágyúról beszélt. MOL K 63 Küm.pol.-1940-17/7-4477.

¹⁰⁴ IPIMS, KOL 207/6/15. Dátum nélküli gépirati másodpéldány Emisarski sk. aláírásával, francia nyelven.

¹⁰⁵ MOL K 63 Küm.pol.-1940-17/7-4446. Ujszászy ezredes, a vkf. 2. osztályának vezetője bizalmas átirata a külügyminisztériumnak. 36.921/el.n. vkf.2.D. 1940. sz., 1940. augusztus 8.

szabotázsszervezet létrehozására.¹⁰⁶ Ez nem felelt meg a valóságnak. Emisarski pontosan tisztában volt azzal, hogy mit engedhet meg magának és mit nem. Való igaz, hogy minden hónapban Belgrádba utazott, hogy az evakuációt az ottani lengyel katonai attaséval összehangolja, azonban az ott átvett pénzt arra a célra kapta, hogy Magyarországról evakuáló katonáknak dinárban és dollárban adjon ellátmányt, hogy útjukat Jugoszláviából folytassák Franciaországba.

A körülmények azt sugallták Emisarskinak, hogy fel kell készülnie arra, hogy a magyar hatóságok bármelyik pillanatban kiutasítják. 1940. július 22-én Londonba küldött számjeltáviratában kért erre vonatkozó utasítást.¹⁰⁷

A kiutasítás 1940. augusztus 17-én be is következett. Ghyczy Jenő, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője arra kérte Orłowski követet, hogy Emisarski rövid időn belül hagyja el az országot.¹⁰⁸

A döntés ismeretében fel kellett számolni hivatalát, raktárban elhelyezni bútorait, ami kétségekívül időbe tellett.¹⁰⁹ Az attaséi levéltárat Belgrádon keresztül diplomáciai úton Londonba szállították. A pénztárat¹¹⁰ és a legfontosabb miniszteri utasításokat Zaránski főkonzultnak adta át. A titkos propaganda és az evakuációs sejt itt maradt, tovább működött. A rádió adó-vevőt a követségen hagyta, a számjeleket a belgrádi lengyel katonai attasénak adta át. Ujszászy István ezredeshez feltehetően utolsó, elutazása előtti időszakban, 1940 augusztusában vagy szeptember elején írt levelében határozottan állítja, hogy nem kémkedett, továbbá „sem a lengyel hatóságok, sem én mint katonai attasé, nem engedhetjük, hogy a magyar közvélemény azt higgye, Lengyelország katonai képviselője Magyarország ellenségének ügynöke lenne”.¹¹¹ Lehetséges, hogy a szóban forgó tankpuska terveinek megszerzése alaptalan vád volt ellene, csak ürügyül szolgált, hogy jelezzék neki: *persona non grata*. Másfelől tény, hogy a katonai attasék feladata a hírszerzés. A kiutasítottak akkor is tiltakozni szoktak, ha a kiutasítás tárgyát képező cselekményt elkövették. A valósághoz azonban az is hozzá tartozik: a fogadó ország privilégiuma, hogy eldöntse: az adott katonai attasé hivatali működése során mikor, mit minősít „kémtevékenységnek”, ami alapul szolgálhat a kiutasításhoz. A vonatkozó iratok hiányában a kérdés nem dönthető el.

A vezérkari főnökség 2. osztályának vezetőjével egyeztetette elutazásának időpontját,¹¹² amelyet 1940. szeptember 14-ére tűztek ki. Tisztában volt vele, hogy a németek nyomására

¹⁰⁶ MOL K 63 Küm.pol.-1940-17/7-4627. Ujszászy ezredes, a vkf. 2. osztályának vezetője bizalmas átírata a külügyminisztériumnak. 37.819/eln. vkf.2.D. 1940. sz., 1940. augusztus 13.

¹⁰⁷ IPiMS A.XII.63/1. Emisarski 2765 sz. számjeltávirata Londonba a vkf. 2.osztályához. (a levéltári példányon címzett nem szerepel).

¹⁰⁸ MOL K 63 Küm.pol.-1940-17/7-4447. Napi jelentés az Orłowski–Ghyczy-megbeszélésről, 1940. augusztus 17., és Emisarski 2854. sz. számjeltávirata Londonba (a levéltári példányon címzett nem szerepel). IPiMS A.XII.63/1.

¹⁰⁹ MOL K 63 Küm.pol.-1940-17/7-4626. Napi jelentés az Orłowski–Ghyczy-megbeszélésről, 1940. augusztus 23.

¹¹⁰ 1940. július 6-án az Evakuációs Iroda pénztárában volt: 4200 dollár készpénzben, 500 dollár aranyban, 135 000 jugoszláv dinár, 43 000 pengő és segélyezésre előírányzott 60 000 pengő, valamint 150 000 lei. IPiMS A XII.63/1. Emisarski 2720 és 2721 sz. számjeltávirata Londonba (a levéltári példányon címzett nem szerepel). 1940. augusztus 9-én további 9000 dollár érkezett Londonból. Uo. 2828 sz. számjeltávirat.

¹¹¹ IPiMS Kol 207/6/15. (Emisarski hagyaték) Emisarski alezredes levele Ujszászy ezds-nek a vkf. 2. osztály vezetőjének. Gépirat, 2. Emisarski s. k. aláírásával, dátum nélkül.

¹¹² HL HM Eln. B-1940-54928. Emisarski és a francia katonai attasé segédtisztjeinek vendéglátása, 1940. szeptember 21.

kell elhagynia budapesti állomáshelyét.¹¹³ Búcsúkérését,¹¹⁴ hogy Bastgen őrnagyot – akit időközben a siklósi tiszti büntetőtáborba utaltak – bocsássák szabadon, teljesítették.¹¹⁵ Ma, évtizedekkel később is bizonyára meglepetéssel olvassa az olvasó, hogy a honvédelmi minisztérium Elnöki B osztálya ebédet adott a tiszteletére.¹¹⁶ Egy kiutasított katonai attasé tiszteletére, akit kémtevékenységgel vádolnak – tehát ellenségnek tekintenek –, búcsúvacsorát adnak. Különös dolog. Alighanem egyedülálló a katonapolitikai történelemben. A magyar katonai hatóságok ezzel akarták tudatni vele – és talán üzenet is volt ez a lengyel kormánynak Londonba –, hogy a kiutasításnak meg kellett történnie. A „meg kellett” alatt a német nyomást kell érteni, s ezt Emisarski is jól tudta.

Azzal a jóleső érzéssel hagyhatta el Magyarországot, hogy fő feladatát – minél több katonai evakuálását a Franciaországban alakuló lengyel hadsereghez – teljesítette. Hatezer főt útlevelemmel és kiutazási vízummal vonaton, míg húszezret a zöldhatáron át, illegálisan juttatott ki.¹¹⁷ Ebben segítségére volt az átlagot jóval meghaladó általános műveltsége, nyelvtudása, katonai tapasztalata és nem kevés diplomáciai érzéke is.

Franciaország veresége után az evakuációt a lengyel kormány saját anyagi nehézségei következtében végleg be kívánta szüntetni.¹¹⁸ Ennek ellenére az lassabb tempóban és már nem Franciaországba, hanem Szíriába és Palesztinába folytatódott egészen 1941. április elejéig, a német–jugoszláv háború kitöréséig.

Magyarországot elhagyva Emisarskit Egyiptomba vezényelték, ahol a Kárpáti Önálló Lövészdandár alárendeltségébe tartozó Tiszti Légio megszervezője, első parancsnoka (1940. december 2. – 1941. március 30.), majd parancsnok-helyettese (1941. március 30. – 1941. november 25.) lett. Londonba történt vezénylése után csapatgyakorlaton volt az ejtőernyős dandárban és az 1. páncélos hadosztályban, majd állandó beosztásban a lengyel hadsereg szabályzszerkesztő bizottságának helyettes elnöke 1944-ig. A II. világháború befejezése előtt ezredessé lépett elő. 1944–1945-ben a Skóciában, Invergordonban állomáso-

¹¹³ Ezt Orłowski követ állította a magyar külügyminisztériumban 1940. augusztus 17-én, amit Ghyczy, a politikai osztály vezetője megcáfolt. Emisarski 2853. sz. számjeltávirata a londoni, belgrádi, bukaresti és isztambuli lengyel katonai attaséknak, 1940. augusztus 17-én. IPiMS A.XII.63/1.

¹¹⁴ HL HM Eln.-21-1940-52484.

¹¹⁵ Bastgen őrnagy (a II. világháború előtt hat évvel kilépett a hivatásos tiszti állományból) követségi irodai tisztviselőként volt bejelentve a külügyminisztériumban Budapesten. HL HM Eln. 21-1940-47110. 1940. július 6-án tartóztatták le, a naprágyi büntetőtáborba utalták. HL HM Eln.-21-1940-36257. 1940. július 25-én a tábor feloszlásának következményeként Siklósrá szállították. HL HM Eln.-21-1940-41102. Siklósról szabadult. HL HM Eln. B-1940-52484. Csáky külügyminiszter kérelmére bocsátották szabadon. HL HM Eln.-21-1940-58126.

¹¹⁶ HL HM Eln. 21-1940-54928. Az ebéd költsége 239,06 pengő volt.

¹¹⁷ 1940. július végén Magyarországon tartózkodott még 9415 internált, ebben 1331 tiszt, 188 tisztjelölt, 2999 altiszt, 4897 fő legénység. IPiMS A.XII.63/3. Marian Steifer vezérkari ezredes – az internált lengyel katonák képviselője vezetője, Dembiński dandártábornok utóda – jelentése. Baló ezredes nyilvántartása szerint 1939. november 1. – 1940. augusztus 1. között az internált lengyel katonák létszámcsökkenése 26 909 fő, a még itt tartózkodók száma 1940. augusztus 1-jén 8487 fő, ebben 1829 tiszt, 6362 legénység, 89 polgári, 321 nő, 24 gyermek. HL HM Eln. 21-1943 sz.n. 6116/a. cs. Baló hagyaték, növ. napló sz. 53/1963. Az evakuáció és Dembiński tábornok irodájának fenntartása összesen 360 000 US dollárt emésztett fel. IPiMS B.I.119/A Emisarski: Ewakuacja z Węgier, 14.

¹¹⁸ A lengyel kormány 1940. július 6-i és 8-i ülésén határozta el a magyarországi evakuáció beszüntetését. Zaleski külügyminiszter 10. sz. számjeltávirata a budapesti követnek, 1940. július 12. Instytut im. Józefa Piłsudskiego, New York, AO. Leon Orłowski iratai V/4/C-D T.18. Másolat. (Hivatalos másolat a szerző birtokában.) Marian Steifer vezérkari ezredes, a lengyel internáltak képviselője már 1940. július 2-án értesítette Baló ezredest, hogy a lengyelek szökési kísérletei beszüntetendők, a hazájukba visszatérni kívánókat ebben nem kell megakadályozni. HL HM Eln.21-1940-36953.

zó lengyel 4. gyaloghadosztály alárendeltségébe tartozó 8. lövészdandár parancsnokhelyetese. 1945. május 15-én átvezényelték a lengyel hadsereg kiképzési és előkészítési hadtestéhez¹¹⁹ (*Polski Korpus Przynsposobienia i Rozmieszczenia – Polish Resettlement Corps*). Ez volt utolsó szolgálati helye, ahol 1948. szeptember 17-én fejezte be harminchárom éven át tartó katonai pályafutását. Annyi tiszt- és katonatársához hasonlóan nem tért haza, Londonban telepedett le.

1946-ban a lengyel hadsereg vezérkari főnöke mellett működő Hadtörténeti Bizottság részére, parancsra elkészített szolgálati jelentésben összefoglalta a magyarországi evakuáció történetét.¹²⁰ Unokájának ajánlva 1982-ben, nyolcvanhat éves korában megírta emlékiratait.¹²¹ Targyilagos szemléletét, a benne foglalt tényeket, adatokat a levéltári iratok igazolják.

Galíciában I. Ferenc József császár és király alattvalójaként kezdődött életútja emigrációban ért véget a ködös Albionban. 1986. február 15-én kilencven éves korában halt meg Londonban. Halálával a lengyel hadsereg sokat tapasztalt, kiváló tisztje távozott az élők sorából, aki hűen szolgált a II. Lengyel Köztársaságot. Magyarországi működése alatt is szem előtt tartotta a lengyel tisztek kardjára rávéssett két szót: becsület és haza.

¹¹⁹ A hadtestben a Lengyelországba hazatérni nem kívánó katonai személyeket készítették elő a polgári életre. Maradtak Angliában is, sokan az amerikai földrész országaiban telepedtek el. A tábor fenntartásához a brit kormány biztosította a pénzügyi fedezetet. 1946 augusztusában állították fel, 1949 októberében feloszlatták.

¹²⁰ IPiMS B.I.119/A jelzetszám alatt. Ebben felhasználta a működése során keletkezett iratokat, noha azokat nem jelölte, mert hivatalos jelentést írt, nem tanulmányt.

¹²¹ IPiMS Kol. 207. Emisarski hagyatéék. A budapesti működésre vonatkozó részt lásd: Varga: *Részlet Jan Emisarski volt budapesti lengyel katonai attasé emlékirataiból*, id. mű.

BOGNÁR ZALÁN

A magyar hadifoglyok ügye, sorsa 1947-ben – a párizsi békeszerződés és a parlamenti választások függvényében

A második világháború utáni magyar társadalom egyik legégetőbb kérdése a szövetséges hatalmak fogságában lévő katonai és polgári személyek sorsa és mielőbbi hazahozatala volt. Annál is inkább, mivel a második világháború alatti, megnagyobbodott – közel tizenöt millió fős Magyarországról – mintegy 1,2 millió magyar állampolgár került a szövetséges hatalmak fogságába. (A mai Magyarország területére vetített számuk 900 000 főre tehető.) Közülük mintegy 300 000-nek a nyugati, míg 800 000-nél is többnek a szovjet (hadi)fogság¹ sanyarú sorsa jutott osztályrészül.²

Az országban szinte nem volt olyan család, amelyiket ne érintette volna közelről a hadifogly-kérdés. Az ügy társadalmi fontosságát jól kifejezi gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszternek – Teleki Pál fiának – még 1945 nyarán dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz írt egyik levele, mely a következő sorokkal kezdődik: „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy. Érdekelve van ebben annak minden rendű rétege és minden rangú tagja.”³ Itt álljunk meg egy pillanatra, hiszen maga Teleki Géza sem hadifogly-ügyről, hanem fogly-ügyről írt, mivel teljesen tisztában volt azzal, hogy nemcsak magyar katonák kerültek szovjet fogságba, hanem magyar civilek is tömegesen, akiknek száma – a kutatások mai állása szerint – mintegy 300 000-re tehető. Túlryomó többségüket hadifoglyként, míg kisebb részüket internáltként hurcolták el.⁴ Utóbbiak között nők is voltak szép számmal. Mégis a korabeli, a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon róluk is csak a hadifogly-ügy keretében lehetett szólni.

A hadifogly-ügy társadalmi súlya miatt tehát érthető, hogy a hadifogly-kérdéssel hivatalból foglalkozó kormányzati szervek és a Vöröskereszt mellett sorra alakultak a különböző társadalmi szervezetek – mint például Nemzeti Segély, Siess Adj Segíts, Hadifoglyok

¹ A (hadi)fogly szó ilyen módon való írása azt jelzi, hogy „hadifoglyként” tértek haza a hadifoglyokkal együtt a „malenkij robot” során szovjetunióbeli kényszermunkára – többnyire bányákba – elhurcolt civil internáltak is. (A malenkij robotról bővebben lásd: Bognár Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnünk származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955*. Pécs, 2009.

² Bognár Zalán: *Magyarország II. világháborús hadifogly-vesztésege*. In: Ruszin, Ukladacs Omelján (szerk.): *60 éve kezdődött a második világháború*. Uzsgorod [Ungvár], 2001. 46–55. Az 1999. december 8-án a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban megtartott nemzetközi tudományos emlékülésen tartott előadás anyaga.

³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-J-1-j. A külügyminisztérium TÜK (titkos ügykezelés) iratai. 21. doboz, IV-438/9, 145.420/7–1945.

⁴ Bognár Zalán: *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944/45-ben*. In: Markó György (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Budapest, 2005. 181–190.

és Hozzátartozók Országos Szövetsége, Magyar Nők Demokratikus Szövetsége –, hogy segítsenek a hadifoglyok helyzetén. A pártok is egymás után alakították ki hadifogoly irodákat, de nem pusztán emberbaráti és hazafiúi érzületektől vezérelve, hanem politikai tőkét is igyekeztek kovácsolni ebből a kiemelkedő jelentőségű társadalmi ügyből. Köztük is élen járt a kommunista párt, s az országot megszállva tartó Szovjetunió támogatásával már 1945 őszen országos hetilapot indított Magyar Hadifogoly Híradó⁵ névvel, s ezzel párhuzamosan miniszteriális szinten is hamarosan monopolizálta a hadifogoly-ügyet.

A hadifogoly-ügy a dolgok természetéből fakadóan minden országban a Honvédelmi Minisztériumok feladatkörébe tartozott. Mégis, mivel Magyarországon ez a tárca nem a kommunista, hanem a kiscsapatpárt kezében volt, hamarosan teljesen kiszorították a hadifoglyok ügyeinek az intézéséből. 1945. szeptember 1-jével a SZEB, vagyis a magyarországi Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság segítségével a Magyar Kommunista Párt elérte, hogy a nyugati hadifoglyok ügye az általuk irányított belügyminisztérium felügyelete alatt létrehozott Hazahozatali Kormánybiztosság alá kerüljön. Ezt követően a szovjet hadifoglyokba kerültekkel kapcsolatos ügykört is elvették a Honvédelmi Minisztériumtól, amelyet először a Vöröskereszt, majd 1946. július 1-jétől a szintén kommunista párti Népjóléti Minisztérium hatáskörébe utaltak. Ezáltal már teljesen az MKP uralta a hadifogoly-kérdést.

Mivel az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény – az 1929-es, a hadifoglyokkal történő bánásmódot szabályozó genfi konvenció rendelkezései ellenére – a magyar hadifoglyok sorsára, hazahozatalára vonatkozóan semmiféle rendelkezést nem tartalmazott, 1945-ben a magyar társadalomnak meg kellett elégednie Vorosilovnak, a magyarországi SZEB elnökének 1945. augusztus 22-i ígéretével, melyben „a marsall hivatalosan közölte a Szovjetunió kormányának azt az elhatározását, hogy az összes magyar hadifoglyot szabadon bocsátják [...] A hadifoglyok tömeges hazaszállítása a napokban veszi kezdetét.”⁶

S valóban, az 1945-ös nemzetgyűlési választások előtt megindult hazaszállításokkal – a már korábban szabadon bocsátottakon kívül – az év végéig további 150 000 magyar hadifoglyot engedtek szabadon. Bár erre az akcióra a Szovjetunió presztízsét és ezzel együtt az MKP választási esélyeit növelő lépésként került sor, Rákosi mégsem örült annak felhőtlenül. 1945 nyarán, egy nőaktíván például kijelentette, hogy „a hadifoglyok egy jelentékeny része fasiszta [...] Ha ezeket most kieresztenénk, hát az egyszerűen a fasiszmus komoly erősítését jelentené.”⁷ Majd a választások elvesztése után levélben hívta fel Petrov altábornagynak, az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnoksága (GUPVI)⁸ vezetőjének a figyelmét arra, hogy a hadifoglyok „fizikailag rendkívül leromolva érkeznek Magyarországra. A választások előtt Debrecenbe érkezett 3000 hadifogoly majdnem mindegyikét kórházba kellett szállítani.” S mindezt csak azért említi – amint az leveléből kiderül –, mert „a dolgot a kiscsapat nagy demagógiával kihasználta, és ez is rontott a választás esélyein”.⁹

⁵ 1946 ősztől Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó lett a lap neve.

⁶ Népszava, 1945. augusztus 23.

⁷ Püskösti Árpád: *Rákosi a hatalomért 1945–1948*. Budapest, 1992. 124.

⁸ GUPVI = *Glavnoje Upravlénijje po gyelam Vojennoplennüh i Internyirovannüh*, vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság. Ezt, illetve ennek jogelődjét 1939. szeptember 19-én – Lengyelország megtámadása után két nappal – hozták létre UPV-ként, azaz Hadifogolyügyi Parancsnokságként. Majd 1940 végén UPVI lett, vagyis Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokság. Végül 1945. január 11-én lett GUPVI. Ugyanis a hadifoglyok és internáltak számának nagymértékű megnövekedése miatt átszervezték és főigazgatósági rangra emelték.

⁹ Püskösti: *Rákosi a hatalomért*, 144.

Az elszállítottak ügyét kormány szintű kétoldali tárgyalások során először Nagy Ferenc miniszterelnök vetette fel 1946. áprilisi moszkvai útján. A hazahozatal ütemére és határidejére vonatkozólag konkrét ígéreteket a kormányfő sem kapott. A miniszterelnök a sajtó képviselőinek csak annyit tudott nyilatkozni, hogy „a generalisszimusz úr [...] kijelentette, hogy a magyar hadifoglyokat folyamatosan hazaszállítják”.¹⁰ Azonban az ígélet nem teljesült. A hadifoglyok hazaengedése igencsak akadozott, s július 1-jétől is csak – ekkortól állnak rendelkezésre pontos adatok¹¹ – mindössze 16 322 fő érkezett haza.¹²

A hadifogoly-kérdés teljes körű, egyezményes megoldása végül is a békeszerződéstől volt várható. Az érintett szervezetek és hatóságok – kiváltképp a Külügy- és a Honvédelmi Minisztérium – lelkesen és illúzióktól sem mentesen szerkesztették a győztes hatalmak elé kerülő magyar javaslatokat. A magyar békedelegáció a hadifoglyokkal kapcsolatban alapvetően két dolgot szeretett volna elérni. Először is, hogy a hadifoglyokat a békeszerződés aláírásától számított fél éven belül hazaszállítsák. Másodszor pedig, hogy „...minden olyan személy, aki állandóan a magyar állam jelenlegi területén kívül lakott [vagyis a visszacsatolt részekben – B. Z.], büntetlenül és hátrány nélkül térhessen vissza arra a területre, ahol elhurcolása vagy elindulása előtt tartózkodott, függetlenül attól, hogy melyik ország szállítmányával szállítottatott vissza...”¹³

Sajnos, a magyar érdekeket egyetlen esetben sem sikerült érvényre juttatni, így az 1947. február 10-én aláírt békeszerződés a számtalan be nem teljesült remény közt a szövetséges hatalmak fogságában lévő magyar hadifoglyok ügyét sem rendezte. A hadifoglyokkal foglalkozó 21. cikkely csupán annyit mondott ki, hogy „a magyar hadifoglyok, mihelyt lehetséges, hazaszállítandók a hadifoglyokat visszatartó egyes Hatalmak és Magyarország között erre vonatkozólag kötött megállapodások szerint”, valamint, hogy a hazaszállítás mindenmennyiségét a fogva tartó állam által megállapított összeg alapján a magyar kormánynak kell viselnie.¹⁴ A „mihelyt lehetséges” kifejezés a békekonferencia katonai bizottságának meghatározása szerint azt jelenti, hogy a hazaszállítást csak szállítástechnikai okok akadályozhatják.¹⁵

A családott magyar delegáció és magyar közvélemény számára a hadifogoly-kérdés diplomáciai szintű és átfogó megoldására csak egy esély maradt, nevezetesen a békeszerződésben foglalt külön megállapodás, azaz a hadifogoly-egyezmény megkötése. Míután az angol, az amerikai és a francia hadifogságba került magyar hadifoglyok hazaszállítása 1946 végére lényegileg befejeződött, a hadifogoly-egyezmény megkötése csak a Szovjetunióval vált szükségessé. A Szovjetunióból a békeszerződés megkötésekor is még mintegy 450–500 000 magyar hadifoglyot vártak haza a hozzátartozók, jóllehet ezek egy része ekkor már nem volt az élők sorában.¹⁶

¹⁰ Kossuth Népe, 1946. április 21.

¹¹ Ekkortól kerülhetett a Szovjetunióból érkező hadifoglyok ügye egy kormány szerv kezébe, a magyarországi SZEB nyomására a kommunista irányítás alatt álló Népjóléti Minisztériumba.

¹² Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztesége*. Budapest, 1989. 58.

¹³ Hadtörténelmi Levéltár, Honvédelmi Minisztérium (a továbbiakban: HL HM) Békeelőkészítő csoport iratai (a továbbiakban: Bée. cs. i.) A/I./94. „A magyar békedelegáció által 1946. évi szeptember hó 30-án a párizsi békeértekezleten a hadifogly kérdéssel kapcsolatban tett megjegyzéseiről.”

¹⁴ Haas György: *Második Trianon*. Békéscsaba, 1995. 190.

¹⁵ HL HM Bée. cs. i. A/I./95. Szemes István ezredes 1947. március 26-án kelt „Emlékeztető”-je, melyet a frissen kinevezett honvédelmi miniszter, Dinnyés Lajos számára készített.

¹⁶ A Honvédelmi Minisztériumban kétféle megközelítés és adatok szerint végeztek számításokat a még a Szovjetunió területén lévő magyar hadifoglyok számára vonatkozólag. A két eredmény 430 000 és 460 000 fő volt. Végül a két eredmény számtani középértékét véve kerekítve 450 000 főt kaptak végeredményként. HL HM 7187-1947.eln. „Szovjet-magyar hadifogoly-egyezmény megkö-

A kisgazdapárti Nagy Ferenc kormánya 1947. február közepén tárcaközi bizottságot hozott létre az államközi egyezmény, valamint a hadifoglyok tömeges hazaszállításának és fogadásának előkészítésére. A bizottság ülésein felvetődött számos kérdés, illetve megoldandó probléma: a Magyarország határain kívülre került magyar nemzetiségű hadifoglyok sorsa, a 25–30 000 főnyi magyar deportált, illetve munkaszolgálatos zsidó soron kívüli hazahozatala, a svábok és az SS-ben szolgáltak átvétele, a foglyok politikai szűrése, szállítástechnikai problémák stb. Az ezek körül kialakult vitákban élesen megmutatkoztak a kormánykoalícióban résztvevő pártok politikai felfogása közti különbségek, valamint jól érzékelhető volt a köztük dúló hatalmi harc, amely a kommunista és a kisgazdapárt vezetése alatt álló minisztériumok képviselői között csúcspontot ért el. Két kérdésben alakult ki a legélesebb vita. A kommunista párt vezette belügyi és a népjóléti tárcák képviselői amellet álltak ki, hogy az egyezménybe csak a békeszerződésben megállapított – vagyis lényegében a trianoni – Magyarország területéről származó magyar állampolgárokat vegyék bele, valamint kijelentették azt is, hogy „el kellene zárkózni a svábok átvétele elől is”, hiszen sokak hozzátartozóit mint svábokat már kitelepítették. Ezzel szemben a kisgazdapárti tárcák képviselői szerint – élükön a Honvédelmi Minisztérium képviselőjével – a „magyar kormány nem helyezkedhetik olyan álláspontra, hogy Szovjetországban hagyja kint azokat a magyar fegyveres erőkhöz tartozott személyeket, akiket más államok átvenni nem hajlandók”. A svábkérdésre reagálva pedig kifejtették, hogy mivel a polgári személyek nagy részét pusztán német hangzású nevük miatt szállították el, ezért a hazaszállításnál a kiválogatást nem lehet a szovjet szervekre bízni. Végül a népjóléti és a belügyi tárca is beleegyezett abba, hogy ha a szomszéd államok nem fogadják be magyar nemzetiségű állampolgáraikat, akkor a magyar kormány átveheti őket.¹⁷

Egy hónapos vita után, 1947. március 17-én sikerült a bizottság résztvevőinek egyezniük a hadifogly-egyezmény tervezet végleges szövegében. Ezen az ülésen, még a tervezet elfogadása előtt ismertették Gerő Ernő közlekedésügyi miniszter bejelentését, amely szerint a Szovjetunióval kötendő megállapodás-tervezethez csak azzal a feltétellel járul hozzá, hogy ha a határon belépő hadifoglyok rendészeti ügyeinek további intézését állambiztonsági szempontból „a hadifoglyok közt jelentékeny számban lévő reakciók miatt” Rajk László belügyminiszter hatáskörébe utalják. Ezt végül csak a polgári foglyokra vonatkozóan a bizottság elfogadta.¹⁸

A tervezet tartalmazta mindazokat a szempontokat, amelyeket egy ilyen egyezménynek a diplomácia alapvető etikai szabályai, valamint a humanitárius szempontok szerint figyelembe kell vennie. Ugyanakkor ékesen bizonyította a magyar kormánynak a szovjet fél irányában táplált – az addigi tapasztalatainak is ellentmondó – túlzott jóhiszeműségét, naivitását, a szovjet típusú állam lényegének, struktúrájának nem kellő ismeretét. Így kerülhettek az egyezmény-tervezetbe olyan passzusok, mint például a 4. cikkely, amely kimondta, hogy a szovjet kormány hozzájárul ahhoz, hogy a magyar kormány a hadifoglyok kiválogatásának s folyamatos hazaszállításának megkönnyítése céljából a Szovjetunió területére bizottságot küldhessen ki. A 7. és 8. cikkely alapján pedig a két kormány kölcsönösen lehetővé tette volna a másik fél számára elhunyt állampolgárainak hazaszállítását, valamint az egymás területén lévő hadi- és hadifogly sírok rendezését és gondozását. Vorosilov és

téséhez adatok közlése”. Míg Pokorny Hermann, a Külügyminisztérium Hadifogly osztályának a vezetője naplójában 400–500 000 hadifoglyról tett említést. HL Personália 94/A, 1.doboz.

¹⁷ Bognár Zalán: *Az elmaradt szovjet–magyar hadifogly-egyezmény*. Hadtörténelmi Közlemények, 113. évf. (2000) 4. sz. 867–868.

¹⁸ Bognár: *Az elmaradt szovjet–magyar hadifogly-egyezmény*, 867.

Sztálin ígéreteire alapozva a megállapodás-tervezet szerint a hazaszállításoknak 1947 végéig be kellett volna fejeződniük.¹⁹

Közben a bizottság ülésein kívül is folyt a politikai harc a hadifogoly-ügyön keresztül, és több erőfeszítés történt a szovjetunióbeli magyar hadifoglyok mielőbbi szabadon bocsátása, illetve az ennek diplomáciai keretet adó hadifogoly-egyezménnyel kapcsolatos tárgyalások mielőbbi megkezdése érdekében, ami a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság által uralt országban a kommunista párt sikereit hozta.

1947 tavaszán az első ilyen kezdeményezés a Külügyminisztérium Hadifogoly osztályának vezetője, Pokorny Hermann részéről történt. Április 8-ára megfogalmazott egy levéltervezetet, amelyben a hadifogoly-egyezményre vonatkozó tárgyalások mielőbbi megkezdését kérte, valamint azt, hogy a megkötendő hadifogoly-egyezmény a békeszerződéssel egy időben léphessen érvénybe. Ezt – miután a külügyminiszter április 21-én jóváhagyta – átküldték Puskinnak, a Szovjetunió rendkívüli követének, a SZEB politikai tanácsadójának a szovjet kormányhoz való továbbítás végett. A magyar kormány e hivatalos megkeresésére sohasem érkezett válasz.²⁰

Szintén még április elején a parlament kiscgazdapárti háznagya, Révész László több pártjabeli képviselőtársával együtt egy pártközi küldöttséget próbált megszervezni, hogy így nyomatékositva kérésüket Szviridov altábornagynak, a SZEB ügyvezető alelnökének²¹ egy memorandumot nyújtsanak át a magyar hadifoglyok soronkívüli, vagyis még a hadifogoly-egyezmény megkötése előtti szabadon bocsátása érdekében. Április 22-én a külügyminiszter jóváhagyta a kezdeményezést, bár nem sok reményt fűzött hozzá. A pártok hozzájárulása után, május 7-én Révész László Barkóczy Vendel, Futó József és ifj. Báthory Lajos kiscgazda képviselők társaságában felkereste Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettest a memorandummal kapcsolatban, aki „kijelentette, hogy egyelőre még nem dönthet, és még előzetesen puhatolózni akar” a szovjeteknél.²² S ezzel holtvágányra futtatta a kiscgazdapárti kezdeményezést.

A harmadik kezdeményezés hivatalosan a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) részéről történt. Május 7-én, szerdán – a kiscgazda képviselővel történt megbeszélés napján – a kommunista irányítás alatt álló MNDSZ²³ szűkített asszonyküldöttsége Döbrentei Károlyné – a szövetség egyik vezetője és nemzetgyűlési képviselő – vezetésével járt Rákosi Mátyásnál, átadva neki egy a „Szovjetunió Nagy Vezéréhez” és a „Magyarországi Szovjet Katonai Parancsnoksághoz” írt kérelmet, kérve őt a továbbításra és a közbenjárásra Sztálinnál annak érdekében, hogy a hadifoglyokat „a legközelebbi jövőben”, még az év folyamán bocsássák szabadon.²⁴ (A szűkített asszonyküldöttség tagjainak kiválogatásánál az

¹⁹ Hadifogoly-egyezmény tervezet: HL HM Bée. cs. i. A/I./95. 172.454/10.c-1947. Közli: Bognár: *Az elmaradt szovjet–magyar hadifogoly-egyezmény*, 879–880.

²⁰ HL HM Personalia 94/A, 2. doboz. Pokorny Hermann feljegyzése a Szovjetunióban lévő magyar hadifoglyok hazaszállításával összefüggő tevékenységéről.

²¹ Vorosilov marsall, a SZEB elnöke 1946 februárjában végleg elhagyja Magyarországot. Így gyakorlatilag Szviridov altábornagy lett a magyarországi SZEB vezetője, bár formailag a SZEB megszűnéseig Vorosilov maradt.

²² MOL XIX-J-1-j, KüM IV-438.12., 180.055/res/10.c-1947.

²³ Az MKP irányítása, illetve ellenőrzése alatt álló párton kívüli tömegszervezetek és újságok részleges listáját lásd: Jelentések az MKP két választás közötti tevékenységéről 1947. július – augusztus. Idézi: Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest, 1994. 218–219.

²⁴ Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL) 274. fond. Magyar Kommunista Párt iratai. 10/115. ó.e., 87. Közli: Varga Éva Mária (szerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban*. Do-

„elvtársnők” kínosan ügyeltek arra, hogy az MNDSZ főtitkára, Rajk Lászlóné, a kommunista belügyminiszter felesége és a többi ismertebb kommunista vezetőségi tag felesége, mint például Révai Józsefné vagy Mód Aladárné ne legyenek a küldöttség tagjai közt.) A „spontán” akcióról a kommunista párt lapja, a Szabad Nép is beszámolt „Remélem, karácsonyra minden hadifogoly hazajön” címmel. A cikkben kiemelték, hogy Rákosi a hadifogoly-ügy politikai jelentőségére is felhívta a száztagú asszonyküldöttség, illetve a tudósítók által az olvasók, a közvélemény figyelmét is: „A hadifogoly-kérdés azonban nemcsak érzelmi kérdés, hanem politikai kérdés is. Hogy a hadifoglyokat a békekötés előtt hazaengedik, vagy sem, az attól a rokonszenvtől vagy ellenszenvtől is függ, amelyet az illető ország Magyarországgal szemben érez. Egy valóban demokratikus Magyarország sokkal jobb kilátásokkal mehet ilyen kérdés rendezéséhez, mint az olyan, ahol a régi úri rend hívei, az összeesküvők garázdálkodhatnak és a Szovjetunió ellen áskálódnak.”²⁵ Egyértelmű volt az üzenet a társadalom számára – csak a kommunista párt támogatása, hatalmi pozícióinak a megerősödése a biztosítéka annak, hogy a hadifoglyok hozzátartozói visszakapják szeretteiket, mielőtt még a fogságban meghalának vagy maradandó testi károsodást szenvednének.

Rákosi május 9-én továbbította az MNDSZ kérését Sztálinhoz. Levelét a következőképpen kezdte: „Kedves Sztálin elvtárs! Az utóbbi időben a Szovjetunióban lévő hadifoglyok feleségei és hozzátartozói egyre gyakrabban fordulnak hozzám azzal a kéréssel, hogy nem lehetne-e a hadifoglyokat a békekötésben lefektetett határidőtől függetlenül még az idén hazabocsátani. Hivatkoznak arra, hogy Ön annyiszor tanújelét adta szóval is, tetteivel is annak, hogy megérti a magyar nép nehéz helyzetét és remélik, hogy ezúttal is nagylelkűen meghallgatja kérésüket.”²⁶ Az MKP Központi Hadifogoly Irodájának lapja, a Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó (röviden csak Hadifogoly Híradó) e heti számában természetesen a címloldalon, fotókkal illusztrálva számolt be az MNDSZ akciójáról. Azonban a címloldalon még helyet szorítanak egy másik „fontos” cikknek is, amelynek címe: „Rákosi Mátyás a hadifoglyokért!”²⁷

A Szovjetunió minden eddigi megkereséshez képest szokatlanul hamar s a szokásos hivatalos diplomáciai ügymenethez képest is irreálisan gyorsan – Rákosi levélíráshoz, nem pedig a levél megérkezéséhez képest – három nap múlva, május 12-én Sztálin már személyesen válaszolt, amit Rákosi 13-án kapott meg. A generalisszimusz levelében a következőket írta: „Levelében közli velem, hogy a magyar hadifoglyok hozzátartozói kérelemmel fordulnak Önhöz, vajon nem lehetne-e a magyar hadifoglyokat még ebben az évben hazabocsátani, függetlenül attól, hogy milyen határidőt állapít meg erre vonatkozólag a békeszerződés.”²⁸ (kiemelés tőlem – B. Z.) Álljunk meg ennél a csúsztatásnál egy pillanatra, amit már Rákosi is írt a levelében! Ugyanis a békeszerződés semmiféle határidőt nem állapított meg a hadifoglyok szabadon bocsátására vonatkozóan! Ráadásul a nyugati Szövetséges Hatalmak eddigre már az összes magyar hadifoglyot hazaengedték! Sztálin is tisztában volt ezekkel, de mégis, a nagyobb propagandahatás kedvéért úgy válaszolt, mintha a békeszerződés ratifikálásától vagy annak életbe lépésétől függne a nemzetközi jog szerint a hadifoglyok szabadon bocsátása: „Közölhetem Önnel, a szovjet kormány, megtárgyalva az Ön levelét és figyelembe véve a levélben említett kérelmeket, elhatározta, hogy nem várva be a

kumentumok (1941–1953). Moszkva–Budapest, 2006. 431.; Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó, 1947. május 10.

²⁵ Szabad Nép, 1947. május 9.

²⁶ Idézi: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 431–432.

²⁷ Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó, 1947. május 10.

²⁸ Szabad Nép, 1947. május 14.; PIL 274. fond, 10/115. ő.e., 88. Közli: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 432.

Magyarországgal kötött békeszerződés ratifikálását és életbelépését, már május hó folyamán elkezdte a magyar hadifoglyok szabadon bocsátását és visszaküldését hazájukba. Erről a magyar kormányt értesíteni fogja.²⁹

Jól mutatja a magyar–szovjet kapcsolatok atmoszféráját, illetve a szovjet kormány politikai pártpreferenciáját, hogy a Magyar Kormány moszkvai követségéhez csak akkor juttatta el a Szovjet Kormány a hivatalos választ,³⁰ amikor a Szabad Nép már címlapon közölte Sztálin Rákosinak írt személyes választ.³¹ S a Hadifogly Híradó e heti számának a címlalán is öles betűk hirdetik a kommunista pártfőtitkár hatalmát, fáradhatatlan munkálkodásának az eredményét, s a szovjet párt és állami vezetésre gyakorolt befolyását: „Sztálin teljesíti Rákosi Mátyás kérését.”³²

Ára 60 fillér
Megjelenik minden szombaton

1947 május 17. III. évfolyam, 26. sz. n.

**MAGYAR HADIROKANT,
HADIFOGLY HIRADÓ**

Hadifoglyok hozzátartozóikat keresik
Jugoszláviából is hazajönnék a hadifoglyok
Magyar államférfiak
a hadifogly kérdésről

HADIFOGLYOK, HADIROKANTAK ÉS HADIGONDOZOTTAK ÉRDEKEIÉRT KÜZDŐ HETILAP

**Sztálin teljesíti Rákosi Mátyás kérését:
Nem várják be a békeszerződés ratifikálását,
még ebben a hónapban megkezdődik
a hadifoglyok tömeges hazaszállítása**

Május 7-én, szerdán 100 tagú nékültség kezdte fel Rákosi Mátyást, akik kérték, hogy járjon el Sztálin generalisszimuszmal, a Szovjetunió miniszterelnökével a hadifoglyok ügyében. Rákosi megígérte, hogy a hadifoglyok hazaküldése ügyében Sztálin generalisszimuszhoz fordul és május 9-án a következő levelet írta Sztálinnak, a Szovjetunió miniszterelnökének:

„Kedves Sztálin Elvtárs!

Az utóbbi időben a Szovjetunióban lévő hadifoglyok feleséggel és hozzátartozóival egyre gyakrabban fordulnak hozzám azzal a kéréssel, hogy nem lehet-e a hadifoglyokat a békéltetésben lefektetett határidőktől függetlenül még az idén hazabocsátani. Hivatkoznak arra, hogy Ön már annyiszor tanúsított szíves szándékot, hogy megígérte a magyar nép nehéz helyzetét és remélt, rövidül a megjelölt meghaltatja kérésüket.

En magam is három évig hadifogly voltam és így saját tapasztalatomból tudom, hogy milyen nehéz a hadifogly és hozzátartozóinak helyzete. Nagyon kérem, hogy amennyiben lehetőséget tartja, teljesítse a hadifoglyok hozzátartozóinak kérését, amellyel sok ezer ember hozzátartozóinak élete nagy örömet.

Kéréssem meggyezésre ismételtem, maradok
Budapest, 1947 május 9.

baráti üdvözléssel:
Rákosi Mátyás.”

A válasz kedden, 13-án megjött. Puskin, a Szovjetunió követe a következő levelet küldte Rákosi elvtársnak:

Szovjetunió magyarországi követsége Május 13.

A legszebb ajándék

A Magyar Hadifogly Híradó előbbi száma előzők közül, hogy a magyar nép külföldi megígérte Rákosi Mátyás miniszterelnökkel folytatott tárgyalásai során, hogy járjon ki Sztálinnak, a Szovjetunió miniszterelnökének, hogy a magyar hadifoglyokat minél előbb engedjék szabadon és szállítsák haza.

Egy levelet is írtak Sztálinhoz és ennek a továbbítására is megkértek Rákosit. A hír, pontosan annyira tudták kihozni, hogy fogadják meg, hogy legnagyobb bánjukra szorultak kapniak Rákosi megígérte, hogy az ajándék, és mint már

még senki és semmi sem kötelezi. Kizárólag a magyar nép demokratikus elöljáróitól, eddig hatalmas erőfeszítésekre, valamint a magyar nép demokratikus vezetők, elsősorban Rákosi Mátyásnak a személyére való tekintettel teszi ezt, hogy ezzel a hadifoglyok hazaküldésével is elősegítse Magyarország álláspontját, a hároméves seregüket és a magyar nép boldogulását.

Nagy, igen nagy eredmény ez, kinek az egész ország, ennek minden lakója, s ha most minél

Nem volt véletlen, hogy a korábbi megmozdulásokkal ellentétben ez a „spontán”, „alulról jövő” kezdeményezés sikerrel járt. S a társadalom számára világos volt a történet üzenete: míg a kormány semmire sem képes, semmilyen eredményt sem tud elérni a Szovjetunióban lévő hadifoglyok szabadon bocsátásával kapcsolatban, addig a kommunista párt főtitkára, Rákosi Mátyás szavára megnyílnak a szovjet hadifoglytáborok kapui.

De nézzük meg, hogy mi is állt tulajdonképpen ennek a sikeres akciónak a hátterében. A békeszerződés aláírása után sürgőssé vált a Magyar Kommunista Párt számára, hogy új

²⁹ Uo.

³⁰ MOL XIX-J-1-j, IV-438.12., A Szovjetunió Külügyminisztériumának 32. sz. jegyzéke. (A KüM 180.055/res/10.c-1947. sz. irathoz csatolva.) Közl.: *Magyar–szovjet kapcsolatok 1945–1948. Dokumentumok*. Budapest, 1969. 197.

³¹ Szabad Nép, 1947. május 14.

³² Magyar Hadirokkant, Hadifogly Híradó, 1947. május 17. Lásd az 1. számú ábrát!

parlamentari választásokat írjanak ki addig, amíg a békeszerződés életbe nem lép, vagyis addig, amíg a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság és a Vörös Hadsereg Magyarországon tartózkodik. (Akkor ugyanis még nem tudták, hogy Ausztriával a békeszerződést csak 1955-ben kötik meg a Szövetséges Hatalmak, s ez által a Vörös Hadsereg alakulatainak egy része a szovjetunióbeli és az ausztriai szovjet alakulatok közötti szárazföldi összeköttetés megtartása céljából továbbra is Magyarországon maradhat a békeszerződés életbelépése után is.) Ugyanis az MKP-nak csak akkor volt esélye megszerezni a parlamenti többséget s ezzel a hatalmat, ha előrehozott választásokat tartanak még a SZEB mandátumának a lejárta előtt.

Az MKP számára kedvező eredményű választásra pedig csak akkor volt esély, ha minden tisztességes és tisztességtelen eszközt bevetnek a párt szavazóbázisának, presztízsének növelése érdekében. Így került 1947 tavaszán az MKP propagandájának a homlokterébe a hadifogoly-kérdés is, amelynek révén több százezer ember meggyerését tervezték elérni. Ezért 1947 tavaszán az MKP egy öttagú bizottságot hozott létre, amelynek feladata a hadifoglyok hazahozatalával kapcsolatos párt-, illetve propagandamunka irányítása volt. Tagjai a következők voltak: a Propaganda Osztály részéről Nógrádi Sándor, a Tömegszervezési Osztály részéről Szirmai István, a Népjóléti Minisztériumból Ujhelyi Szilárd, a Hadifogoly Iroda részéről Sziklai Sándor, a Központi Szervezési Osztály részéről Kovács István, aki egyben a bizottság elnöke is volt. A bizottság legfőbb céljára jól mutat rá Sziklai Sándor egyik levele, amelyet a moszkvai magyar követség kommunista párti titkárának, Horváth Imrének írt: „Nagyon jó volna, ha az orosz hatóságok kellőképpen informálva volnának e kérdés [mármint a hadifogoly-kérdés – B. Z.] fontosságáról, és hogy milyen nagy propaganda-jelentősége van annak, ha egy-egy hadifogoly transzport jön haza a Szovjetunióból.”³³

Többek között a fenti okból, vagyis a hadifogoly-kérdés óriási propaganda-jelentősége miatt utazott 1947. április 27-én Moszkvába Rákosi Mátyás. S hogy jól előkészítse útját, indulása előtt levélben értesítette Sztálint és Molotovot látogatása céljáról, amelyben többek között ezt írta: „Igen kívánatos lenne, ha a kommunisták kezdeményezésére minden hadifogoly vagy azok egy része mielőbb hazatérhetne.”³⁴

Vjacseszláv Molotov (V. M.) 29-én fogadta Rákosi Mátyást (R. M.), s beszélgetésük egyik legfontosabb témája a hadifogoly-kérdés volt, amint az a szovjet diplomata, G. J. Korotkevics által lejegyzettekből kitűnik:

– R. M.: Azt akarjuk, hogy a hadifoglyokat a kommunista párt kezdeményezésére engedjék el. [...]

– V. M.: De hiszen a hadifoglyok visszatérte megerősíti a reakciókat, megerősíti a kiszagdapártot, nem?

– R. M.: Hadd mondjam meg Önnek, hogy ezek fele kétségtelenül a kommunistákhoz csatlakozik, a másik fele reakciós. De ha mégis minden hadifogoly hazatér, az jó általános benyomást kelt majd az országban. Hozzám szinte naponta csapatostul jönnek síró asszonyok, akik kérik, szabadítsuk ki a fogságból férjüket, fiaikat. Szeretnénk valami olyan komoly dolgot tenni, ami megmutatná a tömegeknek a kommunista párt munkájának eredményeit, és emelné tekintélyét. Például, ha a kommunisták kezdeményezése alapján rendeződne a csehszlovák kérdés, és kiszabadulnának a hadifoglyok. [...] Nekünk most olyan eredményekre van szükségünk, amelyeket az egész nép érzel. Arra van szükségünk, hogy

³³ *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban*, 24.

³⁴ *Moszkvának jelentjük*, 195.

az egész nép lássa: a kommunisták nyújtanak valamit a népnek.”³⁵ Majd a megbeszélés végén a következő hangzott el:

- „V. M.: Mely kérdéseket tartanak tehát a legfontosabbaknak?
- R. M.: A csehszlovákokkal való viszony rendezését és a hadifoglyok kérdését.
- V. M.: Nyernek vagy vesztenek a hadifoglyok kérdésén?
- R. M.: A hadifoglyok előbb vagy utóbb így is, úgy is hazatérnek. De jobb, ha előbb térnek haza, és a kommunisták kezdeményezésére.”³⁶

Ezek után már érthető, hogyan történhetett meg, hogy ilyen rendkívüli gyorsasággal kapott pozitív választ Rákosi Mátyás, a Magyar Kormány korábbi, válaszra sem méltott vagy csak több hónapos késéssel megválaszolt államközi megkereséseivel ellentétben.

Azonban Rákosi Moszkvába utazásától függetlenül, már jóval korábban eldöntötték a Szovjetunióban, hogy 1947-ben, a békeszerződések aláírása után tömegesen fognak szabadon bocsátani magyar és román hadifoglyokat. Kruglov belügyminiszter ugyanis már március 12-én arról jelentett Visinszkij külügyminiszter-helyettesnek, hogy a magyar és román hadifoglyok küszöbön álló tömeges repatriálása ügyében szükséges egyeztetni a Szovjetunió Állami Tervbizottságával is a hadifoglyok repatriálásának üteméről és határidejéről azért, hogy egy ilyen jelentős nagyságú munkaerő kivonása az ország népgazdaságát a lehető legkisebb mértékben érintse.³⁷

Rákosinak tehát semmi köze sem volt a hadifoglyok tömeges hazaszállításának ismételt megindulásához, hanem az egész csak egy jól koreografált színjáték volt azért, hogy – becsapva a magyar választópolgárokat – növeljék Rákosi és az MKP népszerűségét és annak szavazóbázisát. S a család bevált. A Szabad Nép május 20-i számában „Köszönet Rákosi elvtársnak!” címmel megjelenő cikkben már a következők olvashatók: „Az ország minden részéből egyre nagyobb tömegben érkeznek táviratok Rákosi Mátyás elvtárhoz. A táviratokban az ország hálás közvéleménye köszöni meg Rákosi elvtárs közbenjárását Sztálin generalisszimusznál a hadifoglyok hazahozatala érdekében.” S ez már nem csupán propaganda-fogás, hanem valóság volt. Rákosi így ír az „akció” eredményéről visszaemlékezésében: „Mikor jó három hónappal később választásokra került a sor, megállapíthattuk, hogy a debreceni és egyéb elosztó táborokban levő hadifoglyok túlnyomó többsége – titkosan – ránk szavazott. [...] Százazrek érezték azt, hogy a kommunisták újra sikerrel vették kezükbe egy számukra fájó kérdés megoldását. A hazatérő hadifoglyok gyakran kollektíve köszönték meg a pártnak, hogy meggyorsította szabadulásukat, s magam is nemegyszer kaptam apró ajándékokat, faragott fadobozt, papírvágó kést s hasonlókat hálás hadifoglyoktól.”³⁸

A kommunista párt által a hadifogly-ügyben korábban csak takaréklángon égő, de folyamatos propaganda-hadjárat az MNDSZ akcióval átalakult sodró lendületű, harsogó, rendkívül széles spektrumú kampánnyá. A vidéki lapokban – 1945 után ismét – kiemelt bekeretezett „hirdetések” jelentek meg „Élen jár a hadifoglyok hazaszállításában a KOMMUNISTA PÁRT!” szöveggel. A hadifoglyokat hazaszállító vagonok ajtajára a következő propagandaszöveget írták: „Kivitt minket Horthy, Szálasi – visszahozott Rákosi! Éljen a Kommunista Párt!” A Hadifogly Híradóban többféle karikatúra jelent meg. Az egyik példál a reakció rémhíreket terjeszt a szovjet fogság körülményeiről, míg a másikon Ráko-

³⁵ *Moszkvának jelentjük*, 202.

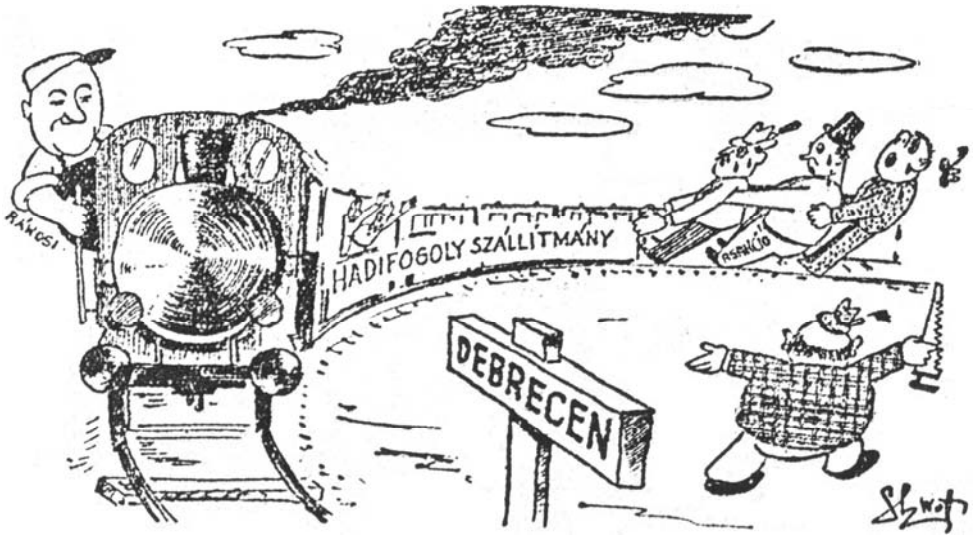
³⁶ *Moszkvának jelentjük*, 205.

³⁷ *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban*, 423–424.

³⁸ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Budapest, 1997. I. kötet 369.

si mint masiniszta hozza haza a hadifoglyokat, akiknek a hazahozatalát a reakció akadályozza stb.³⁹

A Szabad Nép is folyamatosan közölt cikkeket a hadifogolytranszportok érkezéséről. 1947. június 18-i számában öles betűkkel a következő szalagcím jelent meg: „Rákosi Mátyás Debrecenben a hazatért hadifoglyok között”. Majd a főtítkár megragadott minden alkalmat, hogy a magyar nép jótevőjének szerepében tetszelegessen. Így például július 28-án az MNDSZ választási nagygyűlésén, majd augusztus 2-án a hadifogoly hozzátartozók gyűlésén ígéretet tett arra, hogy karácsonyra a Szovjetunióból minden magyar hadifogoly haza fog térni. Mintha ez őrajta múlna! És még hosszan sorolhatnánk a legkülönbözőbb propagandafogásokat.

Ám Rákosi néhány megnyilatkozásából is egyértelműen kitűnt, hogy az MKP a foglyokat hatalmi harcában tűszként kezelte. A kampányhajrában például a következőket mondta: „Ha jól mennek a választások, az oroszoknál meg fogjuk gyorsítani a hadifoglyok hazahozatalát. Nincs olyan baja a magyar népnek, amire a Kommunista Párt ne keresne orvoslást.”⁴⁰

Ugyanakkor, hogy a valóságban mennyire kevés volt Rákosi szava a szovjet fogságban lévők hazahozatalára, kiválóan érzékelteti az a levélváltás, amelyben Rákosi legalább a bányászok hazaengedését kérte a moszkvai követségen lévő elvtársán, Horváth Imrén keresztül, aki válaszelevelében azt felelte, hogy ők ehhez kevesek. Majd hozzátette, hogy bányászaink „úgysem ülnek karba tett kézzel, szorgalmas munkájukkal hozzájárulnak a Szovjetunió gazdasági megerősítéséhez, és ezzel közvetve rajtunk is segítenek”.⁴¹

Azonban óhatatlanul felmerült a közvéleményben, hogy ha tényleg olyan nagy szava, olyan nagy tekintélye van Rákosinak Sztálin előtt, akkor miért nem kérte már korábban a Szovjetunió nagy Vezérét, hogy bocsássa szabadon a magyar hadifoglyokat. Az MKP azért, hogy az emberek nehegy véletlenül „téves” következtetésekre jussanak – és propagandafogásnak értékeljék az MNDSZ akcióját és Rákosi levelét –, a Hadifogoly Híradó hasábjain

³⁹ Magyar Hadirokkant, Hadifogoly Híradó, 1947. szeptember 13. Lásd a 2. számú ábrát.

⁴⁰ Pümkösti: *Rákosi a hatalomért*, 252.

⁴¹ Pümkösti: *Rákosi a hatalomért*, 8–9.

„Politikai érettségi vizsga” címmel pályázatot hirdetett, amelynek az volt a lényege, hogy politikai vonatkozású kérdésekre ki tud helyes választ adni 1-1 mondatban. (A díj az első öt helyezettnek 1-1 öltözet ruha, a 6-30. helyezetteknek 1-1 rend fehérenmű volt.) Témánkban a következő kérdéseket tették fel: „Miért szakadt meg 1946-ban a hadifoglyok tömeges hazaszállítása? Milyen körülményeknek és kiknek köszönhető, hogy most újra megindulhatott?” A példa kedvéért s az eltévelyedés kiküszöböléséért közölnek egy már beérkezett helyes, tulajdonképpen minta választ: „1946-ban azért maradt abba a szállítás, mert a szovjet kormányban bizalmatlanság támadt az összeesküvés miatt. [1946-ban! – B. Z.]⁴² Újbóli megindulását az összeesküvés szigorú felszámolásának, a Szovjetunió felé megnyilvánuló őszinte baráti politikának és az MKP kiváló vezetőjének, Rákosi Mátyásnak, valamint Sztálin generalisszimusz nagylelkűségének köszönhetjük.” A válaszhoz végül, mihez tartás végett s talán burkolt fenyegetésként, hozzátesszik: „Ez a mondat legyen útmutatás azoknak, akiknek hozzátartozója ma még távol van.”⁴³

S hogy az MKP-nak mennyire nem szívügye, hanem a hatalomba jutás egyik eszköze volt a hadifoglyok hazahozatala, azt jól mutatja az is, hogy Rákosi két hónappal a nagy nyilvánosságot kapott, a hadifoglyok hazaengedését kérő levele után titokban egy ezzel ellentétes tartalmú levelet küldött Moszkvába. Ebben azt kérte, hogy a Szovjetunió – a magyarországi parlamenti választások előtt – július–augusztusban állítsa le a „reakciós” magyar hadifogly tisztek hazaszállítását, amit Szerov belügyminiszter-helyettes teljesített is.⁴⁴

S mint tudjuk, a tömegek manipulációja, a csúsztatásoktól, hazugságoktól sem mentes harsogó propaganda-hadjárat s a kékcédulás csalások is hozzájárultak ahhoz, hogy az 1947. augusztus 31-ére kiírt előrehozott parlamenti választásokat a Rákosi Mátyás vezette MKP nyerte meg, a szavazatok mindössze 22,3%-ának a megszerzésével.

A kommunista párti propaganda-hadjárat s a Kisgazdapárt elleni szalámi taktika eldurvulása (Kovács Bélának, a Kisgazdapárt főtitkárának a Szovjetunióba hurcolása, Nagy Ferenc miniszterelnöknek a lemondatása és emigrációba kényszerítése) közben a kisgazda vezetésű Külügyminisztérium további kísérleteket tett a hadifogly-egyezmény megkötésére s ezáltal a Szovjetunióban lévő magyar hadifoglyok sorsának rendezésére.

Elsősorban a meginduló szállításokra való tekintettel, valamint a megkötendő hadifogly-egyezménnyel kapcsolatos puhatolózó, egyeztető tárgyalásokra Szekfű Gyula moszkvai követ kérésére két főből álló delegációt kellett kiállítani.⁴⁵ A Külügyminisztérium a hadifogly-hozzá tartozók körében népszerű és a kérdéskört is alaposan ismerő s azt szívében viselő Pokorny Hermannat delegálta, míg a Népjóléti Minisztérium a hadifogly ügyben szintén jártas Ujhelyi Szilárdot. A Minisztertanács május 22-i ülésén Szakasits Árpád elvetette Pokorny kiküldését,⁴⁶ és helyette – Vas Zoltán javaslatára Gerő Ernő és Molnár Erik egyetértésével – Rákosi testvérét, a „Moszkvában teljesen otthonos” kommunista Bíró Zoltán és a szintén MKP tag Ujhelyi Szilárd személyét fogadták el a kiküldendő delegációba.⁴⁷

⁴² Az ügynevezett „köztársaság-ellenes összeesküvés”, vagyis a Magyar Testvéri Közösség ügyéről a közvélemény csak az 1947. január 5-i belügyminisztériumi hivatalos közlésből, illetve a sajtótudósításokból értesült. Az ügyben történt első letartóztatások is csak 1946 októberében kezdődtek. Ezért nem lehet az 1946. évi hazaszállítások elakadását ezzel magyarázni.

⁴³ Magyar Hadirokkant, Hadifogly Híradó, 1947. szeptember 13.

⁴⁴ A. I. Szerov belügyminiszter-helyettes jelentése V. M. Molotovnak a magyar hadifogly tisztek hazaszállításának leállításáról. In: Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június. Dokumentumok.* Budapest, 2005. 281.

⁴⁵ MOL XIX-J-1-j, IV-438.1., KÜM 180.054/res/10.c-1947.

⁴⁶ MOL XIX-A-83-a. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1947/177. sz.

⁴⁷ HL Personalia 94/A, 2.doboz. Pokorny Hermann feljegyzése a Szovjetunióban lévő magyar hadifoglyok hazaszállításával összefüggő tevékenységéről.

A delegáció csak június 4-én indult el Moszkvába. Háromheti kint tartózkodásuk során minden igyekezetük ellenére sem sikerült kézzelfogható eredményt elérniük. Hiába érdeklődtek a még fogságban lévő és az elhunyt hadifoglyok száma iránt, erre vonatkozóan semmiféle információt nem kaptak. Ujhelyi Szilárd szerint ennek két oka volt. Egyrészt a titoktartás, másrészt pedig az az óriási szervezetlenség, amelyet a szovjet bürokrácia részéről tapasztalt.⁴⁸ A megbeszélések során a békeszerződés által előírt hadifogoly-egyezményt illetően semmiféle érdemleges információt nem sikerült szerezniük.

Érdeemes itt megemlítenünk Pokorny Hermann-nak a kiküldetéséről alkotott véleményét. Nézete szerint az 1947. évre beígért 100 000 hadifogoly hazaszállításáról lényegileg már nem volt mit tárgyalni, mivel szovjet részről már kijelentették, hogy havonta 25 000 embert küldenek, s az utolsó részletet szeptemberben, havi 10 000-et a foksányi, 15 000-et pedig a máramarosszigeti átmeneti hadifogolytáboron keresztül. „A két szakértő tehát Moszkvában legfeljebb az egyezmény mielőbbi megkötése érdekében dolgozhat – tehát tiszta külügyi értelemben és olyan kérdésekben, amelyekre mi igen alaposan, ők pedig egyáltalán nem készültek fel; az pedig az »otthonossággal« nem pótolható. Balsiker esetén a felelősség tehát nem terhelheti a Külügyminisztériumot.”⁴⁹

Pokornynak szomorúan kellett rádöbbennie arra – a június 14-én Szekfüvel folytatott megbeszélésen –, hogy a Moszkvába kiküldött delegáció nem kapott megfelelő meghatalmazást a hadifogoly-egyezményre vonatkozó tárgyalásokra. Mint ahogy Szekfü elmondta, Ujhelyi és Bíró egy a Népjóléti Minisztérium által kiállított francia nyelvű megbízólevelet vittek magukkal, amelyben ugyan a békeszerződés 21. cikkelye alapján megkötendő egyezmény előkészítéséről is szó volt, de a megbízólevél csak arra volt alkalmas, hogy a magyar követ őket a szovjet külügynek és Golubjev altábornagynak – a magyar hadifoglyok hazaszállításának lebonyolításával megbízott repatriációs bizottság elnökének – úgy mutassa be, mint akik a követség mellé ideiglenesen kirendelt szakértők. Így a két szakértő tárgyalásai tulajdonképpen csak a hazaszállítandó hadifoglyok és a Foksányban és Máramarosszigeten lévő szovjet repatriációs albizottságok számára a Szovjetunióba küldendő élelmiszer mennyiségére, összetételére, a kiszállítások ütemére és egyéb ezekkel kapcsolatos kérdésekre terjedt ki. Az eddigiekből a Külügyminisztérium számára úgy tűnt, hogy az egyezmény tárgyalásánál a legproblematisabb kérdések az eltűnt személyek, a Szovjetunióknak kifizetendő költségtérítés és a hazaszállításokkal kapcsolatos ellátási problémák lesznek – amit a későbbi események igazoltak is.⁵⁰

A Szovjetunió azonban sem a békeszerződés ratifikációja, sem annak életbelépése után – pedig korábban szovjet részről ehhez kötötték a tárgyalások megkezdését – nem volt hajlandó a békeszerződés által előírt egyezményben rendezni a magyar hadifoglyok sorsát. Egyrészt azért nem, mert nem tűrt beleszólást az általa elhurcolt hadifogoly és internált kényszermunkások sorsának, szabadon bocsátásának ügyébe. Másrészt pedig nem tudtak elszámolni több mint 200 000 (hadi)fogollyal, illetve nem akarták, hogy napvilágra kerüljön a szovjet fogságban meghalt magyar állampolgárok döbbenetesen nagy száma.

Míndezek ellenére vagy inkább elfedésére 1947. október 30-án ünnepélyesen fogadták a „százezredik” hazaszállított (hadi)foglyot, aki csak az 1947-es tömeges hazaszállítások megkezdésétől számítva volt a százezredik, ezzel egy újabb alkalmat teremtettek a kommunista párt és Rákosi elvtárs nevének fényezésére.

⁴⁸ Stark Tamás: *Hadifoglyok békében*. Mozgó Világ, 15. évf. (1989) 10. sz. 104.

⁴⁹ HL Personalia 94/A, 2. doboz. Pokorny Hermann feljegyzése a Szovjetunióban lévő magyar hadifoglyok hazaszállításával összefüggő tevékenységéről.

⁵⁰ MOL XIX-J-1-j, IV-438.1., KÜM 180.115/res/13-1947.

Mindenesetre a fegyverszünet és a békeszerződés aláírása, valamint az ugyanezen években történt országgyűlési választások – nemzetközi és hatalmi–taktikai okokból – pozitívan hatottak a magyar hadifoglyok szabadon bocsátására. A világháború után ugyanis e két évben engedték szabadon a szovjetek a legtöbb magyar hadifoglyot. 1945-ben 200–250 000, míg 1947-ben 102 000 főt, míg 1946-ban csak mintegy 20 000 főt. Így vált százezrek sorsa a hatalmi játszmák játékszerévé, illetve a szovjet gazdasági tervszámok függvényévé.

Közösségtanulmány: diszciplínák árnyékában

Az utóbbi időszak tudományos irodalmában egyre többet lehet olvasni a közösségtanulmányról (*community study*), mely a diszciplináris határokat átjárva sajátos interdiszciplináris érdeklődéssé vált. A közösségtanulmányról többek között elmondható, hogy önmeghatározásában magáévá igyekszik tenni az antropológia, a városkutatás, az urbanisztikai tanulmányok, a szociológia, a néprajz, az etnológia módszertanát, ez a megállapítás azonban fordítva is érvényes: bizonyos diszciplínák saját gyermeküként tekintenek rá.¹ Ha tovább ízlelgetjük a kifejezést, három nagyobb problémával találjuk magunkat szemben. Egyfelől kérdésessé válik a közösségtanulmány tárgya, maga a közösség koncepciója: mit nevezünk és nevezhetünk közösségnek, hol húzódnak a határai, milyen viszonyok jellemzik azt, mitől válik egy csoport közösséggé, hogyan definiálhatók és hogyan definiálják önmagukat, mi lehet a tárgya a közösségtanulmánynak stb. Másfelől szintén ilyen felvetést jelent a „tanulmány”, azaz a leírás, a vizsgálatok reprezentációja, a vizsgált közösség, a szöveg és a kutató viszonya, a narratíva és az imagináció kérdése. Harmadrészt pedig néhány módszertani kérdés merül föl: milyen eljárásokkal, technikákkal jellemezhető a közösségtanulmány, bír-e önálló státusszal a különböző diszciplínák között, és válhat-e önálló tudományággá? E tanulmány a közösségtanulmány kialakulásának és irányzatainak felvázolása mellett röviden ezt a három problémát igyekszik körüljárni.

Közösség-elképzelések

A közösségtanulmány klasszikusnak tartott gondolkodói (például Ferdinand Tönnies, Max Weber) óta a közösség fogalma és eszméje jelentős mértékben átalakult. A huszadik század során a társadalomtudomány egyaránt fedezett fel és teremtett meg különböző közösségeket (hagyomány, nemzet, cselekvő, emlékezet, beszélő, identitás, örökség, virtuális, kitalált, globális, lokális, aktivista), és jutott el a közösségek elméleti és percepcionális felszámolásáig.² Tönnies megkülönböztette a *Gemeinschaft* (a valós kapcsolatokon nyugvó közösség, a család, a falu és a város) és a *Gesellschaft* (a társadalom mechanikus képződménye) fogalmát, Weber pedig hasonlóan az emberi kapcsolatok szubjektív dimenzióját emelte ki.³

Az az elképzelés, hogy a közösség nem létezik kollektivitás, hagyomány, kontinuitás és stabilitás nélkül, s hogy mindezek az adott közösség integrációját és egységét generálják, a fokozódó urbanizáció és iparosodás folyamatainak hatásaként fogalmazódott meg. A közösség effajta idilli nézetét az ideologizálásba hajló társadalomtudományok bizonyos disz-

¹ A közösségtanulmányról magyarul bővebben lásd egy nemrég megjelent összefoglaló kötetet: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs, 2007.

² Bővebben: Tóth G. Péter: *A „közösség”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása*. In: Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás*. Budapest, 2002. 9–32.

³ Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Budapest, 1983.; Weber, Max: *Gazdaság és társadalom I*. Budapest, 1987.

ciplinái később jócskán erősítették. A népi harmónia keresése és a népi kultúra konstruktív képzete a születendő nemzetek kollektív identitásában kialakult hiányaira jelentettek egyfajta választ, nem véletlen, hogy az erősödő nacionalizmusok is jórészt a vidék nosztalgiáját, a vidéki társadalmakat és életformát, a falut, a tájat idealizálták. A paraszti társadalom, a nép egyet jelentett a hagyomány, a népi tudás megmentésével, aminek következtében a tudomány küldetesként is tekintett a vidéki közösségekre, szembeállítva a *régit* a társadalom *új* képzetével.⁴ A 19–20. század társadalomtudományi munkái a közösséget az idő és tér problémája szerint ragadták meg: hogyan lehet az időben „eltérő” közösségeket vizsgálni (történeti síkon, helyi szinten vagy kisebb időegységekre fókuszálva), valamint térben konceptualizálni (a lokális csoportok, a nemzetek, az országok, a regionalizmus, a globalitás, a virtualitás, a hálózatiság szintjein), aminek következtében megfogalmazódtak azok a koncepciók és értelmezési struktúrák, melyek meghatározták a közösségtanulmány megszületését. Az egyes diszciplínák behelyezkedtek az általuk szabott idő- és térközösségek képzetébe, más-más idő- és térkonceptió szerint vizsgálódott egy történész, mint, mondjuk, egy antropológus. A romantikus elképzelésektől, a chicagói iskola deskriptív leírásaitól és a preskriptív normatíváktól továbblépve néhány elmélet a közösségek saját önmeghatározási és identitáskonstrukciós folyamatai felé fordult, jórészt az etnikai közösségek irányába. Mindez tárgyában megelőlegezni látszott a modern közösségtanulmány olyan témáit, mint a nemi szerepek, a *policy-making*, a társadalmi kirekesztettség, a szegénység, az előítéletek stb.

Ha végignézzünk a közösségtanulmány rövid történetén, könnyen megállapíthatjuk, hogy nemcsak módszertani kihívásokkal, hanem tárgya konceptualizációjának folyamatos problémáival is állandóan szembe kell néznie. A közösség egyes definíciói szerint bizonyos közösségek (vagy intézmények) szintén definiálási nehézségekbe ütköznek; a megfogalmazások egyrészt speciális közösségekre vonatkoznak, míg más elképzelések tágran értelmezik akár a közösség határait, akár a közösség szerveződésének mechanizmusait.⁵ A közösségtanulmányról általában elmondható, hogy egy adott (valós vagy virtuális, fiktív) térben (város, állam, nemzet vagy egyéb, szimbolikus, fizikai határok közé nem szorítható tér) fellelhető társadalmi intézmények közötti viszonyokat, kapcsolattrendszereket vizsgál, ami alapvetően azt a kérdést veti föl, hogy az illető társadalmi intézmények mennyire tekinthetők közösségeknek, valamint a vizsgált viszonyok hogyan lehetnek a közösségkutatás tárgyai. Ez a megközelítés azért is lényeges, mert a közösség saját erőtere, közege, helye, lokalitása stb. legalább ennyire jelentős, melyek vizsgálata szintén meghatározó egy közösség működésének megértéséhez és leírásához. Másfelől maga a közösség is egy szimbolikus erőter, mely (önmaga számára is) értelmezési kontextussá válik. Vagyis nemcsak a közösség belső működése és szabályai, hanem a külső erőterek, hatások, illetve ezek kölcsönhatásainak vizsgálata is elengedhetetlen egy közösség megértéséhez. Azokat a munkákat, amelyek a közösségtanulmányt mint társadalmi intézmények viszonyait vizsgálták, mindenképp fontos kiegészíteni az effajta erővonalak és hatások vizsgálatának igényével. Mindez egy másik paradigma, a *hálózatok* (*network*) irányából történő megközelítéseket is magában foglalja.

⁴ Macfarlane, Alan – Harrison, Sarah – Jardine, Charles: *Reconstructing Historical Communities*. Cambridge, 1977.

⁵ Willmott, Peter – Young, Michael: *Family and Class in a London Suburb*. London, 1962.; Willmott, Peter: *The Evolution of a Community*. London, 1963.; Frankenberg, Ronald: *British Community Studies*. In: Banton, Michael (ed.): *The Social Anthropology of Complex Societies*. London, [1966.] 2004. 123–155.; Frankenberg, Ronald: *Communities in Britain. Social Life in Town and Country*. Harmondsworth, 1966.; Bell, Colin – Newby, Howard: *Community Studies*. London, 1971.

Ha a közösségeket valamilyen módon tipizálni kellene, nehéz dolgunk lenne.⁶ A közösség-elképzelések az 1910-es években kezdődő terminológiai definíciók előtt (és során) olyan fogalmakkal operáltak, mint a közelség, a harmónia, az állandóság, a vidék és a múlt romantikája, amit a közösségtanulmány némi kritikával ugyan, de továbbörökített.⁷ A közösségtanulmány szempontjából azonban jóval lényegesebb a közösség deskriptív kategóriákkal vagy változókkal való leírása.⁸ Arthur P. Cohen négy kritériumot határozott meg a közösség szimbolikus konstrukciója során: a tér (lokálitás, geográfiai identitás) szerepe, a csoporttá válás azonos érdekei, a tagok közötti társadalmi interakciók és a társadalmi cselekvés.⁹

A közösségek térben történő elképzelése esetén a tér, a lokálitás szerepe és problematikája (a tér, amelyben a közösség él, a lokálitás, amit közösen osztanak meg, vagy épp a lokális és fizikális határok lebontása és virtuális közösségek létrejötte) a legtöbb esetben első helyre kerül. A mai társadalomtudományos írásokban a *lokálitás* és a *globális* kifejezések leggyakrabban egymás oppozícióiként feltételeződnek. Ez a viszony olyan kontrasztot jelenít meg, amelyben a lokálitás értéként jelentkezik a globalizáció kihívásaival szemben. Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy ezek az írások továbbörökítették a közösség idilli reprezentációját, amellyel szemben a globális társadalmi, kulturális, gazdasági, politikai folyamatok azok negatív előjelét jelentik. Ha bizonyos etnológiai, néprajzi paradigmák örökségeként tekintünk ezekre, akkor a lokális kultúrákhoz és közösségekhez tapadó képzetek épp ezt a problémát ábrázolják. A lokalizmus ellen szegezett gyakori vád az, hogy a múltba mutat, ellenben bizonyos globális jelenségek a jövő ígérését hordozzák (amint azt a kritikai kultúrákat és a társadalmi mozgalmak diskurzusai is hangsúlyozták). A lokális társadalom képzetét a politikai diskurzusok is kisajátították, majd a fogalom sajátos absztrakciója, expanziója és átkontextualizálódása figyelhető meg. Olyan diszciplínák, mint a kultúratudományok, a politikai szociológia vagy az antropológia számára legalább olyan mágikus képzetként jelentkezett, mint az európai etnológiának, a néprajznak vagy a társadalomföldrajznak a lokális kultúrák és helyi közösségek „autenticitása”. Ehhez hasonlóan a *globális* terminus sem kerülte el a társadalomtudományi popularitást, a különböző irányzatok a „globalitás termeléséhez” asszisztáltak.

A lokálitás problematikája korántsem ilyen egyszerű, számos írás a maga tudományos elméletei szerint az értelmezések egész arzenálját nyújtja. Ugyanígy a globális folyamatok interpretációiba sem mindig szűrődik be a „helyiség” polémiája. A helyek tudományos fel térképezése kapcsán nemcsak ezen kategóriák fogalmi vizsgálata érdekes, hanem az a folyamat, hogy a késő modernitás társadalmi processziói miképp hívják életre a lokálitás termelését, hogyan is válik a lokálitás elválaszthatatlanná a globálistól, illetve mindez miként szervezi újra nemcsak a terek, a helyek koncepcióit és azok értelmezéseit, hanem magukat a közösségeket is. A közösség térben való klasszikus megközelítésének a problémái

⁶ Bővebben: Smith, Mark K.: *Community in the Encyclopedia of Informal Education*. 2001. <http://www.infed.org/community/community.htm> [hozzáférés: 2009. augusztus].

⁷ Galpin, Charles Josiah: *The Social Anatomy of an Agricultural Community*. Research Bulletin 34. Wisconsin, 1915.; Harper, Ernest Bouldin – Dunham, Arthur: *Community Organization in Action. Basic Literature and Critical Comments*. New York, 1959.; Hoggett, Paul. (ed.): *Contested Communities: Experiences, Struggles, Policies*. Bristol, 1997.

⁸ Többek között: Lee, David – Newby, Howard: *The Problem of Sociology: An Introduction to the Discipline*. London, 1983.; Willmott, Peter: *Social Networks, Informal Care and Public Policy*. London, 1986.; Willmott, Peter: *Community Initiatives. Patterns and Prospects*. London, 1989.; Crow, Graham – Allan, Graham: *Community Life. An Introduction to Local Social Relations*. Hemel Hempstead, 1994.

⁹ Cohen, Anthony P.: *The Symbolic Construction of Community*. London, 1985.

egyértelműek: a közösség nem minden esetben lehatárolható térben foglal helyet, és a fizikai határok nem esnek egybe a közösség szimbolikus határaival. Ugyanakkor elmondható, hogy a tér koncepciója elvált a közösségtől, és önálló paradigmává fejlődött. Az elmúlt két évtized tudományos munkái azt jelzik, hogy a tér társadalmi jelentősége fokozatosan megnőtt, gondoljunk csak olyan kutatási tendenciákra, mint az emlékhelyek, a város és a városi terek különböző konstrukciói és elképzelései, a globalizáció, a nemzet, az etnicitás és a nacionalizmus tere, az ökotér és az etnotáj, a kulturális örökség, illetve a terekhez kapcsolódó identitások, ideológiák és szimbólumok vizsgálata. A kultúratudományok egyik alapvető kérdésévé vált, hogy milyen szerepet tölt be a tér a kulturális (társadalmi/politikai/gazdasági) praxisban, illetve mindez miként jár a terek újrastrukturálásával.¹⁰

A közösségeket térben elképzelő megközelítéseknel tágabb kategóriát jelentenek a több közösen osztott tulajdonság alapján történő csoportosítások, mint például a vallási, etnikai, nemi, politikai közösségek, fanclubok, sportegyletek stb. Ezt a konceptuális teret jelentősen tágították és flexibilissé tették az identitás- és etnicitáskutatások, amelyek alapján meghatározhatók a közösségek. Szintén ide sorolhatók a közösségeket az érdekek alapján elgondoló megközelítések, melyek szintén olyan választott közösséget feltételeznek (vagy választott identitást, etnicitást), amelyhez valamilyen érdek fűződik. Az identitás- és etnicitáskutatások irodalma tengernyi. Amit lényeges kiemelni, hogy míg az identitáskonceptiók a hasonlóság, az azonosság, a közös fogalmaival dolgoznak, és az alapján vizsgálják a közösségeket, hogy milyen azonos jellemzők alapján írhatók le, addig az identitáselméletek épp fordítva, arra helyezik a hangsúlyt, hogy egyes csoportok mi alapján *különböznek*, hogyan határozható meg ez a másság, hogyan szervez mindez közösségeket.¹¹ Az identitás- és etnicitáselméletekben kirajzolódó kettősség az identitáskonstrukció két eltérő módját jelenti: míg az esszencialista elképzelések az azonosságot egy csoport vele született adottságának, eleve adottnak tekintik, addig a konstruktivista koncepciók épp a folyamatos változást, a konstruáltságot, a képlékenységet, a választhatóságot stb. tekintik meghatározónak. Az identitás- és etnicitáselméleteket általában külön paradigmaként vagy egymás replikájaként értelmezik, és csak ritkán tekintik azokat egymás komplementereként. Azonban egy közösség megértése és leírása szempontjából kétségtelen, hogy mind az azonosságok, mint a különbségek alapján történő szerveződés elengedhetetlen, és termékenyebbnek bizonyulhat, ha egy-egy közösséget nem csak annak hasonlóságai vagy csak elkülönülései szerint vizsgálunk.

Az olyan elgondolások, mint az érzelmi, lelki kötődésen keresztül „létrejövő” közösségek elméletei, tovább tágítják a közösségek tér, érdek, identitás stb. alapján történő kategorizálását. Ez inkább olyan közös szellemiségére utal, mint például a keresztény szentek, a keresztények és Jézus közötti kapcsolat stb. Ez a megközelítés nyilván egy kevésbé jól behatárolható közösséget feltételez, mely a térbeli határok mellett más határok között is átjárhatóságot biztosít. Ugyanakkor ez szintén felveti a közösség kategorizálásának konceptuális kérdését (mint például a fizikai és szimbolikus határok közé szoríthatóság, a közösségek közötti transzfer, az egyes közösségek összeérését, a képzelt, szimbolikus és a virtuális kö-

¹⁰ Szijártó Zsolt: *A hely hatalma – lokális szcénák, globális folyamatok*. Budapest, 2008.

¹¹ Eriksen, Thomas Hylland: *Ethnicity and Nationalism*. London, 1993. [Magyarul: Eriksen: *Etnicitás és nacionalizmus*. Budapest, 2008.]; Eriksen, Thomas Hylland: *Small Places – Large Issues*. London, 1995. [Magyarul: Eriksen: *Kis helyek – nagy témák*. Budapest, 2006.]; Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick: *Beyond Identity*. Theory and Society, vol. 29. (2000) no. 1. 1–47.; Brubaker, Rogers: *Ethnicity Without Groups*. Cambridge, 2004. [A tanulmány magyarul: Brubaker: *Csoportok nélküli etnicitás*. Beszélő, 6. évf. (2001) 7–8. sz. 60–68.]

zösségek kérdését stb.).¹² Vagyis azt, hogyan termelődik az identitás, és jön létre a közösség a társadalmi viszonyokban és a kapcsolatokban, illetve hogyan mennek mindezzel (a konstruktivista elképzelésekkel) szembe az esszencialista elméletek. Arjun Appadurai antropológus írása a legjobb példája annak, hogy míg annak előtte a közösséghez a homogenitás fogalma társult, és ez a *homogenitás*, *egység*, *hasonlóság* stb. termelte a közösséget, addig ebben az esetben épp a társadalmi, etnikai, nemi stb. *diverzitás* szervezi meg azt, ezekben a diffúz viszonyokban jön létre a közösség. Mindez ugyanígy elmondható a tér egységére is: a lokalitás sem tekinthető egységnek, sem homogénnek, hanem a tér a társadalmi diverzitás ékes bizonyítéka (például multikulturális, etnikailag heterogén városrészek, közösségi terek stb.).

A közös identitás meglétének vagy hiányának és meghatározhatóságának vagy meghatározhatatlanságának problémájára Cohen a „*jelentésközösségek*” kifejezést használta, amely az összetartozás szimbolikus voltának fontosságára hívja fel a figyelmet.¹³ A határok, az egység, a meghatározhatóság, az identitás képlékenységének és flexibilitásának kapcsán feltehető a közösség „*valóságának*” kérdése: egyrészt lehet-e „*valós*” közösségekről beszélni akár területi határokon belül is (például állam), ezeken a fizikai, geográfiai és szimbolikus határokon belül ugyanazzal az önazonossággal rendelkeznek-e a csoportok, vagy pedig több (akár az azonos területen belül is) létező, eltérő önmeghatározási kísérlettel bíró közösségről, partikuláris csoportokról kell-e beszélni, illetve ezek a közösségek hogyan fedik egymást, milyen közös kulturális jelentéseket hoznak létre? Erre a kérdésre természetesen nem létezik adekvát válasz, mindazonáltal egyfajta eligazodást jelenthet a szimbolikus jelentések fontossága, a saját kultúra ereje, amire Cohen is gondolt, azaz a kulturális kötődéseknek, vonzóknak, jelentéseknek, szimbólumoknak, határoknak meghatározó ereje akár egy közösségen belül, akár annak határain kívül is.

A tér és a szimbolikus, kulturális jelentések alapján történő megközelítéseknek van egy közös vonása (azon túl, hogy milyen társadalmi, kulturális alakba rendeződnek, milyen kulturális szabályok, normák, azonosságok, különbségek tartják fenn működésüket), ez pedig a *határok* paradigmája. A határok kérdése szintén az etnicitáskutatások egyik központi kategóriája. Ugyanakkor a határok (területi, geográfiai, nemzeti, politikai, etnikai, kulturális, társadalmi, nemi, identitás, szimbolikus stb.) kérdése (vagy mítosza) nemcsak a tudományos diskurzusok, hanem a politikai, adminisztratív egységek számára is kihívást jelent.¹⁴ A határok kapcsán olyan kihívások jelentkeznek, mint a nemzetállam válsága, a kulturális és gazdasági globalizáció, a nemzetköziesedés, a transznacionalizmus stb.¹⁵ A valós (fizikai) és a szimbolikus (identitásbeli) határok kérdése a közösség és a közösség tanulmány alapvető kérdéseit sem kerülheti el. A határok szerinti megközelítések általában a területi (politikai, adminisztratív, nyelvi stb.) és a közösségi határok összefüggését vizsgálják. Másfelől Cohen munkájának jelentősége annak vizsgálatában is rejlik, hogy a határok ho-

¹² Anderson, Benedict: *Imagined Communities*. London, 1983. [Magyarul: Anderson: *Elképzelt közösségek*. Budapest, 2006.]; Rheingold, Howard: *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. New York, 2000.; Renninger, Ann: *Building Virtual Communities*. Cambridge, 2002.

¹³ Cohen, Anthony P. (ed.): *Belonging: Identity and Social Organisation in British Rural Cultures*. Manchester, 1982.; Cohen: *The Symbolic Construction of Community*, id. mű.

¹⁴ Donnan, Hastings – Wilson, Thomas M.: *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*. Oxford, 1999. A határ paradigmájáról bővebben: Feischmidt Margit (szerk.): *A határ – mítosz, vagy társadalmi tény?* Replika, 12. évf. (2002) 47–48. sz. 117–175.

¹⁵ Habermas, Jürgen: *A posztnemzeti állapot*. Budapest, 2006.; Keating, Michael: *Nemzetek államok nélkül: a nacionalizmus elhelyezése az új államrendben*. Magyar Kisebbség, 8. évf. (2003) 30. sz. 167–192.

gyan terjednek ki az azonosság és a különbözőség határait. Vagyis a földrajzi határok helyett kulturális határokról beszélhetünk, olyan határokról, melyek egy közösség integritását nem fizikai, hanem pszichés, érzelmi, mentális, szimbolikus alapon határozzák meg, ezáltal *szimbolikus közösségekről* beszélhetünk. Cohen kapcsán nemcsak az vált kérdéssé, hogy mi jelöli ki az azonosságot és a különbséget, hanem az is, hogyan él meg azokat, és ezek a határok hogyan szerveznek közösségeket. A határok egyszerre összekapcsolnak és elválasztanak, integratívak és kizárók egyben. Az antropológia és a közösségkutatás számára leginkább a társadalmi kapcsolatokat meghatározó, az összetartó és az elválasztó szimbolikus határok kérdése kiemelkedő fontosságú; hogyan jönnek létre, mennyire átjárhatóak, és ha igen, hogyan, továbbá a globalizáció hogyan hat ezekre, illetve lehet-e még a határok expanziója mellett is közösségeket feltételezni, és azok a közösségek hogyan definiálhatók, hogyan definiálják önmagukat. Némileg parafrázálva a dolgot, a közösségtanulmány maga is egy-egy ilyen határmezsgyén fekszik, a különböző társadalomtudományok szürke zónájában, így maga a közösségtanulmány önmeghatározási kísérlete is egy határ-kérdés.

A második világháború utáni elméletek számára vonzóvá váltak a modern kapitalista világrendben megjelenő újfajta demokráciákból *kiszorult* közösségek, a strukturalista elméletek után pedig a hangsúly eltolódott a lokalitás vizsgálata irányába. A komunitárius elméletek nagyrészt az exkluzív demokráciák perifériáin élő közösségekre („*felelős*” közösségek – *responsive community*) és magára az (egyéni és a kollektív) identitástudatra helyezték a hangsúlyt, mely közösségeket kulturális és történelmi beágyazottságuk határoz meg, s alapjuk a különbözőség felismerése és elismerése.¹⁶ A közösséget így a saját kultúra iránti elkötelezettség szerint képzelték el. A közösséget illetően imaginációja másfelől továbbmutat a *heterogén*, multikulturális, az értékek és az identitások pluralizmusából merítő és a köré szerveződő csoportosulások irányába.

A *hálózatok* és *lokalitások* felőli megközelítés többek között mérhetővé és feltérképezhetővé miatt bizonyult vonzóvá, s arra kereste a választ, hogy a közösségi *interakciók* és *hálózatok* milyen szerepet játszanak egy közösség és azok tagjainak életében, hogyan azonosítják a közösség eszményét és a társadalmi hálózatokat, csoportokat (család, barátok, munkahely, vallás, szomszédok stb.).¹⁷ Szintén lényeges, hogy mindez hogyan tesz különbséget az egyéb társadalmi, kulturális, politikai stb. kapcsolatok, a különböző társadalmi csoportok és egyének között.¹⁸ Ebből az aspektusból nemcsak az adott közösség belső hálózata és kapcsolatrendszere hangsúlyos, hanem a közösségek, csoportok társadalmi környezete is, valamint az is, hogy mindezek a külső erőterek hogyan szólnak bele a belső társadalmi kapcsolatokba, milyen viszonyrendszert alakítanak ki, továbbá mennyiben befolyásolják a közösség határait is.¹⁹

A lokalitással és a lokális hálózatokkal szemben számos kritika fogalmazódott meg. Egyrészt nem lehet szemet hunyni a hálózatok mint globális tényezők szerepe felett, más-

¹⁶ Etzioni, Amati: *Communitarism*. In: Christensen, Karen – Levinston, David (eds.): *Encyclopedia of Community. From the Village to the Virtual World*. Vol. 1. London, 2003. 224–228.; Taylor, Charles: *The Politics of Recognition*. In: Guttmann, Amy (ed.): *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*. Princeton, 1994. 25–74.; Walzer, Michael: *On Tolerance*. New Haven, 1997.; MacIntyre, Alisdair: *Az erény nyomában*. Budapest, 1999.

¹⁷ Wenger, G. Clare: *The Supportive Network*. London, 1984.; Wenger, G. Clare.: *Support networks in Old Age – constructing a typology*. In: Jefferys, Margot (ed.): *Growing Old in the Twentieth Century*. London, 1989.; Wenger, G. Clare: *A comparison of urban and rural support networks*. Ageing and Society, vol. 15. (1995) 59–81.; Willmott: *Social Networks*, id. mű; Putnam, Robert D.: *Bowling Alone. The collapse and revival of American community*. New York, 2000.

¹⁸ Allan, Graham: *Kinship and Friendship in Modern Britain*. London, 1996.

¹⁹ Ennek klasszikusa: Bott, Elizabeth: *Family and Social Networks*. London, 1957.

részt ugyanilyen problematikus a lokalitás erejével szembeni globalizáció vonzereje és csábítása. A hálózatok nemcsak a lokalitást, a lokális kapcsolatokat, tőkét, a közösségi integritást erősítik. A hálózatok és a közösségek, mint ahogy azok értelmezési keretei is egyaránt kitágultak. Mindezzel kapcsolatban két nagyobb tendencia fogalmazódott meg: a *globalizáció* és kihívásai, a *globális hálózatok* kialakulása és szerepe, valamint a *hálózati társadalom* koncepciója.²⁰ Vagyis a cégesítés, a piacositás, a kulturális, politikai, gazdasági globalizáció hogyan formál másfajta, új közösségeket, miképp hat az államok, nemzetek, etnikumok életére, és hogyan tolódik el a hatalom központja? A transznacionalizmussal és késő modernitáselméletekkel foglalkozó irodalmak részben ezeket a kérdéseket is igyekeznek megválaszolni. Mindezzel párhuzamban a *hatalom* kérdése is előtérbe került: milyen esetben beszélhetünk hatalomról, milyen erőterek határozzák azt meg, hogyan rajzolódnak ki az újabb erővonalak, mindez hogyan hat a lokalitásra, illetve hogyan rendszerezhetők azok a globális folyamatok, amelyek meghatározzák ezeket a viszonyokat? A *transznacionalizmus* a *network* fogalmát is újraértékelte. Manuel Castells kiválóan mutatott rá, hogy az újfajta hálózatok hogyan szervezik a tudást, az információt, ugyanakkor a globalizáció új lokalitásokat teremtett.²¹

A modernitáselméletek szerint ez két folyamatot generált: az államok növekvő centralizációs törekvéseit, valamint a nagyvállalatok fokozott jelenlétét a helyi szolgáltatásokban. Az identitás egyre inkább fogyasztásközpontúvá vált mind a szolgáltatások, mind a termékek terén, az élet egész területét áthatotta a fogyasztás, a piac és a szükségletek kielégítésére tett fogyasztó aktusok és magatartásformák, ami a fokozott individualizáció veszélyével is jár. Azzal, hogy ezek a folyamatok megrendítették a hagyományos közösség és a hozzá tartozó értékek képzetét, a késő-modernitás ezen szakaszában a közösség mindinkább *vágyott* fogalomná vált.²² Míg a klasszikus elméletek az összetartozás, az egység, a meghittség, a közös, az integritás stb. fogalmaival operálva egész másfajta közösségeket írtak le, addig a modernitáselméletek a hidegség, az elmagányosodás, a versenyképesség, az áru, a globalizáció, a személyes problémák, az individualizáció, a magányos tömeg, a bizonytalanság, a kockázat stb. fogalmaival operálnak. Az egyes későmodernitás-elméletek szerint a közös problémákból egyéni, individuális megoldásokat keresünk.²³ Másképp fogalmazva: a közös problémákra keresünk egyéni válaszokat.

A közösség-elképzelések egy másik iránya inkább a „*vágyott közösségek*” felé tekint. A közösségi értékek szerinti elképzelések mellé olyan szinonimák társulnak, mint a szolidaritás, a kölcsönösség, az egyetértés, a bizalom, a szövetség stb. érték-centrikus ideái.²⁴ Ebből kiindulva egyes kutatók a közösségi lét minőségét vizsgálták olyan értékek mentén, mint a

²⁰ Beck, Ulrich: *What is Globalization?* Cambridge, 1999. [Magyarul: Beck: *Mi a globalizáció?* Szegeged, 2005.]; Beck, Ulrich: *Living Your Life in a Runaway World: Individualization, Globalization and Politics*. In: Hutton, Will – Giddens, Anthony (eds.): *On The Edge. Living with global capitalism*. London, 2001.; Castells, Manuel: *The Rise of the Networked Society*. Oxford, 1996.; uő.: *Information Technology and Global Capitalism*. In: *On The Edge. Living with global capitalism*, id. mű; Giddens, Anthony: *The Constitution of Society. Outline of the theory of structuration*. Cambridge, 1984.

²¹ Featherstone, Mike – Lash, Scott – Robertson, Roland (eds.): *Global Modernities*. London, 1995.; Appadurai, Arjun: *A lokalitás termelése*. Regio, 12. évf. (2001) 3. sz. 3–31.

²² Bauman, Zygmunt: *Seeking Safety in an insecure world*. Cambridge, 2001.

²³ Bauman: *Seeking Safety in an insecure world*, id. mű; Beck: *What is Globalization?*, id. mű; uő.: *Living Your Life in a Runaway World*, id. mű.

²⁴ Frazer, Elizabeth: *The Problem of Communitarian Politics. Unity and conflict*. Oxford, 1999.

tolerancia, a kölcsönösség vagy a bizalom.²⁵ Ezek az írások nagy vonalakban azt hangoztatják, hogy az individualizáció, az egyéni érdekek mellett mennyire szükségesek mindezek a társadalmi értékek, és hogy az ember számos negatív tulajdonsága ellenére mégis képes társadalmi, közösségi szinten is az együttműködésre.

Mindez pedig a közösség-imaginációk egy újabb koncepciója, a *segítő közösségek* irányába mutat, ahol az előző elméletekkel ellentétben a közösségek, hálózatok társadalmi, szociális *tőkéje* ezen értékek mentén formálódik és forgalmazódik.²⁶ A társadalmi tőke a civil társadalom és az ezzel foglalkozó irodalmak egyik központi kategóriájává vált. Putnam a társadalmi erőforráson az egyének, közösségek közötti kapcsolatokat, a kölcsönösségen és a bizalmon alapuló társadalmi hálózatok erejét érti, melyek együtt, összefogva jelentenek erőt. Olyan erő ez, amivel az elszigetelt individuumok ellenben nem rendelkeznek. A közösségépítés legfontosabb eszköze az interakció, amely közelebb hoz és erősít egyben. Ezek az elméletek a manapság egyre nagyobb hangsúlyt kapó közösségfejlesztő programokban népszerűek és jelentősek, melyek többek között kisebbségekre, marginális, hátrányos helyzetű csoportokra, oktatásfejlesztésre stb. fókuszálnak. Az ilyen irányú alkalmazott kutatások elsősorban gyermekek oktatására, a családon, iskolán és egyéb közösségeken, csoportokon belüli, valamint a köztereken, utcákon végbemenő kapcsolatok fejlesztésére, a toleranciára, nyilvános terek biztonságossá tételére, illetve a közösségi szerveződések és hálózatok fejlesztésére fókuszálnak. Mindemellett szükséges megemlíteni olyan területeket, mint az egészség, a gazdasági jólét, a társadalmi, gazdasági és politikai felelősségvállalás (például *fair-trade* kampányok), az önkéntesség.²⁷ Az ez irányú vizsgálódások célja közel sem az egalitarizmus népszerűsítése, mint inkább a közösségekben és a társadalmi kapcsolatokban való bizalom visszaszerzése és a társadalmi hátrányok legyőzése.

Módszer, terep és szöveg

A közösségtanulmány módszertanának definiálása legalább olyan nehézkes, mint tárgyának meghatározása. Kétségtelen, hogy sajátos elegyről van szó, bizonyos diszciplínákkal ellentmondásos viszonyban áll, azonban nem mondható önálló ágnak, mivel számos elméleti dilemmákkal küzd maga is. Módszertanára általánosságban elmondható, hogy egy bizonyos társadalmon belül az összefüggő társadalmi folyamatok értelmezésére tesz kísérletet, szemléletében holisztikus, és a személyesebb, közvetlenebb beszámoló a kisebb közösségeken belüli terepmunkán nyugszanak.²⁸ Ezek a megfogalmazások és célkitűzések azonban önmagukban általánosítónak és elnagyoltnak tűnnek. Kovács Éva szerint a közösségtanulmány nem nagyobb diszciplínák aldiszciplínája, hanem inkább sajátos módszer, zsáner, melyben leginkább segíti a mikrotörténet (a különböző történetek hierarchiájának lebontása és az adott lokális kapcsolatok megértése) és a kulturális antropológia (a holizmus, a te-

²⁵ Walzer: *On Tolerance*, id. mű; Putnam, Robert D.: *Making Democracy Work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton, NJ, 1993.; uő.: *Bowling Alone*, id. mű; Coleman, James C.: *Foundations of Social Theory*. Cambridge, 1990.; Ridley, Matt: *The Origins of Virtue*. London, 1997.

²⁶ Willmott: *Social Networks*, id. mű; uő.: *Friendship Networks and Social Support*. London, 1987.; uő.: *Community Initiatives*, id. mű; Putnam: *Bowling Alone*, id. mű; Beem, Christopher: *The Necessity of Politics. Reclaiming American public life*. Chicago, 1999.

²⁷ Etzioni, Amati: *The Spirit of Community. Rights responsibilities and the communitarian agenda*. London, 1995.; Arthur, James – Bailey, Richard: *Schools and Community. The communitarian agenda in education*. London, 2000.; Reynolds, Laura – Murray, Douglas – Wilkinson, John (eds.): *Fair Trade: The Challenges of Transforming Globalization*. London, 2007.

²⁸ Sárkány Mihály: *Közösségtanulmányok és összehasonlítási lehetőségei*. In: uő.: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, 2000. 56–71.

repmunka, a dekódolás). Mindazonáltal fel kell tenni a kérdést, hogy ez az összegyűrt módszerani eklekticizmus mennyi önállóságot engedélyez, illetve mennyiben lehet, kell-e önálló módszertanként tekinteni rá, vagy pedig valóban csak bizonyos diszciplinák égíszé alatt megírt sajátos munkákról és önmeghatározási kísérletekről van szó.

A közösségstanulmány mint társadalomtudományos írás és módszer kapcsán érdemes kitérni az írás, a szöveg, a terep és a kutató viszonyára és paradigmaticus fordulatainak kihívásaira. A kulturális fordulat utáni egyik elméleti kihívás a leírás és a magyarázat, a leíró objektivizmus és az interpretatív szubjektívizmus egymásnak feszülése lett.²⁹ A kulturális fordulat számos klasszikus tudományos (és antropológiai) dilemmát hozott újra felszínre. A társadalomtudományok önreflexiója, feladatainak, módszertanának újradefiniálása olyan intenzíven jelentkezett, mint a 19. század második felében. Problémát jelentett a kutató státusza és társadalmi tere, a mi-ők viszony újfajta megélése.³⁰ Ugyanakkor erősödik a tárgy és a leírás feladatainak meghatározására történő diskurzus. Mindez tovább mutat a reprezentáció antropológiai problémája felé, hogy egy társadalmi jelenség, közösség leírása, elhelyezése vagy közvetítése hogyan bír tudományos relevanciával, valamint a diskurzus hogyan járul hozzá vagy hozza létre a társadalmi jelenségeket, a tudomány hogyan befolyásolja azt, amiről beszél. Az, hogy a kulturális jelenségekről, közösségekről való diskurzus miként hozza létre azokat, vagy hogyan válik részévé annak a jelenségnek, amiről épp beszél, többek között az imagináció területét is érinti. Az imagináció felől vizsgálva azok a képzetek is társadalom részeit képezik, amelyeket a társadalomtudományok hoznak létre, és jellemzők arra a társadalomra, kultúrára, közösségre.

Az 1980-as években a kultúratudományi szemlélet a kultúra fogalmának felfedezését és kulturális jelentések vizsgálatát hozta magával. Az újfajta antropológiai perspektívák, szerepek, terepek mellett átalakultak a társadalom, a közösség interpretációs lehetőségeinek sémái, miszerint a modern társadalom komplex jelentésekből és szerveződésekéből álló kulturális szöveggé olvassandó. Megjelentek a modern szöveg imaginációi és fikciói, az olvasás allegóriái, az allegorikus gondolkodás lehetőségei, ami teret nyitott a grafikus és plasztikus leírások és értelmezések tárházának, valamint az empirikus és elméleti tudományok találkozásai számára.³¹ A tudományos írás fordulata korrespondenciát teremtett a kultúratudományokban az elméletek, az írás és a módszertan szintjén (a relativizmus, a terep és a szöveg viszonya, az interpretáció, a „*jelentések kiszabadítása a körülményekből*” Geertz-i koncepciója).³²

A módszertani kritikákkal ellentétben a közösségstanulmány műfaja számos ismertetőjegyet hordoz. Az otlét, terepmunka, az empirikus tapasztalat, az émikus kategóriák étikussá, az étikus kategóriák émikussá konvertálása, a kultúrák dekódolása, a közösségek közelebb hozása, hermeneutikája a kutatót interkulturális Hermésszé avatta. Csakúgy,

²⁹ A kulturális fordulat (*cultural turn*) az az átmenet, amelyben a késő modernitás társadalmi, kulturális átrendeződései alakították a társadalmi valóság különböző területeit a gazdaság, a politika vagy a kultúra szintjén; vagyis hogyan válik a kultúra mint narrativa ezen folyamatok szervezőelemévé, és mindezt hogyan reprezentálják a társadalomtudományok, kiváltképp a kultúratudományok diskurzusai.

³⁰ Geertz ezt az „élményközeli” és „élménytávoli” kategóriákkal írta le. Bővebben Geertz, Clifford: „*A bennszülöttek szemszögéből*”: az antropológiai megértés természetéről. In: uő.: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, 2001. 227–246.

³¹ De Man, Paul: *Az olvasás és történelem*. Budapest, 2002.; Clifford, James: *Az etnográfia allegóriáiról*. In: N. Kovács Tímea (szerk.): *A kultúra narratívái*. Budapest, 1999. 151–181.

³² Bruner, Edward M.: *Az etnográfia mint narrativa*. In: *A kultúra narratívái*, 181–197.; Crapanzano, Vincent: *Hermész dilemmája: A szubverzió álcázása az etnográfiai leírásban*. Heliikon, 45. évf. (1999) 4. sz. 514–540.

mint az antropológia, a közösségtanulmány esetében is elengedhetetlen, hogy a kutató a vizsgált környezetben éljen, tapasztalatait elsődleges forrásokból szerezzze, együtt éljen a vizsgált környezettel, és primer információkkal rendelkezzen arról. Azaz terepkutató, így maga a közösségtanulmány szerzője is elsősorban megfigyelő, leíró, értelmező, aki nemcsak fizikailag, hanem érzelmileg is közel van, és „a lokalitás szimpatikus portréját” nyújtja.³³ Az érdeklődés és vizsgálat egyfajta emocionális kíváncsiságot és felfedezést is jelent. Minderről, a kutató szerepéről, elköteleződéséről, a terepmunka etikájáról, az objektivitás és a szubjektivitás, az „élményközeli” és „élménytávoli” problémájáról számos írás szól. Lényegében azonban változatlan: a közösségtanulmány módszertana, zsánere primer tapasztalatokra épül, amelyekből később az alapos elemzésen és értelmezésen alapuló tanulmány születik. Bár sokan azt az antropológia és/vagy a szociológia egyik aldiszciplínájaként tartják számon, és módszereit tekintve valóban lehetne akár az antropológia, a kultúrakutatás, a szociológia, az etnológia része, válfaja, a tudományágak módszertanuk és tárgyak tekintetében nagymértékben átjárhatóvá váltak, és határaik mára igen képlékennyé váltak. A közösségtanulmány definiálását, megszületését sem lehet egyetlen diszciplína módszertanából eredeztetni, ehelyett inkább azt lehet mondani, hogy az minden tudományágból merít, és minden tudományágban képviseli magát. Ami mégis sajátossá teszi, az a „megalapozott elmélet”.

A „megalapozott elméletet” (*grounded theory*) Anselm Strauss és Barney Glaser fogalmazta meg az 1960-as években.³⁴ Az eljárás a részletes megfigyelésre és a részletes leírásra, elemzésre épül, mely a társadalom egy kisebb szeletét, jelenségét próbálja az analitikus induktív elve szerint univerzális keretbe rendezni, ami hozzájárulhat a társadalom alaposabb és általánosabb megértéséhez. A módszer javarészt replika azokra a vádakra, miszerint a kvalitatív kutatás megalapozatlan, impresszív, emocionális, és kevés módszertani megfontolással bír. Lényege továbbá, hogy a cselekvések és azok értelmezése a vizsgált környezetben történik, és a cselekvéseket jelentésükkel együtt szükséges megérteni, aminek során vizsgálni kell a cselekedetekhez tartozó megnyilvánulásokat, érzelmi viszonyulásokat és annak hatásait, következményeit. A „megalapozott elmélet” az induktív logikából kiindulva megpróbál elvonatkoztatni az előzetes általános(itó) elméletektől, és a partikuláris események, összefüggések leírása és elemzése során juthat el az összefüggések megértéséhez. Ez többlépcsős folyamat, mely elsősorban az empiriából indul ki, amit a következetes feldolgozás, majd a konklúziók és az elméletalkotás követ. Az előzetes ismeretek és interpretációk, az induktív és a deduktív logika, valamint a kvalitatív és kvantitatív vizsgálódás dichotómiai és vitái tükrében a „megalapozott elméletet” olykor ezen eljárások alternatívájaként definiálják.

A közösségtanulmány módszertana számos technikai eljárást magában foglal, amelyek ismertek az empirikus társadalomtudományokban, mint például a különböző tereptechnikák (interjúzási és adatrögzítési technikák és eljárások, a diszkurzív módszerek, diskurzus-elemzés, résztvevő megfigyelés stb.), a *network*-analízis, a mentális térképezés és a kapcsolathálók vizsgálatai stb.³⁵ Vagyis röviden (amint az a kulturális antropológiából ismeretes), a közösségtanulmány születése három nagyobb pilléren épül: elmenni, ott-lenni, megfigyelni az „ottlét” módszerei segítségével, végül otthon, egy más környezetben vagy akár a

³³ Bell–Newby: *Community Studies*, 55.

³⁴ Glaser, Barney – Anselm, Strauss: *The Discovery of Grounded Theory: Strategies of a Qualitative Research*. Chicago, 1967. Rövid összefoglalása magyarul: Gelencsér Katalin: *Grounded Theory*. Szociológiai Szemle, 31. évf. (2003) 1. sz. 143–154.

³⁵ Lynch, Kevin: *The Image of the City*. Cambridge, 1960.; Granovetter, Mark: *The Strength of Weak ties*. *American Journal of Sociology*, vol. 78. (1973) no. 6. 1360–1380.

terepen értelmezni, leírni, dekódolni, magyarázni, elméletet alkotni. Szintén kérdés, hogy maga a kulturális antropológia is lehet-e tárgya a közösségtanulmányoknak: a tudás, a közösségek történelmi, társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális tudáskészletének vizsgálati módszerei, lehetőségei, irányzatai, felhasználásai stb., valamint akár az antropológia részdiszciplínái is miképp válhatnak a közösségtanulmány módszertani útkeresésének önanalitikus tárgyává.³⁶

Tény, hogy a közösségtanulmány módszere és tárgya gyakorta kritikák keresztüztüébe kerül: túlreprezentálja a „népet”, idealizálja a mikrotörténetet, felvállalja a kutató intencióját és státuszát, az interpretáció és a leírás helyett a közösség preskriptív normáit teremti meg. Bár a hetvenes években megfogalmazott módszertani logika (a „megalapozott elmélet”) és a későbbi kutatási témák megerősítették a közösségtanulmány tudományos presztízsét, módszertana továbbra is megmaradt eklektikusnak, s eredményeit kevésbé teoretizálja. Azonban ha önálló diszciplínává kíván válni (kérdés azonban, hogy valóban szükséges-e azzá válnia), választ kell adnia a társadalmi tények kontinuitásának problémájára, a térbeliség, a hálózatok, a határok és a fizikai térbe nem zárható közösségek kérdéseire, valamint a mikro-, mezo- és makroszintek közötti összefüggésekre.³⁷

Irányzatok és iskolák

A 20. század első felének legismertebb kutatásai a közösségekben felfejthető viszonyok és kapcsolatrendszerek elemzésére irányultak; az antropológiai tanulmányok a közösségeket a kultúra egységeiként határozták meg. Olyan zsánerműfajok váltak meghatározóvá, mint a falumonográfia, a városantropológia, a törzsek vizsgálatai vagy a különböző hálózatok értelmezései, mígnem a közösség koncepciója szűkülni látszott, egyre fókuszáltabb definíciók és lehatároltabb kutatási egységek fogalmazódtak meg. Mindemellett a közösségtanulmány egyben az etnocentrizmus, a temporocentrizmus és az inkommerzurabilitás foglyaivá is vált.³⁸

A század második felére bizonyos felporzás jellemző. A hálózatok (*network* és a *web*) tételei új kontextusba helyezték a közösségtanulmányokat; a belső törvények szerint működő rendszer koncepciója újfajta kutatásokat eredményezett. A kollektív biográfiai vizsgálatok az antropológián túl más társadalomtudományos diszciplínákban is meghonosodtak (társadalomtörténet, történettudomány, szociológia), majd később a szociálandropológia a rítustanulmányok irányába fordult. Az interpretatív antropológia, a mikrotörténeti kutatások és az *Annales*-iskola elméleti dinamizmusának, valamint a kisebb társadalmi egységek történeteinek előtérbe kerülésével, a mikroszintű és a kvantitatív elemzéseknek köszönhetően a közösségtanulmány szintén új lendületet kapott. Jelenleg a közösség képzetében nagyrészt ugyanazok a dilemmák fedezhetők fel, amelyek már néhány évtizede meghatározzák a kutatásokat: egyrésztől a fogalom a globalizációs diskurzusok révén tágulni látszik, másrészt ugyanezen mechanizmusok hatására a lokalitás termelése figyelhető meg.³⁹

A közösségtanulmány irányzatainak általános áttekintése esetén célszerű a területi felosztást követni. Eszerint három nagyobb iskola és kutatási terület határozható meg: az

³⁶ Bellwood, Peter: *First Farmers: The Origins of Agricultural Societies*. Oxford, 2004.

³⁷ *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*, id. mű.

³⁸ Macfarlane, Alan – Harrison, Sarah – Jardine, Charles: *Reconstructing Historical Communities*. Cambridge, 1977.

³⁹ Appadurai, Arjun: *Modernity at Large. Cultural Dimension of Globalisation*. Minneapolis–London, 1996.; uő.: *A lokalitás termelése*, id. mű.

észak-amerikai, az afrikai és az angliai tanulmányok.⁴⁰ Az olyan iskolák, mint az amerikai kulturális antropológia, a városszociológia és a chicagói iskola, valamint olyan szerzők munkái, mint Louis Wirth vagy William Foote Whyte alapvető szerepet játszottak a közöségntanulmány észak-amerikai formálódásában.⁴¹ A kezdeti időszakban az 1930-as évek egyik legjelentősebb munkája, az amerikai kultúra tanulmányozásának egy szelete Robert Lynd és Helen Merrel Lynd nevéhez fűződik.⁴² 1929-ben megjelent munkájukban egy amerikai kisváros vallási életét vizsgálták, aminek azért is volt jelentősége, mert ez volt az első olyan tudományos és empirikus munka, amely kimondottan egy város életéről szólt. Lyndék kutatása még nem egészen a városra mint kulturális entitásra irányult, hanem inkább az egymás mellett élő különböző csoportokra, s a terepmunka is inkább jelentette a megfigyelések rögzítését, mint átfogóbb elméletek kidolgozását. Munkájuk csoportviselkedés vizsgálatnak is nevezhető. Tematikájában inkább a kor antropológiai munkáit idézte: szabadidő, közösségi események, tevékenységek, az otthon, a vallásgyakorlás stb. Mindazonáltal számos olyan nézetet fejtett ki, melyek később a közöségntanulmány lényeges elemévé válnak, és több klasszikusként idézett műben is felbukkannak. Ilyen például a vizsgált környezet, a kultúra és a tér kapcsolódásainak, egymásra hatásuknak, összefüggéseiknek a vizsgálata, mely összefüggések akár máshol is jelentőséggel bírhatnak (amit ma az antropológia holisztikus szemléletnek és komparatív vizsgálatnak nevez). Szintén ilyen névumnak számított, hogy nem téziseket akartak bizonyítani, hanem kutatásokból nyert információkkal (beszédés adatokkal) próbáltak eredményeket felmutatni és elméletet gyártani (mint Geertz sűrű leírásai, ahol a terep beszél), ahogy az is, hogy a munka egy csoport viselkedésére irányult. Nagyjából olyan eljárás elődjéről van szó, ami később a „megalapozott elmélet”-ként fogalmazódik meg. Lyndék munkássága még egy szempontból volt fontos: néhány évvel később visszatértek a városba, hogy megvizsgálják a kulturális változásokat.⁴³ Ez módszertanában a reflektív kutatás gyakorlatának kezdetét, szemléletében pedig a *kulturális változás és a társadalmi konfliktusok* paradigmáját jelentette. Hangvételében a mű inkább emocionális, az amerikai társadalom értékrendje fölött lamentáló és ékes példa arra, hogy a közöségntanulmány hogyan vált az *empirikus leírásból normatív előírásá*.⁴⁴

Lyndék művei mellett meg kell említeni más jelentős munkát is. A chicagói iskola egyik alakja, Louis Wirth legismertebb és legtöbbször idézett írásában közvetetten szintén értéket ítéletet mond a városi életmódról. Azt állítja, hogy a városi emberek kapcsolatai sokkal inkább felületesek, személytelenek és szegmentáltak, mint vidéki társaiké, aminek leginkább az urbanizáció, a város mint zárt rendszer és életforma az oka. Ez a nézet éles ellentéte a későbbi városantropológiának, amely szerint a város nyitott rendszer, a különböző közöségek és a kulturális pluralizmus nyílt terepe. Wirth nyilvánvalóan nem maga a két tér (a város és a vidék) nyitottságára vagy zártságára, hanem az emberi kapcsolatok közvetlenségére utalt. Ugyanakkor felfedezhető munkájában a későbbi írások vidék–város dialektikája, melyek inkább szembeállíthatók, mint összehasonlíthatók.

⁴⁰ Rövidebb összefoglalást lásd bővebben: Smith, Mark K.: *Community Studies*. <http://www.infed.org/community/b-comstd.htm>

⁴¹ Wirth, Louis: *Urbanism as a Way of Life*. *American Journal of Sociology*, vol. 44. (1938) no. 1. 1–24.; Whyte, William Foote: *Street Corner Society. The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago, 1943. [Magyarul: Whyte: *Utcasarki társadalom*. Budapest, 1999.]

⁴² Lynd, Robert – Lynd, Helen Merrell: *Middletown: A Study in American Culture*. New York, 1929.

⁴³ Lynd, Robert – Lynd, Helen Merrell: *Middletown in Transition. A study in cultural conflicts*. New York, 1937.

⁴⁴ Bell–Newby: *Community Studies*, 84.

A korszak másik leggyakrabban hivatkozott munkája William Whyte Foote nevéhez köthetik.⁴⁵ Az *Utcasarki társadalom* szintén jó példa a közösségtanulmány egyik legfontosabb módszerére, az ott-létre és a benn-létre, az empirikus adatgyűjtésen alapuló leíró munkára. Whyte egy bostoni olasz családba épült be, és nagyon érzékeltes leírást ad a közösségről, mely befogadta. A munka során számos nehézséggel szembesült, ami megnyitotta a vitát a kutató és a közösség határait illetően, és többek között olyan etikai kérdéseket vetett fel, hogy hol is húzódnak ezek a határok, mennyire átjárhatók.

Az amerikai iskola egyik közkedvelt terepévé a város, a kis- és nagyvárosi közösségek, kultúrák és szubkultúrák váltak. Ezt a szemléletet és terepet sok diszciplína vallja magáénak, mint például a városszociológia és antropológia, az urbanisztikai tanulmányok stb., és a közösségtanulmány is előszeretettel hivatkozik erre. Az amerikai iskolára egyaránt jellemző a funkcionalista, a strukturalista, illetve a rendszerszemléletű megközelítés, amelyre jó példa William Warnernek és Paul S. Luntnak a „*yankee város*”-t értelmező írása, melyben a városon olyan működő egészet, organizmust értenek, amelyben minden résznek megvan a maga meghatározott funkciója, és ekképp tartja fenn magát. Ellentétben a nagyobb várost feldolgozó írásokkal, Arthur J. Vidich és Joseph Bensen a rurális kisváros helyzetét és szerepét analizálja a tömegtársadalomban, egy nagyváros vonzáskörében.⁴⁶ Vidich és Bensen szerint a vizsgált közösség, Springdale esetében nem lehetséges szervezett és egységben működő egészből beszélni, inkább partikuláris csoportokról, közösségekről, amelyek más-más viszonyban vannak a tömegtársadalommal. A munka abból a szempontból is fontos, hogy a társadalmi osztályoktól közelítve rámutat ezen csoportok és a politikai viszonyokból adódó értékrendszerek és intézmények kulturális különbségeire és ellentmondásaira. Mindemellett lényeges rámutatni három szempontra: a módszerre (részletve megfigyelés), a kutatási eredmények (a terepen összegyűjtött információk) hitelességének fontosságára és terepmunka során az elmélet szerepére (az írásban ugyanis a szereplők egyértelműen azonosíthatók lettek, ami számos, a közösségben ki nem mondott témának számított). A peremvárosok (és ezáltal a szegényebb kulturális közösségek, vagy más terminológiával: osztályok, rétegek) paradigmájához Seeley kötete is hozzájárul, mely ellentétben a lokális identitással és a lokalitás erejével, egy olyan közösséget vizsgált, ahol a társadalmi mobilizáció, a fokozott industrializáció és urbanizáció miatti elvándorlás és a közösség fokozatos felbomlása volt a meghatározó.⁴⁷ A későbbiekben a társadalmi mobilitás szintén a közösségtanulmányok egyik visszatérő témájává vált, ami a külvárosok és peremvárosok „mitikus” megközelítését erősítette.⁴⁸

Ezekben a munkákban több tendencia dominált: a terepet elsősorban városi közösségek jelentették, ebben a kulturális térben etnikai, nemi, marginalizált, periférián élő, deviáns közösségeket, azaz egy nagyobb térben élő társadalom egy kisebb szeptét (kulturákat), a „modern”-nek mondott közösséget vizsgálták. Az észak-amerikai tanulmányok esetében röviden szólni kell a nemzetkarakter tanulmányokról, melyekben olyan neves kutatók is aktív szerepet vállaltak, mint Margaret Mead vagy Ruth Benedict. Ezeket a munkákat Ame-

⁴⁵ Whyte: *Street Corner Society*, id. mű.

⁴⁶ Warner, William Lloyd – Lunt, Paul S.: *The Social Life of a Modern Community*. New Haven, 1941.; Vidich, Arthur. J. – Bensen, Joseph: *Small Town in Mass Society. Class, power, and religion in a rural community*. New York, 1958.

⁴⁷ Seeley, John R. – Sim, R. Alexander – Loosley, Elisabeth W.: *Crestwood Heights*. New York, 1956.

⁴⁸ Gans, Herbert J.: *The Levittowners*. London, 1967.

rikában a második világháború alatt a nemzeti öntudat erősítésére végezték a különböző szokások megfigyelésével, az ellenség szokásainak megismerése céljából.⁴⁹

Manapság az amerikai hagyományok még mindig erősek, számos műhely, tanszék, kutatócsoport, *workshop*, program működik (*Center for Community Studies* – Peabody College; *The Centre for Urban and Community Studies* – University of Toronto; *Community Studies Department* – University of California; *College of Community and Public Service* – University of Massachusetts; *Child, Family and Community Studies Integrated Curriculum Courses* – Douglas College; *Department of Educational Policy & Community Studies* – University of Wisconsin; *Integrative Studies Concentrations–Community* – George Mason University). A mai tanulmányok számos területen az aktuális társadalmi problémákba helyezkednek bele, másfelől, mint ahogy a közösség is egy képlekeny fogalom és paradigmává vált, úgy maguk a tanulmányok is szerteágazó tematikával bírnak.

Míg az Egyesült Államokban a saját kultúrában lévő idegenséget igyekeztek megragadni, addig az angliai tanulmány kezdetben kiegészült mindez az idegen, távoli kultúrában lévő azonosság vizsgálatával. Az angliai tanulmányok nagyrészt a második világháború utáni gyarmati adminisztráció viszonyai között fejlődtek ki, a fő terepet elsősorban Kenya és Kelet-Afrika jelentette. A korszak antropológiájára általában a gyarmati rendszer kiszolgálójaként tekintettek, mely mindazonáltal paternalisztikus és egalitárius, a „benszülötteket” védeni és oktatni is igyekezett.⁵⁰ Később a Michael Young által Londonban létrehozott *Institute of Community Studies* vált az egyik elméleti műhellyé.⁵¹ Az egyik irányzat a háború utáni állapotoknak a munkásosztály társadalmi helyzetére gyakorolt hatására fókuszált, arra, hogyan is alkotnak ezek a csoportok közösségeket. Ez a tendencia elrugaskodott a hagyományos strukturalista-marxista dichotómiától, és elsősorban a primer tapasztalatokból merített a statisztikai vizsgálatok helyett.

Az angol közöségtanulmány másik szegmense, a kolóni(ali)sta antropológia gyakran a törzsi viszonyok vizsgálatára irányult, ami egyfelől a (viszonylagos) érintetlenség, elszigetelődés, másfelől olyan, a törzsekhez hasonló közösségek vizsgálatát jelentette, melyek önmagukban szerves egészet alkotnak, vagyis a közösséget egy zárt rendszerként tételezték. Később az afrikai közösségek iránti érdeklődés újra fellángolt, elsősorban az alkalmazott kutatások váltak népszerűvé olyan paradigmák mentén, mint a segélyezés, fejlesztés, élelmezés.⁵²

Az angliai iskolákra az amerikai „várostanulmányok” is nagy hatást gyakoroltak, és több kutató a vidéki társadalom, a család és a közösség mint önálló kulturális rendszer témája felé fordult.⁵³ Egyes elméletek az urbanizációnak, az iparosításnak, a gazdasági és kulturális átalakulásnak a rokonságra, a lakosságra, a társadalmi hierarchia rendjére tett hatását

⁴⁹ Ferraro, Gary: *Cultural Anthropology: An Applied Perspective*. St. Paul–New York–Los Angeles–San Francisco, 1992.

⁵⁰ Bennett, John W.: *Applied and Action Anthropology: Problems of Ideology and Intervention*. In: uő.: *Classic Anthropology: Critical Essays, 1944–1996*. New Jersey, 1998. 315–359.

⁵¹ Young, Michael – Willmott, Peter: *Family and Kinship in East London*. London, 1957.

⁵² Escobar, Arturo: *Encountering Development. The Making and Unmaking of The Third World*. Princeton, 1995.; Grillo, Ralph D. – Stirrat, Roderick L. (eds.): *Discourses of Development. Anthropological Perspectives*. Oxford, 1997.; Pottier, Johan: *Anthropology of Food. The Social Dynamics of Food Security*. Cambridge, 1999.

⁵³ Arensberg, Conrad A. – Kimball, Solon T.: *Family and Community in Ireland*. Oxford, 1940.; Rees, Alwyn: *Life in a Welsh Countryside*. Cardiff, 1950.; Littlejohn, James: *Westrigg. The sociology of a Cheviot parish*. London, 1963.; Frankenberg: *Communities in Britain*, id. mű. Az angliai közöségtanulmányokról összefoglalásként lásd: uő.: *British Community Studies*, id. mű; Short, Brian (ed.): *The English Rural Community. Image and analysis*. Cambridge, 1992.

vizsgálták, s nagyrészt a rurális és a városi társadalom szembenállására apelláltak. Ez a nézet a mai globalizáció-kritikus, ökológiai mozgalmak és a neokapitalista tanulmányok esetében is jelentős. A másik fontos téma az, hogy a ruralitás és a marginalitás hogyan függ a nagyobb városok közelségétől–távolságától (centrum–periféria), illetve a modernizáció milyen következményekkel jár a közösségi normákra és hálózatokra. A rurális életmód témája ugyanakkor az átalakult közösségek értelmezhetőségeit, valamint ezek sajátos problémáit is magában foglalta.

A ruralitás eszméje mellett az ipari városok romantikája is erőteljesen jelentkezett. A kutatók számára a kisvárosi társadalom mintegy a vidéki kisközösségek hangulatát idézte, valahogy úgy, mintha a modernizáció következtében átférfogott ruralitás és a kulturális minták, kapcsolatok, viszonyok, közösség-élmények utáni vágy újrafogalmazta volna a kisebb ipari városok munkásközösségeit, olyan paraméterek mentén, mint a munka, a család, a szabadidő, szórakozás, társadalmi élet stb.⁵⁴ Lényeges kérdésként jelentkezett, hogy a munka mennyire alakítja ki vagy éppen át a közösség társadalmi életének már említett szeleteit, illetve ezek elválaszthatók-e egymástól. Ez a kérdés újra megfogalmazódik az 1980-as években reneszánszát élő, újra a bányász-közösségek felé forduló közösségtanulmányokban: a társadalmi krízis milyen strukturális feszültségeket eredményez a közösségekben, illetve a családban.⁵⁵ Új tendenciát jelentett a lakótelepek mint speciális problémával rendelkező közösségek vizsgálata.⁵⁶ Ezek a tanulmányok előképei és klasszikus példái a később megszorodó, a lakótelepek problémás közösségeiről szóló munkáknak, másrésztől nemcsak egy közösség analitikus leírásait kínálják, hanem gyakorlati példák is a közösségfejlesztés tendenciájára.

Röviden további két klasszikus példát szükséges kiemelni, melyek részben szintén az amerikai irodalmak hatását tükrözik.⁵⁷ Margaret Stacey munkáiban megfigyelhető a társadalmi intézmények közötti viszony fontosságának hangsúlyozása és vizsgálata, valamint a közösség (vagy az ő szavaival élve: helyi társadalmi rendszer) mint fogalom operatív használatának problémája. Ez egy hosszabb kutatást jelentett, mely a társadalmi struktúrára fókuszált a munkamegosztás szemszögéből, illetve arra a folyamatra, hogy mindez milyen hatást jelent a lokalitáshoz való viszonyban és a szélesebb társadalmi struktúrában.

Az afrikai tanulmányok két központi intézménye volt a *Rhodes–Livingstone Institution* és a Zambiai Egyetemen működő *Institute for Social Research*. Kutatásaik nagy hangsúlyt fektettek az urbanizációra és a társadalmi változás összefüggéseire; következett ez az afrikai városoknak a fejlettebb nyugati városokkal szembeni infrastrukturális hátrányaiból egy olyan kulturális környezetben, ahol a város és a vidék sokkal jobban összeér, mint például az európai városok esetében. A tudományos vizsgálatok az antropológia közkedvelt témájá-

⁵⁴ Dennis, Norman – Henriques, Fernando – Slaughter, Clifford: *Coal is our Life. An analysis of a Yorkshire mining community*. London, 1956.

⁵⁵ Parker, Tony: *The People of Providence. A housing Estate and some of its Inhabitants*. London, 1983.; Waddington, David – Wykes, Maggie – Critcher, Chas: *Split and the Seams? Community, Continuity and Change after the 1984 Coal Dispute*. Buckingham, 1990.

⁵⁶ Lazarus Glass, Ruth: *Watling. A Survey of Social Life on a New Housing Estate*. London, 1939.; Paneth, Marie: *Branch Street*. London, 1944.; Jennings, Hilda: *Societies in the Making. A Study of Development and Redevelopment within a County Borough*. London, 1962.; Spencer, John – Tuxford, Joy – Dennis, Norman: *Stress and Release in an Urban Estate*. London, 1964.; Parker: *The People of Providence*, id. mű; Barke, Michael – Turnbull, Guy: *Meadowell. The Biography of an 'Estate with Problems'*. Avebury, 1992.

⁵⁷ Stacey, Margaret: *Tradition and Change. A study of Banbury*. Oxford, 1960.; Stacey, Margaret – Batstone, Eric – Bell, Colin – Murcott, Anne: *Power, Persistence and Change. A second study of Banbury*. London, 1975.

val, a tradicionális közösségek képzetével és az irántuk érzett nosztalgiával szemben nagyobb figyelmet szenteltek a társadalmi egyenlőtlenségeknek. Az egyik klasszikus terep, mely a későbbi etnicitás-kutatások helyszínévé is vált, a *Copperbelt* térség volt, ahol többek között Godfrey Wilson, Arnold L. Epstein és Max Gluckman is végeztek kutatásokat.⁵⁸ Kevesebb figyelem irányult a társadalmi élet anyagi vonatkozásaira, ellenben a tradicionális és a városi életforma közötti társadalmi kapcsolatokat a változások tükrében figyelték meg. Itt is kiemelt figyelmet kapott a kevésbé fejlettebb zónákban megjelenő urbanizáció hatása, valamint a marginalitás és a társadalmi problémák jelenségei, ami később példaértékűvé vált más kutatások esetében is, leginkább például Latin-Amerika szegényebb negyedeinek esetében.⁵⁹

Itt kell megjegyezni, hogy számos fontos antropológiai írást is közösségtnulmányként próbálnak kategorizálni, illetve valóban annak tekinthetők abban az értelemben, hogy egy bizonyos közösséget vizsgálnak egy bizonyos területen vagy térben. Másrészt bizonyos afrikai kutatások összefonódtak az adminisztrációval, és annak érdekében készültek az alkalmazott tudás címkéje alatt, továbbörökítve a kolonialista hagyományt, a kulturális és társadalmi kategóriákat és némileg a korábbi tudományos nézeteket. Ugyanakkor a modern antropológia, beleértve az afrikai közösségeket, törzseket vizsgáló irányzatokat is, elmozdult a társadalmi kapcsolatok vizsgálatától egy olyan, sokkal komplexebb és speciálisabb problémák és jelenségek irányába, mint a segélyezés, az élelmezés, az etnicitás, a kolonializmus és posztkolonializmus, fejlesztés stb. Mindamelllett számos kutató egyáltalán nem vallja magáénak a kolonialista hagyományt.⁶⁰

Egy pillantást vetve ezen klasszikusnak számító tanulmányokra, több kérdés merül föl. Szembeötlő, hogy nagyrészt a saját kultúra egy-egy sajátos közösségét vizsgálták, bár a kutatók terepmunkát végeztek, nem mentek távolabb, legfeljebb egy közeli városba. Kérdés, hogy lehet-e azt állítani, hogy a közösségtnulmány egyik ismérvévé vált a saját lokalitás vizsgálata, és más kultúrák vizsgálata egyéb diszciplínákra maradt. Ugyanakkor ezek a tanulmányok – bár a közösségtnulmány klasszikusaiként tartjuk számon – mégiscsak más-más tudományterület szülőttei, és maga a képlekeny és perforált határvonalakkal rendelkező közösségtnulmány tekint saját műfaji elődjeiként azokra.

Másrészt a közösségtnulmány fentebb vázolt előtörténete számos, a korszak közösségtnelméleteivel foglalkozó kérdést fogalmaz meg, mint például ahogy Susan Wright is kitért a közösség ábrázolás ahistorikus voltára, valamint a funkionalista és a strukturalista szemlélet korlátaira a közösségtnulmányról szóló egyik összefoglaló munkájában.⁶¹ Mindemelllett Wright a közösségtnulmány kétirányú elmozdulásának (a vidéki és a városi közösségek irányába) szükségességét is felveti. Kitér arra, hogy a háztartások hogyan alakultak át, és ennek következményében hogyan változtak meg például a nemi szerepek, illetve a közösség (mint háztartás) határai. Továbbmenve vizsgálja az állam és a vidék politikai viszonyának és a közösségi identitásnak a kérdését, azaz azt a folyamatot, ahogyan a közösségek maguk hozzák létre önképüket. Mindez továbbmutat az „elképzelt közösségek” irányába,

⁵⁸ Wilson, Godfrey: *An Essay on the Economics of Destabilization in Northern Rhodesia*. Lusaka, 1941.; Epstein, Arnold L.: *Politics in an Urban African Community*. Manchester, 1958.; Gluckman, Max: *Closed Systems and Open Minds*. Manchester, 1964.

⁵⁹ Perlman, Janice E.: *The Myth of Marginality. Urban Poverty and Politics in Rio de Janeiro*. Berkeley, 1976.; Lomnitz, Larissa A.: *Networks and Marginality. Life in a Mexican Shanty Town*. New York, 1977.; Roberts, Bryan: *Cities of Peasants*. London, 1978.

⁶⁰ Mair, Lucy: *Anthropology and Development*. London, 1984.

⁶¹ Wright, Susan: *Image and Analysis: New Directions in Community Studies*. In: Short, Brian (ed.): *The English Rural Community. Image and Analysis*. Cambridge, 1992. 195–218.

azaz hogy maga a közösség egy eszmény, egy fikció, egy absztrakció, nem pedig területi határok közé szorított entitás.⁶² Mindazonáltal egyre fontosabb lesz a tér mint önálló koncepció és terep mellett az egyes csoportok sajátos identitása. Amint az Wright munkájából is látható, a közösségtanulmány egyfelől próbál elszakadni bizonyos terektől, ugyanakkor mégis megragad a már vizsgált terepek (értsd: vidék és város mint átfogó narratíva) és közösségek fenotípusainál, ezáltal némileg korlátok közé szorítja a közösségkutatások konceptuális terét.

Nincs itt mód a közösség számtalan definíciójának felsorolására, sem pedig annak adekvát megfogalmazására. Sokkal fontosabb azt kiemelni, hogy a közösség képlékeny kategóriává vált, melyet a különböző tudományterületek sajátos módon értelmeznek, és inkább ezen kategóriák használatának mikéntjét lenne érdemes nagyító alá venni. Hely és idő hiányában azonban itt is csak meg kell elégedni annak tényszerű megállapításával, nincs lehetőség ezt a bonyolult hálót felvázolni. Ez a konceptuális expanzió legalább annyira megnehezíti a közösségtanulmány megfogalmazását, mint amennyi lehetőséget rejt a további tanulmányok számára. Ahogy ez a fogalmi keret kitágult, úgy jelentek meg újabb kutatási területek, témák és helyszínek is. A közösségtanulmány fókuszába manapság olyan társadalmi problémák is beszűrődtek, mint az etnikai kisebbségek, a marginalizált csoportok, az AIDS, a bevándorlás, a jogvédelem, az erőszak, a rasszizmus, a társadalmi kirekesztés, a környezetvédelem, a különböző devianciák, a bűnözés, a családon belüli erőszak, a hajléktalanság, a társadalmi igazságosság, a társadalmi mozgalmak stratégiái, szerveződési és identitása, a különféle társadalmi mobilizációk, tüntetések, társadalmi aktivizmus stb.

Ennél a pontnál két rövid kitérőt kell tenni. Egyrészt egy-egy ilyen kutatási területnél lehet-e még közösségről, közösségekről beszélni, vagy célszerűbb inkább a kutatást az adott társadalmi, kulturális, politikai stb. probléma fogalmi szintjén megragadni? Ezek a tendenciák (például előítéletek, kirekesztés, társadalmi mozgalmak, *gender* stb.) lassan maguk is paradigmatisztikus területekké váltak, és ha nem is olyan mértékben, mint a közösségtanulmány, de hasonló metodológiai, terminológiai, önmeghatározási problémákkal küzdenek. Amennyiben ezek mégis a közösségtanulmány keretébe rendszerezhetők, a vizsgált problémák az adott közösség viszonyrendszerében nyernek igazolást. Másrészt szintén meg kell jegyezni az alkalmazott tudományok és irányzatok, valamint a választott közösség és probléma összefüggését. Bizonyos társadalmi problémák esetében az azzal foglalkozó kutatók, szervezetek ugyanis gyakran maguk is társadalmi mozgalmak, jogvédő szervezetek, civil szerveződések, melyek a közösségek jogait, érdekeit képviselik. Mindez pedig visszautal a már fentebb említett kérdésekre: hol húzódik és húzható-e etikai, morális, emocionális határ a kutató, ha úgy tetszik, a tudomány és a választott terep vagy a bizonyos társadalmi kérdések, problémák között, s az alkalmazott tudományok mennyire jelentenek egyben elköteleződést. Itt egyértelműen egymásnak feszül a hagyományosabb, tudásközpontú akadémiai szemlélet, valamint az olykor dinamikus és markánsan megnyilatkozó alkalmazott szemléletű tudomány képviselőinek álláspontja.

Magyarországi közösségtanulmányok

Míg a közösségtanulmány nyugaton jórészt a szociológiából bontakozott ki, addig a magyarországi közösségkutatások megelőzték azt; a szociológia épp a falukutatókkal szem-

⁶² Anderson: *Imagined Communities*, id. mű; Strathern, Marilyn: *The Village as Idea: Constructs of Villageness in Elmdon, Essex*. In: *Belonging: Identity and Social Organisation in British rural cultures*, 247–278.; Cohen: *The Symbolic Construction of Community*, id. mű

ben formálódott.⁶³ A hazai kulturális antropológia számára a közöségntanulmányok szerint megfogalmazott lehatárolt közöséget a falvak jelentették. A külföldi falukutatások és a törzsi társadalmakat leíró antropológia tükrében mindez a magyarországi közöségntanulmányok létét kérdőjelezi meg. A fő kérdés az, hogy a közöségntanulmányok helyett érdeme-
sebb-e falukutatásokról beszélni, vagy pedig a *community study* koncepcióját tág értelemben szükséges használni a magyarországi példákra. A hazai falukutatások a nyugati falu-
monográfiák hagyományával ellentétben nem rendelkeztek holisztikus személettal és jól
átgondolt antropológiai módszertannal. A huszadik századi diák falukutató mozgalmakon
és a népi írók szociográfiáján át a helytörténeti és honismereti írásokig más-más aspektus-
ból közelítették meg a közöségeket és a közöség fogalmát. Mérföldkőnek számítottak Er-
dei Ferenc mikroszemléletű társadalomrajzai, a *Pro Christo* mozgalom faluromantikai mo-
nográfija, valamint a néprajztól az antropológia felé elmozduló kutatások (Fél Edit és
Hofer Tamás munkái). A második világháborút követően számos olyan szociológiai, nép-
rajzi és antropológiai személettű munka jelent meg, amelyek tovább gazdagították a hazai
közöségntudomány lehetőségét. A hatvanas években az irodalmi ihletettséű szociográfiai
munkák a faluszociológiai hagyományt közvetítették (Sántha Ferenc, Galgóczy Erzsébet,
Féja Géza), a hetvenes években egyre nagyobb hangsúlyt kapott az antropológiai szemlélet,
leginkább Bodrogi Tibor, Sárkány Mihály munkáinak köszönhetően. Az utóbbi időben a te-
lepülésszociológia és a lokális antropológiai kutatások kissé háttérbe szorultak, és a hazai
antropológiai vizsgálatok újabb irányzatai inkább a Kovács Éva által szerkesztett kötetben
bemutatott „forró témák” felé fordultak.

A falukutatások mellett szintén jelentősek a romakutatások, melyek a 19. század végi
Hermann Antal-féle első módszeres összeírástól számos irányba mozdultak el. Az 1930-as
évek a különböző csoportok klasszifikációjával jellemezhető, majd a hatvanas években a
mesterségekre vonatkozó, erősen archaizáló folklorisztikai kutatásokat végeztek, melyek
inkább a múltra fókuszáltak. Amíg a néprajzi és a folklorisztikai vizsgálatokat egyáltalán
nem hatották át aktuális politikai törekvések, addig a közigazgatási kérdések a szociológiai
kutatásokat nagymértékben meghatározták. A hazai roma közöségek életkörülményeire és
társadalmi helyzetükre irányuló független szociológiai kutatások csak a hetvenes években
indultak. A romakutatások másik irányzata az előítélet köré szerveződik. Az archaizmusok-
kal szemben a kortárs antropológiai vizsgálódások az egyéni és a közöségi élet megszerve-
zésének kulturális mechanizmusaira koncentrálnak, ezekben nemzetközi tudósok is részt
vettek.⁶⁴

E két diszciplína számára szintén termékeny terepnek bizonyult a mobilitás kulturális
szerveződése és a turizmus. Az élményvándorlás példái a klasszikus migrációs folyamatok-
kal ellentétesek: ez utóbbi nagyrészt a gazdasági és az egzisztenciális érvényesülés érdeké-
ben történik, az előbbit a fogyasztás, az élmény keresése és kielégítése motiválja. Mindeb-
ben az aprófalvakba költözés különböző motivációi jelennek meg; azok az egyéni életstra-
tégiák, melyek a vidéki kisebb településekbe vonzzák az embereket, és amelyek egyaránt ér-
telmezhetőek a térre vonatkozó kulturális koncepciók, valamint a térre vonatkozó jelentések
elsajátítható élményekké válásának folyamata szempontjából. Más esetekben az élmény- és
rezidenciaturizmus/migráció szubjektív tapasztalata helyett a közöség, a közöségiség

⁶³ A magyarországi közöségntanulmányokról rövid összefoglalót lásd: Kotics József: *A magyar közöségntanulmányok huszadik századi története*. In: *Közöségntanulmány. Módszertani jegyzet*, 23–43.; Durand-Drouhin, Jean Louis – Szwengrub, Lili-Maria – Mihaiescu, Ion (eds.): *Rural Community Studies in Europe*. New York–Frankfurt–Oxford, 1981.

⁶⁴ Stewart, Michael: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közöség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, 1994.

eszméjének fenntartása vált központi szervező elemmé, amelyek a tanulás és a közösség-élmény újra meg tapasztalásainak forrásai.⁶⁵

Mindettől némileg eltérő irányt jelentenek a falusi politikák, illetve a településfejlesztés, a térségfejlesztési *policy* gyakorlatainak vizsgálatai. A településfejlesztésre irányuló kutatások egyszerre reflektálnak a rurális közösségekből az iparba történő népességmozgás, az elnéptelenedés, a lakosságcsere, a települészámolások következtében kialakult hatásokra és a közösségek polarizációjának folyamataira. Azon túl, hogy az elszegényedett falvak fejlesztésének stratégiáit és lehetőségeit próbálják felvázolni, a közpolitika és a lokális közösségekben fennálló hatalom viszonyait, a *public policy* elgondolásokat, gyakorlatokat, szereplőket és a struktúrák szerveződését is vizsgálják. A hatalmi viszonyok diskurzusaihoz kapcsolódik a tér, a kultúra és a kommunikáció összefüggésében a helyek és a hatalom összefüggésrendszere, a városi tér megélése és annak térhasználati stratégiái.⁶⁶

A hazai közösségkutatások szintén gyakori terepe a szegénység és a kirekesztettség. A kutatások egy része bizonyos történeti korszakok társadalmi jelenségeire és összefüggéseire irányul, másik része a késő modernitás társadalmi, politikai, kulturális folyamatai révén artikulálódó átstrukturálódásokra fókuszál, s az ezekre adott és adható politikai praxis lehetőségeit egyaránt tárgyalja. Ugyanakkor ide illeszthetők a szegénység etnicizálódásának vizsgálatai is, melyek a hazai etnicitás-kutatások azon irányát képviselik, amelyek legnagyobb részben az Erdélyből érkező munkavállaló közösségekre vonatkozóan azt vizsgálják, hogy az etnicitás hogyan érvényesül a migráció és a társadalmi mobilitás során.

A hazai közösségtanulmányok további zsanertémákat is magukban foglalnak. A falukutatók örökségének továbbgondolásaként karakteresen jelenik meg a falu mint közösség másfajta értelmezése. Ez egyfelől a turizmus diskurzusába helyezkedik, másrészt pedig a közösség és/vagy annak integrációjának hiánya, elaprózódása, illetve a közösségi kötelekek felbomlása, a migráció, az elvándorlás és a munkaerő-piaci lehetőségek hiányából adódó mobilitás paradigmájában formálódik ki. A kutatások számára az aprófalvak nem a közösséget jelenítik meg, ahogy azt a falukutatók gyakran reprezentálták, hanem mindennek hiátusaiból (munkanélküliség, szegénység, elöregedés stb.) fakadó életstratégiákat vázolnak fel a kutatók. Ezek a munkák nagyrészt arra keresik a választ, hogy a nemzetközi migráció milyen hatást gyakorol a társadalomtudományra, s mindezt hogyan képes megragadni az antropológia és a szociológia.

Manapság a hazai közösségtanulmány még mindig a saját és tematikus utak keresésének szakaszában jár, inkább a felsőoktatásban szerveződő műhelyek, tanszékek köré csoportosul. Meg kell említeni a nem hazai terepen dolgozó kutatókat, akik maguk is az említett műhelyek, tanszékek dolgozói, hallgatói vagy növendékei. Mindezzel azonban újra egy saját farkába harapó kígyóval találkozunk, amelynek képe a közösségtanulmány öndefiníciója során is sokszor felmerül: jelesen ők is számos más diszciplína képviselői (antropológusok, szociológusok, néprajzosok, történészek, kultúrakutatók, társadalomföldrajzosok stb.), így módszertani eljárásaikat, kutatási területeiket és témáikat tekintve hozzájárulhatnak-e a hazai közösségtanulmány erősödéséhez, valóban közösségtanulmányokat írnak-e, vagy mindössze akként is lehet munkájukra tekinteni, s hogyan képesek a hazai közösségtanulmány öndefiníciós folyamatára hatni.

⁶⁵ Ilyés Zoltán: *Az emlékezés és az újratanulás terei – a „hónvágsturizmus” mint tér és identitás-szervező*. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k*. A turizmus társadalomtudományos magyarázata. Budapest, 2003. 51–59.

⁶⁶ Szijártó Zsolt: *A hely hatalma*, id. mű.

Lehetséges továbbgondolások – a közösség kihívói

A már vázolt módszertani és tematikus útkeresési problémákon túl a kortárs kutatások révén kítapintható a késő modernítésra jellemző közösség-elképzelések koncepcionális váltsága: a tér, az idő, az etnicitás, illetve a közösségi identitás kohézióját meghatározó szintek problematikája, illetve a közösségek kulturális, politikai, társadalmi diverzitásából adódó értelmezhetőségi dilemmák. A közösségek számtalan amorf kulturális és társadalmi alakba rendeződtek, s mindezen formák pluralitása és káosza megköveteli közösség-képzetének felülvizsgálatát. Itt elsősorban nem terminológiai diffúzióról, hanem teoretikus dilemmákról van szó. A közösség tudományos fogalmának és a tudományok általi reprezentációjának számos olyan formája alakult ki, amely bizonyos hagyományos módszertani és kutatási koncepciók mentén értelmezhetetlenné vált. Mindezt leginkább a nyolcvanas- kilencvenes évek posztstrukturalista paradigmakritikáknak köszönhetően felváltani igyekszik a lokalitás fogalma, és egy ezzel szembe forduló folyamatként épp a „mindenfajta” jelzővel ellátott közösség leírása igyekszik tágítani, a lokalitás komplex elmélete azonban mindez idáig még kidolgozatlan. Ugyanakkor szintén elgondolkodtató, hogy a lokalitás tudományos koncepciója valóban megfeleltethető-e a közösség elméleti konstrukciójával.

A közösség konceptuális és definíciós káoszához nagymértékben hozzájárult a közösségek tágabb értelmezése, azaz az a felfogás, amely szerint bármilyen csoport, szerveződés közösségnek tekinthető, amely rendelkezik bizonyos közös tulajdonságokkal. Ez alapján elmondható, hogy számos olyan empirikus kutatás közösségntanulmány (is) tekinthető, amely rendelkezik a már említett metodológiai sajátosságokkal, annak ellenére, hogy az egyáltalán nem közösségntanulmányként íródott. Ugyanakkor ez a fogalmi expanzió és a közösségek percepcionális határainak megnyújtása ugyanennyire kitégította a kutatások és a közösségntanulmány lehetőségeit is. A kortárs kutatási témák között ugyanúgy fellelhetők a társadalmi mozgalmak, a posztnemzeti közösségek, a globalizáció és a globális közösségek, a virtualitás, a nemi másság és *gender*, a kritikai kultúrakutatás és a szubkultúrák, a modern nacionalizmus és az etnikai konfliktusok, a lokalitások, a posztkolonializmus, a virtuális közösségek vagy épp a fejlesztés és segélyezés politikájának közösségi hatásai.

Az alábbiakban közölt Ingolfur Blühdorn-tanulmány is ehhez az új vonulathoz sorolható. A társadalmi mozgalmakkal foglalkozó klasszikus tanulmányok egyik nagyobb irányzatát képviselte a különböző mozgalmakban formálódó kollektív identitások és viselkedések, valamint az új társadalmi mozgalmak hálózatainak vizsgálata. Az ilyen mozgalmakat gyakran olyan értékek, normák és kötődések mentén írták le, mint a hagyományos közösségeket vagy a világ normalizálására tett kísérleteket. Ezekhez az (ön)elképzelésekhez nem kevés mozgalmi romantika társult. A késő modernitás különböző gazdasági, kulturális, politikai folyamataival szemben e mozgalmak az értékek, a stabilizálásra törekvés, a civilizáció káros hatásaival szemben pozitívan és változtatni kívánó ellenpéldaként tételeződtek. A mozgalmi közösség eszerint érző, tenni akaró, „jó”, a folyamatos társadalmi változást szolgálja. Hasonló ellentétpárok tételeződtek, mint például az iparosítás, az urbanizáció, a formálódó nacionalizmusok vagy akár a globalizáció és a klasszikus közösség-imaginációk esetében: a progresszió, a város, a globális világ „rossz”, a mozgalmak közösségei pedig ennek ellenpéldái stb. Mindez természetesen számos problémát okozott a mozgalmak kutatás elméletei számára is: mennyire ragadhatók meg ezek alapján a mozgalmak, miként képzelhetők el azok ténylegesen közösségként, milyen dichotómiákat és belső ellentmondásokat jelenítenek meg a mozgalmak, mennyire értékelhetők reálisan azok céljai stb.? Ingolfur Blühdorn írásában hasonló dilemmákat vázol fel, igaz, már a modernitás szűrőjén keresztül. Röviden arra kíván rámutatni, hogy a késő modernitás hogyan alakította át e mozgalmak közössége-

iben az identitáskonstrukció folyamatát, a késő modernitás és a fokozott globalizáció milyen mértékben befolyásolja a mozgalmak közösségeinek önképét, mindehhez hogyan járulnak hozzá a különböző „önírások” és „külső” narratívák, valamint a globális világrendbe történő egyre nagyobb beágyazódás mennyire alakítja át a közösségek értelmezhetőségét, a mozgalmak szerveződésének lehetőségeit, céljait, és teremti új, globális közösségeket, illetve hogyan fordul visszajára a mozgalmi logika azáltal, hogy destabilizációs kísérleteivel épp a rendszer stabilizálódásának folyamatához járul hozzá.

INGOLFUR BLÜHDORN

Az „én” élménye a radikális akciókban?

*A késő modernitás társadalmi mozgalmi és politikai megnyilvánulásai**

Ingolfur Blühdorn a Nürnbergi Egyetemen végzett, majd doktori fokozatát a Keele-i Egyetemen szerezte. Jelenleg politikát és politikai szociológiát tanít a Bath-i Egyetem Európa-tanulmányok és Modern Nyelvészeti Tanszékén. Számos munkája jelent meg a késő modernitás társadalmi mozgalmairól, fő kutatási területe az ökológiai mozgalmak és a mozgalmi aktivizmus, a politikai gondolkodás, a demokrácia átalakulása és a társadalmi modernizáció a késő modernitás tükrében.

Globális mobilizáció és az új társadalmi mozgalmak optimizmusa

Az 1990-es évek közepétől a társadalmi mozgalmak aktivizmusának új hullámai – a közlekedési utak elleni tiltakozásoktól, az állatok jogaiért való kampányoktól és a *Fathers for Justice* fellépéseitől kezdve a fogyasztói bojkottokig, a háborúellenes demonstrációkig és a globalizációellenes tüntetésekkig – jelentős mértékben felkelítették a média és a tudományos írások figyelmét.¹ Különösen a nyugat-európai társadalmi mozgalmaknak az 1980-as évek végétől érzékelhető hanyatlásának, valamint a számos, fejlett demokratikus társadalomban tapasztalt csökkenő választási aktivitásnak és a növekvő politikai cinizmusnak az árnyékában a társadalmi mozgalmak kultúrájának újjáéledése nagyfokú demokratikus optimizmust idézett elő. Megerősödni látszik az az általános remény és hit, hogy a politikai érdeklődés és a civil elkötelezettség nem hanyatlik, mindössze a fejlett liberális demokráciák a politikai részvétel és megnyilvánulás új formái felé történő elmozdulás tanúi. Továbbá úgy tűnik, hogy az intézményes tanulás folyamatában a társadalmi mozgalmak elsajátítják azokat a szervezeti és stratégiai képességeket, amelyekkel olyan valóban erős politikai szereplőkké válhatnak, melyek alkalmazkodtak a globalizáció kihívásaihoz, és jó eséllyel szállnak ringbe a résztvevő demokrácia, a társadalmi igazság és a környezeti, társadalmi, politikai, illetve gazdasági fenntarthatóságért folytatott globális harcban.

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: Blühdorn, Ingolfur: *Self-Experience in the Theme Park of Radical Action? Social Movements and Political Articulation in the Late-Modern Condition*. *European Journal of Social Theory*, vol. 9. (2006) no. 1. 23–42.

¹ Wall, Derek: *Earth First! and the Anti-Roads Movement: Radical Environmentalism and Comparative Social Movements*. London, 1999.; Seel, Benjamin – Paterson, Matthew – Doherty, Brian (eds.): *Direct Action in British Environmentalism*. London, 2000.; Waterman, Peter: *Globalization, Social Movements and the New Internationalism*. London, 2001.; Shepard, Benjamin – Hayduk, Ronald (eds.): *From ACT UP to the WTO: Urban Protest and Community Building in the Era of Globalization*. London, 2002.; Norris, Pippa: *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. Cambridge, 2002.; Micheletti, Michele: *Political Virtue and Shopping: Individuals, Consumerism, and Collective Action*. London, 2003.; Della Porta, Donatella – Tarrow, Sidney (eds.): *Transnational Protest and Global Activism*. Boulder, 2004.

Valóban, a legtöbb fejlett fogyasztói társadalomban a politikai másság kultúrája élénken és többféleképpen mutatkozik. A demonstratív demokráciában (*demonstration democracy*)² vagy a mozgalmi társadalomban (*social movement society*)³ a politikai megnyilvánulás és részvétel nem-konvencionális formái teljes mértékben normalizáltak, és hozzátartoznak a legkülönbözőbb társadalmi csoportok általános repertoárjához. A nemzetközi politika szintjén a legnagyobb tiltakozó események – legelőször Seattle-ben (1999 decemberében),⁴ majd később a nemzetközi csúcstalálkozók egész sora – arról tanúskodtak, hogy a társadalmi mozgalmak erőteljes és valós globális szereplőkké váltak. Az először Porto Alegreben (2001 és 2003 között), majd Bombayben (2004) és 2005-ben ismét Porto Alegreben tartott Szociális Világforum a minden évben megrendezett davosi Gazdasági Világforum impresszív ellen-találkozóává vált, amely regionális tanácskozásaival – mint például az Európai Szociális Fórum Londonban (2004 októberében) – szintén mutatja a társadalmi mozgalmak ellenkultúrális gazdagságát és vibrálását. A politikai megnyilvánulás és részvétel új formáira irányuló vizsgálatok azonban közel sem kielégítőek. Nevezetesen az új részvételi mozgalmak mozgatórugóinak és szerepének konceptualizálásában inkább leegyszerűsítő, és túlságosan optimisták a mozgalmak azon remélt befolyása tekintetében, hogy a fejlett fogyasztói társadalmak elmozdíthatók a valódi demokrácia, a társadalmi igazságosság és a fenntarthatóság irányába.

A mozgalmokutatók buzgón igyekeztek kimutatni, hogy a fejlett demokratikus társadalmakban a politikai megnyilvánulás és részvétel lehetőségeinek skálája nagymértékben bővült. Elismerik, hogy a globalizáció korában a demokráciának komoly kihívásokkal kell szembenéznie, de úgy vélik, ezt pozitívan kellene értékelni, mint a politikai választásokat lehetővé tevő tényezőket, melyek a demokratikus rendszerek további demokratizálásához vezetnek.⁵ A társadalmi mozgalmak meggyengüléséről szóló általános vélekedéssel szemben ragaszkodtak ahhoz a nézethez, hogy az intézményesedés és professzionalizáció nem vezet a mozgalmi aktivitás semmilyen fokú demobilizálódásához,⁶ ahogy ahhoz is, hogy a „baloldali libertarista mobilizáció nem gyengült meg”.⁷ Üdvözölték a mozgalmak akcióinak új repertoárjait, a kapcsolatokat építést és a hálózatiság új stratégiáit.⁸ Az antiglobalizációs mozgalmak leginkább beharangozott két innovációja közül az első a régi (materiális) társadalmi mozgalmak és az új (posztmateriális) nézőpontok kereszteződéséről, a második pedig az első és a harmadik világ mozgalmi hálózatának és perspektíváinak új fúziójáról

² Etzioni, Amitai: *Demonstration Democracy*. New York, 1970.

³ Meyer, David – Tarrow, Sidney (eds.): *The Social Movement Society: Contentious Politics for a New Century*. Lanham, 1998.

⁴ 1999-ben Seattle adott otthont a *World Trade Organization* (WTO) miniszteri konferenciájának, amelyet hatalmas tömegeket felvonultató tiltakozó megmozdulások és rendőri akciók kísérték, amire többek között a globalizációs és mozgalmi irodalom ma is előszeretettel tekint referenciaként. (A fordító jegyzete)

⁵ Cain, Bruce – Dalton, Russell – Scarrow, Susan: *Democracy Transformed? Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies*. Oxford, 2003.; Dalton, Russel: *Democratic Challenges – Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford, 2004.

⁶ Rootes, Christopher (ed.): *Environmental Protest in Western Europe*. Oxford, 2003.

⁷ Rucht, Dieter: *The Changing Role of Political Protest Movements*. West European Politics, vol. 4. (2003), 171.

⁸ *Direct Action in British Environmentalism*, id. mű; *Transnational Protest and Global Activism*, id. mű; Micheletti, Michele – Follesdal, Andreas – Stolle, Dietlind (eds.): *Politics, Products, and Markets*. New Brunswick, 2004.

szól.⁹ Valójában az a megközelítés, amely szerint az eddig egymáshoz kevésbé kapcsolódó mozgalmi (tematikai és geográfiai) szálak most egyetlen új mozgalommá olvadtak, amely a régi társadalmi problémák, az ökológiai, emberjogi és globális igazságosság kérdéseinek innovatív energiáját és mozgósító erejét egyesíti, valamiféle új toposzáá vált.¹⁰ Optimistán megjegyezték, hogy az értelmiségi baloldal magához tért a krízisből,¹¹ és a piaci liberalizmus globális projektjével szembeni ellenállás első ízben kovácsolt össze egy valóban egységes globális mozgalmat „az öt védjegy – az autonómia, a decentralizáció, a demokratikus részvétel és a neoliberalis kapitalizmus elleni direkt akció – mentén” szerveződve.¹² Ahogy a „neoliberalizmus növekvő krízise”¹³ egyre inkább evidenssé válik, úgy a globálisan összetartó mozgalom jelentős haladást ér el – vélik – olyan eszmék megvalósítása irányában, amelyek mindig is a mozgalmakban történő részvétel forradalmasító erejét jelentették.

Ezek az értékelések reményt keltenek egy olyan környezetben, amelyet máskülönben a globális gazdasági verseny, a környezeti degradáció, a terror elleni hadviselés stb. borongós képe uralt. Amikor ezek az értékelések maguktól a mozgalmaktól származnak, azok hangnemtől stratégiai optimizmusként, vagyis önbátorításként és a mobilizáció megnövelésének kísérleteként lehet értelmezni. Mint politikai kampányeszközök teljes támogatást érdemelnek. Azonban mint a fejlett modern társadalmak tudományos felmérései, egydimenziós beszámolóknak tűnnek. A társadalmi önleírás olyan tükröi, melyekben – a modernista hagyomány hegemon erejével – a mai társadalmak úgy jelennek meg, mint amelyek a kanti kozmopolita republikanizmus és a tartós béke ideáljai felé menetelnek. Pontosabban azt a posztmarxista hagyományt tükrözik, amely szerint a társadalmi mozgalmak a társadalmi innováció új identitásokat és életstílusokat kipróbáló progresszív erejeként jelentkeznek, melyek anticipálják az összehangolt globális társadalom újfajta gazdasági és társadalmi viszonyait. Csakhogy az efféle optimista megközelítések nem tudnak mit kezdeni olyan tényekkel, hogy számos mobilizált résztvevő nem azonosul a „jó” társadalmi mozgalmak értékeivel, és akik jobbra nem a civil társadalom szereplői; vagy hogy napjaink társadalmi gyorsan növekvő nemzeti és nemzetközi verseny, társadalmi egyenlőtlenségek és a konfliktusok közepette élnek; vagy hogy a nyilvános politikai diskurzust egyre inkább kizárólagosan a professzionális média menedzsmentje, a politikai marketing és tálalás határozza meg; hogy – a hatékonyság nevében – a politizálás és a részvétel demokratikus eszméit a depolitizálás és a delegálás posztdemokratikus stratégiái fedték el; vagy hogy napjainkban a tüntetés és a politikai véleménynyilvánítás nagymértékben szétfűzött és versengő jellegű, illetve a részvételi forradalommal a demokratikus túlerheltség és kifáradás állapotában a tetőpontra jutott.

Természetesen ezek a jelek értelmezhetők annak okaként is, hogy manapság a társadalmi mozgalmak miért mobilizálódnak és szerveződnek globális szinten. Tény azonban, hogy a fejlett modern társadalmakban a résztvevő demokrácia, a társadalmi egyenlőség, a

⁹ Crossley, Nick: *Even Newer Social Movements? Anti-Corporate Protests, Capitalist Crises and the Remoralization of Society*. Organization, vol. 10. (2003) no. 2. 287–305.; Rucht: *The Changing Role of Political Protest Movements*, id. mű.

¹⁰ Waterman: *Globalization, Social Movements and the New Internationalism*, id. mű; *From ACT UP to the WTO*, id. mű; George, Susan: *Another World Is Possible If...* London, 2004.

¹¹ Waters, Sarah: *Mobilising Against Globalisation: Attac and the French Intellectuals*. West European Politics, vol. 27. (2004) no. 5. 854–874.

¹² Welsh, Ian: *Network Movement in the Czech Republic: Perturbing Prague*. Journal of Contemporary European Studies, vol. 12. (2004) no. 3. 325.

¹³ Dierckxsens, Wim: *The Limits of Capitalism: An Approach to Globalization without Neoliberalism*. London, 2000.; Shutt, Harry: *A New Democracy: Alternatives to a Bankrupt World Order*. London, 2001.; Crossley: *Even Newer Social Movements?*, id. mű.

globális igazságosság vagy az ökológiai integritás eszméi, ahogy azokat az emancipációs társadalmi mozgalmak korábban meghatározták, sokat veszítettek eredeti jelentőségükből. Számos tekintetben a fejlett fogyasztói demokráciák posztdemokratikusként, posztegitaláriusként, posztökológiaiként stb. írhatók le.¹⁴ A hagyományos modernista eszméknek a kortárs feltételekhez és követelményekhez való adaptációja során a fejlett modern társadalmak átfogóan felülvizsgálták a társadalmi mozgalmak régi ideáit, olyan koncepciók értelmezésével egyetemben, mint a társadalmi befogadás, a liberalizáció, a biztonság, a fenntarthatóság, az önmegvalósítás stb. A fejlett modern társadalmak alapvető normáinak ilyen újrafogalmazása nemcsak azt a kérdést veti fel, hogy a tiltakozó társadalmi mozgalmak milyen politikai befolyásra képesek, hanem napjaink mobilizációs hullámainak és a politikai megnyilvánulás új formáinak tudományos magyarázataira nézve is következményekkel jár.

A szereplők perspektívájától a rendszerek perspektívájáig

A társadalmi mozgalmak és a részvétel nem konvencionális formái nemcsak abban merülnek ki, ahogy azokat a szereplők (vagy tudományos képviselők) leírják, vagy amit azok gondolnak róluk. Sőt, maguk a mozgalmi résztvevők különösen nem alkalmasak arra, hogy megmagyarázzák, hogyan jönnek létre a politikai véleménynyilvánítás sajátos formái, milyen logika hajtja őket, s milyen feltételeket fejeznek ki. Mindazonáltal a mozgalmak kutatás eddigi legnagyobb részét a szereplők perspektívája felől közelített. Kiindulópontjuk a társadalmi mozgalmak politikai célkitűzése (sérelemek és eszmék) lett, úgy, ahogy azt az aktivisták, értelmiségiek vagy a mozgalmak eszméi iránt politikailag elkötelezett kutatók megfogalmazták, akik a társadalmi mozgalmakat közös politikai célokat stratégiaileg követő racionális kollektív szereplőkként fogják fel. Ebből kiindulva a mozgalmak kutatás a szereplők társadalmi hátterét vagy azok strukturális lehetőségeit, forrásait, mobilizációs stratégiáit, hálózatait, az akciók repertoárját, formálódását stb. vizsgálta. Ez a perspektíva gyümölcsözőnek és teljes mértékben járhatónak bizonyult, de a kortárs társadalmi mozgalmak és a politikában való részvétel új formáinak komplexebb megértéséhez csak akkor jutunk el, ha távolabb tekintünk azok narratívájánál, akik a racionális cselekvő modernista felfogásából indulnak ki.

Ez nem egyszerűen azt jelenti, hogy a fókusz közelíteni kell az adott politikai rendszer által felkínált lehetőségek struktúrájához vagy azon hozzáférhető javakhoz, melyeket a mozgalmak mobilizálhatnak. A perspektíva megváltozásának továbbá nem célja a régebbi *kollektív viselkedésre* koncentráció megközelítésekhez való visszatérés, amelyek a társadalmi mozgalmakat pszichológiai kondíciók nagyrészt koordinálatlan és irracionális megnyilvánulásainak tartották.¹⁵ Ehelyett a cél számot vetni azzal a ténnyel, hogy függetlenül az önmeghatározások radikális és tiltakozó jellegétől, a társadalmi mozgalmakat egyáltalán nem lehet a *mainstream* társadalomtól *elválasztva* tekinteni, sokkal inkább annak *részeként*. A társadalmi mozgalmak keletkezésükben és tevékenységükben kötődnek ahhoz,

¹⁴ Blühdorn, Ingolfur: *Post-Ecologist Politics: Social Theory and the Abdication of the Ecologist Paradigm*. London, 2000.; uő.: *Inclusionality – Exclusionality: Environmental Philosophy and Simulative Politics*. In: Winnett, Adrian – Warhurst, Alison (eds.): *Towards an Environment Research Agenda*. Vol. II. Basingstoke, 2003. 21–45.; uő.: *Post-Ecologism and the Politics of Simulation*. In: Wissenburg, Marcel – Yoram, Levy (eds.): *Liberal Democracy and the Environment: The End of Environmentalism?* London, 2004. 35–47.; Crouch, Colin: *Post-Democracy*. Cambridge, 2004.

¹⁵ Turner, Ralph H. – Killian, Lewis M.: *Collective Behaviour*. Englewood Cliffs, NJ, 1957.; Smelser, Neil: *Theory of Collective Behaviour*. New York, 1962.

amit Roth specifikus „történeti terepnek” (*historical terrain*) nevez, ellenzéki „motívumait és utópiáikat az a történeti együttes formálja”, melyben tevékenykednek. A „*radikálisan különbözőként* történő önértelmezésük [...] önámítás, amennyiben nem veszi figyelembe az alternatív jellegű összetevők szűk és a [társadalmi környezettel] közös jellemzők széles kiterjedését.” A társadalmi mozgalmak „így egyáltalán nem a rendszer elképzelt logikáján kívül lépnek fel”.¹⁶

Ha a társadalmi mozgalmakra inkább a fejlett modern társadalmak részeként és nem azoktól különállókként tekintünk, akkor azok a társadalmi körülmények indikátoraiként is értelmezhetők. Ebben a tekintetben kevésbé tűnnek sajátos célokat tűző szereplőknek, mint inkább olyan jeleknek, a társadalmi körülmények olyan kifejeződésein, amelyeket értelmezni, konceptualizálni szükséges. Ez a megközelítés főleg azon mozgalmak és posztkonvencionális politikai véleménynyilvánítási formák vizsgálatára alkalmas, amelyek céljai homályosak és nehezen megragadhatók – még a résztvevők számára is –, ámbar azokat a ravasz kampányszlogenek látszólag könnyedén elérhetővé teszik. Mindez figyelembe veszi azt a tényt, hogy a kortárs mozgalmak – beleértve például a számos antiglobalizációs tüntetést, a 2003-as háborúellenes demonstrációkat, a hírességek halála utáni bánat nyilvános kifejeződéseit, a terror áldozataira való x perces csöndes megemlékezések megfigyeléseit vagy a természeti katasztrófák utáni emberbaráti elkötelezettség hullámain – nehezen írhatók le célorientált stratégiai akciókként, inkább a tehetetlenség kollektív folyamataiként tűnnek fel. Néha nem többek, mint mély zavar, bizonytalanság és sebezhetőség *vis-à-vis* kifejeződései egy rendszerrel és állapottal szemben, mely intenzív negatív érzelmeket kelt, de nem engedi, hogy ezek az érzelmek kikristályosodva a politikai cselekvés és változás terén megjelenjenek.

Ekképp napjaink társadalmi mozgalmainak és a politikai kifejeződés új formáinak vizsgálata ösztönzőleg járul hozzá egy jelenkori társadalomelmélet megrajzolásához, amely viszont referenciális keret lehet a jelenkori társadalmi mozgalmak értelmezéséhez. Egy effajta elmélet a különböző problémák és patológiák (strukturális feszültségek – *structural strains*) megvilágítására törekszik, amelyekre a társadalmi mozgalmak ezen elméletek szerint reagálnak, anélkül, hogy ez szándékukban állna, vagy egyáltalán tudatában lennének ennek. Természetesen a strukturális feszültségek modellje nem új: a marxisták számára a társadalmi mozgalmakat kiváltó legfontosabb strukturális törésvonal a munkásosztály és a tőke között húzódik. Az új társadalmi mozgalmak elméletének (*new social movement theory*) posztmarxista tradíciója Alberto Melucci és Alain Touraine óta ezt a törést az elsődlegesen identitás-orientált posztmaterialista új politika és a hagyományosabb, az anyagi javak termelésének és elosztásának államcentrikus politikája közé helyezi.¹⁷ Jürgen Habermasnál a strukturális feszültség az egyénközpontú életvilág racionalitása és a politikai, közigazgatási és gazdasági rendszer funkcióközpontú logikája közötti konfliktusból ered.¹⁸ A modernizáció-kutatók pedig úgy gondolják, hogy mindezt a még elégtelen modern és a jelenkori társadalom még nem kellően modern és integrált intézményei idézik elő, amelyek

¹⁶ Roth, Roland: *Demokratie von Unten: Neue soziale Bewegungen auf dem Wege zur politischen Institution*. Cologne, 1994. 251.

¹⁷ Melucci, Alberto: *The New Social Movements: A Theoretical Approach*. Social Science Information, vol. 19. (1980) 199–226.; Touraine, Alain: *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge, 1981.

¹⁸ Habermas, Jürgen: *New Social Movements*. Telos, vol. 49. (1981) 33–37 [Magyarul: Habermas: *Új társadalmi mozgalmak*. Világosság, 23. évf. (1982) 2. sz. 121–123.].

folyamatosan előre nem látható és nem kívánt mellékhatásokat produkálnak.¹⁹ Vagyis a strukturális feszültségek szerinti megközelítés egyáltalán nem újdonság, de ezekben a modellekben a központi elemet végső soron az egyének sérelmei alkotják. Mivel ezek a modellek egyénközpontú társadalmi elméletekből indultak ki, a struktúrákra történő fókuszálásuk ellenére minden esetben a szereplők perspektívájából konstruálódtak. Annak a társadalmi mozgalom-elméletnek, amely a mai társadalom modernista–progresszivistá narratíváinak korlátain túl kíván lépni, inkább rendszerközpontú, mint egyénközpontú társadalmi elméletre kell támaszkodnia. A strukturális feszültségek mindenekelőtt inkább a rendszer feszültségei és problémái, s nem az egyének által érzékelt és kifejezett sérelmeké.

A rendszer felől tekintve lehetővé válik a társadalmi mozgalmak elméletének újrakonceptualizálása és újraértékelése, ami felülírja a társadalmi mozgalmak ön-meghatározásait és a hosszú ideje uralkodó modernista narratívákat. Ez az elképzelés nem a társadalmi mozgalmak szervezeti vagy kommunikációs rendszerként való meghatározására törekszik, illetve annak vizsgálatára, ahogy ezek a rendszerek formálják, szilárdítják vagy reprodukálják önmagukat.²⁰ A cél inkább annak kutatása, hogy a társadalmi mozgalmak hogyan működnek közre a fejlett modern társadalom egészére nézve; a *saját maguk által hirdetett és követett célok* helyett annak vizsgálata, hogy milyen *társadalmi funkciót* töltenek be. Ez a funkció nem egyszer s mindenkorra meghatározott, történetileg többször változott. Pontosabban: a társadalomtudósok többször *újrafogalmazták*. Az ipari társadalomból a posztindusztrialista társadalomba történő átmenet során a társadalmi mozgalmak az antikapitalista forradalom motorjából a posztmateriális identitáspolitika (*post-material identity politics*) mozgóitá váltak.²¹ Az 1980-as években a kockázati társadalom (*risk society*) megjelenésével funkciójuk újra megváltozott avagy újrafogalmazódott: az *új politika ágen-seiből* a reflexivitás társadalmi képességeinek letéteményeseivé váltak, melyek segítenek kezelni a technológiai haladásból és társadalmi komplexitásból származó új kockázatokot.²² Ebben az értelemben a társadalmi mozgalmak funkciója továbbra is változhat, amikor a modernizáció folyamata olyan társadalmi feltételeket idéz elő, amelyek lényeges szempontból kifejezeten újak.

A következő részben amellet fogok érvelni, hogy a késő modern (*late-modern condition*) vagy a denukleizált modernitás (*denucleated modernity*) a társadalom olyan új formáját reprezentálja, amelynek strukturális feszültségek igen sajátos együttesével kell megbirkóznia. Ebből kiindulva a jelen tanulmány hátralévő részében kifejtem azt a hipotézist, amely szerint a politikai véleménynyilvánítás és részvétel posztkonvencionális formái a társadalomban új funkciót kaptak: egy, a társadalmon belüli pszichikai és diszkurzív teret reprezentálnak, az *élményparkot* (*theme park*), amelyben egyének, társadalmi csoportok,

¹⁹ Beck, Ulrich: *The Risk Society: Towards a New Modernity*. Cambridge, 1992. [Magyarul: Beck: *A kockázat-társadalom: út egy másik modernitásba*. Budapest, 2003.]; uő.: *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Cambridge, 1997.; Giddens, Anthony: *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, 1991.; uő.: *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Cambridge, 1994.

²⁰ Luhmann, Niklas: *Ecological Communication*. Cambridge, 1989.; uő.: *Protest: Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main, 1996.; Blühdorn, Ingolfur: *Social Movements and Political Performance: Niklas Luhmann, Jean Baudrillard and the Politics of Simulation*. In: Haas, Birgit (ed.): *Macht – Performanz: Performativität, Polittheater*. Würzburg, 2005. 35–54.; uő.: *Self-Description, Self-Deception, Simulation: A Systems-Theoretical Perspective on Contemporary Discourses of Radical Change*. *Social Movement Studies*, vol. 6. (2007) no. 1. 11–19.

²¹ Inglehart, Ronald: *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, 1977.

²² Beck: *The Risk Society*, id. mű.

valamint a társadalom egésze gyakorolhatja és megtapasztalhatja a tradicionális–modern állapot kulcssajátosságait, amelyek nélkülözhetetlenek maradnak még akkor is, ha a késő modern társadalom már nyilvánvalóan eltávolodott a tradicionális–modern szakasztól. Abból indulok ki, hogy a *denukleizált modernitás*ban a tradicionális–modern jelenségek társadalmon belüli performansa a politikai és gazdasági rendszerek stabilizálását segíti elő, amelyek igen törekennyé váltak, mivel teljes egészében önreferenciális módon és öncélúan működnek. Természetesen a társadalmi mozgalmak a hagyományos modernitás élményparkjaként történő interpretációja nem szándékozik érvényteleníteni vagy helyettesíteni a korábbi elemzéseket, inkább kiegészíti azokat.

A denukleizált modernitás strukturális feszültségei

A késő modernitás koncepcióját többek között Anthony Giddens és Alain Touraine fejtette ki.²³ A jelen kontextusban a késő modern társadalomnak a modernitás korábbi szakaszaitól megkülönböztető jegyén az az előre nem látható terjeszkedés értendő, ahogyan a gazdasági racionalitás és a piacrendszer a gondolkodás minden formáját gyarmatosította és átjárta a társadalmi alrendszereket. Az áruvá tételt és a gyarmatosítást már a marxi hagyomány is megfigyelte és kritikával illette. Ám, ha az olyan olvasott íróknak, mint Naomi Klein, Noreena Hertz és Susan George lehet hinni, széles körben tapasztalt jelenség az, hogy a globalizáció korában a piacosodás kiterjedése előre nem látott szintet ért el, jelezve egyben a kulturális diverzitás, a demokratikus politika, valamint az autenticitás végét is.²⁴ Az ökológiai (ökologista) gondolkodás, kiváltképp az európai országokban, a gazdasági gondolkodás legfontosabb kihívójaként lépett színre.²⁵ Ugyanakkor, miközben az environmentalista gazdaság (*environmental economics*) és az ökológiai modernizáció (*ecological modernization*) diskurzusai egyre sikeresebbek az ökológiai problémák gazdasági, technikai és menedzselési kérdésként való újracsomagolásában, s így túllépnek az ökológiai és a gazdasági gondolkodás közötti korábban feltételezett összeegyeztethetlenségen, valamint vitát nyitnak „az environmentalizmus végéről”, a gazdasági rendszer egy még integráltabb és riválisok nélküli egységé fejlődött.²⁶

A késő modern társadalom ekképp időben közelebb kerül, mint bármikor ahhoz, hogy megvalósuljon egy mindent magában foglaló, rendszerszerű koherencia modernista álma. Azonban a formálódó rendszer nem az, amelyet a kanti értelemben vett önmagáért való abszolút értelem (*intrinsically meaningful absolute reason*) tart egyben, s amely az autonóm emberi lény eszméjében összpontosul. Ehelyett – a marxi predikcióknak megfelelően, melyek szerint a kapitalista rendszerben a hegeli *világszellemet* felülírja a *világpiac* – ezt a rendszert inkább a gazdasági profit formális logikája integrálja. Szabályok és imperatívuszok együttesén alapszik, mely instrumentalizálja és marginalizálja az emberi lényeket,

²³ Giddens: *Modernity and Self-Identity*, id. mű; Touraine, Alain: *Can We Live Together? Equality and Difference*. Cambridge, 2000.

²⁴ Klein, Naomi: *No Logo*. London, 2000.; Hertz, Noreena: *The Silent Takeover: Global Capitalism and the Death of Democracy*. New York, 2001.; George: *Another World Is Possible If...*, id. mű; Baudrillard, Jean: *Selected Writings*. Cambridge, 2001.; Boyle, David: *Authenticity: Brands, Fakes, Spin and the Lust for Real Life*. London, 2004.

²⁵ Dobson, Andrew: *Green Political Thought*. London, 2000.

²⁶ Blühdorn: *Post-Ecologist Politics*, id. mű; Shellenberger, Michael – Nordhaus, Ted: *The Death of Environmentalism: Global Warming Politics in a Post-Environmental World*. In: Grist Magazine: *A Beacon in the Smog* (www.grist.org/cgi-bin/printthis.pl; hozzáférés: 2005. január 27.); Wissenburg, Marcel – Yoram, Levy (eds.): *Liberal Democracy and the Environment: The End of Environmentalism?* London, 2004.

azokat *emberi erőforrásoknak* tekinti, inkább eszköznek, mint célnak. „Az árutermelő politikai gazdaságon belül az élet csak, úgymond, egy véletlen mellékhatás”;²⁷ vagy Wim Dierckxsens szavaival élve „a *hatékonyság* alapelve felülírta az *életét*”²⁸

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az emberi lények vagy szükségleteik és érdekeik teljesen irrelevánssá váltak. Mindössze annyit jelent, hogy – az összes ezzel ellenkező modernista vággyal és meggyőződéssel szemben – a késő modern társadalomban az (idealista) *autonóm létező* szociológiai kategóriája *de facto* leáldozott, és az emberi individuumok identitása olyan gazdasági fogalmakban definiálódott újra, mint az egyedi *fogyasztói profil*. Miképp a piac betört és átformálta a késő modern individuum életvilágának privát szféráit és dimenzióit, az identitásformálódás és az én megtapasztalása is elsősorban az áruválasztás és a fogyasztás aktusainak függvényévé vált.²⁹ Az emberi gondolkodást és érzékelést újraformálták a fogyasztói piac képei és reklámkampányai. Minden elképzelhető tevékenységet, melyről azt hisszük, hogy mi határoztuk meg – a szexualitástól vagy a gyermekvállalástól kezdve a mobilitásig vagy a kertészkedésig –, választások sorozata mozgat, melyeket a piac kínál, és maga a piac alakítja ki azokat a feltételeket, amelyekről úgy véljük, hogy azok alapján választunk az áruk között. Ennek megfelelően a létrejövő identitás a termékválasztáson keresztül formálódik: az többé már nem elsődleges, nem különbözik a piactól, és nem autonóm a piaccal szemben, hanem azzal megegyezik. Kifejezetten ez – az autonóm létező, valamint az egyén és környezete, az egyén és a rendszer, az Én és a Másik közötti dualizmus és megkülönböztetés megszűnése – a meghatározó feltétele annak, amit *denukleizált modernitásnak* nevezhetünk.³⁰

A denukleizált modernitásban az individuum és a rendszer ugyanazon logika szerint formálódik és működik. A denukleizált modernitás rendszerszerű koherenciát mutat, ami elveszítette céljait, értékeit és központját – lényegiségét (*nucleus*) –, amely egykor az autonóm személy idealista eszméje volt. Természetesen a denukleizált modernitás eszméje – mint társadalmunk minden más konceptualizációja – nem más, mint egy társadalomelméleti modell. Egy ideáltipikus leírás, amely tudatosan csökkenti a komplexitást. Egyfajta heurisztikus eszközként tekintendő, amely segít a fejlett fogyasztói demokráciák bizonyos problémáinak felrajzolásában és jellegzetességeinek megvilágításában. Nem állítja magáról, hogy tökéletes leírását adja a fejlett kapitalista társadalmaknak. Ellenben az a sajátos állapot, amelyet megragadni igyekszik, nagy jelentőséggel bír az ezen társadalmakban élőkre csakúgy, mint a demokratikus politikára és a kapitalista gazdaságra. A kortárs társadalmi mozgalmak és a politikai megnyilvánulás nem konvencionális formáinak értelmezéséhez hasznos legalább röviden felvázolni ezeket az implikációkat.

Először is, a felvilágosodás óta az autonóm személy eszméje mint az értékek végső forrása és alanya, mint a modern társadalom középpontja és a társadalmi fejlődés célja mélyen beleivódott az európai és a nyugati kultúrába. Ez az a szemléletmód, ahogy az egyének még manapság is önmagukra tekintenek, és mind a politikai kampánystratégiák, mind a fogyasztói termékmarketing buzgón erősíti ezt az önképet. A szembenálló nézet, miszerint az

²⁷ Turner, Terisa – Brownhill, Leigh: *Women Never Surrendered: The Mau Mau and Globalization from Below in Kenya 1980–2000*. In: Bennholdt-Thomsen, Veronika – Faraclas, Nicholas – von Werlhof, Claudia (eds.): *There Is an Alternative: Subsistence and Worldwide Resistance to Corporate Globalization*. London, 2001. 107.

²⁸ Dierckxsens: *The Limits of Capitalism*, 17.

²⁹ Featherstone, Mike: *Consumer Culture and Postmodernism*. London, 1991.; Du Gay, Paul: *Consumption and Identity at Work*. London, 1996.; Baudrillard: *Selected Writings*, id. mű.

³⁰ Blühdorn: *Inclusionality – Exclusionality*, id. mű; uő.: *Post-Ecologism and the Politics of Simulation*, id. mű.

egyén nem több mint kihasználható erőforrás – például: inkább eszköz, mint cél –, teljeséggel elfogadhatatlan, annak ellenére, hogy a mindennapi életben és a társadalmi kapcsolatokban az egyének állandóan marginalizáltak, gyengének és a rendszer kényszereinek kitétt alanyok tapasztalják önmagukat. Annak érdekében, hogy a rendszerrel szembeni autonómiájukat megerősítsék vagy visszazerezzék, hogy megerősítsék önmagukat cselekvő státuszukban, és hogy a piactól különbözőnek érezzék magukat, az egyének folyamatosan önkonstrukcióval, önkifejezéssel és öntapasztalással vannak elfoglalva. Ahogy már fent jeleztük, a fejlett kapitalista fogyasztói demokráciákban az ilyen identitáskonstrukció és öntapasztalás uralkodó stratégiáját a fogyasztás aktusai formálják. Így azonban magától értetődő módon az identitáskereső egyén reményei és elvárásai folyamatos frusztrációnak vannak kitéve: a fogyasztás aktusai legfeljebb egy már létező autonóm identitás számára nyújthatnak bizonyosságot, azonban soha nem hoznak létre identitást. Mindazonáltal az egyre nagyobb mértékű és gyorsuló fogyasztás ígérkezik az egyetlen előremutató útnak. Egy olyan társadalomban, ahol minden emberi tevékenységet teljes mértékben áthat a piac, az identitáskonstrukció alternatív útjai nem állnak készen rendelkezésre, illetve nem hasonlóan vonzóak. Az egyre nagyobb mértékű és gyorsuló fogyasztás gyakorlatának sajátos problémája azonban nemcsak abban áll, hogy soha nem érheti el a célját, hanem abban is, hogy mindezt a források végeessége szintén limitálja. Mind az egyén, mind a társadalom egészére nézve az rövid úton a gazdasági és az ökológiai fenntarthatatlanság problémájához vezet.

Másodszor, a demokratikus politikát illetően a késő modern mindent átfogó ökonomiai koherenciájának következménye, hogy a politika többé nem az autonóm egyének és a kulturális közösségek irányából jövő társadalmi értékek és elképzelések összeegyeztetésére és megvalósítására koncentrál. A politika mindinkább olyan piaci imperatívuszok érvényre juttatására redukálódott, amelyeket a politikai rendszer hatalmi logikájával összhangban előmozdít. Ez az az állapot, amelyet a vállalati globalizáció radikális kritikusai a *politika végeként* vagy a *csendes hatalomátvételt*ként írtak le.³¹ Természetesen a gazdasági szükségletek és az ígéretek különböző koncepciói, a különböző gazdasági érdekek vagy prioritások konfliktusai és a marginalizáltak vagy kirekesztettek mobilizációja továbbra is politikai versengést generál. De a fejlett fogyasztói demokráciákban a politika inkább vált nagy kampányköltésvetések, választási stratégiák és politikai kommunikációs szakemberek, mint a közjóról alkotott alternatív elképzelések közötti versengéssé. Annak érdekében, hogy eloszlássák a gyanút, hogy hatalmukat csak a hatalom érdekében használják, a politikusok kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek a választók meggyőzésére, hogy a politika még mindig egy jobb társadalomról kialakított eszmék és elképzelések küzdelméről szól. Fáradhatatlanul igyekeznek megnyugtatni a közönséget, hogy a politika nem erőtlenedett el a gazdasági kényszerek hatására, és a képviselők meghallgatják a szavazókat, és az ő érdekeiket képviselik. Azonban az autonóm egyénekben (szavazókban) való hit megerősítésével – amely a közvélekedés szerint a politika külső referenciális pontja – a politikai rendszer veszélybe sodorja magát, mivel inkább megerősíti, mint megoldja a problémát: az ígéretek emelik az elvárások horizontját, következképpen növelik a kiábrándulás lehetőségét. Így a törekvés során, hogy stabilizálja alapzatát, a politikai rendszer még inkább megerősítheti a hatalomtól való megfosztottság és kizártság élményét.

³¹ Boggs, Carl: *The End of Politics: Corporate Power and the Decline of the Public Sphere*. New York, 2000.; Gamble, Andrew: *Politics and Fate*. Cambridge, 2000.; Hertz: *The Silent Takeover*, id. mű.

Harmadszor, a gazdasági rendszerre vonatkozóan a versenyképességért, hatékonyságért és a jövedelmezőségért folytatott jelenkori versenyt egyre nehezebb az autonóm személyekben vagy közösségekben gyökerező értékek és célok eleve meglévő beteljesüléseként meghatározni és igazolni. A gazdasági innováció és a modernizáció a hatékonyságot és a versenyképességet önmagában való értékeként tételezi. A keresőképesség és a pénzköltő kapacitás maximalizálása lehetővé teszi a késő modernitás individuumai számára az identitáskonstrukció fogyasztáscentrikus sémájának követését, de épp ez az a gazdasági rendszer, amely a fogyasztási termékeket olyan értékkel ruházza fel, amely kívánatosá teszi azokat, és így legitimálja árukat. A politikai rendszer erőfeszítéseire hasonlóan a szisztematikus önreferencialitás veszélyeire a gazdasági rendszer is azzal válaszol, hogy egyre nagyobb erőfeszítéseket tesz a fogyasztók megnyugtására, hogy *ők* a hatalom és a kontroll valódi központjai, azaz, hogy a gazdaság csak meglévő vágyaikat és szükségleteiket szolgálja, és a piac pusztán a vásárlók valódi autonóm énjének kiteljesítéséhez járul hozzá. Makroszinten a sokat szajkózott ígéretek – hogy a gazdasági innováció és növekedés elsősorban a szegénység, az éhség vagy a rák elleni küzdelmet szolgálja – a legjobb példái a gazdasági rendszer azon kétségbeesett kísérleteinek, hogy magát az egyének és az emberiség valódi szükségleteinek szolgálójaként tüntesse föl. Mikroszinten a reklámok és a marketing teljes egészében az önálló én újraformálódására fókuszálnak, aki tudatában van saját független érdekeinek, értékeinek és szükségleteinek, s a gyártókat és a piacokat ezek kielégítésére készíti. Csakúgy, mint a politikai rendszer esetében is, természetesen a gazdasági rendszer fáradhatatlan kísérletei arra, hogy megszilárdítsa a külső legitimitációt saját jövedelmezősége logikájának megalapozása érdekében, s hogy szolgáltató szerepét és fogyasztó-orientált-ságát állítsa előtérbe, soha nem válnak igazán meggyőzővé, és folyamatos cinizmust ébresztenek.

Nyilvánvaló, hogy ez a leegyszerűsített vázlat nem képes a fejlett fogyasztói társadalmak individuumának, politikájának és gazdaságának teljes és alapos leírására. Segít azonban megragadni és kiemelni ezen társadalmak azon sajátos jellemzőit, amelyeket igazán fontosnak tartunk ahhoz, hogy speciális késő modern állapotról és denukleizált modernitásról beszéljünk. Erre a vázlatra alapozva, a késő modern társadalom sajátos állapota az *önreferencialitás* válságaként is leírható. Ez a válság alapvető és elkerülhetetlen. Csak a késő modern kor egydimenziós jellegének meghaladásával és egy külső referenciális pont visszaállításával válhatna feloldhatóvá. Ehhez azonban, úgy tűnik, a késő modern társadalom nem rendelkezik kulturális erőforrásokkal. A mai társadalmi mozgalmak és a politikai megnyilvánulás új formáinak megfelelő értelmezéséhez ennek az alapvető krízisnek a felismerése feltétlenül szükséges. Az önreferencialitása miatt a denukleizált modernitás rendszere nagyon törekeny és sebezhető. Csak addig tartható fenn, ameddig az önreferencialitás problémái – amelyeket nyilvánvalóan nem lehet *megoldani* – legalább *kezelhetők* maradnak, például amíg az autonóm személy marginalizációja vagy inkább megszűnése rejtve marad. Azoknak a szociológiai kutatásoknak, amelyek nem kívánnak bezárkózni sem a hagyományos kritikai elméletekbe, sem a fennálló rendszert szolgáló szerepbe, mindez lényeges kérdéseket vet fel: *a késő modern társadalom hogyan képes kezelni az önreferencialitás problémáját, amelyet nyilvánvalóan nem tud megoldani? Milyen stratégiákat dolgoz ki a külső referenciális pont, a modernitás kettősségének stabilizálására vagy újjáteremtésére, amelytől függ?* A kérdések megválaszolására a következő rész azt az állítást fejti ki, hogy ezen stratégiák egyike olyan terek kultiválása, melyekben a hagyományos moder-

nítás központi jellemzői szimulálhatók.³² Anélkül, hogy azt állítanánk, hogy mindez a jelenkori társadalmi mozgalmak és a politikai megnyilvánulás új formáinak kimerítő interpretációja lenne, inkább azt mondhatjuk, hogy azok, *többek között*, pontosan ezt a funkciót töltik be.

A rendszer változása és a rendszer stabilizációja közötti identitáspolitika

A késő modern kor és a denukleizált modernitás dilemmáinak vizsgálata egy új elméleti keretbe helyezi a kortárs társadalmi mozgalmak és a nem-konvencionális politikai megnyilvánulás értelmezéseit. A politikai részvétel ezen formáinak leírása – az önreferencialitás válságára adott közvetlen válaszként – természetesen nem problémamentes. Azok a törekvések, amelyek a társadalmi mozgalmakat a strukturális feszültségek és a rendszerszintű válságok magyarázataiként kezelték, mindig szembesültek a szereplők és a rendszerek közötti kapcsolat bizonyításának nehézségeivel. A rendszerekről nem lehet feltételezni, hogy rendelkeznek saját válságaikat felismerő kognitív kapacitásokkal vagy koordinált, a problémákat orvosló akciókra képes cselekvő apparátussal. Másfelől, a szereplőkről sem lehet feltételezni, hogy absztrakt rendszerszintű krízisekre válaszolnak, hanem a mobilizációjuk és akcióik alapvető motivációként a személyes sérelmek bármilyen formáját. Valójában még a személyes sérelmek és a politikai mobilizációk kapcsolata is meglehetősen bizonytalan. A strukturális feszültségek felőli megközelítést nemcsak azért érte kritika, mert alássa a társadalmi mozgalmak racionalitását, és inkább az irracionális, a szenvedélyes vágy, az érzelmi kitörések irányába mozdítja el azokat, hanem azért is, mert nem ad magyarázatot arra, hogy a személyes sérelmek miért csak ritka esetekben csapnak át mobilizációkká és politikai akciókká, pontosabban *kollektív* akciókká. Nem utolsósorban ez volt az oka annak, hogy a mozgalmakutatás elfordult a strukturális feszültségeket és sérelmeket előtérbe helyező megközelítésektől, és inkább az erőforrások mobilizációját és a politikai lehetőségek struktúráját kiemelő elméletek felé fordult.³³

Ebből adódóan a jelenkori társadalmi mozgalmak és a politikai megnyilvánulás új formáinak a fentebb már kifejtett rendszerszintű problémákra adott közvetlen válaszként történő interpretációja problematikusnak tűnik. Azonban, ahogy az már elhangzott, a késő modern társadalom, illetve az önreferencialitás rendszerszintű válsága enyhíthető az autonóm személy és identitás rekonstrukciójával. Továbbá, bár a társadalmi mozgalmakra nem igazán lehet *rendszerszintű* válságok válaszaiként tekinteni, lehet azokat az autonóm én rekonstrukciójára törekvő tényezőként értelmezni. Tulajdonképpen mindig is ez volt a társadalmi mozgalmak aktivizmusának kulcseleme. Figyelembe véve a tényt, hogy a társadalmi mozgalmak jóval többek, mint sajátos politikai célokért folytatott kampányok, Dieter Rucht és mások is a társadalmi mozgalmak célorientált, *instrumentális* és identitásorientált, *expresszív* dimenziójának megkülönböztetését javasolták.³⁴ Az 1980-as években Habermas már megjegyezte, hogy a kor szubkulturális és ellenkulturális társadalmi mozgalmainak többé már nem állt szándékukban bevenni az államot, azaz a politikai ellenőrzést magukhoz ragadni, mindinkább identitáspolitikával (*identity politics*) és az életvilágok

³² Blühdorn: *Inclusionality – Exclusionality*, id. mű; uő.: *Post-Ecologism and the Politics of Simulation*, id. mű.

³³ Laraña, Enrique – Hohston, Hank – Gusfield, Joseph (eds.): *New Social Movements: From Ideology to Identity*. Philadelphia, 1995.; Crossley, Nick: *Making Sense of Social Movements*. Buckingham, 2002.

³⁴ Rucht, Dieter: *The Strategies and Action Repertoires of New Movements*. In: Dalton, Russel – Kuecheler, Manfred (eds.): *Challenging the Political Order*. Cambridge, 1990. 156–175.

gyakorlatainak (*lifeworld issues*) konfliktusaival foglalkoztak.³⁵ Giddens élet-politika koncepciója (*life politics*) és Ulrich Beck szub-politikai (*sub-politics*) értelmezése hasonló irányba mutat.³⁶

Az új társadalmi mozgalmak elmélete (*new social movement theory – NSMT*) kimondottan mindig is nagy súlyt fektetett társadalmi mozgalmak tevékenységének identitást kiemelő dimenziójára. Melucci szerint az új társadalmi mozgalmak az „identitás védelmére” születtek.³⁷ Amit a résztvevők „együtt követelnek, az a saját identitásuk megvalósításának joga”. Továbbá, az új társadalmi mozgalmak elméletei (NSMT) számára ez az identitáspolitika elválaszthatatlanul kötődik a politikai változás ideológiájához. Mivel a fennálló gazdasági, társadalmi rendszer általi elnyomás, elidegenítés és gyarmatosítás fogalmából indultak ki, az új mozgalom-elméletek (NSMT) megközelítései az identitáspolitikát és a radikális rendszerváltozást ugyanazon érme két oldalának tekintették. Az addig elnyomott egyéni és társadalmi identitások érvényre juttatása érdekében a fennálló gazdasági, társadalmi rendszer totális megváltoztatása alapvető feltételnek bizonyult. Ahogy azt már feljebb jeleztük, az új társadalmi mozgalmak elmélete (NSMT) az 1960-as évektől az új társadalmi mozgalmakat egyéni és társadalmi értékek megvalósítási tereként határozta meg, amely különböző életstílusokat, társadalmi és gazdasági kapcsolatokat, valamint, közvetve, végül olyan, a korábitól radikálisan különböző társadalmat hívnak életre, ahol az elidegenedés összes változata végeredményképp megszűnik.

A mai társadalmi mozgalmakat és a politikai megnyilvánulás új formáit rendszerint hasonló módon értelmezik.³⁸ Persze ezek közül sok elsősorban egyféle célra összpontosító, instrumentális mozgalom. Mindazonáltal, különösen az antiglobalista mozgalmakat, az új globális igazságosságért szerveződő tüntetéseket vagy a direkt akciók új hullámainak nagyrészt radikális ellenkulturális mozgalmakként (*radical counter-cultural movements*) írják le. Azonban annak ellenére, hogy számos mai társadalmi mozgalom egyértelműen „alapvetően uralkodó kulturális kódok ellen lép föl”,³⁹ és annak demonstrálása érdekében, hogy létezik alternatíva, a fennálló társadalmi és gazdasági rendszerhez való viszonyuk kétségtelesen megváltozott.⁴⁰ Ahogy a fennálló rendszer logikája áthatja az ember gondolkodásának és képzeletének mintáit, egyre nehezebb még csak elképzelni is egy radikálisan más társadalmat, kiváltképp megvalósítani azt. Mivel a késő modernitás individuuma teljes mértékben magáévá tette a liberális fogyasztói demokrácia identitást konstruáló mintázatait, a valóban fenntartható és globális alternatív modellek – amennyiben valóban megvalósulnának – egyáltalán nem lennének vonzóak vagy elfogadhatók. Nemigen tévedhetünk, ha feltételezzük, hogy – szembenállásuk ellenére – még a radikális mozgalmak résztvevőinek is számos tekintetben kedvére van a fogyasztói kultúra, és függnék attól. Valójában a fejlett modern társadalmakban a fennálló politikai és gazdasági rend alapelveinek közösségi támogatottsága kimagaslóan nagy, míg a radikális politikai változás iránti lelkesedés meglehetősen

³⁵ Habermas: *New Social Movements*, id. mű.

³⁶ Giddens: *Modernity and Self-Identity*, id. mű; Beck: *The Risk Society*, id. mű.

³⁷ Melucci: *The New Social Movements*, 218.

³⁸ Dierckxens: *The Limits of Capitalism*, id. mű; *Direct Action in British Environmentalism*, id. mű; Shutt: *A New Democracy*, id. mű; Waterman: *Globalization, Social Movements and the New Internationalism*, id. mű; *From ACT UP to the WTO*, id. mű; Crossley: *Even Newer Social Movements?*, id. mű; George: *Another World Is Possible If...*, id. mű; Waters: *Mobilising Against Globalisation*, id. mű.

³⁹ *Direct Action in British Environmentalism*, 14.

⁴⁰ *There Is an Alternative: Subsistence and Worldwide Resistance to Corporate Globalization*, id. mű.

lanyha. Minthogy a fennálló rendszer látszólag megtalálta a stratégiákat arra, hogy pacifikálja a környezetet, a nemi egyenlőség, az emberi jogok vagy a globális igazságosság problémái keltette aggodalmakat – annak ellenére, hogy ezek a kérdések nyilvánvalóan nem megoldottak –, a politikai horizonton nincsenek olyan kérdések, amelyek a fejlett modern társadalmakban olyan tiltakozásokat mobilizálhatnának, amelyek valódi kihívást jelentenének a fennálló gazdasági és politikai rendre nézve. Ellenkezőleg, a külsőnek tekintett kihívások, mint például a regionális konfliktusok, a gazdasági válságok, a vallási fundamentalizmus, a szervezett bűnözés és a globális terrorizmus jelenségeinek megszaporodása – a nyugati(asított) társadalmakban szerzte – konszenzust alakítanak ki a rendszer védelmét támogató, bármibe is kerüljön az.

Ezzel szemben szükséges utalni az identitáspolitika és a rendszerváltozás ideája közötti, az NSMT által kialakított szoros kapcsolatra.⁴¹ Még Touraine, az NSMT egyik kidolgozója mutatott rá, hogy míg „a múltban a társadalmi mozgalmak a társadalom radikális rekonstrukciójának programjait képviselték és a szubjektum megtestesítői voltak”, addig a jelenkori tiltakozási mozgalmak „egyetlen célja” „az Alany megteremtése”,⁴² amikor a *szubjektum* jelenti „az individuumok azon irányú törekvéseit, hogy magukat inkább individuumként, mint egy rendszer logikájának alárendeltjeként konstruálják meg, bármilyen is legyen az a rendszer”.⁴³ Touraine azt mondja, hogy a hangsúly eltolódott a politikai változás dimenziójától az identitáskonstrukció dimenziója irányába. A mai társadalom, teszi hozzá, „kevésbé hisz a politikai változásban, mint a vallási átalakulásban”, ebből adódóan „az egyetlen társadalmi mozgalmak, amelyek ma elképzelhetők, azok, amelyek a *személyes* szubjektumot védik”.⁴⁴ Ez természetesen nem jelenti az instrumentális és célorientált, egy típusú kérdésre koncentráló mozgalmak végét. Jelenti azonban az *ellenkulturálisnak* mondott mozgalmakban az identitáskonstrukciós tényező központi helyre történő előlépését, miközben a rendszer változásának eszméje a háttérbe szorul. Továbbá, az a szubjektum és identitás, amelyet a mai társadalmi mozgalmak létrehoznak vagy védelmeznek, inkább *egyéni*, mint *kollektív* jellegű.

Patrick West – Touraine-re vagy más társadalmi mozgalmakkal foglalkozó kutatóra való hivatkozás nélkül – a brit jobboldali *think tank*, a CIVITAS legújabb pamfletjében hasonló eszméknek ad hangot.⁴⁵ Azt fejtegeti, hogy az 1960-as évek társadalmi mozgalmával szemben a jelenkori társadalmi mozgalmaknak és a nem-konvencionális politikai megnyilvánulási formáknak „kevés köze van a világ megváltoztatásához”,⁴⁶ azok pusztán a kor „civikus tünetei”.⁴⁷ A posztmodern társadalomban, érvel West, „már nem akarjuk megváltani a világot; legfeljebb csak szépek akarunk lenni”. A kollektív politikai megnyilvánulás

⁴¹ Blühdorn: *Self-Description, Self-Deception, Simulation*, id. mű.

⁴² Touraine: *Can We Live Together*, 93.

⁴³ Touraine, Alain: *Beyond Social Movements? Theory, Culture and Society*, vol. 9. (1992), 141.

⁴⁴ Touraine, Alain: *Can We Live Together*, 93. [kiemelés: I. B.].

⁴⁵ A „*think tank*” fogalma igen képlékeny, magyarul leginkább az agytröszt fogalmat használják. Olyan intézményt, szervezetet, csoportot, műhelyt jelent, mely gyakran az aktív politikai szerepvállalás mellett olyan területeket is érint, mint a környezetvédelem, civil szektor, oktatásügy, kisebbségek stb. A 2000-ben alapított CIVITAS (*The Institute for the Study of Civil Society*) egy olyan angol civil mozgalom (vagy „*think tank*”), mely alapvetően a szabad és demokratikus társadalom intézményi, törvényi és morális lehetőségeit kutatja, elsősorban a társadalmi problémák, az oktatás, valamint egyéb kutatások és fejlesztések területére fókuszálva. Bár a szerző itt jobboldaliként írja le, a CIVITAS önmagát „klasszikus liberális” mozgalomként definiálja. [A fordító jegyzete]

⁴⁶ West, Patrick: *Conspicuous Compassion: Why Sometimes it Really is Cruel to be Kind*. London, 2004. 44.

⁴⁷ West: *Conspicuous Compassion*, 2.

napjainkbeli posztkonvencionális formáit „szembetűnő együttérzésként”, „kérkedő gondoskodásként”⁴⁸ vagy „szórakozást célzó bánatként”⁴⁹ írja le, amelyek lényegében az önmeg-tapasztalás gyakorlatai: „az egyének egójukat a társadalomra vetítik”⁵⁰ azért, hogy megtapasztalják „az (ön)elégedettség forró izzását”.⁵¹ West úgy gondolja, hogy a mai háborút ellenző tüntetések, antiglobalizációs mozgalmak és a politikai megnyilvánulás egyéb nem-konvencionális formái nagyrészt inkább arról szólnak, hogy „érezd jól magad, nem arról, hogy tegyél jót”.⁵²

West kijelentése megerősíteni látszik a politikai változástól az említett identitáspolitika felé történő elmozdulást, elemzése azonban három dolog miatt elfogadhatatlan. Először is, nem veszi figyelembe azon társadalmi mozgalmak nagy számát, amelyek konkrét és korlátozott kiterjedésű, elérhető reformokra koncentálnak. Másodsor, általános és általánosító kijelentései nélkülözik az empirikus bizonyítékokat. Harmadsor, kijelentéseit nem támasztja alá semmilyen társadalomtudományos elemzéssel, amely rámutatna azokra a társadalmi körülményekre, amelyek az általa észlelt jelenségeket generálják. Ehelyett West a mai társadalmi mozgalmak hitelességéről és morális integritásáról tesz ideológiailag motivált kijelentéseket. Mindennek ellenére számos releváns megfigyelést is papírra vet, amelyek figyelmet érdemelnek. Problemátikus a társadalmi mozgalmak résztvevőinek szándékairól és céljairól olyan kijelentéseket tenni – ahogy West is teszi –, amelyek ellentmondanak az általuk vallott céloknak. Nem lehet bizonyítani azt, hogy az aktivisták nem őszintén törekcsenek a radikális változásokra, s hogy a saját hitükkel és önmeghatározásukkal ellentétben valójában támogatják a rendszert, amellyel szembenállónak hirdetik magukat, vagy hogy titokban jóváhagynák az identitáskonstrukció fogyasztásközpontú mintáit. Egy szereplő-központú perspektívából megfogalmazva nem tarthatók fenn az ilyenfajta állítások. Ugyanakkor társadalomtudományi perspektívából és kifejezetten egy rendszercentrikus nézetből szemlélve a társadalmi mozgalmak politikájának két meghatározó eleme, vagyis az identitás és a változás és azok kölcsönös viszonya újraelemezhető. Ebből a nézőpontból elképzelhető és a mai társadalmi mozgalmak és a politikai megnyilvánulás formáinak komplexebb értelmezése céljából igen hasznos nézőpont az, hogy a társadalmi mozgalmak – függetlenül a saját maguk által meghatározott motivációktól és céloktól – pontosan azt kínálják, amire a késő modern társadalomnak gyógyírként sürgősen szüksége van a denukleizált modernitás dilemmáira válaszként. E tekintetben a társadalmi mozgalmak politikájának jelentősége nem is igazán a tiltakozó demonstrációkban és a politikai változás programjával való szembehelyezkedésben rejlik, mint inkább annak a valaminek a kifejezésében, performanszában és tapasztalatában, amire reménytelenül szükség van a késő modernitásban, de aminek nincs helye a fennálló társadalmi és gazdasági rendszerben: ez pedig az autonómia, identitás és befolyás.

Innen nézve a társadalmi mozgalmak tevékenységének lényege nem a politikai alternatíva, hanem inkább az alteritás (*alterity*), azaz az individuumok azon vágya, hogy eltérjenek a rendszertől, és önmagukat autonóm létezőkként érzékeljék. Feljebb már kifejtettük, hogy a késő modern kor dilemmája abban rejlik, hogy a piac mindent felölelő rendszerében nincs lehetőség és eszköz autonóm szubjektum és identitás létrehozására. Az autonómia eszménye megnövelheti az ettől a rendszertől való elkülönülést és az azzal való szembenál-

⁴⁸ West: *Conspicuous Compassion*, 4.

⁴⁹ West: *Conspicuous Compassion*, 11.

⁵⁰ West: *Conspicuous Compassion*, 23.

⁵¹ West: *Conspicuous Compassion*, 37.

⁵² West: *Conspicuous Compassion*, 1.

lást, de nem léteznek ehhez a szükséges eszközök és terek. A társadalmi mozgalmak pedig pontosan ilyen teret kínálnak. Az ebben a térben megvalósított vagy érvényesített egyéni és társadalmi identitást valóban a rendszertől való eltérés és az azzal való szembenállás generálja. A társadalmi mozgalmak és a politikai megnyilvánulás nem-konvencionális formái ezért úgy értelmezhetők, mint az identitáskonstrukció kiegészítő formáját nyújtó lehetőségek, amelyek segítenek a fogyasztás központú identitásformálás hiányosságainak kompenzálásában. Lehetőséget biztosítanak a késő modern emberének arra, hogy egyszerre érezze magát a rendszeren belülinek (ahhoz alkalmazkodónak) és kívülinek (azzal szembenállónak, attól függetlennek). Pontosán ez szükséges a késő modern dilemmájának elkerüléséhez, és ez az élménypark (*theme park*) egyedi jellemzője és vonzereje. A radikális akció élményparkján belül az autonómia, identitás és a politikai program demonstrációja összeegyeztethető az ezen a küzdőtéren kívüli *status quo*val való kiegyezéssel, ebben az értelemben a politikai kifejeződési formák *posztpolitikai* és önmagában *fogyasztói* formájaként lehet meghatározni e mozgalmakat.

Ha helyes azt állítani, ahogy feljebb már javasoltuk, hogy az autonóm Én reprodukciója nem csak a késő modernitás individuumaik vágya, hanem egyben az egyre nagyobb mértékben egyszemélyessé váló rendszer önreprodukciójának előfeltétele is, akkor elmondhatjuk a társadalmi mozgalmakról, hogy azok a késő modern társadalom stabilizációjának lényeges forrását alkotják. Minden bizonnyal abszurd lenne azt állítani, hogy a társadalmi mozgalmak kifejezetten a fennálló rendszer stabilitására töreksenek. Ezt az állítást semmilyen empirikus kutatás nem támasztaná alá. Ellenkezőleg, egyértelmű lenne, hogy a társadalmi mozgalmak nemcsak hogy kifejezetten *akarják* kihívni a rendszert, hanem valóban sikeresek is ebben. A 2003-as háborúellenes tüntetések, a génmanipulációk elleni tüntetések, az országutak elleni mozgalmak stb. elegendő bizonyítékokat szolgáltatnak minderre, még ha ezen mozgalmak egyikének sem sikerült is megvalósítani radikális céljait. Ugyanakkor egy jóval mélyebb szinten, ahol az önreferencialitás problémája a fennálló rend központi kihívásaként fogalmazódik meg, a társadalmi mozgalmak inkább a rendszert stabilizáló hatással bírnak abban az értelemben, hogy újra érvényre juttatják az Én autonómiáját és befolyását a rendszerrel szemben. Identitáspolitikájuk mellékhatásaként a társadalmi mozgalmak és a politikai megnyilvánulás nem-konvencionális formái újrakonstruálják azt, ami a politikai és a gazdasági rendszerek számára szükséges az önreprodukcióhoz. Újratelematizálják az autonóm Ént, amely a rendszer stabilitásának egyik alapvető forrása. Még egyszer hangsúlyozzuk, ez az elmélet nem teljesen új. Az 1980-as években Habermas a társadalmi mozgalmakat a fennálló rend „korai figyelmeztető rendszereiként” írta le, és Niklas Luhmann egyfajta társadalmi „immunrendszerként” látta azokat.⁵³ Beck, Luhmann és mások úgy gondolták, hogy a társadalmi mozgalmak stabilizálják a funkcionálisan differenciált társadalmakat azáltal, hogy növelik reflexivitásukat és kompenzálják a stratégiai központ hiányosságait.⁵⁴ Továbbá, a szélsőjobb új hullámaira adott társadalmi reflexekre utalva Rucht rámutat, hogy „*ex negativo*, a radikálisok tiltakozása a fennálló politikai és gazdasági rend ellen a rendszer fenntartását szolgálja”.⁵⁵

⁵³ Habermas: *New Social Movements*, id. mű; Luhmann, Niklas: *Social Systems*. Stanford, 1995. [Magyarul: Luhmann: *Szociális rendszerek: egy általános elmélet alapvonalai*. Budapest, 2009.]

⁵⁴ Beck: *The Reinvention of Politics*, id. mű; Luhmann: *Ecological Communication*, id. mű; uő.: *Protest: Systemtheorie und soziale Bewegungen*, id. mű; Blühdorn: *Social Movements and Political Performance*, id. mű; uő.: *Self-Description, Self-Deception, Simulation*, id. mű.

⁵⁵ Rucht, Dieter: *Die medienorientierte Inszenierung von Protest*. Aus Politik und Zeitgeschichte, B. 53. (2003) 38.

Ekképp gyakran elismérték azt a felfogást, mely szerint „kiderülhet, hogy napjaink új társadalmi mozgalmának legfontosabb hatása a politikai rend hosszú távra való akaratlan biztosítása”.⁵⁶ Mégis, a késő modern korban, amennyiben azt az önreferencialitás válságának fényében tekintjük, a rendszer stabilizálásának kérdése teljesen új minőséget nyer, és sürgetővé válik. Az ismertetett társadalomtudományi elmélet keretében a társadalmi mozgalmakat úgy írhatjuk le, mint amelyek magukra vállalják a hagyományos modernitás dualizmusa performatív újrabevezetésének (*performative reintroduction*) funkcióját.⁵⁷ A denukleizált modernitás rendszere számára a modernista dualizmus újrabevezetése alapvetően fontos. A rendszer önreprodukciójának perspektívájából egy feltételezett külső referenciális pont belső *szimulációja*⁵⁸ teljes mértékben elegendő, pontosabban bármi más nemkívánatos lenne, mivel az ön-megtapasztalás a radikális akció élményparkjában újra tudja teremteni az autonóm szubjektumba vetett hitet.

Következtetések

A tanulmánynak három célkitűzése volt: először is annak kritikája, ahogy napjaink társadalmi mozgalmait értelmezik, elsősorban az NMST tradíciójában. Másodszor a késő modern társadalom egyfajta elméletének felvázolása, amely rávilágít az ilyen típusú társadalmak sajátos dilemmáira. Végül, harmadszor, kidolgozni egy, a társadalmi mozgalmakra vonatkozó elméletet, amely ezen dilemmákkal összefüggésben értelmezi a mai társadalmi mozgalmak és a politikai megnyilvánulás új formáit. Egy rövid tanulmány korlátokat szab a fejtegetéseknek. Mindhárom dimenzió további munkát igényel, és különösen az utóbbi két esetben a leírtak csak kiindulópontot jelenthetnek. Az itt bemutatott elméleti modell számos kérdést vet fel: rá lehet kérdezni például arra, hogy a késő modern társadalom egydimenzionalitásának elmélete hogyan illeszthető össze a látszólag ellentmondó megállapítással, hogy a mai társadalmak egyre inkább differenciáltabbá, sokféle és összetettebbé válnak. A válasz az lehet, hogy a differenciálódás és az egyesülés (*de-differentiation*) folyamatai nem egymást kölcsönösen kizáró folyamatok, ha azok más-más szinten jelennek meg. Másodszor kérdés az is, hogy milyen mértékben helytálló az a kijelentés, hogy a késő modern társadalmakban az identitás-konstrukció és az önmegtapasztalás uralkodó gyakorlata a fogyasztáson alapul. Ebben a vonatkozásban szükséges megismételni, hogy az elméleti modellek szükségszerűen leegyszerűsítik a komplexitást. A tanulmányban bemutatott érvelés szempontjából teljesen elegendőnek bizonyul, ha elfogadhatónak ítéljük, hogy a piac és a fogyasztói választás alapelvei a fejlett modern társadalmakban egy előre nem látott és még mindig növekvő mértékben hatják át az életet. Harmadszor arra is rá lehet kérdezni, hogy egy olyan megközelítés, amely a mai társadalmi mozgalmakat az önmegtapasztalás élményparkjainak tekinti, vajon képes-e megfelelni a fejlett fogyasztói demokráciák társadalmi mozgalmait és az újfajta politikai megnyilvánulásokat illető sokszínűségnek. Nem állítom, hogy a modell a társadalmi mozgalmak teljes skálájára alkalmazható, használhatóságát minden esetben külön vizsgálni és értékelni szükséges.

A jelen tanulmányban felvázolt elemzés provokatív, mivel megkérdőjelezi a modernista narratívát, amely arról beszél, hogy a Felvilágosodás modernista értékeinek és célkitűzéseinek valóra váltásáért folyik manapság is a küzdelem. Ezt a társadalmi önleírást politikai és gazdasági szereplők, társadalmi mozgalmak, a *mainstream* társadalom- és politikatudo-

⁵⁶ Dalton, Russel – Kuechler, M. (eds.): *Challenging the Political Order*. Cambridge, 1990. 298.

⁵⁷ Blühdorn: *Social Movements and Political Performance*, id. mű.

⁵⁸ Blühdorn: *Inclusionality – Exclusionality*, id. mű; uő.: *Post-Ecologism and the Politics of Simulation*, id. mű; uő.: *Social Movements and Political Performance*, id. mű.

mány és egyéb érdekelt tényezők közösen tartják életben. Az a kijelentés, hogy a késő modern társadalomban ezek az eszmék – kifejezetten egy *posztmodernista* agenda imperatívuszainak engedelmessé válva – leköszönnek vagy megkopottak, defenzív reflexeket vált ki. A társadalmi mozgalmak aktivistái szükségszerűen úgy vélik, hogy politikai törekvéseik interpretációja az önmegtapasztalásnak a rendszert stabilizáló tevékenységeként csakis nyílt reakcióból táplálkozhat. Az aktivizmus és a politikai elkötelezettség logikáján belül az efféle reagálások teljesen ésszerűek és érthetőek, azonban tudományos értelemben legalább *megkísérelhetjük* azon torzító hatások minimalizálását, amelyeket a társadalmi jelenségek tudományos elemzésére a domináns társadalmi önleírások gyakorolnak. Másfelől a mozgalm kutatók visszautasíthatják ezt az elméletet, abból kiindulva, hogy az nem rendelkezik empirikus bizonyítékokkal. Kétségteljesen, egy olyan megközelítés, amely saját társadalomelméletét vázolja fel, majd ezen belül értelmezi a társadalmi mozgalmakat, kifejezetten kihangsúlyozva, hogy a társadalmi mozgalmak szereplői más történeteket mesélnek el, nagy kihívást jelent a politikatudósok és az empiria által orientált szociológusok számára. Mindazonáltal a mai társadalmi mozgalmak és a politikai megnyilatkozások formáinak komplexebb értelmezése szempontjából nem lenne produktív azonnal elutasítani bármely olyan megközelítést, amely próbál túllépni a domináns modernista narratívákon, és csak azt elfogadni bizonyítékként, ami megerősíti a már létező társadalmi ön-leírásokat.

Fontos újra hangsúlyozni, hogy a jelen tanulmányban kidolgozott elmélet nem szándékozik helyettesíteni a társadalmi mozgalmakra vonatkozó eddigi elméleteket, mindössze kiegészíteni azokat. Nem állítja, hogy feltárja a teljes és az egyetlen kizárólagos igazságot a mai társadalmi mozgalmakról és a politikai megnyilvánulás formáiról, mindössze sajátos nézőpontot kínál, és ebből a perspektívából a politikai megnyilvánulások egy speciális dimenzióját próbálja megvilágítani. A mondanivaló lényege egyáltalán nem az, hogy erkölcsileg azzal vádoljuk a politikai aktivistákat és a társadalmi mozgalmak szereplőit, miszerint pusztán csak szimulálják a politikai elkötelezettségüket, és álszent módon kihasználják a radikális változásról való diskurzust. Az sem volt cél, hogy kritizáljuk őket, mondván, közreműködnek azon rendszer stabilizálásában, amely ellen hirdetik a fellépést. Ehelyett a cél a késő modernitás és annak sajátos szükségleteinek konceptualizálása és annak felderítése volt, hogy a társadalmi mozgalmak és a kollektív szereplők milyen mértékben fejezik ki – akaratlanul is – ezeket a szükségleteket, és adnak válaszokat azokra. Mindez nem annak implicit kifejezésre juttatása, hogy a politikai aktivistáknak másképp vagy hatásosabban kellene fellépniük, vagy hogy másképp vagy hatásosabban is fel tudnának lépni.

Fordította: BECZE SZABOLCS

„A különböző kultúrák együtt-létezése, egymásra hatása óriási élmény volt számomra”

Beszélgetés Gerhard Seewann-nal

Gerhard Seewann történész, jelenleg (2007 februárjától) a Pécsi Tudományegyetemen a Délkelet-európai Németek Története és Kultúrája alapítványi tanszék professzoraként, korábban – 1980 és 2006 között – a müncheni Südost-Institut könyvtárának vezetőjeként dolgozott. Fő kutatási területe a kelet-közép-európai régió 18–20. századi nemzetiségi viszonyainak vizsgálata.

– Bár kutatásaid időbeni tagoltságukat és témájukat tekintve is nagyon sokrétűek, hiszen a 17. századi törökör egy kérdéseinek vizsgálatától a legújabbkori balkáni események okainak, előzményeinek elemzéséig terjed, súlypontja – megítélésem szerint – mégis egyértelműen meghatározható: a kelet-közép-európai régió 18–20. századi nemzetiségi viszonyainak tanulmányozása. Ezen belül is immár évtizedek óta a magyarországi németek történetének a vizsgálata áll érdeklődésed középpontjában. Te a megjelent műveid közül melyiket tartod a legfontosabbnak, illetve olyannak, amellyel szimbolikusan fémjelezni tudnád eddigi munkásságodat?

– Úgy érzem, hogy valamennyi munkám a maga idejében és helyén fontos volt számomra. Ha a jelenlegi tevékenységem felől, a Pécsi Tudományegyetemen működő, a délkelet-európai németek történelmét és kultúráját oktató alapítványi professzúra felől tekintek publikációimra, akkor mindenképpen az *Ungarndeutsche und Ethnopolitik* című könyvemet említeném. Ez a tanulmánygyűjtemény, amely 2000-ben az Osiris Kiadó, a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata és az MTA Kisebbségkutató Műhelyének közös kiadásaként jelent meg, fontos szerepet játszott mostani posztom megpályázásakor, illetve elnyerésekor. E nélkül a kötet nélkül biztosan nem lennék itt, és nem dolgozhatnék Pécsen mint egyetemi tanár.

– Az interjúra készülve átnéztem ugyan az önéletrajzod, de bennem sokkal mélyebb nyomot hagyott az a '90-es évek közepén az Alpokban gyalogolva folytatott beszélgetés, amikor a családonról, szellemi indulásodról meséltél. Ebből a beszélgetésből sem elsősorban a tényekre, hanem inkább az emocionális tartalmára, az értelmezéseidre emlékszem, az ragadott meg. Ausztriában, Grazban születtél, de az életed nagy részét Münchenben élted le. Mit jelentett számodra ez a váltás, hogyan viszonyulsz saját nemzeti identitásodhoz; egyáltalán, ha visszatekintesz az életedre, akkor milyen változásokat tapasztalsz e téren?

– Az első nagy változást az a személyes döntés hozta az életemben, amikor az egyetem után elhatároztam, hogy elmegyek Ausztriából, és áttelepülök Németországba. Ez 1968-ban volt. Levéltáros lettem a német ifjúsági mozgalom levéltárában. Három évet dolgoztam ott. Nagyon érdekes hely volt földrajzi, geopolitikai értelemben és munkahelyként is. Ez a kisváros, Witzenhausen néhány kilométerre fekszik az NDK-határtól, nagyon szép helyen, szép környezetben. A szobámból át lehetett látni az NDK-ba. Maga a határ is meghatározó élmény volt számomra. Ma már nem tudjuk elképzelni, hogy egy ilyen határ, a vasfüggöny lé-

te milyen lehangoltá, lefojtotta tette az egész környéket. Szép természeti környezetben a társadalom egy nagyon is mély lefojtottságban élt. A mindennapi élet alárendelődött – az egyes személy által sokszor át sem látott – politikai érdekeknek, céloknak, mechanizmusoknak.

Munkahelyként is fontos és inspiráló volt számomra az itt eltöltött idő, jelentős társadalomismeretre tettem szert. Egyrészt nemzetközi hely volt, ahol megfordultak amerikai, valamint lengyel és más európai országból érkező kutatók éppúgy, mint a német társadalom különböző rétegeiből jövő politikusok, képviselők, vállalkozók, értelmiségiek. A velük való foglalkozás révén beleláttam bizonyos tudományos műhelyek munkájába, működési mechanizmusába. Másrészt szakmailag nagyon érdekes volt maga a levéltári anyag is.

– *Alapvetően mi motivált abban, hogy Ausztriából Németországba menj? Személyes okok?*

– Nem, nem. A disszertációm témavezetője, Alexander Novotny professzor azt akarta, hogy asszisztense legyek a grazi egyetemen, de kiderült, hogy az egész ottani grazi történeti intézet tartott tőlem. A disszertációm írásakor már volt bizonyos presztízsem, precíznek, intelligensnek, nagy munkabírásúnak, kitartónak tartottak, ami nemcsak előnyt jelentett, de egyesek részéről együtt járt valamiféle féltékenységgel is. Ugyanakkor a szakmai kínálatot sem tartottam elég jónak, úgy ítélt meg, hogy a kelet-közép-európai történeti tanulmányok területén akkoriban nem nyitott és modern szemlélet jellemezte az ottani oktatást. Mindkét tényező elgondolkodtatott, és annak ellenére, hogy maradhattam volna Grazban, föl kellett tennem magamnak a kérdést: akarok-e ilyen szakmai és emberi közegben dolgozni? Természetesen akkor nem is láttam mindennek a pontos hátterét, sok minden később derült ki, inkább csak éreztem a személyemmel kapcsolatos kettősséget. Sokak szemében még ma is butaságnak tűnhet, hogy egy egyetemi karrier lehetőségét fölálodozva vagy hátrahagyva elmegy valaki egy levéltárba dolgozni. Többek szemében ez akkor is rossz döntésnek tűnt, nem értették. Én mégis el akartam menni Grazból. Az egész helyzet miatt. Akkor Ausztria még nagyon elzárt volt, és sok területen érvényesült a kizáró mentalitás.

– *Fojtogatóbbnak érezted a szellemi légkört Ausztriában, mint Németországban?*

– Igen. Nagyon szűknek éreztem a kereteket. Annak ellenére, hogy az emberi, személyes kapcsolataim kialakultak, a későbbi politikai elit szinte valamennyi tagját – Erhard Buseket vagy Wolfgang Schüsselt –, meghatározó személyiségét ismertem, mégsem akartam ott maradni. Gyűlöltem a protekcionálizmust, azt, hogy valaki azért kap egy jó állást, mert 'valakinek az embere', mert a kapcsolati hálója kitűnő. Én a magam által elért szakmai eredményeknek, sikereknek köszönhetően akartam megtalálni a helyem, nem pedig azért, mert 'valakinek az embere' vagyok.

– *Ebben a váltásban tehát az is benne volt, hogy egy idegen helyen akartad kipróbálni magadat, ahol nincs kapcsolati háló, nincs ismerős, egyszerűen lásd, mire mégy egyedül?*

– Pontosan. A saját lábamon akartam megállni. Teljesen biztos voltam benne, hogy tíz év múlva professzor lehetnék Grazban, de ezt nem akartam. Volt még egy meghatározó oka a döntésemnek. Ausztria akkor nagyon polarizált volt, e tekintetben emlékeztet a mai magyarországi helyzetre. A jobb és a bal oldali megosztottság nagyon meghatározó volt. Miután én ekkor egy katolikus diákmozgalom vezetője is voltam, a baloldali kötődésű profeszszorok ezt sem nézték jó szemmel. Egyik medievista professzorom, aki szakmájának kiváló művelője, reprezentánsa volt, egy szigorlaton nyíltan megmondta, hogy nagyon haragszik

rám katolikus szerepvállalásomért, „pedig maga – mint mondta – kitűnő szemináriumi munkát írt”. Az egyetlen automatikusan bent maradhatott az, aki kitűnővel szerezte meg a doktori fokozatot, ez a rendszer már régóta működött. A kitüntetéses doktorit szerzett személyek az államelnöktől kaptak oklevelet, ami egyben azt is jelentette, hogy automatikusan asszisztensi, adjunktusi állást kaptak egy egyetemen.

– Tehát ehhez a minősítéshez volt kötve, hogy adjunktus leszel-e az egyetemen?

– Igen. Ez a középkorász professzor a doktori szigorlaton politikai okból meg akart buktatni. A vizsga már több mint két órája tartott, és csak kérdezett, kérdezett. Érdekes, akkor semmiféle időbeli korlátozása nem volt egy vizsgának. Ma ez abszolút lehetetlen lenne. A végén már egyáltalán nem tudtam gondolkodni sem. Nagyon elfáradtam, teljesen üresnek éreztem magam. Ebben a helyzetben azt mondtam neki: „Professzor úr, nekem abszolút mindegy, hogy milyen jegyet kapok, mert kihagyom ezt a lehetőséget, elmegyek.” Ennek nagyon örült! Jellemző ez az akkori politikai helyzetre. Az egyetem belül is teljesen polarizált volt, a professzorok egymás tanítványait is bántották, akadályozták. Természetesen saját szempontjából ez a professzor sikerrel járt, hiszen meggyűlöltem ezt a helyzetet, a körülményeket, és elmentem onnan.

– Megítélésem szerint több értelemben sem jártál be hagyományosnak tekinthető történelmi karriert. Családi háttered ebben a tekintetben nem inspirált. Mi motivált a választásnál? Tanárok vagy más személy hatása? Egyáltalán, az érdeklődésed hogyan és mikor fordult a történelem irányába?

– Ez nagyon korán megtörtént, már az első gimnáziumi osztályban intenzíven érdeklődtem a történelem iránt; akkor tízéves voltam vagy tizenegy, nyolcosztályos gimnáziumba jártam. Az első gimnáziumi osztály végén – nagyon jól emlékszem – vizsgázni kellett volna történelemből. A tanár egy órai felelés alkalmával a népek vándorlásáról kérdezett. Én csak meséltem, meséltem több mint tizenöt percen keresztül, és ő nagyon csodálkozott, hogy talált egy embert, aki igazi előadást tud tartani tizenegy évesen. Az év végén nem is kellett vizsgát tennem.

– Te választottad ki az olvasmányaidat?

– Igen. Mindent olvastam, ami a kezem ügyébe került. Előnyt jelentett számomra, hogy polgári családban nőttem fel, a szüleimnek nagy és szép könyvtára volt, az alapvető kézikönyveken túl számos történelmi munka, szépirodalmi kötetek, zenei gyűjtemény, szinte minden szakterületekhez kapcsolódóan megtalálhatók voltak benne különböző művek. Emlékszem, fordításban csaknem az egész 19. századi orosz szépirodalom rendelkezésemre állt. Ez a körülmény óriási előnyt jelentett számomra, és én mint gyermek már nagyon korán érdeklődtem a történelem iránt. Izgatott, hogy miért az történt, ami történt, és annak a hogyanja is. Magyarázatot akartam találni és meg akartam érteni a folyamatokat. A történelem felé fordulásomban közrejátszhatott az 1956-os forradalom is, ami mély benyomást tett rám. A nővérem akkor már férjnél volt, az anyósa nagyon bátor nő volt, aki közvetlenül is több mint száz magyar menekültnek segített hosszabb-rövidebb ideig. Ő egyébként jól beszélt magyarul (és szlovénül is), mert a családja Zala megyéből, Muraszombat vidékéről származott. Náluk, Grazban találkoztam a menekültekkel, s így tudtam velük beszélgetni is. Mély benyomást tett rám ezeknek az embereknek a szomorúsága, elszántsága, egy másféle életbe vetett hitük, kiszolgáltatottságuk... akkor értettem meg, hogy mit jelent, ha valaki elveszti a hazáját. Az, amit akkor láttam és tapasztaltam, emocionálisan nagyon mélyen érin-

tett. S az az érdekes, hogy attól kezdve minden nap olvasok újságot. Akkor, az ötvenhatos forradalom idején kezdtem ezt el, tudni akartam, amit tudni lehetett, és onnantól kezdve érdekelték a napi események is. Azt hiszem, bizonyos mértékben már akkor történész voltam, mert ez az óriási érdeklődés megvolt bennem. Az első osztálytól kezdve teljesen biztos voltam benne, hogy ez az én foglalkozásom.

– *Hogyan és mikor jutottál arra az elhatározásra, hogy ennek a régióknak, tehát Kelet-Közép-Európának a történelmével és azon belül is az egyes nemzeti-etnikai csoportok együttélésével, lehetőségeivel, a hatalmi elitnek nemzetpolitikai elképzeléseivel akarsz foglalkozni? Ha megnézzük a publikációidat, gyakorlatilag a legelső között megjelenik ez a téma. Vagy ez is olyan óvatlan, magától értetődő módon alakult, mint ahogy a történelem iránti érdeklődésed?*

– Nem egészen. '66-ban a grazi püspök megbízásából tettem egy nagy körutat: Graz, Zágráb, Belgrád, Szófia, Isztambul, Várna, Bukarest, Erdély, Nagyszeben, Temesvár és aztán vissza. Ez félhivatalos út volt, de abszolút szabad voltam. Kaptam egy autót, egy sofőrt és egy nagyon kedves kollégát, egy teológus diákot. Az volt a feladat, hogy a grazi püspök megbízásából Bulgáriában meglátogassak egy házi őrizetben lévő püspököt. Mint ahogyan Márton Áront is fogva tartották. Egyébként Márton Áronnal is találkoztam, és hosszú beszélgetést folytattunk. Nagyon izgalmas volt számomra ez a beszélgetés, mert teljesen megbízott bennem, s az egész élettörténetét elmesélte, azt, hogy miért és hogyan tudta túlélni az egyes kritikus időszakokat. Ez most egy mellékszál, de elmesélem, ha már szóba került: Márton Áron az első világháborúban katonatiszt volt, ugyanabban az ezredben szolgált Emil Bodnáraş is, aki az egyik főszereplője lett Románia 1944. augusztus 23-i átállásának a szövetségesek oldalára. Emil Bodnáraş a későbbiekben is fontos szerepet játszott mint szürke eminenciás a Román Kommunista Pártban. Ő segített Márton Áronnak, aki azt mondta, hogy Bodnáraş nélkül már tizszer meghalt volna. Ez számomra nagyon izgalmas történet volt, mert akkor még egyáltalán nem tudtam, hogy milyen folyamatok zajlottak le az ötvenes években ezekben az országokban.

Akkoriban tehát az osztrák katolikus ifjúsági mozgalom vezetőjeként a grazi püspöki székházban kaptam egy munkaszobát, titkárnőt, asszisztentst, és valamennyi pénzünk is volt. Ökumenikus kongresszusokat szerveztem egy plébánossal együtt, hogy a különböző vallásúak – protestánsok, reformátusok, baptisták, metodisták – összejöhessenek. Nagyon izgalmas időszak volt, így kerültem a püspök látókörébe. Ezen a balkáni úton kapcsolatot kellett teremtenem egy temesvári plébánossal, a bulgáriai püspökséggel és az isztambuli St. Georg's Gimnáziummal, ami tulajdonképpen egy katolikus iskolarend központjaként funkcionált, ahonnan a konziliumi anyagokat terjesztették. Én hoztam el onnan ezeket a konziliumi anyagokat Plovdivba, Bulgáriába, valamint Romániába is. Ezeknek a jegyzőkönyveknek az eljuttatása a megadott helyekre konspiratív tevékenység volt, s egyszerű, de működő ötletem támadt. Tanultam zongorázni, és amikor a professzorom megtudta, hogy megyek Belgrádba, arra kért, hogy egy teljes Debussy zongoramű partitúráját vásárooljam meg a számára, ami Moszkvában jelent meg, és Ausztriában nem lehetett kapni. Ezt vettem meg több példányban, és ebbe helyeztem bele azokat az iratokat, amelyeket kézbesítenem kellett. Az orosz, bolgár és a román rendőrök ránéztek a partitúrákra, és még meg is dicsérték, hogy milyen szép dolog Debussyt játszani. Persze ma már látom, hogy milyen naiv dolog volt ez, de bejött.

Ezen az úton történt még egy fontos dolog. Fölfigyelt rám egy temesvári magyar lány, aki 'látott' engem, de én nem 'láttam' őt. Ausztriába való visszatérésem után levelezni kezdtünk. '68 nyarán a Tátrába akartam menni szabadságra, túrázni, gyalogolni a hegyekben,

de az apám nem engedett, mondván: ott vannak az oroszok, bármi történhet velem. Hirtelesen határoztam úgy, hogy akkor Temesvárra megyek. Szerelmes lettem, majdnem egy évet maradtam ott. Beutaztam vele Romániát Konstancától Gyulafehérvárig. Az a lány katolikus, nagypolgári családból származott, a nagyapja gyártulajdonos volt, de akkor már fűtőként dolgozott saját korábbi gyárában. A bátyja a gyulafehérvári papi szemináriumban tanult.

Az ott tartózkodás technikailag nagyon egyszerű volt, mert abban az évben Ausztria és Románia szerződést kötött, hogy állampolgárai vízum nélkül hat hónapot tartózkodhatnak a másik országban. Én kétszer hat hónapot voltam ott, némi szünettel. Ott írtam meg a disszertációmát a katolikus ifjúsági mozgalomról, elvittem magammal az egész anyagot, és közben tanulmányoztam az ottani helyzetet, azt, hogyan működik a szocializmus. Felkeltem fél ötkor, sorba álltam valamilyen élelmiszerért, húsért. Mindent kipróbáltam, illetve végigcsináltam. S ami nekem talán a legmeghatározóbb élményem volt a temesvári létben, az a különböző népek, népcsoportok együttélése s annak mikéntje. Akkor még voltak Temesváron zsidók, magyarok, németek, románok, szerbek, örmények, bolgárok. A különböző kultúrák együtt-létezése, egymásra hatása óriási élmény volt számomra.

S a *Securitate*-vel is kellett tárgyalnom. Jelentkezni kellett meghatározott időszakokban, és a *Securitate* tisztviselőjének jelentést kellett írnia rólam. Az első alkalommal három órát beszélgettünk, és miről? Csak ötvenhatról és Ausztria szerepéről, számon kérte rajtam, hogy Ausztria miért szállított fegyvert Magyarországnak, miért folytatott olyan rossz és „bűnös” politikát. Jót veszekedtünk, vitatkoztunk, németül, kitűnően beszélt németül. Neki abszolút jó volt mindez, mert lett anyaga a jelentéséhez.

S Temesvárott tanultam meg öt hónap alatt románul. Nekem nem volt ez nagy dolog, mert latinból nagyon jó voltam, és a román a latinnal és az olasszal sok rokonságot mutat. Érdekes volt, hogy az a temesvári magyar lány a közéletben vagy nyilvánosan nem akart románul beszélni. Abszolút visszahúzódott, ha jött egy kalauz vagy valamilyen hivatalos ember. Én beszéltem, tárgyaltam velük. Érdekes dolog volt ez a szerepváltás. Én lettem román, és ő maradt magyar.

– *Ezekon a gyakorlati tapasztalásokon túl hogyan ítéled meg, milyen elvi és elméleti vonatkozások határozták meg legnagyobb mértékben a nemzeti kérdésekkel kapcsolatos szemléletmódodat?*

– '68-ig mint történész a harmadik birodalom történetével akartam foglalkozni. A nácizmus, ami megítélésem szerint akkor még nagyon is jelen volt Grazban. Az egész grazi polgárság ebben az időszakban abszolút náci volt még. Nekem ez furcsa volt, nem értettem, és meg akartam fejteni, hogy miért, mitől van ez így. De azután az első és a második délkelet-európai utam után a grazi nagypolgárság politikai orientációjánál sokkal érdekesebbé vált számomra Kelet-Közép- és Délkelet-Európa. Szerencsém is volt, mert a *Südost Institut* éppen akkor hirdetett meg egy állást, amit megpályáztam és megkaptam mint *'Sonderforschungsbereich Südosteuropa'*. Valójában ott indultam, ott kezdtem a tudományos pályám.

– *Kelet-Közép-Európa történelmén belül is elsősorban a nemzeti problematika felé fordultál. Mi határozta meg a szemléletmódodat az indulásodkor e tekintetben?*

– Nem a családom, az egész család nagyon „deutsch-nazional” volt. Régi tipikus liberális család, amelyik a dualizmus időszakában már „deutsch-nazional” volt. A nagyapám például valamilyen védegyeletnek, nemzeti védegyeletnek az elnökségében is szerepelt. Nekem ez abszolút furcsa dolog volt, és nem akartam ezzel foglalkozni. A temesvári élményeim megha-

tározók voltak, megismertem ott egy magyar író, aki szép verset tudott írni románul, németül és magyarul is. Nekem ez óriási felfedezés volt! A másik ilyen összetett és számomra nagyon izgalmas jelenség a temesvári zsidó közösség volt, az, hogyan tudtak „túlélni”, illetve olyan jól élni. Harmadrészt a magyarok helyzete ott. Magyar családban éltem, a város főterétől, központjától ötven méterre. A gyártulajdonos nagyapa meséiből kimondatlanul is áradt a feszültség. Attól, hogy egy magyar családban éltem, attól még érzékeltem azt a feszültséget, ami magyarok és románok között kialakult. Egyáltalán: érzékeltem a vegyes álláspontokat, a sokféle véleményt, a pluralizmust. Érzékeltem, hogy a diskurzust ugyan a politika monopolizálta, nyíltan csak egyféle beszédmód létezhetett, de a valóságban, a háttérben sokféle diskurzus létezett. És sok irányban. De csak titokban. E témában azután csak később, a hetvenes évek elején kezdtem tájékozódni a szakirodalomban.

– Mikor jöttél először Magyarországra?

– 1971-ben, ekkor még csak tájékozódni akartam a magyarországi levéltári kutatási lehetőségekről. Az volt a célom, hogy a habilitációs munkámat a német kisebbség Horthy-korszak alatti tevékenységéről, helyzetéről írom. Tudtam, hogy ahhoz hosszabb időt kell Magyarországon kutatnom, amit csak akkor tudok megvalósítani, ha ösztöndíjat kapok. Az ösztöndíj-kérelmemhez konkrét információkra volt szükségem, ezért utaztam Magyarországra, hogy tájékozódjak. Ezen az első utamon már megismerkedtem Glatz Ferencsel, Szász Zoltánnal, Gunst Péterrel, Tilkovszky Lóránttal és másokkal is. Németországba visszatérve aztán elkezdtem szervezni az ösztöndíjam. Miután akkor még Németországban nem működött magyar követség, a hivatalos papírokat Bécsben kellett intéznom, ahol a követségen a *Collegium Hungaricum* akkori igazgatóhelyettese arról faggatott, hogy valójában miért is akarok Magyarországra utazni. Első látásra világos volt számomra, hogy nem a tudományos ambícióim érdeklik. Ugyanaz a fellépés és modor volt, mint amit Romániában a *Securitate* tisztjénél tapasztaltam. Egy macska–egér játék kezdődött közöttünk, de nekem tetszett, és belementem. Ő minden áron azt akarta megtudni – mert akkor már biztos volt, hogy a *Südst Institut*ban kapok állást –, hogy milyen megbízatással akarok Magyarországra utazni. Természetesen ezt nem ilyen direkten kérdezte, de nyilvánvaló volt mindkettőnk számára, hogy ő nem hiszi el, hogy csupán tudományos kutatás a célom. Jól emlékszem a határozathozatal előtti utolsó beszélgetésünkre, amelyre egy üveg konyakkal érkezett. Tudtam, válaszút elé akar állítani, ami ellen én végtelen naivitással igyekeztem védekezni, mintha nem tudnám, hogy mit is akar valójában. A harmadik, negyedik, ötödik konyak után is csak tudományos terveimről, Magyarország szépségéről beszéltem neki. Végül bejött ez a taktika, az ösztöndíjat és a beutazási engedélyt megkaptam. Igaz, akkor még nem tudtam, hogy nem túl sok levéltári anyagot fogok látni.

– A Südst-Institutot ez a megbízott a német állambiztonsági szolgálat vagy legalábbis a külügyminisztérium fedőintézetének tartotta, ahonnan csak konkrét megbízással érkezhet valaki Magyarországra?

– Igen. Az elmúlt évben elolvastam az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában a *Südst Institut*ról gyűjtött anyagot. A magyarországi elhárítás tudományos szinten az egyik legfontosabb ügynökközpontnak tekintette az intézetet. Igaz, nemcsak a magyar elhárítás, de a román és a kelet-német is. Évtizedeken keresztül figyelték az intézetet, ki jön oda, mit akar, és vélhetően az intézet valamennyi munkatársát is figyelték, illetve figyelték.

De visszatérve 1974-es, illetve 1975-ös magyarországi tartózkodásomhoz, később kiderült, hogy az ösztöndíjat megkaptam ugyan, és kutatási engedélyt is kaptam, hogy könyvtárakban, levéltárakban kutathassak, valójában azonban alig jutottam hozzá a forrásokhoz. Mielőtt az egyes megyei levéltárakba, Pécsre, Szekszárdra vagy a különböző egyházi levéltárakba elmentem volna, előtte be kellett jelentkeznem. Csak jó tíz évvel később tudtam meg, Szita Laci, a Baranya Megyei Levéltár igazgatója mesélte el, aki közben jó barátom lett, hogy érkezésem előtt levelet kaptak attól a személytől, akit szakmai kísérőnek jelöltek ki számomra, s aki azt kérte, hogy bánjanak velem udvariasan, de ne adjanak levéltári anyagot. S ez így volt a Baranya Megyei Levéltár és a Zsinati Levéltár kivételével. Ezekben a levéltárakban az instrukció visszajára fordult. Emlékszem, hogy a Zsinati Levéltárban nagyon izgalmas, érdekes anyagokat kaptam, például a Tisza–Burián levelezést s más, számomra fontos forrásokat, amelyek létezéséről sem tudtam. Mindent megkaptam, mindent kiadtak.

– *Tegyük azért hozzá, hogy a '70-es években a magyarországi kutatóknak is csak egy kiválasztott köre juthatott hozzá a két világháború közötti időszak forrásaihoz, a történeti kérdések kutatásának jelentős része még erősen átpolitizált és felülről irányított volt. Nem annyira az egyes személyek, sokkal inkább a rendszer reflexei működtek akkor, amikor egy Nyugat-Németországból érkező kutatót akadályoztak munkájában. Ez egy féléves ösztöndíj volt?*

– Nem, egy egyéves, de miután az intézetben is megvolt a feladatom, ott is dolgoznom kellett, ezért '74-ben és '75-ben is fél-fél évet töltöttem Magyarországon.

– *Annak ellenére, hogy a levéltári forrásfeltárás szempontjából nem tarthatod valami sikeresnek ezt az utat, mégis azt gondolom, hogy a meghatározó szakmai és emberi, baráti kapcsolataid kialakulása itt erre az időszakra datálódik, némi túlzással mégis ennek az útnak köszönheted, hogy nem tudsz elszakadni ettől az országtól...*

– Valóban kitűnő lehetőség volt számomra az ország megismerésére, sokat utaztam, Aggtelektől Debrecenen át egészen az ukrán határig. Keresztül-kasul utaztam az országot, majdnem mindenhová eljutottam, nemcsak városokba, de azokba a falvakba is, ahol németek éltek, élnek. Fontosak voltak számomra ezek a benyomások, a mindennapi tapasztalatok. Emellett óriási jelentőséggel bírt számomra az is, hogy sok történéssel, néprajzossal, társadalomkutatóval ismerkedhettem meg. Ezek a beszélgetések élményt és valódi szakmai segítséget jelentettek nemcsak akkor, de a későbbiekben is. Akkor még az embereknek jobban volt idejük, kevésbé volt rohanó a mindennapi élet, és nyitottabbak voltak, mint ma. Emlékszem, Andrásfalvy Bertalannal gyakorlatilag több héten keresztül beszélgettünk. Ez ma már valószínűleg nem történhetne meg.

Vagy egy másik történet: Ültem a Széchényi Könyvtárban, ami még a Múzeum körúton volt, az olvasóterme kicsi, jött egy ember, aki meglátta, hogy én a *Temesvarer Zeitungot* olvasom, és magától értetődő módon kérdezte meg tőlem németül, hogy mivel foglalkozom. Kemény Gábor volt, akitől sok anyagot és még több, az ország nemzetiségi viszonyai, nemzetiségpolitikájában eligazító beszélgetést kaptam itt tartózkodásom alatt. Igazi tanár egyéniség volt.

– *A hetvenes évek elején kerültél Münchenbe, a Südost-Institutba. München mint város és az ott talált szellemi légkör gyakorlatilag meghatározó lett egész pályád, életed során.*

Teljesen más volt, mint Grazban. Nagyon jól éreztem magam az egyetemen, az intézetben, a kutatáshoz jó légkör volt, és nem mellékesen nagyon jó volt az intézet könyvtára is. Megvolt például a Századok az első évfolyamtól kezdve, végig is olvastam.

– *Majd' három évtizedes könyvtárvezetői tevékenységed során együttműködések, kiadványcsere kapcsolatok egész sorát alakítottad ki Magyarországtól Bulgáriáig, az egykori Jugoszlávián át Romániáig, hogy a német kutatók, a régió iránt érdeklődők azonnal a primér szakirodalomból tudjanak tájékozódni Münchenben. Mi is úgy ismerkedtünk meg, hogy Te érdeklődtél a Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai iránt... Mit tartasz könyvtárvezetői tevékenységed legfőbb eredményének?*

– A cserét, amin nemcsak a könyvek cseréjét, de a tudás, az információk cseréjét is értem. Ez egy viszonylag nagy és jól működő hálózat volt. Ha megjelent egy új folyóirat vagy könyv, monográfia, akkor rögtön igyekeztem megszerezni, megrendelni. Ebben az időszakban az egész kutatási terület áttekinthetőbb volt, mint ma.

– *Én úgy láttam, hogy a könyvtári munka sok tekintetben hátráltatta a kutatómunkád vagy bizonyos időszakokban annak intenzitását, ugyanakkor helyzeti előnyt is jelentett. Azonnal és közvetlenül láthattad, hogy a régió és Nyugat-Európa országaiban a nemzeti történetírások mely területeken meddig jutottak, melyek a szemléleti hiányosságok, melyek a módszertani azonosságok és különbségek, és egyáltalán, mely kérdések, problémák megválaszolása nem történt még meg. A hátrányt szerintem úgy fordítottad előnyvé, hogy azok felé a kutatási területek felé fordultál – akár úgy, hogy networkot építettél egy-egy téma földolgozása érdekében –, amelyek tekintetében érzékelted a tisztázatlanságokat, a hiányokat. Hogy tapasztaltad, a hetvenes–nyolcvanas években a németországi politikai elit és szakmai közvélemény hogyan látta ennek a régiónak a nemzetiségi konfliktusait, problémáit, egyáltalán mit gondolt a nemzeti problematikáról?*

– Van ehhez kapcsolódóan egy nagyon karakterisztikus élményem. Az első magyar–nyugat-német kulturális hetet 1980 januárjában szervezték meg. A *Südost Institut* is felhívást kapott, hogy munkatársai tegyenek javaslatot különböző tudományos előadások témájára. Én Bleyer Jakab első világháború előtti és utáni tevékenységéről akartam beszélni. A témát sem a magyarok, sem a németek nem fogadták el, mint utóbb megtudtam, elsősorban a németek utasították el, mert még 1980-ban is úgy ítélték meg, hogy a '20-as és '30-as évek német-kérdésével foglalkozni elsősorban politikai és nem szakmai kérdés. Egyszerűen tabunak tekintették. Ebben a tabusításban szerepet játszhattak a *Landsmannschaftok*, a Németországba kitelepítettek szervezetei is, amelyek tagjai a saját korábbi tevékenységükkel való szembenézést is akadályozták, amikor elérték a kormánynál, hogy ezekre a kérdésekre politikai és ne szakmai kérdésként tekintsen. Ahogyan a magyar hatóságoknak érthetetlen volt, hogy Magyarországon akarok kutatni mint német történész, ugyanúgy érthetetlen, sőt mi több, gyanús volt az innen kitelepítettek számára az én kutatói ambícióm. A *Landsmannschaftok* körében az egész *Südost Institut*nak, mivel az ennek a régiónak az országaival foglalkozott, volt valamiféle kommunistagyanús megítélése. Azt gondolom, mi próbáltunk objektívek lenni, egy sort sem írtunk hidegháborús céllal, de természetesen használtunk magyar forrásokat, elemzéseket, amit ők eredendő bűnként tüntettek föl. Nagy különbség volt köztünk a tekintetben is, hogy mi nemcsak fehérnek vagy feketének láttunk egy-egy folyamatot, hanem annál árnyaltabban.

– *Említetted, hogy csak a nyolcvanas évek közepétől lehet arról beszélni, hogy Németországban akár a politikai elit vagy a szélesebb szakmai közvélemény körében a nemzeti*

kérdés tematizálódott. Nyilván elősegítette ezt a bevándorlók viszonylag nagy száma, bár a bevándorlók integrációjának kérdései és a nemzetiségi, nemzeti identitás problémájának megközelítése teljesen más volt.

– Igen, ez két különböző dolog. A politikai elit akkor csak a kitelepítettekkel foglalkozott, a bevándorlók problémáiról tudomást sem vett. Igaz, a kitelepítettek integrációját is elsősorban csak politikai és nem tudományos kérdésként kezelte.

Kelet-Közép-Európában pedig megítélésem szerint Németország saját szerepét csak gazdasági faktorok mentén határozta meg. Volt valamikor a '80-as években egy hosszú beszélgetésem a bajor gazdasági miniszterrel, amelyben próbáltam felhívni a figyelmét arra, hogy a régióban nemcsak gazdasági problémák vannak, és az egész kelet-közép-európai térséget Németországnak sokkal komplexebb módon kellene kezelnie, de ő a felvetéseim iránt egyáltalán nem érdeklődött. Sőt direkt módon kifejezésre jutatta, hogy számunkra csak a jó gazdasági kapcsolat a fontos, és másról nem is akar, nem is kell tudni. Ez nekem nagyon furcsa volt. Ekkor ugyanis már látszott, hogy ezekben az országokban az eladósodás mértéke folyamatosan nőtt, amivel a gazdaság teljesítőképesége nem tudott lépést tartani. Szakértői közegekben gyakran hangzott el a kérdés: mi lesz? mi legyen? mit csináljon a Szovjetunió, ha Lengyelország csődbe megy? Utólag azt gondolom, hogy az egész nyugati adósságpolitika csapdát jelentett ezeknek az országoknak, mert alapvetően nem volt mögötte stratégia, független volt mindenfajta józan gazdasági megfontolástól. Az alapvető cél ezeknek a rezsimeknek, az egész régióknak a destabilizálása volt. Ennek a stratégiának a taktikai eleme volt a hitelezési politika. Megítélésem szerint ebben nemzeti, nemzetiségi szempontok nem játszottak szerepet.

De ez az attitűd, a nemzeti kérdés figyelmen kívül hagyása nemcsak a politikában, hanem a tudományban is uralkodott. Németországban a nemzeti probléma megközelítése – megítélésem szerint – a '80-as években teljesen elavult szemléletű volt. A probléma komplex voltát a régi, leegyszerűsített megközelítéssel már nem lehetett vizsgálni. Nemcsak Európában, de Amerikában sem. A '60-as évek második, a '70-es évek első felében nyilvánvalóvá vált, hogy az addig egyeduralkodó „melting pot”, „olvasztótégely”-elgondolás segítségével nem lehet értelmezni az etnikai identitásukat megtartó kisebbségi csoportok Egyesült Államok-beli fennmaradását. A „melting pot” teóriába nem férő sok kivétel ezért kikényszerített egy új etnikai–kulturális értelmezési hálót, amelyet multikulturális diskurzusnak neveztek el, amelyben fontos szerepet kapott az etnicitás, a nemzeti identitás. A szociológiában, a történettudományban bekövetkezett – mondhatni – forradalmi szemléleti változást Patrick Daniel Moynihan és Nathan Glazer etnicitásról írott könyve idézte elő, amely 1975-ben jelent meg. A megtermékenyítő módszertan és szemlélet tehát Amerikából érkezett, ezt követően vált Németországban is legitim témává az etnikai, nemzeti identitás különböző aspektusaival való foglalkozás.

– Hosszú ideig a nemzeti kérdés megközelítésében az ideológiai szempontok meghatározó szerepet játszottak, sok tekintetben még most is gondot okoz e kérdések faktografikus vizsgálata. Tevékenységed egyik fő eredménye az Ethnodoc adatbank, népszámlálási adatok, térképek, jogszabályok, különböző dokumentumok kiegészítő módon való összeillesztése annak érdekében, hogy e kérdéskört a lehető legkomplexebben lehessen vizsgálni. Ezt nagyon fontos eredménynek tartom, olyan szemléletmódnak, amelyet erősíteni kellene a nemzeti problémák megközelítése, tárgyalása, föltárása kapcsán.

– A létrehozott *Ethnodoc* adatbázist én csupán eszköznnek tekintem, ami azonban elengedhetetlenül fontos ahhoz, hogy ezeknek a kérdéseknek a lényegéhez közelebb jussunk, és a maguk komplexitásában tudjuk vizsgálni.

– *Hogyan látod, a magyar történetírás meddig jutott e kérdések megválaszolásában, és megvan-e bennünk az önreflexió képessége? Egyszerre vagy kívül és egy kicsit belül is a mi világunkban, szakmai közegünkben...*

– Éppen januárban fejeztem be egy cikket, amelyben a magyar és a német etnopolitikát hasonlítottam össze Romániában a két világháború közötti időszakban. Tanulmányozva a magyar, angol, román és német szakirodalmat, kicsit csalódott voltam, mert úgy látom, hogy Magyarországon sokszor a legkiválóbb szakemberekben sincs meg az az érzékenység, amellyel az egész struktúrát, politikai gondolkodást, koncepciót meg tudnák ragadni. Sok esetben csak az eseménytörténetet írják meg, ami fontos dolog, de sokszor hiányolom azt a kérdésfeltevést, hogy valójában mi is rejlik az események mögött. Nem az vagy nemcsak az a fontos, hogy mi történt, legalább annyira fontos a miért történt kérdése is. Ha például ebben az időszakban a Magyar Párt szerepvállalását, tevékenységét nézzük, amely monopolhelyzetben volt, s egyedüli magyar pártként képviselte a romániai magyarság érdekeit, nemcsak annak tevékenységét kell vizsgálnunk, de azt is, hogy ez a monopolisztikus helyzet, ez a kizárólagosság hogyan hatott a tevékenységére, hogyan korlátozta a politikai pluralizmust, érvényesült-e és hogyan azoknak a véleménye, akiket képviselt. Lehetséges-e ez egyáltalán, ha az ottani magyarság nyolcvan százaléka egyáltalán nem volt reprezentálva ebben a pártban? Mi volt ennek a következménye? Hogyan függött össze ezzel a helyzettel, hogy 1938-ban megalapították a magyar népközösséget? Az ebben a keretben való kooperáció más eredménnyel járhatott, mint amikor egy párt teljesen adekvát keretben működik. Mi volt az anyaország szerepe, felelőssége az ottani folyamatok generálásában? Szétválaszthatók-e az egyes érdekek, mikor és hogyan? Én úgy látom, hogy míg az anyaország az egyetlen kiutat a revízióban látta, és nem tartotta fontosnak, hogy a magyar kisebbségi közösség a román politikával, a román társadalommal együttműködjön, addig meghatározó értelmiségiek, mint például Makkai Sándor vagy Kós Károly éppen ebben az együttműködésben látták az esélyt, a lehetőséget. Ez óriási feszültséget gerjesztett. Érdekes volt számomra az is, hogy bár sok tekintetben teljesen különböző két nemzetiségről van szó, ez a folyamat hasonlóan játszódott le a németiség körében is. Annak ellenére, hogy a századok a magyarokétól eltérő társadalmi struktúrával rendelkeztek, s az evangélikus egyháznak meghatározó szerepe volt a közösség gondolkodásának alakításában, a vezető réteg hatalma monopolizálása érdekében hasonlóan antiliberalis, antipluralista módon lépett fel.

– *Ugyanazokat az utakat választották, és nem adekvát választ adtak a kihívásokra?*

– Igen, így van, de megfigyelhető egy óriási különbség is – az anyaországok szerepe, politikája tekintetében. A weimari Németország másfajta stratégiát képviselt, mint Budapest. Míg az utóbbi szinte kizárólag a revízióban látta a kisebbségi magyar közösségek 'megmentését', azaz a terület visszaszerzése is meghatározó fontosságú volt számára, addig Németország, illetve majd Hitler csak az embereket akarta visszakapni, gazdasági erőt látott bennük, és természetesen a háborúra készülve katonákat is. Ezért Berlin, Budapesttel ellentétben, sokat foglalkozott azzal is, hogy az adott országban élő német közösség életét hogyan kell szabályozni, institucionálni annak érdekében, hogy megtartsa németnek, és befolyásolni tudja, majd föl tudja használni háborús céljai érdekében. Az eredmény ugyanakkor mindkét kisebbségi közösség szempontjából ugyanaz lett, a népközösség létrehozása. A

magyar kisebbségi közösség esetében azonban ez nem az anyaországi, hanem a román politikának volt köszönhető, mert megszüntettek minden pártot, és az olasz fasizmus mintájára korporatív rendszert akartak bevezetni.

– Két éve, 2007 februárjától tanítasz Pécsen, és professzorként vezeted a magyar és a német állam által a délkelet-európai németek történetének és kultúrájának oktatására létrehozott tanszéket. Mi a tapasztalatod a magyarországi egyetemistákkal, a magyar egyetemi struktúrával kapcsolatban?

– Amikor belevágtam, tudtam, ez teljesen új világ lesz számomra, ezért arra számítottam, hogy az itteni beilleszkedésemet kultúrsokk-ként fogom megélni, de legalábbis nehézségekkel számoltam. Nem így történt, az első pillanattól kezdve nagyon jól éreztem magam. A diákok nyitottak, érdeklődők. Már a müncheni szemináriumomon is voltak kelet-európai diákok, oroszok, bolgárok, románok, szlovákok, akik szenzibilisebbek és nyitottabbak általában, mint a nyugatiak. Ezt az érzékenységet, kíváncsiságot itt is tapasztalom, ami jó légkört teremt a munkámhoz. Inspirálólag hat nemcsak a tanításban, de az írásban is.

– Mik a terveid? Min dolgozol most?

– A magyarországi németek történetén dolgozom. Nem régen fejeztem be a középkort, most a középkori és újkori kolonizáció összehasonlításával foglalkozom. Izgalmas dolog. Az egész munka nagy kihívás számomra. Nyilvánvalóvá vált számomra, hogy van egy magyar nemzeti történeti narratíva, amely keretében nem értelmezhető vagy csak félrevezető módon értelmezhető a magyarországi németek története. Bizonyos időszakok megítélése teljesen eltérő, ezért nem harmonizálható. Például a 18. század eleji 'kuruc' történetírás és a német betelepítés nem harmonizálható. Kizárt vagy reménytelen dolog.

– Párhuzamos, alternatív történetírást kell megvalósítanod.

– Igen, ez az. Nagyon szép feladat.

Budapest–Pécs, 2009. február

Az interjút készítette: TÓTH ÁGNES

Gerhard Seewann műveinek bibliográfiája

Önálló és szerkesztett kötetek

- Österreichische Jugendbewegung 1900–1938. Die Entstehung der Deutschen Jugendbewegung in Österreich-Ungarn 1900 bis 1914 und die Fortsetzung in ihrem katholischen Zweig „Bund Neuland“ von 1918 bis 1939.* Band 1. 2. Frankfurt, 1971. XXIV, 1002 S.; 2. Aufl. 1974.
- Historische Bücherkunde Südosteuropa.* Band II. Neuzeit. Teil 1: Osmanisches Reich, Makedonien, Albanien. München, 1988. XXV, 519 S.
- Bestandskatalog der Bibliothek des Südost-Instituts.* Band 1: Druckschriften 1529–1945. Unter Mitarbeit von Gerda Bartl und Wilma Kömives. München, 1990. XLVII, 840 S.
- Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum“.* Hrsg. mit Hösch, Edgar. München, 1991. 409 S.
- Minderheitenfragen in Südosteuropa.* Beiträge der Internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900–1990. Inter University Center Dubrovnik, 8–14. April 1991. München, 1992. 434 S.
- Kleine Nationen und ethnische Minderheiten im Umbruch Europa.* Ergebnisse der internationalen wissenschaftlichen Konferenz in Maribor, Slowenien, 3–5. Februar 1992. Hrsg. mit Devetak, Silvo–Flere, Sergej. München, 1993. 367 S.
- Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel- und Südosteuropa.* Vorträge der Internationalen Konferenz auf Burg Schlaining, 19–22. Oktober 1993. München, 1995. 390 S.
- A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez.* Szerk. Szita László–Seewann, Gerhard. Pécs–Szigetvár, 1997. 368 S.
- Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas.* Hrsg. mit Dippold, Péter. Bd. 1.2. München, 1997. XLVII, 1450 S.
- Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995.* München, 1997. VII, 162 S.
- A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699.* Szerk. Szita László–Seewann, Gerhard. Pécs, 1999. LV, 314 S.
- Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46.* Hrsg. mit Spannenberger, Norbert. München, 1999. LXXXV, 550 S.
- Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze.* Budapest, 2000. 264 S.
- Minderheiten: Brücke oder Konfliktpotential im östlichen Europa.* Tagung der forost-Arbeitsgruppe III, Regensburg 28. Juni 2002. München, 2002. 97 S.
- Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen, Inhalte, Personen.* München, 2004. Hrsg. mit Beer, Mathias.
- München–Budapest, Ungarn–Bayern. Festschrift zum 850. Jubiläum der Stadt München.* Band 2 der *Danubiana Carpathica*. Herausgegeben von Seewann, Gerhard–Kovács, József. München, 2008. XVII, 397 S.
- Augenzeuge dreier Epochen. Die Memoiren des ungarischen Außenministers Gustav Gratz 1875–1945.* Herausgegeben von Paál, Vince–Seewann, Gerhard. München, 2009. (Dez. 2008). IX, 648 S.

Tanulmányok

- Katholische Jugendbewegung in Österreich.* Jahrbuch des Archivs der deutschen Jugendbewegung, 4. (1972) 101–118.
- Zur Familiengeschichte der Grafen Mercy-Argenteau.* Südostdeutsches Archiv, 19/20. (1976/77) 53–69.
- Die Sankt-Stephans-Krone, die Heilige Krone Ungarns.* Südost-Forschungen, 37. (1978) 145–178.
- Südosteuropa. Die Slawen.* In: Bernath, Mathias (Hrsg.): *Historische Bücherkunde Südosteuropa.* Band 1: Mittelalter. Teil 1. München, 1978. 409–422.
- Das Ungarndeutschtum der Zwischenkriegszeit im Spiegel der internationalen Nachkriegsliteratur.* Südostdeutsches Archiv, 22/23. (1979/80) 128–151.

- Die Historiographie der Habsburgermonarchie und Robert A. Kann.* Südost-Forschungen, 39. (1980) 233–239.
- Der pannonische Raum vom 6. bis Ende des 9. Jhs. Die Slowenen. Ungarn. Kroatien. Bosnien.* In: Bernath, Mathias (Hrsg.): Historische Bücherkunde Südosteuropa. Band 1: Mittelalter. Teil 2. München, 1980. 673–1372; 1421–1454.
- Geschichtswissenschaft und Politik in Ungarn 1950–1980. Die Historiographie zu Mittelalter und Neuzeit.* Südost-Forschungen, 41. (1982) 261–323.
- Ungarn 1956: Volksaufstand – Konterrevolution – nationale Tragödie.* Südosteuropa, 31. (1982) 1–18. (Zusammen mit Kathrin Sitzler.)
- Ungarisches Nationalbewußtsein heute. Zur historisch–politischen Selbstinterpretation einer sozialistischen Gesellschaft.* Südosteuropa, 32. (1983) 90–106. (Zusammen mit Kathrin Sitzler.)
- Minderheitenfragen aus Budapester Sicht. Ungarns Nationalitäten – magyarische Minderheiten.* Südosteuropa, 33. (1984) 1–14.
- Ungarns Nationalitäten.* Südosteuropa, 34. (1985) 383–402 (Zusammen mit Kathrin Sitzler.)
- Zur Entwicklung der ungarischen Minderheiten in den Nachbarländern seit 1918.* In: 16. ABDOSD-Tagung Ljubljana, 25–27. Mai 1987. Veröffentlichungen der Osteuropa-Abteilungen (Band 9), Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz. Berlin, 1987. 167–183.
- Nation – Nationalismus – Nationalbewegung. Frage- und Problemstellungen am Beispiel des von der VW-Stiftung geförderten Projektes: Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum.* In: Forschungskolloquium junger Akademiker 1985. Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1987. 1–21.
- Ungarische Mittel- und Osteuropaforschung. Ihre politischen und historiographischen Besonderheiten.* Osteuropa, 37. (1987) 704–712.
- Zigeuner in Ungarn.* Südosteuropa, 36. (1987) 19–32.
- Bevölkerungsstruktur.* In: Grothusen, Klaus-Detlev (Hrsg.): Ungarn. (Südosteuropa-Handbuch, Bd. 5). Göttingen, 1987. 417–442.
- Nationalitätenpolitik und Geschichte der deutschen Minderheit Ungarns in den Jahren 1938–1948.* Südosteuropa, 37. (1988) 142–170. (Zusammen mit Kathrin Sitzler.)
- Das Ungarndeutschtum als Ethnikum. Einige Grundlinien seiner Entwicklung von 1918 bis 1945.* In: 300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. Budapest, 1988. 101–115.
- Habsburg und Politik. Zur politischen Doktrin habsburgischer Herrschaft 1526–1848.* Siebenbürgische Semesterblätter, 3. (1989) 71–80.
- Das Deutschtum in Ungarn seit 1945.* In: Brunner, Georg (Hrsg.): Die Deutschen in Ungarn. München, 1989. 97–107.
- Institutot za jugonstočna Evropa vo Minhen i negovata bibliotečno-bibliografska dejnost 1930–1990 godina. Predavanje održano vo MANU na 14. Sept. 1989 god.* Glasnik. Institut za nacionalna istorija Skopje, 33. (1989) Nr. 1. 225–231.
- Die Bibliothek des Südost-Instituts München.* Bibliotheksforum Bayern, 18. (1990) Nr. 1. 53–58.
- A nyelv és a hagyomány megőrzése lehetőségei. A magyarországi németek fejlődése.* Regio, 1. (1990) 2. sz. 52–63.
- Ungarn – Kontinuität der Brüche.* In: Bonwetsch, B. – Grieger, M. (Hrsg.): Was früher hinterm Eisernen Vorhang lag. Kleine Osteuropakunde vom Baltikum bis Bessarabien. Dortmund, 1991. 150–172. (Zusammen mit Kathrin Sitzler.)
- Das Ungarndeutschtum 1918–1988.* In: Hösch, E. – Seewann, G. (Hrsg.): Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum. München, 1991. 299–323.
- Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918–1980: Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung.* In: Hösch, E. – Seewann, G. (Hrsg.): Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum. München, 1991. 395–409.
- Entwicklung des Ungarndeutschtums. Möglichkeiten der Bewahrung von Sprache und Tradition.* Suevia Pannonica, 8. (1991) 35–44.
- Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa.* In: Seewann, G. (Hrsg.): Minderheitenfragen in Südosteuropa. München, 1992. 139–155; auch in: Dipper, Christof (Hrsg.): Siedler-Identität. Neun Fallstudien von der Antike bis zur Gegenwart. Frankfurt am Main, 1995. 181–196.
- The German minority in Hungary.* In: Plichtová, J. (ed.): Minorities in politics. Cultural and languages rights. Bratislava-Symposium II., held on November 13–16. 1991 under the auspices of Václav Havel. Bratislava, 1992. 191–197.

- Die nationalen Minderheiten in Ungarn. Alte und neue Probleme in der jungen Demokratie. Südosteuropa*, 41. (1992) 293–325.
- A Kárpát-medencei német és magyar kisebbségek fejlődésének tipológiai összehasonlítása. Regio*, 3. (1992) 1. sz. 23–31.
- A német kisebbség Magyarországon 1945 óta. Magyar Szemle*, 2. (1993) 12. sz. 1314–1320.
- Zigeuner in Ungarn 1945–1990. Ethnische Minderheit oder soziale Randgruppe. Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, 32. (1993) 283–290.
- Bilanz der ungarischen Nationalitätenpolitik 1949–1989/90. In: Devetak, Silvo–Flere, Sergej–Seewann, Gerhard (Hrsg.): Kleine Nationen und ethnische Minderheiten im Umbruch Europa. Ergebnisse der internationalen wissenschaftlichen Konferenz in Maribor, Slowenien, 3–5. Februar 1992. München, 1993. 345–349.*
- Ungarns Deutschlandbild in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: Süßmuth, H. (Hrsg.): Deutschlandbilder in Polen und Rußland, in der Tschechoslowakei und in Ungarn. Baden-Baden, 1993. 252–264.*
- Der Beitrag der deutschen Geschichtswissenschaft zur ungarischen Geschichte 1981–1990. Hungarologia (Budapest) 4. (1993) 53–71.*
- Politische und militärische Grundlagen der Türkenfeldzüge von 1683 bis 1699. In: Szita László (szerk.): Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. Pécs, 1993. 41–54.*
- Die Ethnostruktur der Länder Südosteuropas aufgrund der beiden letzten Volkszählungen im Zeitraum 1977–1992. Südosteuropa*, 42. (1993) Nr.1. 78–82.
- A Németországról alkotott kép Magyarországon a 20. század első felében. Prágai tükrök*, 2. (1994) 1–2. sz. 75–84.
- Minderheiten in der ungarischen Innenpolitik, 1949–1989/90. In: Heuberger, V.–Kolar, O.–Suppan, A.–Vyslonzil, E. (Hrsg.): Nationen, Nationalitäten, Minderheiten. Wien–München, 1994. 105–114.*
- A magyar nemzetiségi politika mérlege az 1950-es évektől napjainkig. Somogy megye múltjából*, 25. (1994) 347–356.
- Probleme des Minderheitenrechts in Ost- und Südosteuropa nach dem politischen Systemwechsel. In: 22. ABDOSD-Tagung, Den Haag, 7–10. Juni 1993. Referate und Beiträge. Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Berlin, 1994. 102–106.*
- Das ungarische Minderheitengesetz. Vorbereitung, Inhalt, öffentliche Diskussion. In: Seewann, Gerhard (Hrsg.): Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel- und Südosteuropa. München, 1995. 352–387 (Zusammen mit Kathrin Sitzler).*
- Towards a Typology of Minorities – The Germans in Hungary. Regio. A Review of Minority and Ethnic Studies*, (1994) 103–114.
- Methoden der Zeitgeschichtsforschung. In: Grimm, Gerhard–Zach, Krista (Hrsg.): Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Band 1. München, 1995. 115–121.*
- Die Deutschen in Ungarn seit 1918. In: Grimm, Gerhard–Zach, Krista (Hrsg.): Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Band 1. München, 1995. 219–232.*
- „Mégis huncut a német.” – Zum Ungarn- und Deutschlandbild in der Zwischenkriegszeit. In: Fischer, Holger (Hrsg.): Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wiss. Symposions am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg. München, 1996. 63–74.*
- Der Vertreibungsprozeß in und nach dem Zweiten Weltkrieg aufgrund britischer Archivquellen. In: Seewann, G. (Hrsg.): Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn, 1918–1995. München, 1997. 55–89.*
- Migration aus Südosteuropa. In: Angenendt, Steffen (Hrsg.): Migration und Flucht. Aufgaben und Strategien für Deutschland, Europa und die internationale Gemeinschaft. Bonn, 1997. 60–71. (Schriftenreihe der Bundeszentrale für Politische Bildung, 342)*
- Aktuelle Stimmen zur Vertreibung aus Ungarn. Britische Quellen zum Vertreibungsprozeß vor und nach Potsdam. In: Deutschland und seine Nachbarn. Forum für Kultur und Politik. Band 18. Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, Bonn, 1997. 5–49 (Zusammen mit Kathrin Sitzler).*
- Grundzüge der Türkenkriegsepoche 1683–1699 und der Feldzug 1697. In: Szita László–Seewann, Gerhard (szerk.): A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez. Pécs–Szigetvár 1997. 49–68.*
- Proces izgona med drugo svetovno vojno in po njej na podlagi britanskih virov. In: Nečak, Dušan (ed.): „Nemci” na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana, 1998. 335–343.*
- Grenzüberschreitende Migration am Beispiel Ungarns, Rumäniens und Bulgariens im Rahmen der Ost–West–Migration des 20. Jahrhunderts. In: Gestrich, Andreas–Krauss, Marita (Hrsg.): Migration und Grenze. Stuttgart, 1998. 155–166.*

- Minderheiten und Nationalitätenpolitik.* In: Hatschikjan, Magarditsch–Troebst, Stefan (Hrsg.): Südosteuropa. Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur. Ein Handbuch. München, 1999. 169–196.
- Migration in Südosteuropa als Voraussetzung für die neuzeitliche West–Ost-Wanderung.* In: Beer, Mathias–Dahlmann, Dittmar (Hrsg.): Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Ursachen, Formen, Verlauf, Ergebnis. Tübingen, 1999. 89–108.
- Südslawische Süd–Nord-Migration als Voraussetzung für die deutsche Ansiedlung nach der Türkenzeit in Ungarn.* Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas, 1. (1999) 139–160.
- 1989 és más cezúrák a Magyarországra vonatkozó német történetírásban.* Regio, 11. (2000) 2. sz. 237–280.
- Zur ungarischen Geschichtsschreibung über die Vertreibung der Ungarndeutschen, 1980–1996.* In: Tóth, Ágnes (Hrsg.): Migrationen in Ungarn. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderung und slowakisch–ungarischer Bevölkerungsaustausch. München, 2001. 7–15.
- Typologische Merkmale der Vertreibung der Deutschen aus dem östlichen Europa.* Südosteuropa, 50. (2001), Nr. 10–12. 575–587.
- Deutsch–ungarische Beziehungen 1918–1944. Verbündete in Niederlage und Revision.* In: Ungarn und Deutschland, eine besondere Beziehung. Hrsg. vom Haus der Geschichte Baden-Württemberg und vom Kulturinstitut der Republik Ungarn. Tübingen, 2002. 135–150.
- Ungarn im Blick der Deutschen – Deutsche im Blick der Ungarn 1150–1945.* In: Ungarn und Deutschland, eine besondere Beziehung. Hrsg. vom Haus der Geschichte Baden-Württemberg und vom Kulturinstitut der Republik Ungarn. Tübingen, 2002. 167–180.
- Chronologie zur Geschichte Ungarns und der deutsch–ungarischen Beziehungen.* In: Ungarn und Deutschland, eine besondere Beziehung. Hrsg. vom Haus der Geschichte Baden-Württemberg und vom Kulturinstitut der Republik Ungarn. Tübingen, 2002. 193–222.
- Die deutsche Ostsiedlung.* In: Beyer-Thoma, Hermann (Hrsg.): Münchener Forschungen zur Geschichte Ost- und Südosteuropas. Werkstattberichte. Neuried, 2002. 39–52.
- Minderheitenkonflikte im Balkanraum.* In: Seewann, G. (Hrsg.): Minderheiten: Brücke oder Konfliktpotential im östlichen Europa. München, 2002. 7–13.
- Zwischen Revolution und Friedensdiktat. Die Revisionspolitik Ungarns 1918 bis 1938.* Praxis Geschichte, 16. (2003) Nr. 2. 42–45.
- Remembrance Culture and History Politics in Hungary.* In: Rotholz, Walter (ed.): Political Culture in the Baltic Sea Area and in Eastern Europe. Berlin, 2003. 124–131.
- Zur Identität der Ungarndeutschen in Geschichte und Gegenwart.* In: Almai, Frank–Fröschle, Ulrich (Hrsg.): Deutsche in Ungarn, Ungarn und Deutsche. Interdisziplinäre Zugänge. Dresden, 2004. 1–9.
- Zwischen Positivismus, Anpassung und Innovation. Deutsche Historiker zur Geschichte Ungarns im 20. Jahrhundert.* In: Fata, Márta (Hrsg.): Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Stuttgart, 2004. 192–213.
- Ungarn. Der Kampf um das Gedächtnis.* In: Flacke, Monika (Hrsg.): Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen. Deutsches Historisches Museum Berlin. Band 2. Mainz, 2004. 817–845. (Zusammen mit Éva Kovács).
- Das Südost-Institut 1930 – 1960.* In: Seewann, Gerhard–Beer, Mathias: Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. München, 2004. 49–92.
- Zwangsmigration von Minderheiten in Südosteuropa im 20. Jahrhundert.* In: Solomon, Flavius–Rubel, Alexander–Zub, Alexandru (Hrsg.): Südosteuropa im 20. Jahrhundert. Ethnostrukturen, Identitäten, Konflikte. Iași–Konstanz, 2004. 47–54.
- Juden und Holocaust in der ungarischen Erinnerungskultur seit 1945.* Südosteuropa, 54. (2006) Nr. 1. 24–59. (Zusammen mit Éva Kovács)
- Die deutsche Südostforschung und die Tschechoslowakei. Institutionelle und personelle Bezüge.* In: Brenner, Christiane–Franzen, K. Erik–Haslinger, Peter–Luft, Robert (Hrsg.): Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. München, 2006. 137–155.
- A kitelepítés mint kiállítási téma Németországban és Magyarországon.* Kisebbségkutatás, 15. (2006), 4. sz. 738–741.
- „Ungarndeutschtum“ als Identitätskonzept und politische Ressource.* In: Haslinger, Peter–Puttkamer, Joachim (Hrsg.): Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa, 1918–1941. München, 2007. 127–142.
- Zur Historiographie ethnisch definierter Gruppen.* Danubiana Carpathica, 1. (2007) 3–14.
- Die Deutschen in Ungarn und ihre Loyalität zu Horthy und Hitler 1933–45.* In: Bock, Andreas–Bradean-Ebinger, Nelu (Hrsg.): Akten der Historikerkonferenz zum Volksbund der Deutschen in Ungarn (1938–45). Budapest, 2007. 98–115.

- „Die Geschichte der einen ist nicht die Geschichte der Anderen.” *Profil und Aufgaben der Stiftungsprofessur zur deutschen Geschichte und Kultur im südöstlichen Mitteleuropa an der Universität Pécs. Spiegelungen*, (2008) Nr. 2. 124–128.
- Ungarnbild – Deutschlandbild vom Mittelalter bis zum 20. Jahrhundert*. In: Seewann, Gerhard–Kovács, József (Hrsg.): München – Budapest, Ungarn – Bayern. Festschrift zum 850. Jubiläum der Stadt München. München, 2008. 1–17.
- Die wissenschaftlichen und publizistischen Diskussionen über die „Aussiedlung” der Ungarn-Deutschen und die Gültigkeit der „Beneš-Dekrete” in Ungarn*. In: Haslinger, Peter–Franzen, K. Erik–Schulze Wessel, Martin (Hrsg.): Diskurse über Zwangsmigration in Zentraleuropa. Geschichtspolitik, Fachdebatten, literarisches und lokales Erinnern seit 1989. München, 2008. 93–108.
- A felvilágosult abszolútizmus reformjai és hatásuk a Habsburg Monarchia ethnikai–vallási szerkezetére*. In: Pécsi történeti Katedra. Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis. Pécs, 2008. 611–625.
- Die Deutschen in Ungarn*. In: Nagy István–Kutnyánszkyne Bacskai Eszter (szerk.): Bonyhádi Evangélikus füzetek 2. A Németek a Kárpát-medencében konferencia anyaga. Bonyhád, 2009. 391–404.
- A nemzetiségi kérdés a párizsi béketárgyalások (1919) tükrében*. In: Kupa László (szerk.): Kisebbségi autonómia-törekvések Közép-Európában a múltban és a jelenben. Pécs, 2009. 74–82.
- A Németországról alkotott kép Magyarországon a 20. század első felében*. In: Hornyák Árpád–Vitári Zsolt (szerk.): Kutatási Füzetek 14: A magyarságról a közép-európai tankönyvekben a 20. században. Pécs, 2009. 99–110.

Lexikon-szócikkek

- Österreich–Ungarn. In: Die Große Bertelsmann Lexikothek. Unser Jahrhundert in Wort, Bild und Ton. Das 2. Jahrzehnt. Gütersloh, 1990. 360–362.
- Ungarn. In: Die Große Bertelsmann Lexikothek. Unser Jahrhundert in Wort, Bild und Ton. Die 20er Jahre. Gütersloh, 1990. 388–389.
- Ungarn. In: Die Große Bertelsmann Lexikothek. Unser Jahrhundert in Wort, Bild und Ton. Die 30er Jahre. Gütersloh, 1989. 389.
- Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Hrsg. von Edgar Hösch. München, 2005. (UTB 8270).
- 46 szócikk: Absolutizmus; Annexionskrise; Ausgleich Österreich–Ungarn; Ausgleich Ungarn–Kroatien; Austromarxizmus; Banat; Batschka; Burgenland; Bürgertum Ungarn; Deutsche; Donauschwaben; Dualismus; Freimaurer Ungarn; Gegenreformation; Görz–Gradisca; Habsburgermonarchie; Heiliges Römisches Reich; Innerösterreich; Jakobiner; Karlowitz, Friede von; Karlsbader Beschlüsse; Kärnten; Kolonisation; Krain; Kuruzzen; Minderheiten; Neoabsolutizmus; Österreich–Ungarn; Pariser Vororteverträge; Passarowitz, Friede von; Pragmatische Sanktion; Räterepublik; Reformzeitalter (Ungarn); Saint Germain, Friede von; Schwäbische Türkei; Stephanskrona; Steiermark; Trialismus; Trianon; Türkenhilfe; Türkenkriege; Urbairialregulierung; Vormärz; Wiener Schiedssprüche; Zisleithanien.
- Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Hrsg. von Mathias Bernath.
- 58 szócikk:
- Band 1, A–F*. München, 1974.: Engel, Johann Christian von, deutschungarischer Historiker
- Band 2, G–K*. München, 1976.: Gebhardi, Ludwig Albrecht, deutscher Historiker; Gebler, Tobias Philipp Freiherr von, österr. Staatsrat; Geringer, Karl Gabriel Freiherr von Oedenberg, kaiserlicher Kommissar in Ungarn; Haugwitz, Friedrich Wilhelm Graf, österr. Staatsmann; Haulik de Várallya, Juraj, Erzbischof von Zagreb; Haymerle, Heinrich Karl, österr.-ungar. Außenminister; Johann Baptist Joseph Fabian Sebastian, Erzherzog von Österreich; Joseph Maria Friedrich Wilhelm Prinz von Sachsen-Hildburghausen; Kaindl, Raimund Friedrich, österr. Historiker; Kállay von Nagykovács, Benjamin, österr.-ungar. Staatsmann; Kálnoky, Gustav Siegmund Graf, österr.-ungar. Außenminister; Karl VI, römisch-deutscher Kaiser, König von Ungarn, (III. Károly); Karl V. Leopold, Herzog von Lothringen und Bar, kaiserl. Feldmarschall; Karl, Erzherzog von Österreich, Reichsgeneralfeldmarschall; Kaunitz, Wenzel Anton Graf, österr. Staatsmann; Kolowrat-Krakowski, Ferdinand Alois Graf, österr. Staatsmann; Kolowrat-Krakowski, Leopold Graf, österr. Staatsmann; Kolowrat-Liebsteinsky, Franz Anton Graf, österr. Staatsmann; Königsegg-Erps, Karl Ferdinand Graf, österr. Staatsmann; Königsegg-Rothenfels, Joseph Dominik Lothar Graf, österr. Feldmarschall.
- Band 3, L–P*. München, 1989.: Lacy, Franz Moritz Graf, kaiserl. Feldmarschall; Laudon, Gideon Ernst Freiherr von, kaiserl. Feldmarschall; Lobkowitz, Wenzel Eusebius Reichsfürst von, kaiserl.

Staatsmann; Maria Theresia, Königin von Ungarn und Böhmen, Erzherzogin von Österreich; Mercy, Claudius Florimund Graf, kaiserl. Feldmarschall; Metternich-Winneburg, Klemens Lothar Wenzel Nepomuk Graf (Fürst); Montecuccoli, Raimund Graf, kaiserl. Feldmarschall; Neipperg, Reinhard Wilhelm Graf, kaiserl. Feldmarschall; Oettingen-Wallerstein, Wolfgang IV. Graf, kaiserl. Diplomat; Patsch, Carl, österr. Archäologe und Historiker; Potiorek, Oskar, österr.-ungar. Feldzeugmeister; Prokesch von Osten, Anton Freiherr (Graf), österr. Diplomat und Orientalist.

Band 4, R–Z. München, 1981.: Rabutin-Bussy, Johann Ludwig Graf, kaiserl. Feldmarschall; Rainer Ferdinand, Erzherzog von Österreich, österr. Ministerpräsident; Ranke, Leopold von, deutscher Historiker; Rechberg-Rothenlöwen, Bernhard Johann Graf, österr. Ministerpräsident; Rieger, Frantisek Ladislav, tschech. Politiker; Rudolf II., römisch-deutscher Kaiser, König von Böhmen und Ungarn; Schlözer, August Ludwig von, deutscher Historiker; Schönerer, Georg Ritter von, österr. Politiker; Schwarzenberg, Felix Ludwig Fürst zu, österr. Staatsmann; Schwendi, Lazarus von, Freiherr, kaiserl. Feldobrist; Schwicker, Johann Heinrich, deutschungarischer Historiker; Seton-Watson, Robert William, britischer Historiker und Publizist; Starhemberg, Ernst Rüdiger Graf, kaiserl. Feldmarschall; Stefan V., König von Ungarn; Szilágyi, Dezső, ungar. Politiker und Rechtswissenschaftler; Teleki von Szék, József Graf, ungar. Historiker; Thugut, Johann Amadeus Franz de Paula Freiherr von, österr. Staatsmann; Thunmann, Hans Erich Johann, schwedischer Historiker; Vay, Miklós Baron von, ungar. Politiker; Vogelsang, Karl Freiherr von, österr. Journalist und Sozialtheoretiker; Wekerle, Sándor, ungar. Politiker und Ministerpräsident; Wendel, Hermann, deutscher Historiker; Werböczy, István, ungar. Rechtsgelehrter und Staatsmann; Windisch-Graetz, Alfred Fürst zu, österr. Feldmarschall; Zichy-Vásonkeő, Nándor Graf, ungar. Politiker.

GERHARD SEEWANN

Megosztott lojalitások, egyforma közösségek

*Németek és magyarok a román nacionalizáló államban**

A nagyromán állam új tartományaiban, Erdélyben, a Bánátban, Bukovinában és Besszarábiában a németek és a magyarok a nemzetépítő folyamat keretei között 1918 után a kezdetektől arra kényszerültek, hogy valamilyen önvédelmi stratégiát folytassanak.¹ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a román kormány sohasem próbálta asszimilálni ezt a két kisebbséget.² Ez alapvető különbséget mutat a román kisebbségi politikának a moldvai csángó kisebbséggel kapcsolatos eljárásához képest. Ez a kisebbség ugyanis a 19. század óta folyamatos asszimilációs politika szenvedő alanya volt.³ A magyar és a német közösségeknek viszont szilárdan elhatározott marginalizáló politikával kellett szembenézniük a gazdaságban, a közéletben, az oktatásban és a közigazgatásban egyaránt.⁴ A kisebbségi politikára vonatkozó törvények és jogszabályok hosszú sorából az alábbiak érdemesek további vizsgálatra.

A román alkotmány, melyet 1923-ban fogadtak el, garantálta a törvény előtti egyenlőséget. Egy 1934. május 9-én kibocsátott törvény viszont megsértette ezt a jogi alapelvet, amikor meghatározta, hogy a közszolgálatban, a bankokban és a vállalatokban dolgozók 80%-ának, illetve a bíróságokon dolgozók 50%-ának román anyanyelvűnek kell lennie. A mozikban a románon kívül csak az „általános kulturális nyelveken” – melyek közé a francia, az angol és a német tartozott – lehetett filmeket bemutatni. A magyar nyelvű filmeket betiltották. Az 1928. február 25-én hozott törvényt követően a születési anyakönyvi kivo-

* A szerző *Divided Loyalties, Uniformed Communities: Germans and Magyars within the Romanian Nationalising State* című konferencia-előadásának írott változata. Az előadás az Oxford Brookes Egyetemen hangzott el 2008. április 12-én (Oxford, Nagy-Britannia).

¹ A román állam nacionalizáló politikájának az egyik legjobb elemzése: Hausleitner, Mariana: *Die Rumänisierung der Bukowina. Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens 1918–1944*. München, 2001.; lásd még: Corbea-Hoisie, Andrei: *Rumänien, vom National- zum Nationalitätenstaat*. In: Roth, Harald (Hrsg.): *Minderheit und Nationalstaat. Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*. Köln, 1995. 42–48.; Pană, Virgil: *Minoritari si majoritari în România interbelică. Studiu de caz asupra fostelor județe Mureș și Târnava Mare*. Târgu-Mureș, 2005.

² Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996. 28. Történetek kísérletek a székelyek különválasztására az erdélyi magyaroktól. Lásd: Râmneanțu, Pierre: *Origine ethnique des Séklers de Transylvanie*. *Revue de Transylvanie*, t. 2. (1935) nr. 1. 45–59.; Popa-Lisseanu, Gheorghe: *Sicules et Roumains. Un procès de dénationalisation*. Bucarest, 1939.

³ Mărtinaș, Dumitru: *Originea ceangăilor din Moldova. Cuv. introd. de Dumitriu-Snagov*. București, 1985.

⁴ A különböző tanulmányokat lásd: Roth, Harald (Hrsg.): *Minderheit und Nationalstaat. Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*. Köln, 1995.; Tontsch, Günther H.: *Zum Nationalitätenrecht Rumäniens zwischen den beiden Weltkriegen*. In: König, Walter (Hrsg.): *Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen*. Köln, 1994. 69–80.

natokban a keresztnveket román változatukban kellett megadni. Az ügyvédek a bíróságon csak románul beszélhettek az 1931. március 28-án hozott törvényt követően.

Az 1930-as népszámlálás adatait alapul véve az iskolarendszer helyzete is figyelemre méltó: az erdélyi populáció 24,4%-a magyar származású volt, 1933-ban ennek ellenére a 4295 állami iskola közül ebben a régióban csak 427 volt magyar iskola, azaz csupán az iskolák 10%-a. 1935-ben pedig már csak 44 iskolában szerepelt a magyar tannyelvűként, ami körülbelül 1%. 1920 és 1938 között azoknak a liceumoknak a száma, melyekben magyarul tanítottak, 32-ről 19-re csökkent, a felsőfokú nyilvános iskolák száma pedig 59-ről 16-ra apadt. A tanárképző főiskolák száma 11-ről 5-re csökkent, és a magyar nyelvű középiskolák száma 147-ről 48-ra fogyatkozott (16%-ról 5,1%-ra). Ezzel szemben ugyanebben a periódusban a középiskolák száma 920-ról 935-re emelkedett. 1938-ban 212 280 tanulóból csak 7127 tanuló járhatott magyar nyelvű oktatási intézménybe.

Az egyházak, melyek a legtöbb magyar nyelvű magániskolát fenntartották, az 1921-es földreform során elveszítették anyagi bázisukat. A katolikus egyház földbirtokainak 95%-át, a református egyház körülbelül a 45%-át veszítette el; a magyar felekezetek 371 614 hektárból összesen 314 199 hektárt, tehát 84,5%-ot.

Számos adminisztratív reform eredményeként az eredetileg magyar többségű választókerületeket átalakították azzal a céllal, hogy a magyar lakosság százalékos aránya 50% alá csökkenjen, különösen az elektori választókerületek esetében. Példa erre Maros-Torda megye, ahol 1910-ben 134 166 fővel magyar többség élt 71 909 román lakossal, majd átalakították román többségűvé, s 1930-ban 132 719 románnal szemben már csak 123 317 magyar élt ott.⁵

A fent említett törvények határozták meg az egész periódus politikai kereteit. Ez a következő kérdéseket veti fel: Milyen eszközökkel intézményesíthető az etnopolitikai önvédelem, a szerzett nemzetiségi jogok védelme és a két nemzetiségi csoport érdekképviselése az uralkodó nemzettel szemben? Milyen tradíciókra támaszkodhatnak a két csoport etnopolitikai szereplői? Milyen társadalmi háttérrel rendelkeztek, és milyen politikai koncepciókat választottak? Milyen változásokat mutathatunk ki ezen a három területen?

Először is: Kik voltak az etnopolitikai szereplők, melyek e két csoportot reprezentálták, és milyen koncepciókat támogattak?

Megfigyelhető, hogy az 1930-as évekig a németeket és a magyarokat ugyanazok az uralkodó osztályok vezették, melyek az első világháború előtti időszakban is dominánsak voltak. A magyar uralkodó osztály az arisztokrácia, a dzsentri és a polgárság tagjaiból állt.⁶ A németek esetében ez főként az értelmiség tagjaiból tevődött össze, főleg a felsőbb osztályokból.⁷ Ezért a világi és egyházi tisztségviselők szoros összefonódása volt jellemző. Az

⁵ Minden adat a következő kötetből származik: Diószegi László: *A romániai magyarság története 1919–1940*. In: Diószegi László – Süle R. Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Budapest, 1990. 11–48.

⁶ Horváth, Franz Sz.: *Zwischen Ablehnung und Anpassung. Politische Strategien der ungarischen Minderheitselite in Rumänien 1931–1940*. München, 2007. 51. skk.; Bárdi, Nándor: *Die minderheitspolitischen Strategien der ungarischen Bevölkerung in Rumänien zwischen den Weltkriegen*. Südost-Forschungen, Bd. 58. (1999) 267–321.; Biró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Csikszereda, 2002.; Biró Sándor: *The Nationalities Problem in Transylvania 1867–1940. A Social History of the Romanian Minority under Hungarian Rule, 1867–1918 and of the Hungarian Minority under Romanian Rule, 1918–1940*. New York, 1992.

⁷ Scurtu, Ioan: *Beiträge zur Geschichte der Deutschen Parlamentspartei 1919–1937*. In: König, Walter (Hrsg.): *Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen*. Köln, 1994. 55–68.; Roth, Harald: *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*. Köln,

1919 és 1940 között tartott tizennégy parlamenti választáson a megválasztott képviselők többsége már komoly tapasztalattal rendelkezett, 1918 előtt a magyar parlament tagjai voltak. Következésképpen nem meglepő, hogy a magyar küldöttek az új román parlamentben adoptálták azon érvelési stratégiát, melyet a román kisebbségi képviselők a régi magyar parlamentben használtak. Felszólalásaik a román hatóságok és hivatalnokok magyar kisebbség ellen elkövetett törvénysértéseire összpontosítottak, tehát a több száz éves tradícióval rendelkező sérelmi politikát alkalmazták. Ideológiailag a német etnopolitikai szereplők, mint ahogy a magyarok is, főként egy felekezatiség által meghatározott konzervatívizmust támogattak.

Ez a fajta konzervatívizmus képtelen volt megbirkózni a politikai és társadalmi változások kihívásaival, melyeket különösképpen felerősített a gazdasági világválság és annak nyomán a széles társadalmi rétegeket érintő egzisztenciális bizonytalanság. Következésképpen az 1930-as évek elejére elveszítette politikai legitimitációját és a társadalom bizalmát. A kibontakozó válságot azonban elfedték olyan struktúrák, amelyek a két világháború közötti években érvényre juthattak. Mely struktúrákról beszélünk?

Az 1918–1919-ben bekövetkezett hatalmi változás óta mindkét közösségben élt egy nagyon erős hit, hogy egységes népmozgalmat szükséges létrehozni, tekintet nélkül a pártovatartozásra: egy olyan intézményt, mely képes lehet képviselni és követelni a nemzetiségi közösség egészének érdekeit.

Miután a román kormány, illetve az 1923-as román alkotmány lehetetlenné tette mindkét közösség számára, hogy törvényes keretek között, demokratikus elveken alapuló önkormányzatot hozzanak létre, fel kellett adniuk az etnikai alapú önkormányzat eszméjét. Ezt az elképzelést egy pártrendszerrel helyettesítették, amíg engedélyeztek pártokat a román nemzeti állam politikai struktúrájában. Mindkét párt nyilvános fellépései nyilvánvalóvá tették, hogy fő politikai céljuk egy Egységpárt létrehozása.

Ez a megközelítés már a kezdetektől eleve megakadályozta a politikai pluralizmus bármely fajtáját az érintett népcsoporton belül. Ez „az igény az egyedüli reprezentációra” *a priori* széles körű antagonizmusokat és belső ellentéteket generált, melyek már egy évtizeden belül is olyan robbanékony erőnek bizonyultak, hogy az 1930-as években mindkét kisebbség intézményei összeomlottak.

Az első döntő ellentétet abban a tényben ismerhetjük fel, hogy ezek a pártok nem a népesség széles spektrumát reprezentálták, még akkor sem, ha magukat Néppártnak nevezték. Strukturálisan ezeket az elitista tisztviselőkből és azok patrónusi rendszeréből álló pártokat csak azon szűk, határozottan körvonalazható és nagyon kezelhető rétegekre alapozták, melyekből a politikai elit tagjai kikerültek.

Kiderült, hogy ezen pártok elzárkózó jellege, melyet a nemzetiségi összetartozás kritériuma alapozott meg, inkompatibilis a párt integráló célkitűzéseivel. Tény, hogy jellegük inkább megfelelt egy olyan politikai kultúrának, mely erőteljes korporatív, csaknem feudális jellemzőkkel bír, ami hosszútávon elkerülhetetlenül táplálta a nagy többség haragját.

1994. 67.; Zach, Corneliu: *Der Status der Siebenbürger Sachsen in Rumänien – gesetzliche Verankerung und Wirklichkeit 1919–1933*. In: Hösch, Edgar – Seewann, Gerhard: *Aspekte ethnischer Identität*. München, 1992. 244–255.; Zach, Corneliu: *Schwerpunkte siebenbürgisch-sächsischer Beziehungen zum rumänischen Staat 1920–1930*. Ungarn-Jahrbuch, Bd. 16. (1988) 72–81.; Zach, Corneliu: *Totalitäre Bewegungen in der Zwischenkriegszeit. Rumänen und Deutsche in Rumänien. Voraussetzungen und Unterschiede im rechten Spektrum*. In: Zach, Krista (Hrsg.): *Rumänien im Brennpunkt*. München, 1998. 135–151.; a romániai német politikusok bibliográfiái adatairól lásd még: Balling, Mads Ole: *Von Reval bis Bukarest. Statistisch-Biographisches Handbuch der Parlamentarier der deutschen Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1945*. Bd. 2. Kopenhagen, 1991.

Olyan, nagy lélekszámuk miatt fontos társadalmi csoportok, mint a munkások, parasztek, iparosok, kereskedők és a polgárság, úgy érezték, hogy képviselőik saját nemzetiségi csoportjuk úgynevezett Egységpártján keresztül jelentéktelen vagy egyáltalán nem érvényesül. Ráadásul mély ideológiai ellentmondások is jelen voltak: társadalmi demokrácia *versus* felekezeti konzervativizmus, népi írók *versus* baloldali értelmiségiek, szabadkőművesek és liberálisok *versus* konzervatívok liberális attitűdökkel, nem is szólva a zsidók felekezeti szempontból eltérő populációjáról, akik 1928 óta jelen voltak a magyar pártban, a német pártban viszont nem.⁸ Egyik párt sem bizonyult alkalmasnak előkelő társadalmi struktúrájával, hogy ezeket a belső antagonizmusokat és ellentéteket megoldja, az etnopolitikai oportunitizmus jegyében sokkal inkább háttérbe szorították őket. Annak kudarca, hogy ezeket az ellentéteket feloldják egy hiteles politikai koncepcióban, végül az érdekkonfliktusok és viták halmozódásához, majd robbanáshoz vezetett. Ez a folyamat is lejátszódott az 1930-as években, és a német közösségen belül vált a legnyilvánvalóbbá. Nemcsak arról volt szó, hogy – a szász Ernst Wallner szavaival élve – „egységünket veszélyezteti az identitásvesztés, társadalmi bomlás és a kulturális hanyatlás”,⁹ hanem e politika teljes zsákutcába jutását érzékelték. Adolf Meschendörfer 1932-ben publikált, *Die Stadt im Osten* című regényében a következőképpen fogalmazta ezt meg: „Európa népei! Az erdélyi szászok ma igazán mély vízben találják magukat.”¹⁰ Ezen a ponton mindenki számára világossá vált, hogy a konzervatív politika elbukott. Sikertelenségének egy példáját jelentették a különösen súlyos adóterhek: Erdély lakosságát arra kötelezték, hogy a teljes romániai adóbevétel 68%-át ők fizessék.

Ennek következtében a reform és a politikai változások utáni vágy egyre hangsúlyosabbá vált. Az „újítók”, akik már 1933 előtt is felbukkantak (például az 1920-as évek szász tiltakozó mozgalmaiban), magukat egyre inkább a nemzetiszocializmussal azonosították, amely úgy tűnt, elhozhatja a vágyott politikai fordulatot egy „nemzeti forradalom” formájában. Azok, akik magukévá tették „az újítók” ügyét, olyan népközösséget (*Volksgemeinschaft*)¹¹ akartak létrehozni, amelyben a társadalmi különbségek megszűnnek, és amely képes lenne nemzeti egységet teremteni politikai, gazdasági és kulturális téren. Az addigi, vezető szerepét már elvesztett identitáskonceptiót újjal helyettesítették. Az erdélyi szászok orientációja Németország felé egyrészt már többszázéves tradíciót követett, másrészt pedig a nemzetiszocializmus már az 1920-as évektől kezdve terjedt a szász közép- és felsőosztályok által látogatott iskolák tanulói között. „Az újítók” 1934-ben javasolták az egyesületek és klubok megszüntetését, mivel azok sokszínűségét akadályozó tényezőnek tartották. 1935-ben a Szász Nemzeti Tanács frissen megválasztott elnöke, Dr. Helmut Wolff nyíltan elkötelezte magát a nemzetiszocializmus és a *Führerprinzip* mellett.¹²

A Romániai Német Néppárt és a Romániai Németek Népközösségének fúziója 1938 novemberében végül is megteremtette a „Volk” egységét, a náci *gleichschaltung* jegyében.

⁸ Glass, Hildrun: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien 1918–1938*. München, 1996., itt különösen 186. skk.

⁹ Reinerth, Karl M.: *Zu den innenpolitischen Auseinandersetzungen unter den Deutschen in Rumänien zwischen den beiden Weltkriegen*. In: König, Walter (Hrsg.): *Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen*. Köln, 1994. 151.

¹⁰ Reinerth: *Zu den innenpolitischen Auseinandersetzungen*, 152.

¹¹ Stolleis, Michael: *Gemeinschaft und Volksgemeinschaft. Zur juristischen Terminologie im Nationalsozialismus*. Vierteljahreshefte für Rechtsgeschichte, Jg. 20. (1972) Nr. 1. 16–38.

¹² Böhm, Johann: *Die Deutschen in Rumänien und das Dritte Reich 1933–1940*. Frankfurt/Main, 1999. 80. skk.; Miede, Wolfgang: *Das Dritte Reich und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933–1938*. Frankfurt/Main, 1972.

Amikor a nemzetiszocialista papot, Wilhelm Staedelt 1941 elején szász püspökké választották, a konzervatív erők utolsó védőbástyája is összeomlott, és a protestáns egyház is csatlakozott. Az egyház fölötti ellenőrzés alapvető fontosságú volt, mert a román állam a kisebbségi oktatásban csak a felekezeti iskolákat tolerálta. Hans Ewald Frauenhoffer szavaival: „...az újítók elsősorban és leginkább az egységes világnézet, uniformizált oktatás és egy új típusú ember létrehozásával voltak elfoglalva.”¹³

Mint ahogy Helmut Wolff 1938. október 31-én kijelentette, ezt az „új típusú embert” arra determinálták, hogy szakítson azzal a politikával, amely húsz évig biztosította a szász kisebbség lojalitását a román kormányzat felé. Céljaik nem teljesültek, jövőbeli lojalitásukat bizonyos feltételek függvényévé kellett tenni és meg kellett osztani Németország és Románia között. Az a tény, hogy Németország az 1920-as évek közepe óta anyagi és kulturális támogatást is nyújtott számukra, továbbá Adolf Hitler nacionalista retorikája és a nemzetiszocializmus politikai sikerei arra az alapvető előfeltevésre vezette őket, hogy Németország ki fogja kényszeríteni Bukaresttel szemben „az újítók” politikai céljainak érvényesülését.

A Harmadik Birodalom támogató politikája azonban a kezdetektől fogva tisztán instrumentális jellegű volt. Ez a két elemből álló stratégia egyrészt a Németországon kívül élő német kisebbségek magukhoz láncolását jelentette, másrészt a németországi vezetés politikai és gazdasági erőforrásként használta fel őket a birodalom expanziója során. Azzal, hogy a német közösségek Heinrich Himmler SS-ének befolyási övezetébe kerültek, amelynek 1938-tól kezdve a Romániában élő német közösséget is alárendelték, elhárult annak akadály, hogy a romániai németeket közvetlenül Berlin háborús politikájának szolgálatába állítsák. A „Volk” egységének követelése, melyet már 1919-ben proklamáltak, valósággá vált minden társadalmi csoport számára a nemzetiszocialista uniformitás formájában.

Azonban a népközösség (*Volksgemeinschaft*) mint szervező elv és az etnopolitikai programok egyik legfontosabb eleme nem volt feltétlenül nemzetiszocialista irányultságú. E tekintetben az erdélyi magyarok impresszív példát mutatnak fel. Ők 1918-ban kezdték meg önszerveződésüket, és 1921. január 9-én alapították meg Magyar Szövetség elnevezésű egységes szervezetüket, mely átnyúlt a pártpreferenciák határain. A már ismertetett okok miatt a politikai képviselőket át kellett engedniük a Magyar Egységpártnak. Ezt a pártot ugyancsak a politikai elit vezette, és nagyon hasonló úton fejlődött, mint a német.

Erdélyben a magyarok hozzávetőlegesen a teljes népesség egynegyedét tették ki: 1 582 164 főt (26,7%), a németek száma 542 068 volt (9,8%), a románok pedig 3 233 362 (58,2%).¹⁴ Társadalmi struktúrájuk számottevően differenciáltabb volt, mint a német kisebbségé, és társadalmi,¹⁵ valamint felekezeti¹⁶ heterogenitásuk predeterminálta világnézetük pluralitását, ami a kezdetektől kérdésessé tette, hogy lehetséges-e ezen kisebbség politikai képviselője egy etnikai alapon szerveződő egységes párt formájában. Egyrészt az uralkodó nemzet politikai nyomásának, másrészt a magyar állam támogatásának volt csak

¹³ Frauenhoffer, Hans Ewald: *Erinnerungen und Erlebnisse eines ‚Volksparteilers‘ aus der Zeit des Kampfes um die nationale Erneuerung des Banater Deutschtums*. A szerző saját kiadása, 1975. 183.

¹⁴ Az 1930-as román népszámlálás alapján. In: Manuila, Sabin (reg.): *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. Vol. 2., Vol. 7. București, 1938–1940.

¹⁵ A magyar munkaerő aránya az iparban, a kereskedelemben és az üzleti életben 40%, az önálló foglalkozásokat űzők között 41%, mezőgazdaságban dolgozók között 20% volt. Az 1930-as népszámlálás alapján Erdélyben a magyarok a populáció 38%-át, a németek a 15%-át és a románok a 27%-át tették ki. Lásd: Bárdi: *Die minderheitspolitischen Strategien*, 285.

¹⁶ Az 1930-as román népszámlálás alapján az erdélyi városi magyarok körülbelül 40%-a tartozott a római katolikus egyházhoz, 35% a református egyházhoz, 13% az unitárius egyházhoz és 12% az izraelita felekezethez.

köszönhető, hogy a magyar kisebbség politikai pluralizációja elmaradt. A csoportlojalítás az etnikailag meghatározott közösségben, amely létezését a trianoni békeszerződés politikai kényszerének köszönhetette, sokkal erőteljesebben érvényesült, mint az arra irányuló kísérletek, hogy a társadalmi rétegek és felekezetek saját érdekeiket fogalmazzák meg és érvényesítsék új politikai pártok alapításával. Minden ilyen kísérlet összeomlott a kisebbség egységes politikai képviselőjének kényszere következtében.¹⁷

Budapest odaadó támogatásával az Országos Magyar Párt politikai vezetőinek sikerült magukat hosszú időre legitimálni, ők reprezentálták és szimbolizálták a kisebbséget befelé és kifelé egyaránt. Identitáskonstrukciójuk azonban fokozatos erózióknak volt kitéve az etnikai közösségen belüli lobbicsoportok folytán, amit súlyosbított – ahogy a németek esetében is láthattuk – a világgazdasági válság eszkalálódásának nyomása. A politikai, társadalmi és gazdasági feszültségek növekedésének következtében az Országos Párt válságba került, az igény, hogy a kisebbség egészének egyedüli képviselője legyen, kudarcot vallott.

Az 1930-as években a válság az egyre inkább hasadást eredményező alapkérdés miatt súlyosbodott. Ez az alapkérdés 1921 januárja óta színezte az etnikumon belüli vitákat, amikor Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István „Kiáltó szó” című röpiratukat publikálták, amelyben a magyar kisebbség és az új román állam viszonyával foglalkoztak.¹⁸ A kezdetektől fogva a következő alternatívák kínáltak: Aktív önszerveződő részvétel az integráció céljával vagy passzív ellenálló védelmi stratégia, melynek célja a nemzeti föld és tulajdon védelme, amíg a nemzeti határokat felül nem vizsgálják, azaz a jövőbeni remény, akár egészen a nyílt irredentizmus formájában, hogy valamilyen külső erő a kisebbségi sorstól megszabadítja őket. A társadalom széles rétegei (munkások, liberális polgárság és értelmiség), akiknek érdekeit az Országos Párt csak marginálisan képviselte, úgy érezték, hogy gazdasági problémáik megoldását az szolgálná a legjobban, ha szervezetüket átforgalmáknak és az integráció felé vezetnék. De az Országos Magyar Párt egyáltalán nem mutatott érdeklődést efféle mentőtervek iránt, vagy hogy bármilyen lépést tegyen arra, hogy a nemzeti sérelmeket a román állammal megoldják. Elutasított minden kísérletet arra, hogy az etnikai kapcsolatokat a normalitás bármely fokára emeljék, akár kisebbségi törvényhozás, akár valamilyen autonómiajavaslat formájában, arra hivatkozva, hogy a kisebbségi kérdés Romániában megoldhatatlan. Ez a meggyőződés 1937-ben a református püspök Makkai Sándor „Nem lehet” című írásában csúcsozott ki, melyet Budapesten jelentetett meg, miután Erdélyből Magyarországra települt. Ebben szenvedélyesen rámutat a kisebb kisebbségi lét folytatásának, illetve annak kudarcának embertelenségére – annak ellenére, hogy hét évvel korábban éppen az integrációhoz vezető politika egyik lehangosabb propagálójaként szerzett magának hírnevet.¹⁹

A gondolkodás ezen homlokegyenest más irányt vevő változása mutatja igazán, hogy az 1918 és 1940 közötti időszakban a politikai viták érvelési irányai az etnikai koncepciók és stratégiák tekintetében mennyire megváltoztak. Ez alapján világos kronológiát állíthatunk fel. A kezdeti fázisban, 1918-tól 1921-ig apátiával határos passzivitás jellemző, melyet az a sokkhatás okozott, hogy hatalmon lévő többségből számkivetett kisebbséggé váltak a ma-

¹⁷ A Magyar Néppárt sorsa, melyet Kós Károly alapított 1921-ben, jól illusztrálja ezt: 1922-ben már összeolvadt a Magyar Nemzeti Párttal, felvette az Országos Magyar Párt nevet és a Magyar Egységpárt szerepét. Kós számos alkalommal tervezte, például 1926-ben, hogy újra életre keltse a Néppártot, de nem tudta figyelmen kívül hagyni nemzetiségi közösségének igényét a „nemzeti egység” megőrzésére.

¹⁸ Kós Károly: *Kiáltó szó Erdély, Bánság, Kőrösvidék és Máramaros magyarságához!* Kolozsvár, 1921.

¹⁹ Makkai Sándor: *Nem lehet*. Láthatár, 5. évf. (1937) 2. sz. 49–53.

gyarok. A második fázist, amely a fent említett „Kiáltó szó” című röpirattal kezdődött, az önszerveződő integráció jellemzi az új politikai környezetben. Ezt mutatja az a törekvés is, hogy pozitív, működőképes kapcsolatot alakítsanak ki az új állammal.²⁰ Ugyanerre mutatnak a „magyar aktivisták”²¹ erőfeszítései kapcsolatok kiépítésére a román politikai pártokkal²² és a kormánnyal, illetve az a kísérlet is 1923 és 1926 között, hogy szorosabban együttműködjenek a német kisebbséggel, azzal a céllal, hogy sokkal hatásosabb kisebbségi szövetséget alkossanak a mindennapi politikai csatározásokban. Ez a fázis, melyből szinte észrevétlenül kifejlődött a harmadik periódus, legfeljebb az 1920-as évek végéig tartott. Ekkor két sajátos ok vezetett az egyre inkább hangsúlyossá váló kiábránduláshoz: a vezető nemzet politikai elitje a megegyezés képességének hiányát mutatta, megakadályozva bármilyen kísérletet egy működőképes kompromisszumra, másrészt pedig az Országos Magyar Párt vezetése megerősítve érezte eredeti szkepticizmusát. Ez a szkepticizmus először 1922. december 28-án bukkan fel az Országos Magyar Párt megalapításakor, amikor a nemzeti konzervatívoknak sikerült az „aktivistákat” (az integráció híveit, akiket a kortársak „baloldali” csoportnak tekintettek) háttérbe szorítani, és így a párton belül, majd később az egész nemzetiségi csoporton belül szupremáciát szerezni a széles értelemben vett etnopolitika területén. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a kormányzó Nemzeti Parasztpárt erdélyi vezetőjének, Iuliu Maniunak (1928–1930) nem áll szándékában semmilyen kisebbség-orientált kompromisszum, pedig az összes román párt- és államférfi közül leginkább róla feltételezték ezt, az integrációs politika védelmezői végérvényesen elvesztették lehetőségüket arra, hogy érvényesítsék nézeteiket az összpárti küzdelmekben. Ez kéz a kézben haladt azzal a másik komoly felismeréssel, hogy a román elit az 1923-as alkotmány formájában hosszú távú egységesítő szándékát demonstrálta, s visszautasított minden regionalizációt, mint például a transzszilvanizmust.²³

Ennek az időszaknak a harmadik alapvető tényezője Budapest támogató politikája volt, mely egyáltalán nem tette érdekeltté Erdély nemzetiségeit abban, hogy integrálódjanak új hazájukba, vagy bármilyen megegyezésre jussanak azzal. Ehhez a szálhoz kapcsolódik az a tény, hogy a magyar kisebbség aktivistáinak finanszírozása jórészt Budapestről érkezett, ami a kritikus helyzetben többet jelentett egyszerű anyagi juttatásoknál.²⁴

A budapesti kormány minden megegyezést meghiúsított a kisebbség és az uralkodó nemzet között, mert az akadályozta volna revíziós politikáját. Budapest úgy tekintett a határon túl élő egykori állampolgáira mint az oszthatatlan magyar nemzet részére, és a trianoni határegyezményre mint létező, de ideiglenes állapotra. Bármely megegyezés a nem-

²⁰ Kós Károly a következőket írta „Kiáltó szó” című röpiratában: „Nyíltan és őszintén valljuk azonban: inkább vagyunk lojalisak, mint rebellesek, inkább építők, mint rombolók, inkább nyílt barátok, mint titkos ellenségek. De azzal a feltétellel, ha megadatik számunkra az új keretek között az a minimum, melyet mi nemzeti kulturánk, ősi szokásaink, faji öntudatunk, szociális érzésünk, gazdasági fejlődésünk szempontjából ezerestendő multunk tanulságaképpen nélkülözhetetlennek tudunk. [...] Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobbodott Romániának: *mi, magyar faj, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy Románia megbízható polgárságot fog nyerni.*” [kiemelés az eredetiben] Kós: *Kiáltó szó*, 4–5.

²¹ Lásd: Horváth: *Zwischen Ablehnung und Anpassung*, 54. skk., 106. skk.

²² Ezekben benne foglaltatnak többek között az 1923–1926 között a román pártokkal kötött választási megállapodások.

²³ Lásd: Lengyel, K. Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*. München, 1993.

²⁴ Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolat-története*. Pozsony, 2004. 86–88.

zetiségek és a román állam között veszélyeztette az ideiglenes *status quot* és ezzel együtt az újraegyesítés jogcímét is. Ezt a revizionista államdoktrínát (melyet a Szent István-i birodalom-mérete alapotak)²⁵ minden magyar kormány követte 1920-tól a második világháborúig. Ez a határon túli állampolgárok számára azt jelentette, hogy bele kellett törődniük, hogy életüket előretolt bástyaként, a revíziós politika és az irredentizmus sakkjáráján a paraszt áldozati szerepét játszva kell élniük, s viselniük az üldözött kisebbségi sorsot az üdvöt hozó újraegyesítésig. Az izoláló és a magyar kisebbséget diszkrimináló román politika, anélkül, hogy tudatában lett volna ennek, indirekt módon elősegítette Budapest revíziós politikáját. Az is kétségtelen, hogy egy pozitívan kiszűzött integrációs kisebbségi politika Bukarest részéről komoly problémákat okozhatott volna Budapest revíziós politikájában. Főképp, ha tekintetbe vesszük, hogy – legalábbis az 1920-as években – Bukarest a magyar kisebbség soraiból számos támogatót nyerhetett volna meg az integráció ügyének. Azonban a Maniu vezette kormány lemondásával 1930-ban ennek utolsó lehetősége is szertefoszlott. Maniu már 1924-ben proklamálta egy beszédében, hogy a teljes kisebbségi bonyodalmat megoldaná a kisebbségek politikai és társadalmi integrációja.²⁶ A magyar nemzeti politika harmadik szakaszát 1930-tól 1938-ig végig a szakadék kiszélesedése jellemezte a konzervatív és a liberális erők, illetve a reformorientált csoportok és a nemzeti örökséget őrző-védők között, amit súlyosított a román belpolitika félreérthetetlen jobbratolódása (amit a politikai viták tükröztek).²⁷ Legkésőbb 1934-től, amikor egyre inkább egyértelművé vált az Országos Magyar Párt tehetelensége, hogy áthidalja ezeket az ellentéteket, a kisebbség politikai reprezentációja mélyen gyökerező válságba jutott. Ez a válság, melynek gyökerei már a kezdetektől jelen voltak, de hosszú időre rejtve maradtak, megoldhatatlannak bizonyult. Az 1939-ben alapított Magyar Népszövetséget, melyet mintegy kikényszerített a korporatív-fasiszta módon átalakított román állam, a magyar kisebbség nagy többsége úgy üdvözölte, mint a válságból kivezető egyetlen lehetséges utat.

Ebben a harmadik periódusban számos tisztán körülhatárolható csoport igyekezett felhasználni a nyomtatott sajtót, a napilapokat és folyóiratokat mint véleményformáló vitafórumokat, melyekben terjeszthették eszméiket és koncepcióikat.²⁸ Ezek közül a csoportok közül kettőt érdemes bemutatni, hogy látható legyen a polarizáltság. A fiatal generáció az 1930-ban alapított „Erdélyi Fiatalok” című folyóirat köré szerveződött, mely támogatta a nemzetiségen belüli dialógust, a társadalmi viszonyok kritikus elemzését és a nemzetiségi csoport újjászervezését a fiatal generáció vezetésével, ami integrációt eredményezhetne az új hazában. Ezt a csoportot a kortársak és a későbbi szakirodalom is gyakran „fiatalok mozgalmanak” tekintette, melynek szónoka a református püspök Makkai Sándor (1890–1951) volt, aki mindenképp a magyar kisebbség morális újjászületését propagálta. 1931-ben nagy nyilvánosság előtt hangzott el őt prédikációja, melyek kritikusan taglalták a kisebbségi problémákat. Ezeket később önálló kötetű állították össze és publikálták a beszédes *Magunk revíziója* címmel. A cím utal arra, hogy Makkai kíméletlenül leszámolt a magyar revizionista politikával és ezzel együtt honfitársai irredentista részével. Makkai támogatta az új jogi keretek feltétlen elismerését: „...itt maradtunk, itt vagyunk és itt kell megmaradnunk a

²⁵ Vö.: Kovács-Bertrand, Anikó: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931)*. München, 1997., különösen: 157. skk.; Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001.

²⁶ Bárdi Nándor – Weber Péter: *Kisebbségben és többségben. Iuliu Maniu nézőpontjai*. Limes, 11. évf. (1998) 4. sz. 257.

²⁷ E témában lásd a következő klasszikus munkát: Livezeanu, Irina: *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle 1918–1930*. Ithaca–London, 1995.

²⁸ Ezen csoportok összefoglalását lásd: Bárdi: *Die minderheitspolitischen Strategien*, 296. skk.

törvényes rend minden tisztelete mellett – örökre magyaroknak. Mi Románia polgáraivá lettünk; ennek az országnak törvényei és törvényes rendje a mi életünk meghatározója lett. Mi ennek a rendnek kereteiben, ezekbe beilleszkedve kell hogy magyarságunkat megtartsuk, nem mások ellen, hanem a magunk öröklött lelki és szellemi egyéniségének békés és munkás érvényesítése érdekében.”²⁹ A revízió legnagyobb dőfészeként Makkai követelte, hogy vegyék fel a harcot az uralkodó kisebbségi és szociálpolitikával szemben a társadalmi hierarchia érvénytelenítése érdekében, ennek keretében anyagi alapokat és intellektuális forrásokat tárjanak fel, hogy biztosítsák a kisebbség létét „magyar spirituális alapokon”. Makkai már több évvel korábban egy Ady emlékének szentelt esszéjében leleplezte a széles körben elterjedt magyar nacionalizmust: „A történelem és irodalom egyoldalúan »fehér« kezelése, minthogy a valósággal nem egyezik, két nagy veszélyt rejt magában: délibábos, irreális nemzeti érzést növel, s az életharcban erőtlén erkölcsi szentimentalizmust táplál, melyek oda vezetnek, hogy a nemzeti érzés is, az erkölcsi érzés is frázisokká lesznek.”³⁰

A magyar pártvezető réteg inkább csak indirekt módon válaszolt erre a kihívásra. 1931 végén az erdélyi római katolikusokkal együttműködve megalapították az „Erdélyi Lapok” című napilapot, melynek nacionalista, konzervatív és antiliberalis álláspontja megjelenésétől, 1932. január 3-tól fogva nyilvánvaló volt. Keresztény nézőpontból mind a kapitalista, mind a bolsevik gazdasági rendszert visszataszítónak, radikálisnak és természetellenesnek tartották, a zsidókat pedig a „nép ellenségének” bélyegezték.³¹ A lap számos szkeptikus hangvételű cikkében elutasította a parlamentáris demokrácia politikai rendszerét, míg nyíltan üdvözölte azokat az autokratikus rendszereket, melyek az 1930-as években folyamatosan tért hódítottak, s helyeselték a *Führerprinzipet* mint az általános válságból kivezető utat. Ilyen kontextusban egyáltalán nem meglepő, hogy a nemzetiszocialisták hatalomra kerülését 1933. január végén nagy lelkesedéssel üdvözölték.³²

Az antiszemizmus áthatotta az újság rovatait (egyelőre felekezeti álarcbán), és az átterjedt az Országos Pártra is, mely felhagyott azzal a politikával, mely a magyar kisebbségen belül számított a zsidó népességre is. Paál Árpád az 1920-as évek elején még üdvözölte zsidó tagok belépését az Országos Magyar Pártba. Főszerkesztősége alatt viszont az antiszemizmus modern, faji gondolatra alapozott verziója folyamatosan teret hódított, és az 1930-as évek közepére az „Erdélyi Lapok” főállású írói mind magukévá tették azt a propagandaízű nézetet, mely a zsidókat azonosította a szabadkőművesekkel, a bolsevikokkal és a kapitalistákkal. Paál már 1933-tól a zsidó polgároknak a magyar kisebbség közéletéből való kizárását a gyors gazdasági romlás ellenszerének tekintette, mely az erdélyi magyarokat is nagymértékben sújtotta.³³ 1933 végén Paál nyilvánosan javasolta az Országos Magyar Párt visszavonulását a romániai mindennapi politikából, arra hivatkozva, hogy csak parlamenten kívüli ellenzékként lehet képes „a népi erő”, hogy „szolgálja a nemzeti közösséget”.³⁴ Eltekintve attól a ténytől, hogy ez a nézőpont a magyar kisebbség politika vitáiba beemelte a népi ideológiát, Paál javaslata egyúttal megkongatta a lélekharangot az egység letéteményesének tekintett Országos Magyar Párt felett. A párt és vezetése, amikor utolsó kezdeményezésként javasolta, hogy egy választott parlamenti bizottság keretében tárgyalják meg a problémákat az uralkodó nemzet képviselőivel, s ezt a román oldal eluta-

²⁹ Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Csikszereda, 1998. 57–58.

³⁰ Makkai Sándor: *A magyar fa sorsa. A vádolt Ady költészete*. Kolozsvár, 2003. 149.

³¹ Horváth: *Zwischen Ablehnung und Anpassung*, 163., 165.

³² Paál Árpád: *Hitler a hatalomban. Világjelentősége van a német belpolitikai fordulatlaknak*. Erdélyi Lapok, 1933. február 1.

³³ Paál Árpád: *A fogalomzavar ellen*. Erdélyi Lapok, 1933. szeptember 28.

³⁴ Paál Árpád: *Aki nincs velünk, az ellenünk*. Erdélyi Lapok, 1933. november 25.

sította, a nyilvánvaló kudarc folytán növekvő nyomás alá került. Ennek következtében Gyárfás Elemér (1884–1945), a párt egyik vezető alakja és a román parlament egyik szenátora nyíltan követelte a *Führerprinzip* bevezetését, és annak szükségességét hirdette, hogy a magyar kisebbség is álljon be a politikai fővonalba.³⁵ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ugyanebben az időben a magyarországi politikusok élén már Gömbös Gyula állt, aki az anyaországban nagyon hasonló célokat tűzött ki a fasiszta állampárt megalapításával.³⁶

Az 1930-as években az antimodern, antiliberalis és antiszemita eszméket hirdető Erdélyi Lapokat meghatározó szerzői a népies színezetű populáris kormány és a „népközösség” koncepcióját hirdető lappá formálták. Nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy a média sikeresen közvetítette Mussolini Olaszországának és Hitler Németországának fasiszta modelljét, a népközösség utópikus koncepciója virtuális és igen hatékony ellenszernek tűnt, mely a *Führerprinzip*tel együtt minden kritikus helyzetre megoldást kínál, beleértve a magyar kisebbség vezetésének és politikai orientációjának válságát is. Ugyanebben az időben Európa sok országában terjedt el az a nézet, hogy a párturalom kora lejárt, s azt majd korporatív elvek alapján szervezett populáris rezsimok fogják felváltani. Ez a vélemény Romániában is meggyökerezett, és lenyűgözően nagy népszerűsége tett szert nemcsak az uralgó nemzet különböző társadalmi rétegeiben, hanem a magyarok soraiban is.

Végül Romániában is megnyílt az út a korporatív kormányzati rendszerhez, amikor II. Károly király 1938 elején elrendelte az összes párt betiltását. Az úgynevezett „Nemzeti Újjászületés Frontja” volt az egyetlen engedélyezett politikai szervezet Romániában, az olasz fasiszta mintájára. Az újonnan, 1939. február 11-én alapított Magyar Népközösség, mely apolitikus szervezethez a magyar közösség társadalmi, gazdasági és kulturális érdekeit lett volna hivatott képviselni, beleolvadt a Nemzeti Újjászületés Frontjába. A Magyar Népközösséget a kolozsvári református lelkész, László Dezső Isten által küldött szervezethez üdvözölte: „... az a célja, hogy az egyfajtájú, nyelvű, művelődésű, sorsú és hivatású magyar népet nemzeti alapon összetartsa és közös munkára szervezze”.³⁷ Tevékenységük alapjaként a „keresztény világnézet[et], a nemzeti gondolat[ot] és a szociális igazság[ot]”³⁸ hangsúlyozták. Ezt a szervezetet tekinthetjük egy arra tett kísérletnek, hogy a népi eszméket kikerüljék, és a népközösséget nemzeti konzervatív értékek alapján legitimálják.

A Népközösség a tízes szomszédsági szervezet (*Zehner-Nachbarschaften*) tradicionális elve alapján igyekezett megszervezni önmagát, tíz szomszédos családot tekintettek egy egységnek, azzal a céllal, hogy a teljes társadalmat átfogják. A második bécsi döntést követően azonban Észak-Erdélyt Magyarország visszacsatolta, így a szervezés nem jutott túl kezdeti, egészen sikeres lépésein. Kolozsváron és környékén több mint 140 000 embert regisztráltak rövid idő alatt a szomszédsági szervezetben.³⁹

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a magyar közösségben már az 1920-as években számos társadalmi erő kezdett harcot a konzerválásért, illetve a megújulásért. A Magyar Párt nagy hangsúlyt fektetett a szerzett nemzeti jogok megőrzésére és védelmére, ettől való minden politikai elhajlást nemzetárulásnak minősített és sikeresen megakadályozott. De

³⁵ Gyárfás Elemér: *A cserevonat, a bukaresti újságírókirándulás és a szegedi meghívás tanulságai*. Magyar Kisebbség, 12. évf. (1933) 18. sz. 542–546.

³⁶ Vö.: Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pécs, 2001.

³⁷ Hámori Péter: *Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben 1938–1944*. Korall, 5. évf. (2004) 18. sz. 72.; lásd még: Hunyadi, Attila: *Three Paradigmas of Cooperative Movements with National Taxonomy in Transylvania*. In: Lorenz, Torsten (ed.): *Cooperatives in Ethnic Conflicts. Eastern Europe in the 19th and early 20th century*. Berlin, 2006. 59–103.

³⁸ Hámori: *Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben*, 72.

³⁹ Hámori: *Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben*, 90–93.

létezett számos baloldaliabb orientáltságú csoport, melyek a magyar társadalom és intézményeinek megújítását szorgalmazták, ami szerintük esélyt adhatott a román aspirációknak való ellenállásra. A Magyar Népközösség keretében elsősorban ezek az erők bizonyultak sikeresnek, azonban a szakadék a konzervatívok és a reformerek között igen nagy volt, s ez befolyásolta kapcsolatukat a magyar anyaországgal, mint ahogy a román uralkodó nemzettel is.

A konzervatívok azt feltételezték, hogy a kisebbségi kérdés Romániában megoldhatatlan, és a megváltás csak kívülről érkezhetsz, csak a magyar revíziótól várható. Ezért lojalitásuk a román állam irányában csak feltételes lehetett. A reformerek viszont azt javasolták, hogy Románián belül helyezték el önmagukat egy erdélyi autonómia keretében. Németország támogató politikájához hasonlóan az erdélyi magyarság is tisztán az anyaország politikájának eszközéül szolgált.⁴⁰

Budapest a Romániában élő egykori magyar állampolgárokra előőrsként tekintett, mint a revizionizmus bázisára, s egyaránt támogatta a konzervatívokat és a reformereket: a konzervatívokat mint a magyarországi politika puszta végrehajtóit, a reformereket pedig azért, hogy távol tartsák őket a hivatalos romániai politikától. A végső cél az volt, hogy mindkét frakciót pacifikálják a nemzeti egység zászlaja alatt.

Az erdélyi magyar kortársak értékelése szerint Bukarest azzal, hogy visszautasította Erdély autonóm státuszát, visszautasított minden kísérletet az integrációra és a kooperációra.⁴¹ Ez a román politika ezzel visszavezette e koncepciók magyar támogatóit nemzeti táborukba, nemzeti erődjükbe.

Végül és ennek következtében radikális megoldásokat vettek át és részesítettek előnyben olyan megoldásokkal szemben, melyek a békés egymás mellett élést tűzték volna ki célul.

Fordította: TAMÁS ÁGNES

⁴⁰ Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig.* Budapest, 1941.; Bárdi Nándor: *Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére. A magyar elképzelések 1918–1940.* In: uő. (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában.* Budapest, 2000. 137–181.; Calafeteanu, Ion: *Revizionismul ungar și România.* Cluj-Napoca, 1995.

⁴¹ Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája.* Budapest, 1983.; Lengyel K. Zsolt: *A regionális öntudatoságtól a nemzeti öncélúsáig – és vissza. Makkai Sándor transzilvánizmusáról.* *Korunk*, 8. évf. (1997) 8. sz. 110–121.; Ódor László: „Jelszó és mítosz?” *Az 1937-es transzilvanista vitáról.* *Tiszatáj*, 27. évf. (1973) 12. sz. 61–68.

„A törvény a legmagasabbrendű ésszerűség”

Marcus Tullius Cicero: *A törvények. Gondolat–Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának Kiadványai, Budapest, 2008. Fordította: Simon András, az utószót írta: Havas László, 128 oldal*

A címben kiemelt mondat Cicero *A törvények* című munkájában hangzik el (I 6, 18), amely első ízben olvasható magyar fordításban. Az írás keletkezésének ideje a Kr. e. 50-es évek vége,¹ amikor az első triumviratus felbomlása után a római köztársaság is végnapjait élte. Számos, a köztársaság alkotmányával összeférhetetlen, törvénysértő esemény történt, a vezető politikusok a köztársasági hagyományokkal ellenkező módon próbálták meg irányítani a vezetési válságba került, hatalmasra nőtt birodalmat. Az értekezés befejezetlen, három könyv és néhány töredék maradt belőle. Az 50-es évek végének válságos politikai viszonyai között, Caesar és Pompeius polgárháborúja idején Cicero nem gondolhatott írásának közzétételére.

Cicero számára a közéleti aktivitás megszüntével igen gazdag és tartalmas elméleti munkásság időszaka következett. Ebben a korszakában élénken foglalkoztatta az államelmélet és hozzákapcsolódóan a jogbölcsélet kérdése, továbbá etikai–filozófiai témák, valamint a római vallás lényege és szerepe a közösség életében. A tudós szerző az államelméletre vonatkozó koncepcióját három munkában összegezte, ezek a *De oratore*, *De re publica* és a *De officiis*. Az államról készült értekezése után (ez Kr. e. 54–51 között készült) – ebben is követve példa-

képét, Platón – megírja a törvényekről szóló jogbölcséleti munkáját. A jog, a *ius* fogalmát azonban lényegesen kiterjeszti, és nem csupán a tételes jogot érti alatta, hanem a *ius naturale*² is beletartozik. Felfogása jelentős hatást gyakorolt a későbbi korokban is. Cicero mint rendíthetetlen köztársaságpárti, jóllehet látta az állam és a hagyományos értékrend válságát, de bízott abban, hogy visszatálva a *mos et instituta maiorum* természetes rendjéhez, Róma képes lesz küldetésének továbbra is megfelelni.

A szónok-filozófus munkájának első könyvében vitapartnereivel – fivére, Quintus és barátja, Pomponius Atticus – a tőle megszokott dialógus formában a természetjogról értekeznek; a második könyv tárgya szülővárosa, Arpinum, ennek kapcsán kifejti a kettős haza elméletét, majd bemutatja és kommentálja a vallási törvényhozást; a harmadik könyvben a *magistratusokhoz* és a tisztségviseléshez kapcsolódó törvényeket, a *ius publicum* témakörét veszi vizsgálat alá. A vita során számos olyan gondolat vetődik fel, amelyeket Cicero az államról, a kötelességekről, valamint a legfőbb jóról és rosszról készült munkáiban is érintett.

A vita kezdetén – központban a természetjoggal – a törvény lényegét és mibenlétét kívánja megvilágítani, összekapcsolva a gondolkodás lényegével. Koncepcióját a következőképpen összegzi: „Akiknek ugyanis természetes adottsága a gondolkodás, azoknak egyszersmind a helyes gondolkodás is természetes adottsága, tehát ugyanúgy a törvény is; hiszen ez a parancsolásban és a tiltásban megnyilvánuló helyes gondolkodás, ha pedig a törvény a természettől megadatott nekik, akkor a jog is” (I 12, 33). Te-

¹ Kr. e. 53–51 között, Az állam című munkával nagyjából párhuzamosan készült. A cicerói államelmélet kérdéséhez lásd: Hamza Gábor: *Cicero De re publica-ja és az antik állambölcsélet*. In: Cicero: Az állam. Budapest, 1995. 9–56.

² A *ius naturale* cicerói értelmezéséhez lásd még: Hamza Gábor: *Cicero és a természetjog*. Állam és Jogtudomány, 30. évf. (1987–1988) 775–784.

hát az emberi közösségnek, az államnak és a társadalomnak az alapja csakis a *ratio* lehet. Ebből következően a jog lényege nem az emberek véleménye, hanem a természeti törvény, vagyis egy magasabbrendű értelem kifejeződése. A *iustum* és az *iniustum* egyszerre jelentheti az erkölcsileg igazságot és igazságtalant, jogi szempontból pedig a jogszerűt, valamint a jogsértőt. Cicero Platón és a régi Akadémia követőjeként csak a természettől valót tekinti jónak, érveit a természetjog mellett sorakoztatja fel. Az Új Akadémia hívei, az élen Zénónnal, a 'tisztességes' és 'tisztességtelen' fogalmát már összekapcsolják a 'jó' és 'rossz' kategóriájával.³

A II. könyvbeli eszmecsere Cicero szülővárosával, Arpinummal kezdődik. A téma módot ad az otthonhoz való kötődés fejtegetése kapcsán arra is, hogy megfogalmazza a kettős haza koncepcióját. Ebben az értelemben neki is mint római polgárnak két hazája van, a szűkebb pátriája, Arpinum mellett hazája maga Róma is. A római polgárral szemben támasztott elvárások esetében – ahogyan ezt a *De re publicá*ban is egyértelművé tette – az első helyen a haza áll: „A haza ugyanis nem azzal a feltétellel teremtett és nevelt minket, hogy tőlünk semmiféle úgynevezett fenntartási hozzájárulást sem vár el, és ő maga csupán a mi előnyeinket szolgálva nyugalomunknak biztos menedéket és kényelmünknek nyugodt helyet ad, hanem kikötötte magának, hogy szellemünk, tehetségünk és bölcsességünk tekintélyes hányadát és legjavát a maga hasznára fordítja, s ezekből csak annyit engedett át saját céljainkra, amennyit a maga részéről nélkülözni tud.” (I 4, 8)

A II. könyv középpontjában a vallási törvények kérdésköre áll. Ezek ugyanis a jog és törvényesség legősibb szintjét jelentik, a

szakrális szabályok⁴ a jogi normák több területén is érvényesültek. Róma korai története során fontos szerepet töltek be a szakrális szabályok, elsősorban nem az emberek és istenek, hanem a közösség tagjai, tehát emberek egymás közötti kapcsolatában. Cicero szerint valamiféle örök dolog az, „amely a parancs és tilalom bölcs útmutatásával kormányozza az egész világmindenséget” (II 4, 8). A végső törvény tehát az isteni értelem. Ezután a szónok–filozófus beszélgetőpartnerei kérdései nyomán kifejti a vallási törvények lényegét, ismét hangsúlyozva, hogy a helyes és helytelen vonatkozásában csakis az isteni értelem útmutatásai lehetnek mérvadóak. Fejtegetései során nem pusztán – elég gyakran – idézi és követi Platón és más görög gondolkodókat, hanem hangot ad a tőlük eltérő véleményének is. Cicero meglátása szerint például a törvények sokkal szorosabb kapcsolatban állnak a fennálló állammal, mint ahogyan azt Platón feltételezte. Kiindulásként a római jogi tradíciókat veszi alapul, köztük a XII táblás törvényeket. Ez a törvénygyűjtemény a római hagyomány és nevelés szerves részét képezte, amelyet – mivel az iskoláskorú gyerekek ezen tanultak olvasni – minden római jól ismert. Így Cicero koncepciója – a görög minták és példák ellenére is – valójában és egészében római alkotás. A *ius gentium*, a népek joga (nemzetközi jog) kapcsán Cicero korában szinte újraeled a természetjog filozófiai értelmezése, amely az emberi és isteni értelem valamiféle panteista összeolvasztását is jelenti. A természetjog elméletének kidolgozásában nem vitathatók el a sztoikusok érdemei, magát a kifejezést – Havas László megállapítása szerint – a görögben Platón használta elsőként. (100. old.) A természetjog elve Cicero több politikai beszédében is feltűnik.⁵

⁴ A szakrális norma társadalmi szerepéhez lásd: Zlinszky János: *Ius publicum*. Budapest, 1994. 160. skk.

⁵ Philippikák 11, 28. Lásd: Havas László: *Utószó*. In: Cicero: A törvények. Budapest, 2008. 99.

³ A kérdéshez kapcsolódó gondolatait Cicero a „*De finibus bonorum et malorum*” című értekezésében is fejtegeti.

A Törvények III. könyve a *magistratusok* feladataival, tevékenységével és a rájuk vonatkozó törvényekkel foglalkozik. Feladatukörüket Cicero a következőképpen definiálja: „Látjátok tehát, hogy a tisztségviselőnek az a feladata, hogy vezessen és előírja azt, ami helyes, ami hasznos, és ami a törvényekkel összhangban áll. Ahogyan ugyanis a törvények vezetik a tisztségviselőket, ugyanúgy a népet a tisztségviselők vezetik, és valóban azt mondhatjuk, hogy a tisztségviselő nem más, mint beszélő törvény, a törvény pedig nem más, mint néma tisztségviselő (III 1, 2). A helyes vezetésnek és az állam tökéletes működésének alapfeltétele tehát az, hogy a tisztségviselők nagyon alapos és pontos ismeretekkel rendelkezzenek az állam berendezkedéséről. Cicero igen pontosan taglalja az elvárásokat, de nem esik szó az szükséges ismeretek megszerzésének módjáról (III 18, 41). A *magistratura* vállalása a római polgár egyik kötelessége, a tisztség (*honos*) egyben megtiszteltetés is.⁶ S megfordítva, a polgárok közössége nem létezhet a tisztségeket betöltők gyakorlati bölcsessége és lelkiismeretessége nélkül. Az állam kormányzásának alapja tehát ezek jól körülhatárolt feladatkörén alapszik (III 2, 5). Zavartalan működéshez elengedhetetlen az általános összhang és egyetértés (*consensus omnium bonorum* és a *concordia omnium*), ehhez Cicero hozzákapcsolja a *consensus iusrist* és a *communio utilitatis* elvét is.

A kötethez Havas László, az igen sokoldalú – többek között jeles Cicero-szakértő – kutató írt értékelő-elemző utószót. Havas professzor a rá jellemző széles spektrummal és precizitással veszi vizsgálat alá a cicerói jogbölcseletet. Kitér a görög gondolkodóknak a témához kapcsolódó felfogására, ugyanakkor gondja van a téma későbbi korokra gyakorolt hatására, beleértve a kérdés aktualitását korunk jogi viszonyainak szempontjából. Az utószó elemző vizsgálódásai különös figyelemmel veszik tekintetbe Jacques Maritain, a 20. század egyik legtekintélyesebb katolikus filozófusának írásait, illetőleg mutatnak rá a modern szerző Ciceróhoz kapcsolódó gondolatira. Az antik filozófiai gondolatok hatásához konklúzióként Havas László megállapítását idézzük: „Az emberi jogok 20. századi felfogásának tehát, beleértve annak maritaini értelmezését is, valóban megvannak a maga nemcsak középkori, főként tomista, és újkori, részben felvilágosodás-kori gyökerei, hanem klasszikus antik forrásai is, amelyekből a múlt század humanizmusa bőségesen merített.” (102. old.)

Cicero immár magyar nyelven is elérhető munkáját haszonnal forgathatják mind a főiskolai és egyetemi hallgatók, mind pedig az érdeklődő olvasók. A szakszerű, precíz és jó stílusú fordítás megértését a gondos jogász magyarázó-értelmező jegyzetei nagyban segítik.

HOFFMANN ZSUZSANNA

⁶ Maga az elnevezés, a *honos(r)* latin szó jelenti a tisztséget és a megtiszteltetést is.

Globális kereskedelem – római módra

Székely Melinda: *Kereskedelem Róma és India között*. JATEPress, Szeged, 2008. 179 oldal

Több mint negyven éve nem jelent meg magyar nyelven átfogó munka az ókori Róma kereskedelméről.¹ A Székely Melinda könyvében bemutatott kutatási ág fejlődésére jellemző, hogy Ürögdi György négy évtizede kiadott művében még említést sem érdemelt Róma Indiával folytatott kereskedelme. A most megjelent kötet tehát valódi újdonságnak számít a magyar könyvpiacra, s remélhetőleg új szempontokkal gazdagítja az antik Rómával kapcsolatos, kissé avított szemléletű oktatásunkat.

A kötet három fő fejezetre oszlik, s a címmel ellentétben nemcsak a Róma és India, hanem a Róma és Taprobané (Ceylon, Srí Lanka), valamint a Róma és a „mesés” (ókori latin nevén *Felix*, azaz „Szerencsés/Áldott”) Arábia közti kereskedelmet tárgyalja.² Székely Melinda könyvének gerincét az idősebb Pliniusnak („becsületes” római nevén Caius Plinius Secundusnak) a fent említett három országra vonatkozó leírásai alkotják. Székely pontos és szabatos fordítását adja Plinius *Természetrájza* (*Naturalis historia*) idevágó részeinek, és nagy erudícióval kommentálja a szöveget, amelyben szövegkritikai és hermeneutikai problémákra is kitér. A kötet többi része tulajdonképpen az egyes fordításszakaszokhoz (India:

11–24, 24–32. old., Taprobané: 105–111. old., Arábia: 139–149. old.) fűzött kommentár, illetve tematikus esszé, amely a modern olvasó számára is rendkívül izgalmas témákat fejteget: például, hogy milyen keleti fűszerekkel ízesítették a rómaiak ételeiket; milyen drágaköveket vagy gyöngyöket használtak ékszerként; milyen krémekkel és parfümökkel kenekedtek; vagy épp’ milyen egzotikus állatokat vadásztak az arénákban.

A továbbiakban – minden kritikai szándék nélkül – a kötetben mellőzött kérdésekre, a kutatás újabb eredményeire, illetve a további kutatási lehetőségekre hívnám fel a figyelmet. Először nézzük a forrásokat. Bár Székely Melinda lépten-nyomon hivatkozik papiruszokra, osztrakonokra és feliratokra – amelyek kutatása ugyancsak fellendült az utóbbi két évtizedben –, csak Plinius forrásszövegeit idézi. Legalább a sokat emlegetett bécsi papirusz (P. Vindob. G 40822) szövegét közölte volna magyar fordításban, hiszen egy egész fejezetet szánt ennek bemutatására. (32–34. old.) Némiképp ugyancsak hiányérzete támad az embernek amint, hogy a téma kétségkívül *legjelentősebb* forrása: a *Vörös-tenger körülhajózása* (*Periplus Maris Erythraei*) című első századi hajózási kalauz kimaradt a könyvből, holott Lionel Casson bilingvis kritikai kiadásában is mindössze negyvenhárom oldalt tesz ki annak szövege.³ A szerző nyilván azért gondolta mellőzhetőnek e fontos antik forrást, mivel annak – nem teljes – szövege másfél évtizeddel ezelőtt már megjelent W. Salgó Ágnes kitűnő fordításában.⁴ Ennek ellenére jó lett volna, ha a viszonylag szűk marokkal és szétszórta mért információk helyett egy szisztematikus áttekintést is kaphatott volna.

¹ Ürögdi György: *Róma kenyere, Róma aranya*. Budapest, 1969.

² Nem tehetek róla, de egy kissé hiányérzetem van, amiért Kína kimaradt a kötetből, holott ez ugyanolyan bőséges kutatási téma, mint az indiai kapcsolatok története; vö.: Ferguson, J. M. K.: *China and Rome*. Aufstieg und Niedergang der römischer Welt (a továbbiakban: ANRW), II. 9.2. (1978) 581–603. A kínai évkönyvek utópisztikus Róma-képére utal: Németh Gy.: *Az aranykortól utópiáig*. In: A zsarnokok utópiája. Budapest, 1996. 73–134., különösen 73–74.

³ Casson, L.: *The Periplus Maris Erythraei. Text with Introduction, Translation, and Commentary*. Princeton, 1989. 50–93.

⁴ W. Salgó Á.: *A Vörös-tenger körülhajózása Alexandriától Indiáig*. Aetas, 11. évf. (1996) 4. sz. 97–110.

na az olvasó a *Periplusról* és a vele kapcsolatos szakirodalmi vitákról. Mivel a kötet címe nem „*Kereskedelem Róma és India között az idősebb Plinius szerint*”, nem ártott volna egy külön fejezetben megindokolni, miért Plinius természetrajzi enciklopédiája jelenti a kiindulópontot a téma tárgyalásához. Pliniusról is csak egy lakonikus megjegyzés szól: „tudós és katona” (9. old.), pedig jó lett volna kitérni arra, hogy tudományos módszere elsősorban más szerzők *kivonatolása* volt (ahogyan ezt unokaöccse, ifjabb Plinius leveléből is ismerjük, lásd: *Epist.* VI. 16). Ebből a szempontból nézve tehát elsődleges fontosságú lett volna Plinius szóhajóhető forrásainak, valamint az egész mű alapkonceptiójának részletes tárgyalása.⁵

Anélkül, hogy Székely Melinda könyvének minden olyan apró részletére kitérnék, amelyben vitatható megállapításokat fogalmaz meg, vagy éppen nem ad információkat (ilyen például Agrippa térképének bonyolult kérdésköre; Ostia és Puteoli kikötőjének viszonya az 1–3. században; az egyiptomi és indiai kikötők lexikonszócikk-szerű leírása, kivéve Arikamedut a 41–44. oldalon stb.), az alábbiakban csak néhány érdekességre hívom fel a figyelmet. (1) A Vörös-tenger legfontosabb kikötője, Bereniké bizony többet érdemelt volna egy nyúlfarknyi ismertetésnél (29. old. 245. j.; illetve 37. old.), tekintve, hogy 1994–2003 között immár hét szezonnyi ásatás *final report*-jai is megjelentek kötet formában, s annak főbb adatai interneten is elérhetők.⁶ A kikötőben hihetetlen mennyiségű indiai árut találtak, melyek pusztá felsorolása is meghaladná a

recenzió szerény kereteit. (2) Nagyjából a Vörös-tenger arabiai oldalán fekvő Akmé kikötőjével szemben található a Farasan-szigetcsoport (Szaúd-Arábia). Az utóbbi évek egyik legjelentősebb epigráfiai lelete a térségben az az itt felfedezett felirat, amelyet a helyi kikötő parancsnokának (*praefectus Ferrasani portus*) állítottak a legio VI Ferrata egyik *vexillatio*-jának ide vezényelt katonái.⁷ (3) Az Indiába vezető úttal kapcsolatban a kötet nem említi az ókorban Dioszkoridész néven ismert Szokotra szigetét (Jemen), amelyet az Egyiptom és India közötti kereskedelem fontos állomásának tekint a *Periplus* (30–31. fej.). A rómaiak különösen az itt őshonos „sárkányvérfa” (*Dracaena cinnabaris*, a rómaiak *cinnabar* néven ismerték) gyantájáért és teknőcutánzatért keresték. A Kr. e. 1. században már híres volt az innen importált mirrha és tömjén. A sziget északi részét 1897-ben Theodore és Mabel Bent átvizsgálta, 1956-ban az Oxfordi Egyetem kutatói, majd az 1960-as években D. B. Doe kutatták át a szigetet. A '80-as években V. Naumkin és A. V. Szedov végzett itt felszíni kutatásokat. Különösen Doe vizsgálatai voltak ígéretesek: számos elhagyott települést és intenzív mezőgazdaságra utaló maradványokat talált a sziget északi, középső és keleti részén. (Ez azonban főleg a portugálok jelenlétét bizonyította.) Naumkin és Szedov legfontosabb felfedezése a mai Suq falutól körülbelül 2 km-re délre található településmaradvány (Hajrya), amelynek cserépleletei alapján két települési fázisát tudták a kutatók elkülöníteni: egy római császárkorit (például amphora-leletek) és egy 10–13. századit. Ez eleddig az egyetlen biztos nyom a szigeten valaha létezett római kereskedelemről, illetve településekről. A

⁵ A Plinius-szakirodalom igen gyéren van reprezentálva a kötetben. Igaz, némileg kárpótol bennünket Gesztelyi Tamás utószava a *Természetrajz (XXXIII–XXXVII.) Az ásványokról és művészetekről* (Budapest, 2001.) című kötetben (369–381. old.). Vö.: Vigin, A. A.: *India in 'Natural History' of Pliny the Elder*. *Vesztnyk Drevneye Isztorii*, 228. (1999) 20–41.

⁶ <http://www.archbase.com/berenike/>

⁷ Villeneuve, F. – Phillips, C. – Facey, W.: *Une inscription latine de l'archipel Farasân (sud de la Mer Rouge) et son contexte archéologique et historique*. *Arabia*, vol. 2 (2004) 143–192; lásd: uók.: *A Latin Inscription from South Arabia*. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 34. (2004) 239–250. [Pierre Villeneuve szíves közléséből.]

2001-es kutatások a sziget déli részére koncentráltak, de ezek sem jártak több sikerrel.⁸ Ebben a kontextusban még izgalmasabbnak tűnik Székely Melinda egyik megjegyzése, miszerint 2006-ban egy kongresszuson bejelentették: sziklába vésett ókori feliratokat találtak Szokotrán, amelyek indiai kereskedőktől származtak. (49. old., 301. j.) (4) Úgy érzem, az indiai kereskedelemmel kapcsolatban a kötet méltatlanul mellőzte a palmyraiakat, akik csak egyetlen mondattal szerepelnek: „a szárazföldi karaván-kereskedelemben a palmyraiaknak volt nagy jelentőségük”. (49. old.) Pedig ami a Perzsa-öbölben zajló és elsősorban Észak-India, valamint Kína felé irányuló tengeri kereskedelemben is volt szerepük. A palmyrai múzeumban van egy gyönyörű dombormű, amely egy teherszállító vitorlást ábrázol. Nem véletlenül. Failakán (Kuwait), a Kharg-szigeten (Irán) és Bahreinben folyó ásatások egyre több olyan epigráfiai és régészeti emléket tárnak fel, melyek azt mutatják: a mai Kuwait helyén található kharax-i királyság (Kharakéné) mellett nagyrésztben Palmyra hajósai bonyolították az itteni kereskedelmet.⁹ (5) A „Krémek és parfümök” fejezetből (71–73. old.) kimaradt egy nagyon fontos szer: a szemkenőcs. A rómaiaknál a szembaj (*aspritudo* = trachoma) valószínűs népbetegségnek számított, Galénosz százhuszonnégy fajtáját ismerte. Az irodal-

mi és régészeti források egybehangzóan tanúsítják, hogy a trachoma leghatékonyabb gyógyszere a *lycium*nak nevezett medicina volt, amit egyenesen Indiából szállítottak (Celsus VI. 6.5b). A *lyciumot*, amelynek fő hatóanyagát egy tanninban gazdag növény kivonata alkotta, egy Berberis nevű, Indiából (pontosabban a mai Lahore környékéről, vagyis Pakisztán területéről) származó család importálta a Római Birodalomba (Dioscorides: *De materia medica* I 132, ed. Gunther; vö. Plin. *NH* XII. 8; XXIV. 14). Scribonius Largus – aki azért kísérte el Claudiust Britanniába, hogy különleges gyógynövényeket találjon – szintén ezt tartotta a legjobb szemgyógyszernek (*Compositiones*, ed. Helmreich, XIX). Néhány orvossal kapcsolatos régészeti lelet is kapcsolatban áll a *lyciummal*: egy Athénban talált, ma a *British Museum*ban lévő, 3 cm magas ólom korsócska a *Lükion para Muszaiu* feliratot viseli, melynek jelentése „Lycium Musza receptje szerint”. Nem másról van szó, mint Antonius Musáról, Augustus házi-orvosáról (Suet. *Aug.* 59).

Székely Melinda joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a „fűszerek” kifejezés az ókorban tágabb értelmű volt az ételízestőlknél, beleértették a kozmetikumokat (kenőcsök, parfümök), füstölőszereket, valamint a gyógyszerek bizonyos fajtáit is. Nagyon örvendetes, hogy a szerző hangsúlyozza: a Róma és India közti kereskedelem olyan volument ért el a Kr. u. 1–3. században, hogy egyes ételízestítő és tartósító fűszerek (mindenekelőtt a bors), ha nem is olcsó, de mégis hétköznapi fogyasztási cikké váltak Rómában. Vagyis le kell számolnunk azzal a közhellyel, hogy a rómaiak pusztán „luxuscikkeket” importáltak a Keletről. De mit adtak cserébe e drága kereskedelmi árukért? Arany és ezüst pénzerméket (az utóbbit csak Nero koráig, amikor megkezdődött az ezüstpénzek rontása), vöröstengeteri korallt, rezet és ónt, vásznat és készruhát, valamint kerámiát és üveget. A nyers vagy feldolgozott üveg különösen fontos exportcikkeknek számított, amit elsősorban

⁸ Weeks, L. – Morris, M. – McCall, B. – al-Zubairy, K.: *A Recent Archaeological Survey on Soqatra. Report on the Preliminary Expedition Season, January 5th–February 2nd 2001*. *Arabian Archaeology and Epigraphy*, vol. 13. (2002) 95–125.

⁹ Potts, D. T.: *The Roman Relationship with the Persicus Sinus from the Rise of Spasinou Charax (127 BC) to the reign of Shapur II (AD 309–379)*. In: Alcock, S. E. (ed.): *The Early Roman Empire in the East*. Oxford, 1997. 89–107.; Gatier, P. – Lombard, P. – al-Sindi, K. M.: *Greek Inscriptions from Bahrain*. *Arabian Archaeology and Epigraphy*, vol. 13. (2002) 223–233.; egy korábbi időszokról lásd: Hegyi D.: *A „Vöröstengeter” a Seleukida közigazgatásban*. *Antik Tanulmányok*, 51. évf. (2007) 105–116.

Arikameduba (az India délkeleti partján lévő *emporion*ba) szállítottak, ahonnan az üveg egészen Indonéziáig jutott tovább (88–89. old.). Az ugyancsak Arikameduban talált amforákból pedig arra következtethetünk, hogy a campaniai bor is keresett importcikk lehetett Indiában.

Taprobané, azaz Ceylon/Srí Lanka szigetéről is érdekes fejtegetéseket olvashatunk a kötetben. Plinius leírása – összevetve a helyi történeti hagyománnyal és a régészeti kutatások eredményeivel – ezúttal sem a sziget földrajzi leírását, sem a politikai viszonyok bemutatását tekintve nem pontos. A római enciklopédista számára Taprobané leírása egy klasszikus „utópia” bemutatására ad lehetőséget: Plinius egy idealisztikus-demokratikus királyságot jelenít meg, amiben Székely szerint a Róma belső válságából kivezető utat keresi. (A szerző tucatnyi oldalon foglalkozik Vespasianus belső ellenzékével, azon belül Helvidius Priscus sorsával, talán nem eléggé indokolt módon, lásd 122–134. old.) Ezután – éles váltással – egy vallástörténeti kérdés kerül terítékre: az Iszisz-vallás elterjedése és szinkrétizmusa Indiában. (134–136. old.)

A kötet utolsó fejezete az Arábiával kapcsolatos Plinius-beszámolót veszi górcső alá. Ebben a részben szinte kizárólag antik irodalmi forrásokra támaszkodik a szerző, pedig az utóbbi évtizedek itt is bőségesen tártak fel régészeti, papirologiai és epigráfiai forrásokat. Székely Melinda hosszasan foglalkozik Augustus egyiptomi *praefectusa*, Aelius Gallus dél-arábiai hadjáratával. (151–161. old.) Itt sem említi meg azonban a nem-irodalmi forrásokat, például a Gallus útjának előkészületeiről tudósító egyiptomi papiruszt;¹⁰ vagy az ókori Mária környékén (ma Athloulá, Jemen) hátrahagyott római helyőrség létét igazoló görög–latin sírfelirat-töredéket, amely egy bizonyos P. Cor-

nelius *eques*é volt.¹¹ Sajnos Székely Melinda téved abban, hogy „Augustus egyetlen Kelet felé indított hódító hadjárata az Aelius Gallus által vezetett expedíció volt”. (161. old.) A *princeps* ugyanis Gallus kudarc után húsz évvel nem mást, mint egyik kiszemelt utódját, Caius Caesart küldte expedíciós sereg élén Arábiába, ám ő i. e. 4-ben váratlanul elhunyt. Pisai kenotáfiumán a következőket olvassuk: „consulsága után, amelyet a római nép legszélso határain túl háborúzva szerencsésen viselt, jót tett az állammal, igen harcias és hatalmas népeket győzött le, vagy fogadta el hűségesküjüket, s ez alkalmából az állam érdekében kapott sebek miatt, a sors kegyetlensége következtében elragadtatott a római néptől” (*CIL* XI 1421 = *ILS* 140). Plinius azonban elárulja az igazságot, amikor azt írja: „A római sereget eddig erre a földre egyedül a lovagrendből való Aelius Gallus vezette, mert Caius Caesar, Augustus [fogadott] fia, csak távolról látta Arábiát” (Plin. *NH* VI. 160. Székely Melinda ford.).¹² Caius Caesart arábiai hadjáratára – amely csupán az Aqabai-öbölhöz jutott – elkísérte tudományos tanácsadóként a numidiai Iuba király, valamint a charaxi Isidorus is, akit hírszerzőként küldtek előre.¹³

A régészeti kutatások ma már nemcsak Jemenben, hanem a Perzsa-öbölben és Ománban is szép eredményeket hoztak.¹⁴ Itt

¹¹ Bowersock, G. W.: *Roman Arabia*. Cambridge–London, 1983. 149.; Wissmann, H.: *Die Geschichte des Sabäerreichs und der Feldzug des Aelius Gallus*. ANRW II.19.1. (1978) 705–707.

¹² A 147. oldal 742. jegyzetében mindössze anynyi áll: „Caius Caesar Augustus unokája és adoptált fia”. – Azért a tervezett hadjárat mindenképpen említést érdemelt volna!

¹³ Plin. *NH* VI. 141. Vö.: Romer, F. E.: *Gaius Caesar's Military Diplomacy in the East*. Transactions of the American Philological Association, vol. 109. (1979), 199–214.

¹⁴ Yule, P. (ed.): *Studies in the Archaeology of the Sultanate of Oman*. (Deutsches Archäologisches Institut, Orient-Abteilung, Orient-Archäologie Bd. 2) Rahden, 1999.; uő.: *Himyar–Die Spätantike im Jemen/Himyar*

¹⁰ Lewis, N.: *P. Oxy. 2820. Whose Preparations? Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 16. (1975) 295–303.

csak egyetlen példát említek meg: az ománi Khor Rori (Shumhuram) alapítása Hadramaut királyának nevéhez fűződik, és összefügg az i. e. 1. században a Földközi-tenger és India közötti kereskedelem megnövekedésével. A településnek kiváló természeti adottságai voltak: a falakkal körülvett kis városka egy sziklás hegyen épült, nem messze az óceántól, három oldalról természetes sziklafalak védték, és édesvíz is bőven állt rendelkezésre. Két hatalmas szikla már messziről láthatóvá tette a hajósok számára. A *Missione Italiana in Dhofar (Oman)* 1999 és 2000-ben kutatta a város kaputornyát. Öt monumentális feliratot találtak, amelyek segítségével tisztázni lehet a falak és a kapu építéstörténetét. A feliratokat Hadramaut királya, Iliazz, valamint a Sakalan tartományban állomásozó hadramauti seregek főparancsnoka, Abiyatha emeltette. Ha a király azonos a *Periplus*ban is említett Eleazossal, akkor a szövegeket az i. sz. 1. század első felére datálhatjuk.¹⁵

A „Kereskedelem Róma és India között” című kötet felhívja a magyar olvasóközönség figyelmét arra, hogy az óorkutatás nem állóvíz: elsősorban a régészetnek köszönhetően folyamatosan olyan felfedezések kerülnek elő, amelyek szinte évtizedenként szükségessé teszik az ókori történelem egy-egy területének átértékelését. Székely Melinda kötete ehhez járul hozzá nem is kis mértékben, s reméljük minden, az ókor iránt érdeklődő kedvet kap elolvasásához.

GRÜLL TIBOR

Late Antique Yemen. Aichwald, 2007.; De Maigret, A.: *Arabia Felix: An Exploration of the Archaeological History of Yemen.* London, 2002.

¹⁵ Groom, N.: *The Periplus, Pliny and Arabia.* *Arabian Archaeology and Epigraphy*, vol. 6. (1995) 180–195.; Avanzini, A. – Orazi, R.: *The Construction Phases of Khor Rori's Monumental Gate.* Uo., vol. 12. (2001) 249–259.

A Hagenström-modell

*Halmos Károly: Családi kapitalizmus.
Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest,
2008. 209 oldal*

Halmos Károly könyve előszavában, miután bevallotta, hogy soha nem vágyott könyvet írni, úgy nyilatkozik, hogy be kellett látnia, a „könyvírás sajátos és egészen érdekes szellemi tevékenység”. (7. old.) A szerény előszó után valójában egy összetett szellemi vállalkozás következik, amire a munka közelebbi témáját, valamint földrajzi és időbeli kereteit homályban hagyó kötet cím nem is igazán utal. Elkelt volna egy alcím, amely tájékoztatná az olvasót, hogy mire is számítsa. A kötet nagyon aprólékos genealógiai és társadalomtörténeti adatgyűjtést tartalmaz a magyar irodalomtörténetből is ismert Baumgarten család három-négy nemzedékéről. Ez az anyag adja a könyv terjedelmileg meghatározó részét, a mellékletek nélkül tekintve a szöveg felét. Az alcím így joggal utalhatott volna a Baumgarten család történetére, mondjuk, a hosszú 19. században. Halmos Károly a családi genealógiát és családtörténeti adatgyűjtést ugyanakkor ötvözi a magyarországi nagypolgárságba felemelkedő zsidó családok társadalmi útjáról és a magyar kapitalizmus kifejlődéséről szóló történetírói, sőt szépírói elbeszélések elemzésével. A kötet gondolati magja éppen e két elemzési csapásirány metszéspontjában található; a genealógiai és társadalom-, valamint gazdaságtörténeti részleteiben feltárt családi pályáiv tényeit ütközteti Halmos Károly a zsidó nagypolgári családokról szóló elbeszélésekkel. A könyv alcíme ezért talán úgy hangozhatna: magyar kapitalizmus, zsidó nagypolgárság – értelmezések egy esettanulmány tükrében.

A kötet sajátos szerkezetű. Az előszót követő bevezetés a családi kapitalizmus fogalmának értelmezését adja. Ezt két további elméleti, bevezető jellegű fejezet követi. Az

elsőben Halmos Károly azt járja körül, hogy miként lehet szépirodalmi forrásokat felhasználni történetírói munkában. E hasznosítás három típusát azonosítja. Az egyik során a szépirodalmi mű egyes részeit – elsősorban a hétköznapi kultúra vonatkozásában, függetlenül a mű esztétikai dimenzióitól – mintegy néprajzi adatközlésnek tekintjük. Ezt a megközelítésmódot nevezi Halmos realistának. Strukturalista megközelítés esetén a kutató az irodalmi szövegeket úgy kezeli, mintha bennük a szerző mintegy kultúrantropológusként tudósítana egy számunkra már nem létező világról. Ez a szemlélet már számol azzal, hogy a szerző nem egyszerűen visszatükrözi kora valóságát, hanem valamifajta értelmezés keretében újraterelemi a műben. A harmadik megközelítésben nem a szöveg–szerző–egykori valóság viszonyrendszeréről van szó, hanem a mű és a közönség viszonyáról. E felfogásban, melyet Halmos Károly geniálisnak nevez, a szöveg kapcsolatát keletkezése korának társadalmával nem a szerző biztosítja, hanem az olvasó. A 19. században kialakult irodalmi piac rövid közgazdaságtani elemzéséből bontja ki Halmos azt a megállapítást, hogy az igazán nagy irodalmi sikerek nem lehetnek véletlenek, ám azokat a társadalomtörténésznek nem a művek esztétikai értékei vagy a befogadás hermeneutikai megközelítésén keresztül kell elemezni, hanem az egyes munkákat mint piacra dobott és sikeressé vált termékeket kell értékelni. Például a Jókai-regények a retrospektív elemző számára így nem az általuk ábrázolt világról szólnak, hanem olvasóközönségükről, amely magára vagy vágyaira ismert bennük, s nagy példányszámban olvasta őket. Az okfejtés végén jut el Halmos Thomas Mann Buddenbrook-házának elemzéséhez, s a könyv korabeli nemzetközi és hazai sikerének tényével indokolja, hogy miért alkalmas e mű arra, hogy belőle egy ideáltí-

pust vonjunk ki a kapitalizmus 19. századi kibontakozása idején feltörekvő családok történetének értelmezéséhez. Az egykori közönségsiker ez esetben a választott irodalmi mű által ábrázolt családi pályáivet, illetve az abból kivont modellt mint az adott korszak hasonló családi vállalkozásainak elemzésénél használható tudományos fogalmi apparátust legitimálja.

A második, még mindig bevezető jellegű fejezet ezek után a Thomas Mann-regényben található családi pályáivek elemzését nyújtja. Halmos eljárása azonban itt is túlmegegy azon, amit az olvasó várna, mert nem egyszerűen a Buddenbrookok generációinak történetét foglalja modellbe, hanem regénybeli ellenlábasaik, a beérkezett család szembenálló, parvenü Hagenströmök történetét is messzemenően figyelembe veszi, sőt a hangsúly inkább rájuk esik. Nem egy családtörténet alapján dolgoz ki tehát egy – szükségképpen merev – ideáltípust, hanem a két eltérő dinamikájú és periodicitású családi pályáiv ütköztetéséből tud egy eleve opciókat tartalmazó modellt alkotni. (A Hagenström-modell pontokba szedett szabatos megfogalmazása: 40. old.)

Az elméletileg igényesen és irigylésreméltó olvasottság alapján megalkotott értelmezési keret kidolgozása után a következő – számos alfejezetből álló – nagyobb fejezet tartalmazza a kötet tulajdonképpeni empirikus anyagát, a Baumgartenek nemzedékeinek családtörténetét. A rekonstrukció itt a genealógiai munkákhoz hasonlóan generációról generációra haladva és ágakra bontva tárgyalja a család történetét. Ehhez a kiinduló forráscsoportot a Baumgarten Artúr – az alapítványtevő Baumgarten Ferenc unokaöccse – kezében fennmaradt családi irathagyatéék és leszármazási tábla képezte, valamint a vele még évekkel korábban készített interjúk. Mindezt Halmos több levéltárra is kiterjedő, sokrétű kutatással egészítette ki, szerződések, végrendeleteket, leltárakat, magánleveleket, közjegyzői iratokat vonva be elemzésébe.

Az egybegyűjtött forrásanyag alapján az olvasó nyomon követheti a Baumgarten család árait, a családtagok földrajzi mobilitását, vagyongyarapodásukat, részben üzleti tevékenységüket, gazdálkodásukat, ingatlanszerzéseiket és eladásait, házassági döntéseiket, örökhagyói rendelkezéseiket, és helyenként megismerheti egyes családtagok némely személyiségjegyeit is. A forrásadottságok függvényében ez a bemutatás változó részletességű. Halmos Károly láthatólag törekedett arra, hogy a birtokába került részletek közül a lehető legtöbbet olvasói tudomására hozza. A recenzens osztózik Halmosnak a részletek iránt való vonzódásában, s bizonyára sok olvasó valóban érdeklődéssel követi egy lakás beosztásának, berendezésének, a szobák méretének, a falak színének leírását (82–84. old.), ám mégis időnként szerencsésnek tűnne, ha a szerző több értelmezést vagy magyarázatot fűzött volna az egyes információkhoz (például egy csőd eseményeihez, 60–66. old.), hiszen sok történész olvasó – beleértve a recenzent – sem rendelkezik a szóban forgó korszakra és közege vonatkozó olyan jártassággal, hogy a felmerülő valamennyi üzleti vagy egyéb részletet mind megfelelően értelmezni tudja. Másutt viszont, ahol a szerző állásfoglalásokat vagy értelmezéseket közöl, azok túlságosan lakonikusnak tűnnek. Ilyen például a 153. oldalon található megállapítás, mely szerint „ebben az értelemben a Baumgarten család 19. századi sikertörténete közvetve a hazai tőkés fejlődés korlátairól is szól”. Megelőzően a törzsöröklésnek és egyenlő öröklésnek a kapitalizmus kialakulásában játszott szerepéről esik szó, illetve tágabban az élet és a jogi formák elválásáról. Nem világos, hogy miként függ össze ezzel az egy fejezet utolsó mondataként, tehát hangsúlyos helyen szereplő imént idézett mondat, s hogy egyáltalán miként is kell azt értelmezni. Logikusan adódik a mondat értelmezéseként a feltételezés, hogy a család sikere vagy a siker módja valamilyen képp összefügg, netán oksági viszonyban áll a tőkés fejlődés valaminő – de milyen? –

magyarországi korlátaival, s hogy más-milyen – kevésbé korlátos? – tőkés fejlődés viszonyai között a Baumgartenek annyira vagy azon a módon, amennyire és ahogy sikeresek voltak, nem tudtak volna sikeressé válni. Mindez nyilvánvalóan kibontást érdemelt volna.

A Baumgarten családtörténetéről szóló részek lezárása a kötet szerkesztés szempontjából elég furán alakul. E nagy fejezet végén ugyanis három darab rövid, epilógusnak nevezett szövegrész található, amelyeket egy forrásszöveg követ, Baumgarten Artúrnak az egykori családi birtokon folyt gazdálkodásról és a II. világháború családát érintő eseményeiről szóló leírása. E szövegrész inkább a függelékben található volna helyet. Ez után egy „Családi? Kapitalizmus?” című, első pillantásra lezárásnak tűnő szövegrész áll, amit már csak a „Zárszó” követ. A „zárszó” megjelölés nyomán rövid, a kötet egészére visszapillantó gondolatokat várnánk, ehelyett Halmos Károly itt még egy több mint húsz oldalas, az empirikus munka során fölrajzolt Baumgarten családi pályáiv(ek)et értelmező elemzést közöl, amelyben hasznosítja a második bevezető fejezetében a Thomas Mann-regény nyomán kidolgozott ideáltípust, továbbá itt vonja be az elemzésbe a nagypolgári családok útjáról szóló különböző elbeszéléseket. Itt jutunk el tehát az eddigi munka eredményeinek igazi leartatásához.

Halmos a magyarországi zsidó nagypolgári családi pályáivak elemzéséhez először a családtörténet nemzedékeiben és a vállalati fejlődés stádiumaiban gondolkodó tipológiákat veszi sorra. Ezeket – Szekfű Gyula és a nála jóval korábbi (és talán Szekfűnek is mintául szolgáló) Keleti Károly értelmezését boncolgatva, csakúgy mint az ezek továbbfejlesztését képező, Ránki Györgynél és Hanák Péternél található tipológiát – alkalmatlannak találja a Baumgarten-történet értelmezésére. Még mindig nemzedékekben és a vállalkozás fejlődésének stádiumaiban gondolkodó tipológia Ungár Lászlóé, ám a megelőzőektől lényegesen eltér – írja Hal-

mos –, mert míg azok a cégek, illetve családok magyarországi tőkefelhalmozására koncentráltak, illetve ezt a mozzanatot látták lényegesnek, addig Ungár azt hangsúlyozza, hogy e nagyvállalkozóknak az ország határain túlnyúló családi–üzleti kapcsolatrendszerén keresztül éppenséggel nyugatról áramlott hozzánk a tőke. A Baumgarten-történetre azonban ez a leírás sem illik tökéletesen, mert egyrészt a családi kapitalizmus korszaka nem zárult le a kiegyezéssel, sőt családi cégek a 20. századot is sikeresen megélhették, másrészt pedig a család történetében a hitelezési üzlet koránt sem mindig volt „diadalmenet” (158. old.), s a hitelek felvevői, még ha nemesi birtokosnak látszanak is, valójában ugyanúgy értettek a pénzügyekhez, mint hitelezőik. Halmos ezután még néhány tipológiát boncolgatva – Varga Lászlóét, ifj. Leopold Lajosét és saját korábbi fogalmi rendszerét – s végül valamennyit elvetve érkezik el a Hagenström család történetéhez mint olyan értelmezési kerethez, amely a Baumgartenek történetére illeszthető. (E részbe is jut egyébként olyan lakonikus állítás, amelynek kibontását bizonyára sok olvasó érdeklődéssel olvasná, jelesül a Szerb Antaltól idézett „zsidó patricius” kifejezés retorikailag erősnek, de tudományosan tartalmatlannak minősítése, 162. old.)

A családi pályáivet Halmos elsősorban a tágabb társadalmi közegbe való integráció szempontjából tekinti át, kezdve a vagyoni viszonyok, pályaválasztási stratégiák, párválasztási döntések, közéleti szerepvállalás kérdéseivel, hogy azután eljusson az integráció következő lépcsőjének tekintett tulajdonképpen asszimilációhoz. A Thomas Mann-nál a Buddenbrookok ellenlábasként szereplő családhoz hasonlóan az első ismert Baumgarten ősök tisztességgel vagyonnal, de „szociálisan páriaként” (163. old.) lépnek fel a történet kezdetén. Sem a regénybeli, sem a történelmi család nem szegény a kapitalizmus kibontakozásával párhuzamos pályáivük kiindulópontján, nem *self made manek* a szó szoros értelmében, hanem in-

kább bizonyos középszintről törnek a magasba. A Baumgartenek esetében a saját közösségen belüli tekintélyhez azonban egész közösségük presztízshiányos, sok szempontból kirekesztett helyzete társul. E kivülállóság azonban nem jelentett kötetlenséget, szabadságot a hagyományoktól, mint a Hagenströmök esetében, mert saját közösségük hagyományai nagyon is kötötték őket, s kötötte őket a tartósan megfigyelhető szándék is, hogy a – csak formálódóban lévő – magyar nemzeti keretekbe illeszkedjenek be.

A Hagenström-történetből adódó következő kérdéscsoport a gyerekek pályá- és párválasztása. A megfelelő választások nyilvánvalóan elengedhetetlenek voltak a siker több generáción át való tartóssá tételéhez. A Baumgartenek esetében a pályaválasztásra – főleg a családtörténet kezdeti korszakában – nem annyira a szülői szándékok teljesülése, mint inkább az attól való, kényszerek hatására történő eltérés a jellemző, később az üzleti tőke konvertálása vagy kiegészítése más típusú tőkével, illetve kompetenciákkal, mint például a jogászai vagy mérnöki képzés és gyakorlat. A párválasztás esetében megfigyelhető, hogy a család törekedett egy nálánál gazdagabb másik családdal többszörös házassági kapcsolatot létesíteni. Ez a pozsonyi Breuer család volt, amely nemcsak a társadalmi tekintélyt emelte, hanem szükség esetén a család hitelképességét is garantálhatta (hasonló kapcsolatok más nagyvállalkozó családoknál is megfigyelhetők, például a Neuschloss családnál). A párválasztás másik jellemzője a „dinasztián” belüli gyakori beházaság. Kevesebb mint száz év alatt a Baumgarten családban hat rokonok közti házasságkötés történt, az unokatestvéri szinttől kiindulva különböző fokú rokonok között. E beházaságok motiválója bizonyára a családi vagyon egybentartására és az egyes ágak leszakadásának megakadályozására irányuló szándék volt.

A házasságkötések ezen túlmenően nyilvánvalóan a család „külső” társadalmi in-

tegrálódását is elősegíthették. Exogám házasságkötésre, a zsidóságon kívülről érkező házastársra azonban alig van példa. A későbbi generációk között is inkább a házaspárok együttes felekezetváltása fordul elő, vagy arra találunk példát, hogy az áttért az új felekezeten belül szintén az áttértek közül választ párt magának. Ez, mint Halmos megjegyzi, valójában nem exogámia, hanem még szűkebb endogámia, hiszen a saját közösségük egy alcsoportján belül maradván házasodnak. Ez az endogámia Halmos szerint nem csupán jelzi a felekezeti – és a zsidó felekezeten belüli további társadalmi – tagolódás erejét, hanem egyúttal fenn is tartja a szociális elkülönülést. Ez igaz, de persze kérdés, hogy vajon voltak-e a csoporthatárokon átnyúló és esetleg kudarcba fulladt házassági kapcsolatteremtésre próbálkozások, mert ha igen, az nyilván más fénybe állítja az endogámiát.

A városi társadalomba való integráció fontos terepe volt a Hagenströmök esetében a közhatalmi funkciók betöltése Lübeckben. A Baumgartenek történetében ilyesmi aránylag szerény súllyal figyelhető meg. Ketten voltak a családból a fővárosi tanács tagjai, illetve a közhatalmi funkciókhoz sorolja Halmos az igazságszolgáltatásban betöltött pozíciókat, s a családból hárman is befutottak karriert e területen. A szerző még a hadseregszállítói vagy kormányzati tanácsadói szerepet is számba veszi mint a közhatalommal való kapcsolatokat. Ilyesmire a Baumgartenek történetéből inkább a 19. század első felében van példa, a napóleoni idők hadiszállításában – bár inkább állalkozóként – betöltött szerep révén, illetve a gróf Cziráky Antalhoz fűződő kapcsolatok révén, aki a feudális viszonyok között sok tekintetben a közhatalmat is megtestesítette. A későbbi időkben csak a család egy tagjánál merül fel, nem túl nagy súllyal a tanácsadói szerep. Érdekes, hogy Halmos a közhatalommal való kapcsolatokat számbavétele során nem fordít figyelmet a különben részletesen tárgyalt (95–96. old.) Baumgarten Henrikre, aki a Ganz-Danubius

vezérigazgatójaként az első világháború előtti felkészülés és háború alatti haditermelés egyik fontos figurája volt.

Ez után következik a voltaképpeni asszimiláció, vagy Halmos szóhasználatával, az összeilleszkedés tárgyalása, amelynek a szerző négy útját azonosítja. Az első a felekezetváltás, amelyre több példa is akad a család történetében. Többen választották a lutheránus hitet, mint például az alapítványtevő Baumgarten Ferenc is, aki ezt családja elleni lázadásként élte meg, de akadtak református vallású családtagok is, és volt példa a katolizálásra is. Több családtag tevékenykedett szabadkőművesként, amit Halmos – ismét egy megjegyzéssel, amely bővebb kifejtést is megérdemelt volna – egy vallás nélküli egyházhoz tartozásnak minősít. (169. old.) Az áttérésekkel kapcsolatban egyébként Halmos a „kikeresztelkedés” szóhasználat helyett a „megkeresztelkedés” kifejezés mellett kardoskodó Baumgarten Artúrt idézve arra utal, hogy a történészeknek óvatosabban kellene bánniuk az áttérések haszonelvű felfogásával. Nem biztos, hogy a felekezetváltások pusztán racionális döntések egy előnyösebbnek érzett vallás mellett, illetve nem biztos, hogy az érintettek ilyenként élték meg. Ugyanez az észrevétel áll Halmos szerint a nemesítések megítélésére is. A történetírásban gyakori feltételezéssel szemben ugyanis nem biztos, hogy a 19. század végének polgárai, miközben látszólag elfogadták, a lelkük mélyén nem vették komolyan a „királyi kegy” megnyilvánulását. E mentalitástörténetileg nagyon érdekes kérdés – esetleges forrásszövegekkel történő – további megvilágítására azonban nem kerül sor. Halmos inkább a történetírói etika problémája felé viszi el a kérdést, amikor Natalie Zemon Davis kijelentését idézi arról, hogy a történészeknek úgy kell írnia, hogy egy elképzelt szembesítésben az általa megírt történet hőseinek szemébe tudjon nézni. Ezután még – továbbra is a Hagenström-modellt követve – Halmos röviden tárgyalja a professzionalizáció folyamán, a szakmák keretében történő tár-

sadalmi beilleszkedést, illetve a birtokvásárlást. Ez utóbbival kapcsolatban ismételtlen arra utal, hogy a Baumgarten család történetéből kirajzolódó kép bonyolultabb annál a feudalizációs tézisével, amely a polgárságnak a nemesi birtokos csoportokhoz való – negatívan értékelt – hasonlóságát hangsúlyozza. A Baumgartenek számára a gazdálkodás egyszerre volt megélhetési mód és az „otium forrása”. (172. old.) A helybéli birtokosok kapcsolatrendszerébe való beilleszkedés, ha nem is teljesen, de bizonyos mértékig a zsidóüldözés idején is védelmet jelentett a család számára.

Az asszimiláció mentális oldalával, a nemzeti azonosulással kapcsolatban – miközben meglehetősen homályban marad, hogy ez mikor, milyen formában, mi módon ment végbe a családban – Halmos felveti, hogy ehhez a Baumgarteneknek is el kellett fojtaniuk magukban az antiszemitizmus különböző megnyilvánulásaihoz fűződő élményeik emlékét. Ugyanakkor családi emlékként ápolták Baumgarten Ferdinánd történetét, aki állítólag a szabadságharcban vett részt, noha ez tényszerűségében nem bizonyítható. Lezárásként Halmos röviden demográfiai folyamatok és hozzájuk kapcsolódó szociális feszültségek felé fordul. A Baumgarten családban a 19. században az üzleti és társadalmi siker a család létszámának gyarapodásával járt együtt. A családalapítónak tekintett Lipótnak három fia, tizenkét unokája és hatvan dédunokája volt. Ezután viszont a következő nemzedék létszáma már csökkent, „demográfiai kontrakció” következett be, mégpedig hamarabb, mint a magyarországi népesség egészében. E kontrakció hatása azonban csak késleltetve érvényesült az életkor kitolódása miatt – állítja Halmos –, nyilvánvalóan az egész zsidóságra általánosítva a Baumgarten családnál megfigyelteteket. S mivel a „népesedési expanziója a társadalmi helyek és helyzetek birtoklásában” (174. old.) is kifejeződik, s a társadalom különböző csoportjaiban a demográfiai kontrakció különböző ütemben következett be, ez jelentős szociális feszült-

ségekhez vezetett, ami türelmetlenségé és vesztett háborúk nyomán faji gyűlölködéssé transzformálódott, „s ez volt az, ami oly keserűvé tette a huszadik századot” – fejeződik be Halmos Károly könyve egy súlyos utalással, amelynek önmagában egy monográfiát lehetne szentelni. (174. old.)

Esettanulmányokkal kapcsolatban gyakran vetődik föl az eredmények általánosíthatóságának kérdése. Miként lehet a megállapított sajátosságok térbeli, időbeli és társadalmi érvényességi körét megállapítani, illetve lehetséges-e egyáltalán egy család alapján bármekkora lépést is tenni az általánosítás irányában? Nyilván alig-alig. Halmos ezt a problémát sikeresen oldja meg, amikor nem a vizsgált család történetének reprezentativitását firtatja, hanem a család-történetet – a mikrotörténelemhez hasonló módon – mint modellt kezeli. Ehhez persze kell az a történeti szuverenitás, amely nem reked meg a különböző narrációk összevetésében, hanem ezeket az aprólékos forrásfeltáró, elemző munka során azonosított tényekkel ütközteti (s ez egy ma nem magától értetődő történetelméleti opció). Egy kidol-

gozott modellel indul az elemzés, amelyet a Hagenström család fikciós történetére alapoz Halmos – s e választását szellemesen megokolja –, majd a tények feltárása után az immár nyersanyaggal feltöltött modellt a zsidó nagypolgárság felemelkedéséről szóló, forgalomban lévő elbeszélésekkel ütközteti. Az elemzés meggyőző két tekintetben is. Egyrészt pertinensnek mutatja a modellt, amelynek a Baumgarten család története az egyik lehetséges konkrét megvalósulása. A Hagenströmök történetéből kivont és a Baumgartenek pályájára való alkalmazás során megerősített modell szempontrendszeré bizonyosan alkalmazható más családok történetére is. Másrészt pedig relativizálja a vizsgálatba bevont egyéb elbeszéléseket. Halmos vállalkozása nyomán a továbbiakban sokkal kevésbé lehet nagyvonalú, minősítésekkel könnyeden élő, elsietett elbeszéléseket előadni a sikeres nagypolgári családok felemelkedéséről.

BÓDY ZSOMBOR

Egy legenda és a történelmi valóság

Dénes Iván Zoltán: Liberális kihívásra adott konzervatív válasz. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Eszmetörténeti Könyvtár 11. Budapest, 2008. 282 oldal

Dénes Iván Zoltán 1989-ben publikálta *Közügyé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években* című monográfiáját. Az olvasóban automatikusan megfogalmazódik a kérdés: van-e aktualitása a téma újabb bemutatásának, s amennyiben igen, miért nem elégséges egyszerűen kézbe venni a húsz évvel ezelőtt készült feldolgozást?

Az elmúlt években megjelent, a magyar konzervatívok szerepét (is) vizsgáló átfogó, egyes részterületeket feldolgozó eszmetörténeti munkálatok ismeretében a „fontolva haladók” életműve újragondolásának időszerszerűségéhez nem fér kétség. Mondhatjuk: „újra divatba jöttek”, ami bizonyos értelemben természetesnek, akár szükségszerűnek is tekinthető, hiszen a 20. század második felében sokáig uralkodó ortodox marxista megítélés végletesen leegyszerűsítette és eltorzította a konzervativizmus lényegét. A közvélemény széles köreinek gondolkodására napjainkig nem lebecsülhető hatást gyakorló, egykori aktuálpolitikai igényeket kiszolgáló történelemhamisítás szakszerű kiigazítása a rendszerváltoztatást követően formálódó magyar nemzeti identitást szolgáló kollektív történetírói kötelezettség s egyben nem kis felelősség. Mértékadó szakmai körökben közismert tény ugyanakkor az is, hogy az ez irányú munkálatok nem csupán megindultak, hanem historiográfiai jelentőségű eredményeket is hoztak már 1990 előtt. Mindenekelőtt Szabad György, Varga János s nem utolsósorban Dénes Iván Zoltán tanulmányainak köszönhetően alapos és korszerű ismeretekhez juthatott a magyar reformkonzervatívok iránt érdeklő-

dó olvasó. Az eszmetörténeti jelenségek megközelítésében ugyanakkor gyakran visszatérő mozzanat az, hogy az egyoldalú negatív ábrázolások „ingahatása” teret nyit a túlkompensálás igényei előtt, melyek a leegyszerűsítő, olykor kifejezetten megbélyegző megítélések kiegyensúlyozásaként, mintegy igazságszolgáltatásként (virtuális kárpótlásként) a korábban elhallgatott pozitív mozzanatok idealizáló túlhangsúlyozásához vezethetnek. Különösen könnyen léphet erre az útra a történetíró akkor, amikor a korábbi másfél évszázad során lefolytatott viták szinte tálcán kínálják a jól csengő sztereotípiákat. Az 1989 után megjelent – a legújabb nemzetközi szakirodalomból megismert számos modern megközelítést alkalmazó – színvonalas feldolgozások nem egy már megválaszoltak hitt dilemmát is újra felvetettek, ami egyértelmű szükségletet teremtett arra, hogy ne csupán leemeljük Dénes Iván Zoltán korábban megjelent könyvét a polcról, hanem az eredeti munkának a jelenkori diskurzus tanulságait felhasználó s annak kihívásait megválaszoló újraértelmezett és továbbgondolt, átdolgozott változatával ismerkedjünk meg.

A könyv bevezetése, továbbá első két fejezete a reformkori magyar konzervativizmus értelmezésének előkészítését szolgálja. Összehasonlító elemzése megalapozásaként a szerző a vizsgált jelenséget gondosan megrajzolt egyetemes és magyar történelmi kontextusban helyezi el, röviden összefoglalja a konzervativizmus meghatározására irányuló egyetemes munkálatok eredményeit, s tömören bemutatja a jogkiterjesztő asszimilációt törekvései középpontjába állító liberális kihívás lényegét. A konzervatív válasz megrajzolása során a sajátos vonások és speciális elemek felmutatására különös hangsúlyt helyezve rekonstruálja a magyar konzervativizmus érv- és fogalomkészletét, kritériumrendszerét és értékvilágát.

A liberális kihívás komplex bemutatására vállalkozva Dénes Iván Zoltán röviden vázolja a reformkori magyar ellenzéki politizálás formálódásának folyamatát, értelmezi annak meghatározó csoportjait és igazi csapatmunkában együttműködő főszereplőit. Hajnóczy örökségére is utalva Kölcsey Ferenc, Wesselényi Miklós, Deák Ferenc, Kossuth Lajos egymás nézeteit kölcsönösen alakító munkálkodásának legfőbb eredményét a jogkiterjesztő asszimiláló liberális nacionalizmus koncepciójának kidolgozásában, a liberális demokratikus parlamentarizmus elvi (1848-ban gyakorlati) megalapozásában, a demokratikus nemzeti identitás alapvetésében jelöli meg. Törekvéseik minőségét meghatározó tényezőnek nevezi azt, hogy azok mindenekelőtt a kiváltsággal nem rendelkezőknek az alkotmány sáncaiba történő beemelésére, a privilégiúmoknak a polgárságra és a parasztságra való kiterjesztésére, azaz a szabad polgárok számának növelésével a nemzetépítésre irányultak. A monográfia írója a történelmi jelentőségű kísérlet feltételrendszerét alapjaiban befolyásoló adottságként utal arra, hogy annak lényegét nem egy már polgárosodott társadalomnak az állam alóli emancipációja, hanem a nehezen polgárosodó és feudális keretek közé szorított, soknemzeti-szerű társadalomnak az idegen önkényuralom alóli emancipálása, a szakadékok sokféleségének jogkiterjesztéssel történő áthidalása határozta meg az érdekegyesítő politika bázisán. A független polgári állam megteremtését, a polgárosodó társadalom emancipálását, a polgári nemzetté válás előmozdítását elsőrendű feladatként meghatározó liberális koncepció megkerülhetetlen elemét alkotta ugyanakkor az a későbbiekben utópisztikusnak bizonyuló reménykedés, hogy a polgári alkotmányos államberendezkedés s a népképviselői mintaállam keretei között megvalósuló polgári rendben eredményesen kibontakozhat az etnikai komponenseket is magában foglaló sokirányú összeolvadás.

A reformkori magyar konzervativizmus alapvonásait kibontva a szerző rámutat ar-

ra, hogy az irányzat képviselői a társadalmi hierarchia elkötelezett híveiként elutasították a társadalmi szerződés, a népszuverenitás, továbbá az elidegeníthetetlen emberi jogok tanát, s az emberi természet erkölcsi tökéletlenségét hirdetve, érvrendszerükben a hangsúlyt az organikus társadalomelméletre, a tradicionális és a kollektív jegyekre irányították, miközben a politikai szkepticizmus, az ismeretelméleti empirizmus, valamint az antropológiai pesszimizmus alapjára helyezkedtek. A teljhatalmú állam barátjaként az idegen abszolutista hatalom szövetségeseként működtek, s bár bírálták a rendi alkotmányos nacionalizmus intézményeit érő támadásokat, annak polgári-liberális átalakításától következetesen elhatárolódtak, miközben a feltétlen dinasztiahűség jegyében a magyar érdekeket a birodalmi érdekeknek rendelték alá. Pozíciójuk sajátos belső ellentmondását Dénes Iván Zoltán abban jelölte meg, hogy aulikus tradíciójukból fakadó feltétel nélküli dinasztikus elkötelezettségük gyakorlatilag kizárta a nemzeti múlt képviselőit, ami megfosztotta magatartásukat a nemzeti vonásoktól, s azt eredményezte, hogy a hagyományos magyar konzervativizmus jellegét mindenekelőtt az idegen udvar- és kormánypártiság, s nem a nemzeti karakterjegyek határozták meg.

Ismeretes, hogy a reformkori magyar konzervativizmus történetének nagy fordulata Desseffy Aurél színrelépésével következett be, a fontolva haladás nyitányát s koncepciója kifejtését pedig az 1839-ben az udvarnak átnyújtott Memorandum jelentette. A „reformprogram” lényegét Dénes Iván Zoltán a Monarchia iránti feltétlen (bár bizonyos kritikai elemektől sem mentes) lojalitásban, a kormány meghatározó szerepének elismerésében, Magyarország birodalomba történő betagozásának előmozdításában, a liberális alapelvek egyértelmű és szövetszerű elutasításában, valamint az ellenzék szigorú megbélyegzésében jelölte meg. A kezdeményező valódi céljairól ugyanakkor sokat elárult, hogy kizárólag olyan, általa szükségesnek ítélt változtatások elindítá-

sát tartotta tanácsosnak és megengedhetőnek, amelyek a fennálló feudális rendszer veszélyeztetését gondosan kerülve, annak modernizálását és erősítését szolgálták. A Világ és a Pesti Hírlap között 1841 októberében és novemberében lezajlott első konzervatív–liberális sajtóvita szöveghű elemzését újra elvégezve a szerző megállapítja, hogy Dessewffy Aurél XYZ szignóval jegyzett cikkei egyértelműen a konzervatív és a demokratikus liberalizmus közötti törésvonal mentén differenciálódó ellenzéki tábor további megosztására irányultak, amikor azt sugallták, hogy a magyar közéletben a lényegi ellentét már nem a reform hívei és ellenzői, hanem a radikálisok és a mérsékelt reformerek között húzódik. Másfelől a reformszándék ismétlődő hangoztatása valójában az érdemi változások (a közteherviselés, a törvény előtti egyenlőség, a politikai szabadságjogok) gyakorlati elutasítását leplezte, s a polgári–liberális „egybeforrasztással” szemben a feudális „elkülönözés” ügyét szolgálta. A kezdeményezést az arisztokrácia kizárólagos hivatásának tekintő konzervatívok gondolkodását pontosan tükrözte Sztáray Albert grófnak a „Nagymihályi levelekben” 1842. január 8-án megfogalmazott, a monográfia szerzője által idézett kijelentése, amely a kiváltságrendszer megőrzése s a társadalmi struktúrák megmerevítése mellett érvelve félreérthetetlenül leszögezte: „Igenis az arisztokrácia számára akarom fenntartani a befolyást a törvényhozásban kizárva mindazokat, kiket a bölcs törvény [...] mindeddig kizárt.” (74. old.)

A nemzetiségek kérdésében képviselt konzervatív álláspontot behatóan elemezve Dénes Iván Zoltán megállapította, hogy Dessewffy Aurél nem osztozott a jogkiterjesztés polgári asszimiláló erejébe vetett liberális illúzióban, és – Bécs megosztó szerepéről hallgatva – óvta társait a türelmetlen és erőszakos magyarosítás negatív következményeitől. A hasonló fenntartásokat megfogalmazó Széchenyitől eltérően azonban nem a nyelvi nacionalizmus, nem a kultúrnacionalizmus, hanem a bürokratikus

feudális-arisztokratikus nacionalizmus híve volt, azaz a polgári nemzetvé válás alternatíváját tagadó feudális nemzetben gondolkodott. A szlávok mozgolódását szintúgy a „meggondolatlan” magyar lépésekre született jogos ellenreakciónak minősítő Szécsen Antallal egyetemben a rendi keretek között létező rendi-nemesi nacionalizmust képviselte, s közös koncepciójukban a nemzetiségi tolerancia mögött valójában a jogkiterjesztés tagadása, a kiváltságok érinthetlenségének, a kiváltságosok alatti társadalom asszimilációja elutasításának szándéka húzódott meg. Az államot – a nemességet – és a nemzetet azonosító arisztokratikus felfogásukban a tolerancia az „elkülönítés” továbbélését, a méltányosság az arisztokrata társadalomszerveződés védelmét jelentette.

Dénes Iván Zoltán behatóan foglalkozik a Budapesti Híradóban és a Nemzeti Újságban kibontakozott, a rendi alkotmányosság védőbástyáját képező megyék elleni támadást előkészítő konzervatív publicisztikai offenzívával, amely hatékony háttérként szolgált a kulcspozícióba emelt fiatal konzervatívok vezéreinek (Apponyi György grófnak, Jósika Samu bárónak) a nemzeti ellenállás megtörését célul kitűző, idegen abszolutizmust kiszolgáló, a polgárosodást elutasító, a birodalmi betagolódás előmozdítására irányuló működéséhez. Megállapítja, hogy a nemzetközi szakirodalom imponáló ismeretere támaszkodó, az arisztokrácia nélkülözhetetlenségét hirdető („arisztokrata alapon működő progresszió”) s az emancipációt elvető Kállay Ferenc államelméleti publicisztikája elutasította a francia felvilágosodás téziseit, és a porosz abszolutizmust állította követendő modellként olvasói elé. A birodalom gazdasági rendjébe történő kívánatos betagolódást szorgalmazó Dessewffy Emil ugyanakkor félreérthetetlenül kifejtette, hogy a liberálisok által szorgalmazott jogkiterjesztés a nemzetfenntartó nemesség pozícióját s ez által magát a nemzetet fenyegeti, azaz a nemesi kiváltságok fenntartását kendőzetlenül a legfőbb nemzeti érdekekkel

azonosította. Egy, a Budapesti Híradóban 1846–1847 fordulóján „Helyzetünk s a leg-sürgősebb reformok” címmel megjelent írás összefoglalóként a konzervatív önmeghatározás tételeit. A tanulmány konzervatív szerzője – fejtette ki Dénes Iván Zoltán – az általa anarchikusnak nevezett magyarországi viszonyok kialakulását mindenekelőtt a hűbéri kötelékek felbontását s a hierarchia lerombolását szorgalmazó törekvésekre vezette vissza, s a szociális problémák kiéléződésére utalva még brutálisabb kizsákmányolás eljövételét jósolta. Az arisztokrácia nélkülözhetetlenségét hangsúlyozva, arra hivatkozva vetette el a jogkiterjesztés liberális követelményét, miszerint a politikai egyenlőség bevezetése oligarchikus uralom kialakulásához vezethet. A felsorolt példák alapján megállapítható, hogy a konzervatív elit érzékelt a polgári átalakulással járó új típusú problémák megjelenését (ezt tette egyébként Eötvös, Kossuth, Deák is folyamatosan), válaszreakciói azonban távolról sem a polgári fejlődés „jobb” alternatívájának felmutatására, sokkal inkább a feudális kiváltságrendszer továbbélésére irányultak.

A konzervatív és a liberális program alapos összehasonlító elemzése alapján Dénes Iván Zoltán egyértelműen cáfolja Szekfü Gyulának azt a megállapítását, miszerint a két dokumentumot kizárólag a hangnem s nem a tartalom különböztette meg egymástól. Rámutat arra, hogy a liberális reformellenzék programja az alkotmányos sérelmek megszüntetését, az alkotmányos biztosítékok növelését, az érdemi reformok bevezetését sürgette, s egyértelműen a feudális abszolutizmus felszámolását, a kiváltságrendszer eltörlését, a polgári nemzet megteremtését szorgalmazta az érdekegyesítés, a közteherviselés, az állami kárpótlással támogatott kötelező örökvaltság útján. Ezzel ellentétben a politikai kezdeményezés megragadását a konzervatívok célkitűzéseiként meghatározó Szécsen Antal és Somssich Pál a programhirdetést az általános elvek, a legfontosabb tennivalók minden részletezést

szigorúan kerülő kijelölésére korlátozta. Ennek megfelelően az 1846. november 12-én elfogadott programot homályos megfogalmazások, a reformok kérdésében semmire sem kötelező megfoghatatlan általánoságok jellemezték. Mindezek alapján az ismertetett monográfia szerzője határozottan megismétli és megerősíti korábban kifejtett álláspontját, miszerint a konzervatív programdokumentumokban és publicisztikában összességében a „kiváltságörzés közügyé emelése” fogalmazódott meg.

Ismeretes, hogy az 1847–1848-ban defenzívába kényszerült magyar konzervatívok az utolsó rendi országgyűlésen kísérletet tettek a kitérésre, a kezdeményező szerep megragadására. Programjukat az igazságszolgáltatást ígérő s az abszolutisztikus kormányzati gyakorlatra vonatkozóan érdemi pozitív változtatást nem tartalmazó királyi proposíció jelenítette meg. Dénes Iván Zoltán minden szempontból megalapozatlannak minősíti azt az interpretációt, amely szerint az uralkodói kezdeményezés a bécsi kormány rugalmasságát bizonyította, s a kedvező alkalom megragadását a kívánatos és lehetséges önmérséklet helyett a konfrontáció útját választó ellenzék felelőtlen magatartása, válaszfelirati taktikája hiúsította meg. Az Ellenzéki Nyilatkozat, a Pest megyei követutasítás és a válaszfelirati javaslat igen alapos elemzései eredményeinek újszerű összefoglalásával a polgári átalakulás és a nemzeti önrendelkezés programját állítja szembe a konzervatív program, az uralkodói leirat s a válaszfelirati vitában elhangzott főrendi érvek üzenetével, amely megelőlegezett bizalmat igényelt a „pártok felett álló” kormánynak, s a birodalmi gazdaságba történő betagozódást sürgette a felhalmozódott sérelmek felszámolása, az alkotmányos garanciák megadása nélkül. A parlamenti erőviszonyokban beálló patthelyzetet végül a párizsi forradalom oldotta fel, amely – hangsúlyozza a szerző – egyben méltó kitérésre is kínált Széchenyi István, valamint a centralisták számára az önkényuralommal a

modernizáció reményében vállalt együttműködésük csapdjából.

Az ismertetett könyv különösen fontos részét képezi a nemzeti konzervatív szerep kör kialakulásának folyamatát rekonstruáló s a mítosz tartalmát elemző fejezet. Szerzője emlékeztet arra, hogy az 1848 tavaszán kibontakozó, az uralkodói szentesítéssel megpecsételt alkotmányos forradalmi változás közegében az érdemi átalakulást korábban elszántan blokkoló konzervatívok számára nem kínálkozott más ésszerű magatartási alternatíva, mint a méltósággal végrehajtott csendes háttérbe húzódás. Az ellenforradalom őszi térnyerését követően túlnyomó többségük azonban az önvédelmi háborúban a nemzet ellensége oldalán szolgált a megszálló hadsereg segítőkjeként vagy muszkavezetőként, s az ellenforradalommal való együttműködést csak kevesen (például Somssich Pál, Zsedényi Ede, Fogarassy Mihály püspök) utasították vissza. A cári intervenció felülkerekedését követően a Magyarország 1848 előtti önrendelkezését is felszámoló neoabszolutisztikus berendezkedés azonban – amint arra Dénes Iván Zoltán rámutat – alapvetően új pozícióba helyezte az olmtüzi alkotmányt elutasító konzervatívokat, akik Magyarország birodalmon belüli önállóságához mint megkérdőjelezhetetlen történelmi alapjoghoz ragaszkodva s egyben a legitím állapot helyreállítását sürgetve fokozatosan behelyezkedtek a „nemzeti párt” szerepkörébe. Az Októberi Diploma kibocsátását követően ismét vezető szerephez kerülő, a hivatalos közélet kulcspozícióit elfoglaló konzervatívok útkeresésének további állomásait nyomon követve szerző rávilágít arra a sajátos ellentmondásra, miszerint a kiegyezés előkészítésében jelentős szerepet vállaló politikusaik valójában a dualista rendezés kárvalottjaiként éltek meg a történelmi fordulatot. Kezdetben a Deák-párt jobbszárnyán helyezkedtek el, majd 1875-ben megalakították a mérsékelt ellenzékot, miközben az 1870–1880-as években körükből kerültek ki az ország első méltóságai, s erre a korszakra

datálódik a saját maguk által formált és ösztönzött konzervatív mítosz megszületése is.

A legendaalkotásban Asbóth János, a Sennyey–Apponyi-párt ideológusa játszott főszerepet, aki – amint arra a szerző rámutat – társaival összhangban az önkényuralom időszakában kifejtett nemzetvédő aktivitásukat állította mondanivalója középpontjába, gondosan elhallgatva és homályban hagyva a reformkorban s mindenekelőtt 1848–1849-ben játszott valódi szerepüket, a feledés fátylát borítva az önvédelmi háború alatt tanúsított – hősi és önfeláldozó nemzeti kiállásnak semmiképpen nem nevezhető – magatartásukra. A tények meg szépítésére felépített szelektív történetfelfogás a 20. század elején formálódott tovább (lásd Réz Mihály), majd Szekfű Gyula „a hivatalos tudomány pecsétjével hitelesítette” annak állításait. A konzervatívok reformkori tevékenységére az önkényuralom alatti magatartásukat visszavetítő megközelítés középpontjába a tragikusan korai halála következtében az 1848–1849-es megmérteztést elkerülő, kiemelkedő politikusi képességekkel rendelkező Dessewffy Aurél jól idealizálható alakját állították – emeli ki Dénes Iván Zoltán. Melléjük rendelték az 1848 tavaszán lezajló változásokat egyébként Batthyányékkal együtt lelkesen megünnepelő Széchenyi István, valamint Kemény Zsigmond (utóbbi egészen Szegedig elkísérte a forradalmi kormányt!) átstilizált, indokolatlanul konzervatívnak minősített, a fontolva haladókkal valójában érdemi közösséget sosem vállaló reformkori alakját, olyan virtuális minőségi közegbe emelve be utólag Dessewffy Aurélt s társait, amelyhez sohasem tartoztak. S erre a csúsztatásra alapozva immár egyenesen az egyedül lehetséges pozitív alternatíva, a fokozatos reformokra felépített nemzeti politika megtestesítőiként ünnepelt(ett)ék a fontolva haladókat, a realitások állítólagos bölcs birtokosaiként állítva szembe őket az „álmódzó, illúziókergető” politikusokként alaptalanul megbélyegzett liberálisokkal.

Dessewffy Aurélt mindenekelőtt Szekfű Gyula rehabilitálta – hangsúlyozza a reformkori konzervatívok divatba jött eszményítését elutasító, eredeti alapművének átértelmezett és átdolgozott kiadásával a felújuló diskurzus egyik meghatározó szereplőjévé előlépő Dénes Iván Zoltán. A legújabb feldolgozásokban megfogalmazott vélemények közül azokkal ért egyet, melyek szerint a nemesség kizárólagos politikai befolyásának megőrzését nemzeti érdekként megjelenítő reformkonzervatívok valódi célja az alkotmány arisztokratikus jellegének megőrzése, a jogok és a társadalmi szerepek szempontjából erősen tagolt hierarchikus társadalom továbbéltetése, az érdemi polgári átalakulás megakadályozása, a fennálló viszonyok modernizálásával azok lényegének fenntartása és megerősítése volt. Elutasítja ugyanakkor azokat az állításokat, melyek szerint az ésszerű reformoktól nem idegenkedő, nemzeti elkötelezettségű, a szabadelvűséget sem „ördöginek” tekintő s azt csupán a többi dogmához hasonlóan fenntartásokkal kezelő Dessewffy Aurél és társai képviselték „az autentikus és alternatív” nemzetpolitikát.

Ismeretes, s erre Dessewffy Aurél méltatói hangsúlyosan hivatkoznak, hogy liberális kortársai kifejezetten elismeréssel adóztak az elhunyt emlékének. Kossuth úgy emlékezett alakjára, mint akire fényes jövő várt, Vörösmarty epigrammával búcsúztatta, Széchenyi elsőként akarta elhelyezni a magyar Pantheonban, Szalay László pedig Nagy Sándorhoz hasonlította, aki után „csak Ptolemaeusok következtek”. A pozitív megnyilvánulásokat ugyancsak felidéző Dé-

nes Iván Zoltán ugyanakkor a bíráló mozzanatokra is ráirányítja a figyelmet. Idézi például Széchenyinek Dessewffyt az abszolutizmus eszközeinek alkalmazására is képesnek tartó 1842. február 8-i naplóbejegyzését, mely szerint „ha hatalomra kerül [...] levágatta volna a fejeket”. (41. old.) Emléketet továbbá arra, hogy a fontolva haladó mozgalom irányítóját liberális kortársai a Metternichhez csatlakozó osztrák konzervatívok vezéralakjára utalva nem éppen az elismerés hangján „magyar Gentz”-nek nevezték. A reformkonzervatívok vezérének képességeit dicsérő értékelések értelmezése során indokolt figyelembe venni ugyanakkor azt a körülményt is, hogy a nemes (különösen az elhunyt) ellenfél pozitív tulajdonságainak a nyilvánosság előtt történő elismerése a reformkori politikai kultúra szerves részét képezte.

1989-ben megjelent munkáját Dénes Iván Zoltán nem csupán átértelmezte, s nem csupán alaposan átdolgozta. A tartalmi változtatások mellett stílusa is letisztultabb lett. Kevesebb a jelző, sokkal inkább beszélgeti a tényeket, amelyek önmagukban hatékonyabban érvelnek és minősítenek. Dessewffy Aurél politikusi működését konkrétumokra alapozott objektív bírálatban részesíti, miközben elismeri konzervatív társaitól markánsan megkülönböztető kiemelkedő képességeit. Elfogadja politikusi kvalitásainak méltatását, de visszautasítja, hogy alakját a történelmi tényeket figyelmen kívül hagyva eszményítsék.

ERDŐDY GÁBOR

Számunk szerzői

BECZE SZABOLCS	Ph.D. hallgató, PTE, Pécs
INGOLFUR BLÜHDORN	szociológus, University of Bath, Egyesült Királyság
BÓDY ZSOMBOR	történész, szociológus, ME, Miskolc
BOGNÁR ZALÁN	történész, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
CSAPODY TAMÁS	jogász, szociológus, Semmelweis Egyetem, Budapest
ERDŐDY GÁBOR	történész, ELTE, Budapest
GICZI ZSOLT	történész, SZTE, Szeged
GRÜLL TIBOR	történész, PTE, Pécs
HOFFMANN ZSUZSANNA	történész, SZTE, Szeged
KOCSIS ATTILA	szociálpolitikus, Ph.D. hallgató, ELTE, Budapest
LACZÓ FERENC	Ph.D. hallgató, CEU, Budapest
PALLAGI MÁRIA	történész, Gál Ferenc Hittudományi Főiskola, Szeged
GERHARD SEEWANN	történész, PTE, Pécs
TÓTH ÁGNES	történész, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest
VARGA E. LÁSZLÓ	történész, Zalaegerszeg

A fordításokat BARNA JÓZSEF, BECZE SZABOLCS és TAMÁS ÁGNES készítette.

Contents

Essays

ATTILA KOCSIS	
The Local Regulation of Begging in the Age of the Dual Monarchy	5
ZSOLT GICZI	
Denominational Debates about the Career Opportunities of Catholics and Protestants in the Horthy Era	24
FERENC LACZÓ	
Models of Culture and Historical Change. An Analytical Presentation of Libanon (1936–1943), a Hungarian Jewish Periodical	43
TAMÁS CSAPODY	
The Abda Murderers	66
MÁRIA PALLAGI	
“The Austrian Connection”. The Visits of Franz König Cardinal of Vienna at Prince-Primate József Mindszenty (1963–1971)	93

Workshop

LÁSZLÓ VARGA E.	
The Activity of Jan Emisarski, Staff Lieutenant Colonel, Military Attache in Budapest, 1938–1940	113
ZALÁN BOGNÁR	
Hungarian Prisoners of War in 1947 – Within the Context of the Paris Peace Treaties and the Parliamentary Elections	131

Theory and method

SZABOLCS BECZE	
Community Study: in the Shadow of Disciplines	144
INGOLFUR BLÜHDORN	
Self-Experience in the Theme Park of Radical Action? Social Movements and Political Articulation in the Late-modern Condition	165

Beyond our borders

“The co-existence and the interaction of different cultures was a fantastic experience for me.” Interview with Gerhard Seewann (By Ágnes Tóth)	182
A Bibliography of the Works of Gerhard Seewann	193

GERHARD SEEWANN	
Divided Loyalties, Uniformed Communities: Germans and Magyars within the Romanian Nationalising State	199
<i>Reviews</i>	
“Law is the highest reason” (<i>Marcus Tullius Cicero: A törvények. Gondolat–Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának Kiadványai, Budapest, 2008. Fordította: Simon András, az utószót írta: Havas László. Gondo- lat–DE ÁJK, Budapest, 2008</i>)	
ZSUZSANNA HOFFMANN	210
Global Commerce – the Roman Way (<i>Székely Melinda: Kereskedelem Róma és India között. JATEPress, Szeged, 2008</i>)	
TIBOR GRÜLL	214
The Hagenström Model (<i>Halmos Károly: Családi kapitalizmus. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008</i>)	
ZSOMBOR BÓDY	219
Legend and Historical Reality (<i>Dénes Iván Zoltán: Liberális kihívásra adott konzervatív válasz. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008. Eszmetörténeti Könyvtár 11</i>)	
GÁBOR ERDŐDY	225
<i>Authors</i>	230

Az Aetas 2010. évi előfizetői felhívása

Az idei esztendő különlegesen fontos év lesz folyóiratunk történetében, hiszen ekkor ünnepezzük az újraalapítás huszonötödik évfordulóját. Az 1970-es években már létezett a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán egy AETAS nevű, hallgatók által szerkesztett szakmai közéleti kiadvány, s több éves megszakítás után 1985-ben határozta el három egyetemi hallgató: Bárdi Nándor, Bellavics István és Koszta László ugyan ezen címmel egy történettudományi folyóirat megindítását. 2010. május 21-én egy konferencia keretében készülünk az újrászületés megünneplésére.

Ebben az évben a következő tematikus számaink jelennek meg: 20. századi magyar történeti tanulmányok; Régi rendi hitelrendszerek; Angolszász történelem a 18–20. században; Korok és korszakolás a történetírásban – Rendszerváltozás és a magyar történettudomány (a májusi jubileumi konferencia szerkesztett tanulmányai).

Interjút közlünk Gerhard Seewann-nal és Catherine Horellet.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2010-es évolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak:

Éves előfizetői ár: 3600 Ft (tartalmazza a postaköltséget)

Egy számot megrendelőknél: 900 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: 1000 Ft

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen, illetve megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén. Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja jövedelemadójának 1%-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet arra érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. Ezúton is köszönjük eddigi támogatásukat.

Ha az idei évben is az AETAS támogatása mellett dönt, akkor töltsse ki részünkre az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot.

Adószámunk: **19079581-2-06**

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését.

Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

A tartalomból

Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban

Uta G. Poiger:

Presley, igen – Ulbricht, nem? Rock and roll és női szexualitás a német hidegháborúban

Havadi Gergő:

Individualista, tradicionalista, forradalmár vagy megalkuvó emberek? A jazz politikai és társadalmi megítélése az ötvenes és a hatvanas években

Varga Luca:

A Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról vígszínházi előadásának recepciója a Kádár-korszak kultúrpolitikájának tükrében

Trever Hagen:

Zenélés a „víg gettóban”: a cseh underground 1968 és 1989 között

K. Horváth Zsolt:

A gyűlölet múzeuma: Spions, 1977–1978

Tóth Eszter Zsófia:

Rock, hazugság, Ifipark. A kollaboráció fogalmának értelmezése és újraértelmezése: „Dalos” ügynökügye és ennek emlékezete

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org
1113 Budapest, Valkői u. 9.

A 2010-es évfolyamra várjuk az előfizetéseket. Kérjük, jelezzék szándékukat a Szerkesztőségünk felé, és valamennyi idejű számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára: 4000 Ft.

A KORALL Szerkesztősége 2010-ben a következő tematikus számokat kívánja megjelentetni:

- 40. Lakásviszonyok és lakáspolitikai a 20. században
- 41. Történelem és emlékezet
- 42. Hivatás, professzionalizáció

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával!

Adószámunk: 18255030-1-43 Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

Következő számunk tartalmából

SOMORJAI SZABOLCS

Pest-Pilis-Solt vármegye adószai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében

BÁCSKAI VERA

Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében

KÖVÉR GYÖRGY

Hitelkonverziók. A nagykállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén

KISS ZSUZSANNA

A Zala megyei nemesi pénztár – egy hitelintézet születése

EÖRY GABRIELLA

Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek

BALOGH JÁNOS MÁTYÁS

Kisemberek kishitelei a 19. század végi Budapesten

GEOFF ELEY

Mi a kultúrtörténet?

Bemutatjuk Catherine Horel francia történészt

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 3600 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 900 Ft,
könyvesboltban 1000 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Püski Kiadó Kft. Könyvesház, XIII. ker., Krisztina Krt. 26.;

Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Katedrális Bt., Sik Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934